श्री: भा॰ द॰ पू॰ टी॰ १

ॐ स्वस्ति प्रजाभ्यः ॐ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितं श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम नमामि तत्
दशमे दशमं लक्ष्यमाश्रिताश्रयविग्रहं क्रीडद्यदुकुलाम्भोधौ परानन्द उदीर्यते दशमे कृष्णसत्कीर्तिवितानायो
पवर्ण्यते धर्मग्लानिनिमित्तस्तु निरोधो योऽस्त्वभूभुजां प्राकृतादिस्तु यस्याद्यो निरोधः स तु वर्णितः तत्रा
त्मसंगतस्य सृष्टिं सहसाद्विनिरूपणेः कृता नवतिरध्याया दशमे कृष्णकीर्तये आद्यैः चतुर्भिरध्यायैर्ब्रह्मप्रार्थ
नतत्परैः भावं हर्तुं हरेर्जन्म सप्रसंगं निरूप्यते गोकुले मथुरायां च द्वारवत्यां ततः क्रमात् कृष्णलीलावि

श्रीराजोवाच कथितो वंश
विस्तारो भवता सोमसूर्ययोः
राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं
परमाद्भुतम् १ ॥

धशेषकान्तद्भेदैस्त्वनेकधा सा पंचविंशत्याध्यायैर्वृंदावनादिषु गोकुले वसतो लीला वर्ण्यते।
हवदक्षया एकेन यमुनावारिण्यक्रेणाकृतास्तुतिः एकादशभिराख्याता लीला मधुपुरे कृता शेषै
र्द्वारवतीलीला नन्विर्माणादि वर्ण्यते एवं नवतिरध्याया दशमे विषदाः कथाः १ तत्र प्रथमेऽकं
सः स्वमृत्युं देवकीसुतात् श्रुत्वाभीतोऽवधीत् तस्याः षड्गर्भानिति वर्ण्यते कृष्णावतारचरितं श्रवणामृतमि
तीतः उक्तानुवादेनोत्तरकथां प्रश्नाप्रच्छति तत्र तु नः कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोरुद्भवानां १

१

धर्मोश्चरितंवर्णितमित्यन्वयः अंशेनेतिप्रतीत्यभिप्रायेणोक्तं नतुउक्तानिजातोगतः पितृगृहाद्व्रजमेधिता
र्थइत्यादिनामत्स्येपुनर्विस्तरेणावदेत्याह अवतीर्येति ३ भूतानिभावयतिदेशोपदेशद्वारेत्वेतीतिभूतभाव
नः अत्रलोकेत्रिधाजनामुक्तामुमुक्षवोविषयिनश्च तेषांमध्येश्रवणंकस्याप्यलंमन्यस्यादित्याह ४ निवृत्त
तर्षैः गततृष्णैर्मुक्तैरपीत्यर्थः मुमुक्षूणामध्येयमेवौषधंयस्माद्भवौषधादिति विषयिणामपिपरमो
विषयोयमित्याह श्रोत्रमनोभिरामादिति अपगताशुकयस्मात्तमात्मानंहंतीत्यापशुघ्नः तस्मात्पशु

यदोश्चधर्मशीलस्यनितरांमुनिसत्तम तत्रांशेनावतीर्णस्यविष्णोर्वीर्याणिशंसनः २ अ
वतीर्ययदोर्वंशेभगवान्भूतभावनः कृतवान्यानिविश्वात्मातानिनोवदविस्तरात् ३ निवृत्त
तर्षैरुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात् कउत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान्विरज्येत
विनापशुघ्नात् ४ पितामहामेसमरेमरंजयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिंगिलैः दुरत्ययंकौर
वसैन्यसागरंकृत्वातरन्वत्सपदंस्मयत्प्लवाः ५

घ्नादितरइतिवातस्मादिनोउत्तमः श्लोकोयशोयस्यसउत्तमश्लोकः श्रीकृष्णस्यगुणानुवादात्कः पुमान्विर
ज्येननविरक्तोभवेत् अस्मत्कुलदैवतंकृष्णः अतस्तत्कथैवनितरांश्रोतव्येत्याशयेनाह ५ अमरान्जयंतीतितैः
देवव्रतोभीष्मः तदाद्यैरतिरथैः तिमिंगिलतुल्यैर्दुरत्ययंकौरवसैन्यमेवसागरंवत्सपदमिवाल्पंकृत्वामे
पितामहायुधिष्ठिरादयोऽतरन्नस्माकंअयंहेतुरर्थः श्रीकृष्णःस्वीयोयेषांतस्यवीर्याणिवदस्वेतितृतीयश्लोकेना
न्वयः नकेवलंपौरवाणामेवायंहितःकिंतुमच्छरीरमपीत्याह ५

श्रीः
भा·द·
पू·टी·
२

द्रौणेः अश्वत्थाम्नः ब्रह्मास्त्रेणादग्धं इदं मदङ्गं कुरूणां पाण्डवानां च संतानस्य निधाने मम मातुः कुक्षौ प्रवि-
ष्टो धृतचक्रः यो जुगोपायति ६ अखिलदेहभाजां सर्वप्राणिनामन्तश्च बहिश्च पुरुषरूपेण कालरूपेण चेति
प्रशारंभपायेण बहुवचनं मृत्युं संसारमुतामृतमपि प्रयच्छतः भगवतः तस्य वीर्याणि कथय तस्य हि
अयं भावः अन्तर्यामिरूपेणान्तर्दृष्टीनां मुक्तिं बहिर्दृष्टीनां कालरूपेण मृत्युं ददातीति यतः अतोन्तर्दृष्ट्यानन्दी
यान्त्येव श्रोतव्यानीति ७ नन्व बलं गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपा

द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं संतानबीजं कुरुपाण्डवानां जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च मे-
यः शरणं गतायाः ६ वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः प्रयच्छ-
तो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ७ रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः संकर्षणस्त्व-
या देवक्या गर्भसंबन्धः कुतो देहान्तरं विना ८ कस्मान्मुकुन्दो भगवान्पितुर्गेहाद्व्रजं गतः
क्व वासं ज्ञातिभिः सार्धं कृतवान्सात्वतां पतिः ९ व्रजे वसन्किमकरोन्मधुपुर्यां च केशवः भ्रा-
तरं चावधीत्कंसं मातुरद्धातदर्हणम् १० ॥

दयदिति रोहिण्यास्तनयो रामः प्रोक्तः वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् कीर्तिमन्तं सुषेणं च
भद्रसेनमुदारधीः ऋजुं संमर्दनं चैव संकर्षणमहेश्वरं अष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमेव हरिः किलेति पुन-
र्देवक्या गर्भसंबन्धस्तस्यैवोक्तः स कुतो द्यरनेऽस्यपेतामाह कस्मादिति भगवतः कंसभयप्रकाशनमवा-
हित्यर्थः पितुर्गेहाद्वसुदेवगृहाद्व्रजं गोकुलं कस्माद्गत इति प्रस्तावः ९ मातुर्भ्रातरं कंसं कस्माद्व-
धार्हमद्धा साक्षादवधीत् १०

२

स्पष्टं ११ ननुत्वन्नेक्षुत्पिपासापीडितस्यकृतस्तवश्रवणावकाशइत्याहनैषेति मत्क्रोडस्यापिममजीवनंहरि
कथामृतपाननिमित्तंतदुपरमेजीवितमेवसंदेहोनस्यादित्यर्थः १२ भृगुनंदनशौनकएवंसाधुवादंसमीची

देहंमानुष्यमाश्रित्यकतिवर्षाणिवृष्णिभिः यदुपुर्यांसहावात्सीत्पत्न्यःकत्यभवन्विभोः १०
एतदन्यच्चसर्वंमेमुनेकृष्णविचेष्टितं वक्तुमर्हसिसर्वज्ञश्रद्दधानायविस्तरेत ११ नैषातिदुःसहा
क्षुन्मांत्यक्तोदमपिबाधते पिबंतंत्वन्मुखांभोजच्युतंहरिकथामृतं १२ श्रीसूतउवाच एवं
निशाम्यभृगुनंदनसाधुवादंवैयासकिःसभगवानथविष्णुरातं प्रत्यर्च्यकृष्णचरितंकलिकल्म
षघ्नंव्याहर्तुमारभतभागवतप्रधानः १३ शुकउवाच सम्यग्व्यवसिताबुद्धिस्तवराजर्षिस
त्तम वासुदेवकथायांतेयज्जातानैष्ठिकीरतिः १४ वासुदेवकथाप्रश्नःपुरुषांस्त्रीन्पुनाति
हि वक्तारंप्रच्छकंश्रोतॄंस्तत्पादसलिलंयथा १५ भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः आ
क्रांताभूरिभारेणब्रह्माणंशरणंययौ १६ गौर्भूत्वाश्रुमुखीखिन्नाक्रंदंतीकरुणंविभोः उप
स्थितांतिकेतस्मैव्यसनंसमवोचत १७ १०

नंश्रुत्वावैयासकिः श्रीशुकःविष्णुरातंपरीक्षितंभागवतेषुश्रेष्ठः १३ व्यवसिताकृतनिश्चयायद्यतोवा
हेः १४ तत्पादसलिलंगंगोदकं तत्रतावत्प्रथमंभगवदवतारकारणमाह १५ दृप्तनृपव्याजाये
दैत्याःतेषामनीकशतानामयुतैर्योभूरिभारःतेनाक्रांता १६ विभोरंतिकेउपस्थितासंव्यसनमवोचत १८

श्री० भा० द० स्वा० टी० १

वृषेणधर्मेणाआसमंतात् केसुखंपिबतिवृषाकपिः २० गांपौरुषींपुरुषस्यभगवतोगांवाचंमेमत्तः सावि
शेषविशेषविनेयंयथाभवतितथैवविधीयतांचेति २१ विख्यापनात् पुरैवपुंसाईश्वरेणज्वरः संतापोऽवधृ
तोनिश्चितः पूर्वमेव नत्वस्मत्प्रार्थनातोभूमावतरणेमहदुःखायेत्याह ईश्वराणांलोकपालादीनामपी

ब्रह्मातदुपधार्याथसहदेवैस्तयासह जगामसत्रिनयनस्तीरंक्षीरपयोनिधेः १९ तत्रगत्वा
जगन्नाथंदेवदेवंवृषाकपिं पुरुषंपुरुषसूक्तेनउपतस्थेसमाहितः २० गिरंसमाधौगगनेस
मीरितांनिशम्यवेधास्त्रिदशानुवाचह गांपौरुषींमेशृणुतामराःपुनर्विधीयतामाशुतथैव
माचिरं २१ पुरैवपुंसावधृतोधराज्वरोभवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यतां सयावदुर्व्याभरमीश्वरेश्वरः
स्वकालशक्त्याक्षपयंश्चरेद्भुवि २२ वसुदेवगृहेसाक्षाद्भगवान्पुरुषःपरः जनिष्यतेतत्प्रि
यार्थंसंभवंतुसुरस्त्रियः २३ वासुदेवकलानंतःसहस्रवदनःस्वराट् अग्रतोभवितादेवो
हरेःप्रियचिकीर्षया २४ विष्णोर्मायाभगवतीययासंमोहितंजगत् आदिष्टाप्रभुणांशेन
कार्यार्थेसंभविष्यति २५ ॥ ॥

श्वरः स्वस्वकृपकालस्वबलात् यावद्भूमिभारंक्षपयन् भगवांश्चरेत् २२ स्पष्टं २३ स्वेनात्मस्वरूपेणरा
जतइतिस्वराट् २४ देवकीगर्भसंकर्षणाययशोदागर्भेमोहनादिकार्यार्थेयशोदायासंभविष्यति २५ ॥ दश० ६

सहभोजैस्त्वन्यनागैरेवनागस्य मस्तावमाह शूरसेनइत्यादि यावदध्यायसमाप्तिः १६ मथुरायामावस
न् विषयान्देशान् २० सूर्ययानवोढयाप्रयाणेप्रयाणार्थं २१ रुक्मीनग्रहीत् ३० पारिबर्हमुपस्कारं

शुकउवाच इत्यादिशूरसेनमगणान्प्रजापतियतिर्विभुः समास्त्वास्यमहीमीर्भिः स्वधामपरमंययौ
१६ शूरसेनोयदुपतिर्मथुरामावसन्पुरीम् माथुरान्शूरसेनांश्चविषयान्बुभुजेपुरा १७ राजधा
नीततःसाभूत्सर्वयादवभूभुजां मथुराभगवान्यत्रनित्यंसन्निहितोहरिः १८ तस्यांतुकर्हिचि
च्छौरिर्वसुदेवःकृतोद्वहः देवक्यासूर्यया सार्धंप्रयाणेरथमारुहत् १९ उग्रसेनसुतःकंसःस्व
सुःप्रियचिकीर्षया रश्मीन्हयानांजग्राह रौक्मैरथशतैर्वृतः ३० चतुःशतंपारिबर्हंगजानांहे
ममालिनां अश्वानामयुतंसार्धं रथानांचत्रिषट्शतं ३१ दासीनांसुकुमारीणांद्वेशतेसमलं
कृते दुहित्रेदेवकःप्रादाद्याने दुहितृवत्सलः ३२ शङ्खतूर्यमृदङ्गाश्चनेदुर्दुन्दुभिभिःसमं प्र
याणप्रक्रमेतावद्वरवध्वोःसुमंगले ३३ पथिप्रग्रहिणंकंसमाभाष्याहाशरीरवाक् अस्यास्त्वा
मष्टमोगर्भोहन्तायांवहसेऽबुध ३४ इत्युक्तःसखलःपापोभोजानांकुलपांसनः भगिनींहन्तुमा
रब्धःखड्गपाणिःकचेग्रहीत् ३५

सार्धमयुतंपंचदशसहस्राणि अश्वानांत्रिषट् शतमष्टादशशतानिरथानांहेममालिनामितिसर्व.
रथयोर्न्वये ३१ प्रग्रहिणंरश्मिधृतंआभाष्यदेवकेसेतिसंबोध्यहंतनिषादिनि ३३ कुलपांसनःकुलदूष
णः आरब्धउद्युक्तः कचेकेशाग्रन्थे ३५

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ टी॰ ४

नृशंसं क्रूरं महाभाग इत्ययं भावः स्वजन्मनि हर्षेणादावेव देवानकदुन्दुभिघोषणात् भाविभगवदवतारेण शोकाप्रतीकारता संभवतीति सान्त्वयंस्तु घृणा कृपा विषयत्वोपपत्तिभिस्तु साममार्गेण संबोधयन् ३६ मरणभयेन हन्मीति चेत् तथापि मरणस्यापरिहरणीयत्वात् देहान्तरस्याप्यवश्यंभावित्वात् तत्रापि च भोगाश्रमादीनामविशेषात्तद्भयेन पापाचरणमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह ३७ देहेन सहेति विधात्रा ललाटे लि

तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपं वसुदेवो महाभाग उवाच परिसान्त्वयन् ३६ वसुदेव उवाच
श्लाघनीयगुणः शूरैर्भवान्भोजयशस्करः सकथं भगिनीं हन्यात्स्त्रियमुद्वाहपर्वणि ३७ मृत्यु
र्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ३८ देहे पञ्चत्वमाप
न्ने देही कर्मानुगोऽवशः देहान्तरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ३९ ॥ ॥

खितत्वात् इति तथापि कालविलम्बार्थं हन्मीति चेत् तत्राह अद्य वेति अवश्यंभाविनि मरणे विलम्बमात्राय पापाचरणमयुक्तमिति भावः किं चास्मिन्देहे गते यदि देहान्तरं न स्यात् तदा युज्यते पापेनापि तत्पालनं न तु तदस्तीत्याह ३८ देहे पञ्चत्वमापन्ने प्राप्ते सत्येव कर्मवशाद्ययं जन एवश्च मे देहान्तरं प्राप्य पूर्वं वपुः त्यजति यथा तृणजलौकाः व्रजन्निति ३९

रामः ६

पदेनाग्रतो निहितेन पदा निष्टब्धं भुवमवष्टभ्य पश्चादन्येन पूर्वप्रदेशादुत्थाय पुरो निहितेन पदा गच्छतीति
तद्वत् श्रवस्वीकारपरित्यागौ नात्यन्तभिन्नविषयाविति स्पष्टं दृष्टान्तरमाह यथा तृणजलौकेति सा
हि तृणान्तरमवष्टभ्य पूर्वं तृणं त्यजति एवं कर्मपथे वर्तमानोऽन्यो जीवोऽपि ॥ देहविषयावेव स्वीकार
परित्यागौ दर्शयितुं दृष्टान्तरमाह ॥ दृष्ट्वा राजादिदर्शनं स्मृत्वा मित्रादिश्रवणाभ्यामाहितसंस्का
रेण मनसा तदेवानुचिन्तयन् ईदृशं जाग्रद्दृष्टश्रुतमर्थं देहराजादिरूपं किमपि प्रतिरूपं पश्यति

व्रजेत्क्षिप्रं पदैकेन यथैवैकेन गच्छति यथा तृणजलौकैवं देही कर्मगतिं गतः ॥ स्वप्ने य
था पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः दृष्टश्रुताभ्यां मनसानुचिन्तयन्प्रपद्य
ते तत्किमपि ह्यपस्मृतिः ॥

तार्णं तेषु चैतदेवाहमिति प्रपद्यते मन्यते तत्र जाग्रद्देहादपगतस्मृतिर्भवति पुरुषो यथैव निजाग्रत्येव
दृष्टान्तं दर्शयितुमाह मनोरथेनेति श्रवणादि दृष्टश्रुताभ्यामित्यादि योऽयं न भाववद्व्याति ततो वैकल्या
द्विदेहो मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्न
मनोरथौ स्वप्नमनोरथौ वेच्छन्त्याकृते न तस्मवत्यसावित्यादि तद्वदस्यापि कर्मवशाद्देहान्तरप्राप्यथाके
तेन्यजतीति ननु विचित्रदेहे देहेन तेनां कर्मणां कृतत्वात् देहविशेषप्राप्तौ किं कारणमत आह ॥

श्री·
भा·द·
पू·टी·
५

देहस्यपंचत्वसमयेपंचसुगुणेषुमायारचितेषु नानादेहरूपेणरचितेषुदैवेनफलाभिमुखेनकर्मणाचो
दितंप्रेरितंनानाविकारात्मकंमेनमयंदेहेतिर्यगादिरूपंप्रविशतियावति थावत्तमध्येयमापद्याभिनिवेशेनशामे
नचासौदेहीजायते ननुमनसःकर्मकर्तृत्वात्तदेवजायतांनत्वकर्तृत्वात्मेत्याह प्रपद्यमानइतितदेवाह(
मितिप्रपद्यमानः तेनसहजायतेइति ननुसत्यंभविष्यत्येवकिमपिदेहमात्रं नथाप्यस्यातिप्रियस्याप
त्मादेहस्यरक्षणाययाहत्यमपिक्रियतेइतिचेत्तत्राह ५२ । ज्योतिःचंद्रादिरुदकयुक्तेषुपार्थिवेषुघटा

यतोयतोधावतिदैवचोदितंमनोविकारात्मकमापपंचसु गुणेषुमायारचितेषुदेह्यसौप्र
पद्यमानःसहतेनजायते ५२ ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतंविभाव्यते ए
वंस्वमायारचितेष्वसौगुणेषुरागानुगतोविमुह्यति ५३

दिषुयद्वाउदकेषुपार्थिवेषुतैलघृतादिषुवर्तमानंबिंबंतत्स्थितंसमीरस्यवायोर्वेगमनुगतंकंपादियुक्तंय
था एवंस्वाविद्यारचितेषुगुणेषुदेहेषुअसौरागेणानुगतः प्रविष्टोमुह्यति अभिनिवेशमाप्नोति अयंभा
वः आत्मनस्तावद्देहाद्यध्यासात् जन्मादिकंसहतेनजायते इतितत्रस्यान्यधर्माध्यासाद्यथादेह
धर्माः कार्श्यादयश्चात्मनिप्रतीयंते एवमात्मधर्माःप्रेमास्पदत्वादयोपिदेहादिष्विति न तत्कृतो देह
योर्विशेषाभावात् यथाशून्यशनीकाराइति ५३ ॥ ॥ ॥

पू·न·
५

एवं मुक्तं मामोपायमुपसंहरन्नेदमाह मत्तयाविधोदेहीकस्य विज्ञोहं नापेरन् अतइतिश्रभिद्युत्साभानान्तमंवं
धिनश्चय मातपिइहामुत्रचभयमितिभेदोदर्शिनः ४६ पुनः सामेवाह पुत्रिकोयमादारुमयीवाचेतनावा ४५
बोध्यमानउपदिश्यमानः स्वयंदारुणः पुनः उरुषादान्देयानन्वब्रतः अनुसरनइति ४८ अानुकरेड्भिरि

तस्मात्तकस्यविज्ञोहमावेत्स्तनयाविधः आत्मनः देममविच्छन्दोगधुवैपरतोभयं ४४ एषातवा
नुजवालाकृपणापुत्रिकोपमा हंतेमाहंसिकल्याणीमिमांनंदीनवत्सलः ४५ शुकउवाच एवं
समादिभिर्भेदैः बोध्यमानापिदारुणः तन्यवर्ततकौरव्यपुरुषादानन्वब्रतः ४८ निर्वेधतस्यतो
तावाविविंयानकंदैडभिः आसकालेपतिस्याहुमिदंतवामपद्यत ४७ मृस्तबुंद्धिमतापात्योयवतु
हिवलोदयं पद्यमानंनिवर्ततनापराधोस्ति देहिनः ४८ अदायमृत्युवेद्यानमोवयेकृपणामिमां
तत्तामयदिजायेरन्मृतवानम्रियेतवेत् ४५

तियदं महाभागाइत्यशेकाभिप्रायं अनिधोहुपतिकर्तेमिमर्थः इदंवस्तमाणपद्यार्थेणमरणमन्वपद्यतस्तात
वान् ४० नवलोयमेननत्मन्यनेइत्याशंक्याह अनुदिनिनसादोषपरिहाराय एवंकरिष्यामीत्याह अदायघ्
तवेइति मृत्यवेक्कसाय ननुदुरमपिनैवन्यायमित्याशंक्याहतनाइति अत्रोयदि मेस्तनाजायेरन्नदाय
जाविनइवनजीवितेनाबुद्वेदेवनदेनरायथयमेवम्रियेनतदानकिंचिदन्यायम् ४५

श्रीः
भा॰ टी॰
द॰ टी
६

यदिवासुतानभविष्यंतिनवायंम्रियेतमनुष्यइत्येवमस्यमरणमितिविपर्ययोवाकिंनस्यात् ननुप्रौढस्यैकंमस्यनववा
लकात्कथंमृत्युःस्यादित्यतआहगतिरितिधातुः अस्याःवाममष्टमोगर्भोहन्तेत्युक्तवतः अतइदानीमपमार्येसाप्रती
तैवमेवः नचामतिउपस्थितोमृत्युरयंनिवर्तेततावन्निवृत्तःपुनःकालान्तरेणापतेदेव नापराधोममेत्यर्थः
अथवामनुष्याउपस्थितोमृत्युः अस्यावधान्निवर्तेतपुनरनेनमरणंभवेदितियद्गतिर्धातुरीश्वरस्ययेनस्यप्र
वडुपस्थितइति ५० मार्गितोअप्रदृष्टैर्वितर्कैमितिसदृष्टान्तमाहअग्नेरिति ५१ वनेषुज्वालानलदहनवह्निः स

विपर्ययोवाकिंनस्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया उपस्थितोनिवर्तेतनिवृत्तःपुनरापतेत् ५० अग्नेर्यथादा
रुवियोगयोगयोरदृष्टतोन्यन्ननिमित्तमस्ति एवंहिजन्तोरपिदुर्विभाव्यः शरीरसंयोगवियोगहे
तुः ५१ एवंविमृश्यतंपापंयावदात्मनिदर्शनं पूजयामासवैशौरिर्बहुमानपुरस्सरं ५२ विक
सद्वदनाम्भोजोनृशंसंनिरपत्रपं मनसादूयमानेनप्रहसन्निदमब्रवीत् ५३ वसुदेवउवाच नह्या
स्यास्तेभयंसौम्ययद्वैसाहाशरीरवाक् पुत्रान्समर्पयिष्येस्यायतस्तेभयमागतं ५४

सन्निहितानपिदहत्यन्यत्कदाचिद्विदूरस्थानपिदहतिग्रामेगृहान्वानस्पृशत्यदृष्टव्यतिरेकेणनकिंचिन्नियम
कमस्तियथा एवंजन्तोर्जन्ममरणयोरपिहेतुर्दुर्विभाव्योविमः ५१ यावदात्मनिदर्शनंस्वमनसावधिविचार्य
५२ तस्यविम्ब्वामायाविकसितवदनाम्भोजः प्रहसन्नब्रवीत् ५३ यद्यप्यस्याःशरीरिणीवागाहतथापिनैवास्याः
सकाशात्तेभयंनास्तियतोयेभ्यःपुत्रेभ्यः तेभयमुत्पन्नमष्टमोहन्तेत्युक्तेः अन्योन्यापेक्षयासर्वेष्वष्टमाभावेपुरि
ति ततःउत्पन्नान्समर्पयिष्ये ५४

६

निवर्त्तनेन निवृत्तः तद्वाक्ये सादर उपपन्नितद्दिव ॥५५॥ प्रसूतिकाले प्राप्ते सर्वात्मा भगवानेव देवता यस्याः सा तथा सर्वदेवतामयीति वा भगवद्धारणयोग्यत्वात् ॥५६॥ कृच्छ्रेणैकं कथमस्मिन् दत्तवानित्यपेक्षायामाह ॥५७॥ साधूनां सा
त्यसंधानां दुःसहं लालनमसत्यं वा उपेक्षितं कथं भुंक्ते इति अत आह विदुषामिति भगवानेव तत्त्वं नान्यदिति जानतामित्य

शुक उवाच सुहृद्भिरित्थं विश्वस्तेन कंसः तद्वाक्यमादृतवान् वसुदेवोऽपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद्गृहं ॥५५॥ अथ काले उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता पुत्रान् प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरं ॥५६॥ कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकदुंदुभिः अर्पयामास कृच्छ्रेण सोऽनृतादतिविह्वलः ॥५७॥ किं दुःसहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितं किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनां ॥५८॥ दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिं कंसस्तुष्टमना राजन् प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥५९॥ कंस उवाच प्रतियातु कुमारोऽयं न ह्यस्मादस्ति मे भयं अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ॥६०॥ तथेति सुतमादाय ययावानकदुंदुभिः नाभ्यनंदत तद्वाक्यमसतोऽविजितात्मनः ॥६१॥ नंदाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च योषितः वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ॥६२॥

र्थः ननु स्वयं नीतं कंसो बालेन हन्यादिति न जानीतवान् नीति किं न स्यात् इति तत्राह किमकार्यमिति ननु देवकीपुत्रं कथं त्यजेत् तत्राह दुस्त्यजमिति चित्तं धृतं यस्मात्तमाह धीरैः तेषां ॥५८॥ कंसस्य स्वप्नेऽपि देवकार्यानुग्रणानुभवतीति नारदस्य प्रयत्नं दर्शयन्नाह नंदाद्या इति त्रिभिः ॥६२॥

श्रीः
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
७

उभयोर्वसुदेवनंदकुलयोः ६३ वधोद्यमं दैवकृत मितिशोचः ६४ निगडैः शृंखलैः प्रजनो विष्णुः नरखंशं
कथा ६६ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेप्रथमोध्यायः १ द्वितीयेकंसभयात्तानाथदेवक्यागर्भगो

सर्वैर्वैदेवनम्रप्राया उभयोरपिभारत ज्ञातयोबंधुसुहृदो येचकंसमनुव्रताः ६३ गतेयथवसु
देवेनदेवकार्यार्थमुद्यतः एतत्कंसायभगवान्नारदोभ्येत्यनावदत्: भूमेर्भारायमाणानांदैत्या
नांचवधोद्यमं ६४ ऋषेर्विनिर्गमेकंसोयदून्मत्वासुरानिति देवक्यागर्भसंभूतंविष्णुंचस्ववधं
प्रति ६५ देवकींवसुदेवंचनिगृह्यनिगडैर्गृहे जातंजातमहन्पुत्रंतयोरजनशंकया ६६ मातरं
पितरंभ्रातृन्सर्वांश्चसुहृदस्तथा घ्नंतिह्यसुतृपोलुब्धाराजानःप्रायशोभुवि ६७ आत्मानमि
हसंजातंजानन्प्राग्विष्णुनाहतं महासुरंकालनेमिंयदुभिःसविरुध्यत ६८ उग्रसेनंचपितरंय
दुभोजांधकाधिपं स्वयंनिगृह्यबुभुजेशूरसेनान्महाबलः ६९ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेप्र
थमोध्यायः १ शुकउवाच प्रलंबबकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः मुष्टिकारिष्टद्विविदपू
तनाकेशिधेनुकैः १ अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः यदूनांकदनंचक्रेबलीमाग
धसंश्रयः २ ॥

हरिः ब्रह्मादिभिःस्तुतःसांत्वयामासेतितन्निरूप्यते यदुभिःसविरुध्यतेत्युक्तंतमेवविरोधंप्रपंचयति बलया
देवकीगर्भस्यासुरसंचारेणभगवतः प्रवेशंवक्तुं प्रलंबेत्यादिसार्धद्वयेन महाशनोमहासुरः द्विविदो
जरासंधः २ ॥

७

अनुरुन्धाना अनुवर्तमानाः ४ धाम कलानन्तः शेषः सप्तमो गर्भो बभूव किं तद्धाम यमनन्तं प्रचक्षते यमनन्तमिति हर्षशो
कविवर्धनः आनन्दरूपस्यावतीर्णत्वाद्धर्षः पूर्ववद्गर्भसाधारण्याद्‌ भ्रान्त्या शोक इति ५ समादिशदाज्ञापितवा
न् ६ नन्दगोकुले किमित्यास्ते तत्राह ७ न केवलं सैवान्या अपि इति विवरेषु गुप्तस्थलेषु ८ देवक्या
जठरे संस्थितं तत्संनिकृष्यमाणः कथं जीवेदित्यत आह मामकं धामेति तत्त्वतः ९ किमर्थमेवं कार्यमित्यत
आह अथानन्तरमेवेत्यर्थः अंशभागेनेति अंशः प्राकृतिभिर्भजनीयानि सर्वाणि तस्माच्च सम्भवयोगान्ता

नेपीडिता निविविशुः कुरुपांचालकेकयान् शाल्वान्विदर्भान्निषधान्विदेहान्कोसलानपि ३ ॥
२ एके तमनुरुन्धाना ज्ञातयः पर्युपासते मथुरायां स्थिता ये वै वयं कृष्ण नाविस्पृशनि ४ हतेषु ष
ट्सु बालेषु देवक्या औग्रसेनिना सप्तमो वैष्णवं धाम यमनन्तं प्रचक्षते गर्भो बभूव देवक्या हर्षशोक
विवर्धनः ५ भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भयं यदूनां निजनाथानां योगमायां समादि
शत् ६ गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलंकृतं रोहिणी वसुदेवस्य भार्यास्ते नन्दगोकुले ७ अ
न्याश्च कंससंविग्ना विवरेषु वसन्ति हि देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकं तत्संनिकृष्य रो ८
हिण्या उदरे संनिवेशय ९ अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां

नितिअंशभागः तेन परिपूर्णरूपेणेत्यर्थः यद्वा अंशेन ज्ञानेश्वर्यकलाभिर्विभजनानि सेवानि इति न
याने इति यद्वा अंशेन गुरुप्रतिरूपेण मायया भागो भजनं ईक्षणं यस्य तेन यद्वा अंशेन मायया गुणावता
रादिरूपा भागा भेदा यस्य तेन यद्वा अंशाः प्राणा एव मत्स्यकूर्मादिरूपा भजनीयाः तत्तत्साक्षात्स्वरूपं यस्य तेन
यद्वा अंशेन गोपालादिभिर्भजनं मनोऽनन्तं भक्तिर्यस्य तेन सर्वथा परिपूर्णरूपो जनिविवादिने हंसस्व भ
गवानयं यस्मिन् अन्वयादितिं अंशेनेत्याह यतिनेयं प्राप्स्यामीति सार्धवचनद्वयेन १०॥ ॥

सर्वान्नृद्धादीन्कामयतेयेनतेषांवराणांश्रेष्ठानांनियंत्री अर्चकानांसर्वान्कामवरान्प्रददातियातां ११ त्व
द्विक्रमेणावतस्यव्यपदेशमाभवतीत्याह १२ गर्भसंकर्षणादित्यादिनात्वयासंकृष्टेनगर्भेतिसंकर्षणे ना

अर्चिष्यंतिमनुष्यास्त्वांसर्वकामवरेश्वरीम् धूपोपहारबलिभिःसर्वकामवरप्रदां ११ नामधे
यानिकुर्वंतिस्थानानिचनराभुवि [रामेतिलोकरमणाद्बलभद्रंबलोच्छ्रयात्] । दुर्गेतिभद्रका
लीतिविजयावैष्णवीतिच १२ कुमुदाचंडिकाकृष्णामाधवीकन्यकेतिच मायानारायणीशाणा
शारदेत्यंबिकेतिच १३ गर्भसंकर्षणात्तंवैप्राहुःसंकर्षणंभुवि रामेतिलोकरमणाद्बलभद्रं
बलोच्छ्रयात् १४ संदिष्टैवंभगवतातथेत्योमितितद्वचः प्रतिगृह्यपरिक्रम्यगांगतातत्तथा
करोत् १५ गर्भेप्रणीतेदेवक्यारोहिणींदेवमायया अहोविस्रंसितोगर्भइतिपौराविचुक्रु।
शुः १६ भगवानपिविश्वात्माभक्तानामभयंकरः आविवेशांशभागेनमनआनकदुंदुभेः १७
ससात्त्वाद्भगवान्विश्वमूर्तिर्वोभायापन्नये सबिभ्रत्पौरुषंधामभ्राजमानोयथारविः दुरासदोति
दुर्धर्षोभूतानांसंबभूवह १८

मेतिसंबोधनंकरिष्यंति लोकस्यरमणाद्रम्यसादनात् १४ तथेतिपुनरपिओमित्यादरेणप्रतिगृह्यगांपृ
थ्वींगतागमनीत तथैवाकरोत् १५ विस्रंसितोविस्रस्तःस्रवदर्थइतिविचुक्रुशुः नतुतद्विदर्शिसद्भैः १६ मन।
आविवेशमनस्याविर्बभूव १७ धाममूर्तिः १८

जगतो मूर्तिमत्तं मंगलं अच्युतांशं अच्युतिरहिता अंशा अपेक्षया यदयो यस्मात् यद्वा अच्युतस्यैवांशो भक्तानामनुग्र
हाय परिच्छिन्नवपुरित्यर्थः समाहितं सम्यग्भूतमिवाहितं वेददीक्षयार्पितं देवी द्योतमाना शुद्धसत्वेत्यर्थः
सर्वात्मकं सर्वस्यात्मानं अत एवात्मभूतं स्वस्मिन्नादावेव सन्तं मनस्तो मनस एव दधार यथा वारुण्या धृतवती प्र
शान्तरूपं दृष्टान्तमाह कथा काष्ठा प्राचीदिक् आनंदकरं चंद्रं १९ सर्वजगन्निवासस्यापि निवासभूता सत्यपि सुत
रां नितरां जना हृद्रक्तत्वया न रेजे किं तु स्वयमेवाविरभवत् यतः कंसस्य गेहे रुद्धा अग्नेर्नेद शिखेव यथा दि

ततो जगन्मंगलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथानं
दकरं मनस्तः १९ सा देवकी सर्वजगन्निवासनिवासभूता नितरां न रेजे भोजेन्द्रगेहेग्निशि
खेव रुद्धा सरस्वती ज्ञानखले यथा सती २० तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाजितान्तरां विरोचयन्तीं भवनं
शुचिस्मितां आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृशी २१ किमद्य तस्मि
न्करणीयमाशु मे यदर्थतन्त्रो न विहन्ति विक्रमं स्त्रियः स्वसुर्गुरुमत्या वधोयं यशः श्रियं हन्त्य
नुकालमायुः २२

पुरुद्धाग्निशिखा दीपवत् यथा सती शोभमाना सरस्वती ज्ञानखले ज्ञानवंचके रुद्धा यथा एषामनुपका
रित्वेन राजते तद्वत् २० प्रभया भवनं विरोचयन्तीं अजितो विष्णुः अन्तर्मध्ये यस्याः तां एवं विरोचमानां
ध्रुवं हरिर्विरोचयतः यस्मात् ईदृशी पूर्वं नासीत् २१ मे मया किं करणीयं ननु सन्ति सामादय उपाया ने
त्याशयेनाह अर्थमर्थतन्त्रो देवकार्यप्रधानो विक्रमेन विहन्तीति महतीषु परिक्रमं करिष्यन्तेत्यर्थः
यद्वा न हि इदानीमेव हन्तास्मीति विचिन्त्याह अर्थतन्त्रोपि पुमान् विक्रमेन विहन्ति तन्नाशयति स्त्रीवधे
तत्राप्यः [?] स्यादिति भावः तदेवाह स्त्रिय इति गुरुमत्या गर्भिण्याः २२

किंच स जीवन्नपि मृतः स्यात् नृशंसितेन क्रौर्येण यो वर्तते तं जीवंतमेव मनुजाः शपंति दुर्वाक्यैर्वदंति।
न केवलमेतावत् स च देहे मृते तनुमानिनः पापिनो नरकं गच्छति अथवा चापरप्रकारमेवाह तनुमानि
नोऽस्य देहे मृते ध्रुवमेवांधं तमो गमिष्यतीति २३ संविशन् शयानः २५ प्रतीक्षंस्तज्जन्मेति द्रष्टा सत्यत्वे
नैव तत्र घमेस्तत्वंति सत्यव्रतमिति सत्यव्रते संकल्पो यस्य तं यथा सत्यपरं सत्यं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिंस्तं।
त्रिसत्यं त्रिषु लोकेषु सृष्टेः पूर्वं प्रलयानंतरं च स्थितिसमये च सत्यं अव्यभिचारेण वर्तमानं तदेवाह सत्यस्य
योनिमिति सच्छब्देन पृथिव्यप्तेजांसि त्यच्छब्देन वाय्वाकाशौ सत् च त्यत् च तत्सत्यं भूतपंचकं तत् सत्य

सएष जीवन् खलु संपरेतो वर्तेत यो ह्यत्र नृशंसितेन देहे मृते तं मनुजाः शपंति गंता तमोऽधं त
नुमानिनो ध्रुवं २२ इति घोरतमाद्भावात् संनिवृत्तः स्वयं प्रभुः आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानु
बंधकृत् २४ आसीनः संविशंस्तिष्ठन् भुंजानः पर्यटन् पिबन् चिंतयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्म
यं जगत् २५ ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमै
डयन् २८ देवा ऊचुः सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये सत्यस्य सत्यमृतसत्यने
त्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः २० ॥

मिथ्यात्वदत्तेन इति श्रुतेः तस्य योनिं कारणं श्रुतेन भूतपंचकात् पूर्वं वर्तमानत्वात् तथा सत्ये तस्मिन्नेव नि
हितं स्थितं अंतर्यामितया स्थितं श्रुतेन स्थितिसमयेऽपि सत्यमुक्तं तथा सत्यस्य सत्यं तत्सत्यस्य सत्यं पारमार्थि
कं नामरूपात्मकविश्वमायामारूपं प्रलये पृथिव्यादिभिः तस्य दर्शनं एवं त्रिसत्यत्वमुपपाद्य तथा ऋतसत्यने
त्रे ऋतं सूनृतवाणी सत्यं च समदर्शनं तथा भगवता व्याख्यास्यमानत्वात् सत्यं च समदर्शनं ऋतं
च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तितेति तत्रयोः नेत्रं नयनं साधनं प्रवर्तकमिति यावत् एवं सर्वप्रकारे
ण सत्यात्मकं त्वा भगवन् वयं शरणं प्रपन्नाः स्मः २० ॥ ॥ ॥

राम

ननुभवंतोपिलोकेश्रूयमाणत्वात्यवलोकादिरूपंचदेवंसर्वंवद्व्यतिरेकेणनिरूपयंति अतोऽसौप्रपंचस्यादिवृक्षत्वेनरू
श्रुतेरुनिरूढः ममछिद्यहृदेहश्चमः कथंभूतः एकायनः एकाप्रकृतिरयनमाश्रयोयस्यसः द्वेसुखदुःखे
फलेयस्यसः धर्मार्थकाममोक्षाः चत्वारोरसायस्यसः पंचज्ञानेंद्रियाणिविधाज्ञानप्रकारायस्यसः षडूर्मयःशो
णावाआत्मानःस्वभावोयस्यसः दशप्राणादयःछदाःपत्राणिविद्यंतेयस्यसः नवद्वाराण्यक्षच्छिद्राणि
यस्यसः दशप्राणादयःछदाःपत्राणिविद्यंतेयस्यसः दशछदीद्वौजीवेश्वरौयस्मिन्सद्विखगः २८ एवंच

एकायनोसौद्विफलस्त्रिमूलः चतूरसः पंचविधः षडात्मा सप्तत्वगष्टविटपोनवाक्षोदशच्छ
दीद्विखगोह्यादिवृक्षः त्वमेकएवास्यसतःप्रसूतिः त्वंसन्निधानंत्वमनुग्रहश्च त्वन्माययासंवृ
तचेतसस्त्वांपश्यंतिनानानविपश्चितोये २९

प्रपंचसंसारवृक्षस्यसतःकार्यस्यत्वमेकएवप्रसूतिः त्वमेवसात्मकारणंकार्यमिदमित्यर्थः त्वंसन्निधानंसम्य
क्निधीयतेऽस्मिन्नितिसन्निधानंलयस्थानंत्वमेवानुग्रहःस्यःअनुगृह्णातीतिपालकइत्यर्थः ननुब्रह्मविष्णुरुद्रा
एवंभूताःप्रसिद्धाःकथमहमितिचेत्तत्राहुः त्वन्माययेति तवमाययासंवृतंपिहितंचेतः ज्ञानंयेषांतेत्वा
मेवनानापश्यंति येविपश्चितोविद्वांसःतेनत्वानपश्यंति २९

श्री:
भा० द०
टी०
१०

ननुदेवकीपुत्रं मां कथमेवं वर्णयथेति तत्राहुः अवबोधैक आत्मा स्वरूपं यस्य स त्वं रूपाणि मूर्तीर्बिभर्षि धत्से न त्वं कस्या
पि पुत्र इत्यर्थः क्षेमाय पालनाय सतां धर्मवर्तिनां सत्त्वकारीणि खलानामभद्राणि नाशकानि न केवलं मे
भावना भक्तानां मोक्षार्थमपीत्याहुः ३० त्वयीति समाधिनावेशितचेतसा नित्यमेके तेन त्वत्पादपोतेन नाश्रितेन
पूर्वमुख्यैर्विवेकिनः महद्भिः कृतेन संपादितेन यद्वाद्यदमपि मायामयमित्यनादरेण परिहाराय इद
मेव महत्सु कृतं स्थापितमिति मनसि कृतेन बहुमतेनेत्यर्थः भवाब्धिं तु कुर्वन्ति अनायासेनैव भजनामात्रेणेत्यर्थ

बिभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मा क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्रा
णि मुहुः खलानाम् ३० त्वय्यम्बुजाक्षाखिलसत्त्वधाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके त्वत्पादपो
तेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम् ३१ स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्र
सौहृदाः भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ३२

तेषां मुक्तिरित्यर्थः ३१ ननु ये नेन वर्त्मैव पारं गतास्तर्हि इदानीं तन्नौका का गतिः तत्राहुः स्वयमर्थः हे द्युमन्
स्वप्रकाश त्वत्पादपोतेन सामीप्यमात्रेण भवाम्बुधौ वत्सपदमात्रे जाते तथाप्यन्येषामेव दुस्तरमेव तेषामीकं चः
स्तरमपि भवार्णवं समुत्तीर्य भवत्पादाम्भोरुहरूपां नावमत्रैव निधाय भक्तिमार्गं संप्रदायं प्रवर्तयन्त्यर्थः याताः
ततः किमत आह अदभ्रसौहृदाः सर्वभूतेषु अतिप्रीतियुक्ताः अतः तेषां तरणाय निधायेति कथं स्वस्यापि दास्ये
वमायेणतीर्णाः अतः उक्तं भवान् सदनुग्रहः सतो भक्तान् अनुगृह्णातीति ३२ ॥ १०

विवेकिनां महत्त्वमनेन किं मुक्ता एव हि ते न तत्राहुः विमुक्ता वयमिति मन्यमानाः त्वय्यस्तो निरस्तो: तत्पदाश्र-
यो भावस्तस्मात् भक्त्यभावादित्यर्थः नविशुद्धा बुद्धिर्येषां ते तथा यद्वा नत्वप्रलभा इति छेदः अस्तभस्र-
स्तमनयः वा हेतुविशुद्धबुद्धयः कृच्छ्रेणेत्याहकृच्छ्रेणा बहुजन्मतपसा परं पदं मोक्षसन्निहितं सत्त्वं तत्तपःकृत्वादिभिः
प्राप्य अधः पतंतीति विघ्नैरभिभूयंते न आदृतौ युष्मदंघ्री तैस्तदीयास्तु न कदाचित्पतंतीत्याहुः ३२ विनायकावि-
घ्नहेतवः तेषामनीकानि सैन्यानि तेषां पान् नानि पातीति तेषां मूर्धसु विचरंति परिहारेण नयंतीत्यर्थः सत्त्वरजस्तमोवहानि

येन्येरविंदाक्षविमुक्तमानिनः त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतंत्य-
धोनादृतयुष्मदंघ्रयः ३३ तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यंति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः त्वयाभिगु-
प्ता विचरंति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ३४ सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान्स्थितौ शरीरिणां
श्रेय उपायनं वपुः वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिः तवार्हणं येन जनः समीहते ३५ ॥ ॥

रूपाणि धारयसीत्युक्तं बिभर्षि रूपाणीति तत्केन प्रकारेण सत्त्वावहत्वमित्यपेक्षायामाहुः अथ सत्त्वं व-
पुः श्रयते भवानित्यन्वयः श्रेयउपायनं कर्मफलदातृ कथं येन वपुषा जनः तवार्हणं पूजां समीहते करोति कैः
वेदश्च क्रियायोगश्च तपश्च समाधिश्च तैः वेदत्रयमयधर्मेणेत्यर्थः वपुषो श्रयणे अर्हणसंभवात्कर्मफलसंभ-
वसिद्धिः स्यादिति ३५ ॥ ॥ ॥

श्रीः
भा·द·
प्र·टी·
२२

तथ्यं तु ज्ञातेत्यादिना श्लोकद्वयेन भगवद्भक्तानामेव मोक्षो नान्येषामित्युक्तं तत्र कर्मफलं भक्तिं विना माभूत्
मोक्षस्य तत्त्वज्ञानैकसाध्यत्वात्किं भक्त्येति मानुशयान्स्वस्माहुः सत्त्वं न चेदिति हे धातरिदं सत्त्वं निजं तव वपुर्न चेद्भ
वेत् तर्हि विज्ञानं विशिष्टं स्वरूपबोधस्तज्ज्ञानं न भवेदित्यन्वयः कथंभूतं अज्ञानभिदापमार्जनं अज्ञानं तत्कृता
भिदा च तयोरपमार्जनं निवर्तकं यद्वा अज्ञानेन भिन्नं तीति अज्ञानाभिदां ज्ञानेन मार्जनं शोधनं यस्मात्तदेवेति ननु त
र्हि नां बुद्ध्यादीनां यतः प्रकाशः तद्विज्ञानं भवेदेव गुणप्रकाशैः गुणावच्छिन्नैः प्रकाशैर्भवान् सर्वसाक्षी
स्वरूपः केवलमनुमीयते न कल्प्यते न तु साक्षात् क्रियत इत्यर्थः अनुमानप्रकारमाह प्रकाशते यस्य च येन वा

सत्त्वं न चेद्धातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनं गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्प्रकाशते
यस्य च येन वा गुणः ३५ न नामरूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः मनो
वचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ३६

गुण इति यस्य संबंधी अयं बुद्ध्यादिर्गुणः प्रकाशते यो गुणसाक्षीत्येवं येन वा बुद्ध्यादिष्टेण श्रमाद्याबाह्यो
गुणः प्रकाशतीत्यनुमीयत इत्यर्थः शुद्धसत्त्वं वपुषि वर्त्यमानेन तदाकारैरंतःकरणसत्त्वस्य सादेन
वस्तु साक्षात्कारो भवेदिति भावः ३५ एवं तावद्भक्तानामभ्युदयापवर्गौ प्रोक्तरूपाणि विमर्शीत्युक्तं तान्यपि भज
नीयानि केवलेन तेजसा तेशक्यानि श्रवणमात्रत्तर्कवात् वेति मनोवचसां गोचरत्वादित्याहुः न नामरूपे इति
गुणजन्मानि कर्माणि वा ते निरूपयितव्ये निरूपणार्हे न भवतः कुतः अनुमेयवर्त्मनो मार्गो यस्य तव तथापि
हेतुः तस्य साक्षिण इति न हि साक्षिणस्तत्त्वं मनोवचोगोचरमित्यर्थः हे देव बहुधापि नामान्यप्यपि क्रिया
यासूपासनादिकायां प्रति यांत्युपासकाः साक्षात्स्वरूपं निहि यमिदं ३६

तस्मात्तमेवैवमोदतस्तमुपसंहरति श्रावन्निति श्रुत्वानपि संस्मरयन्तु क्रियात्सदेवार्चनादिकर्मस्त ३७ वि
शेषतः श्रीकृष्णावतारममितेदानीदिश्याभइंतवपदःपरश्नायाः ईश्वरस्पतवजन्ममात्रेणापनीतपवलस
टैकैः कोमलैः पदैः सुशोभनैः वज्राङ्कुशादिशुभलक्षणैः मोक्षष्ठीघ्रादिवंचनवत्वयात्मकपितं ३८ तव
जन्मनाभारोपनीतइस्तुतस्मा ममापिजीववत्संसारदुःखोनहिनहोस्याद्दुःखतेइतिवृत्तहेइशश्रसंसारिणाते
जन्मनः कारणेविनोदंक्रीडांविनानतर्कयामः किंचहेश्रमयाश्रयनमयमाश्रयतेरनितथासंबोधनेहेनि

श्रावन्तुशरणात्संस्मरयंश्च चिंतयन्नामानित्र्यपाणिचमंगलानिते क्रियात्सयस्त्वश्चरणारविं
दयोराविष्टचित्तोनभवायकल्पते ३८ दिष्ट्याद्यहेरस्माभवतःपदोभुवाभारोपनीतः त्वज्जन्म
नेशितुः दिष्ट्याकितोनलपदकैः सुशोभनैर्इद्यामगांधांचतत्वान्तकपितं ३९ नतेभवस्येश
भवस्यकारणंविनाविनोदंवततर्कयामहे भवोनिरोधःस्थितिरप्यविद्ययाकृतायतस्त्वय्यभ
याश्रयात्मनि ४० मत्स्याश्वकच्छपवराहनृसिंहहंसराजन्यविप्रविबुधेषुकृतावताराः त्वंपा
सिनः त्रिभुवनंचवनथाधुनेशभारंभुवोहरयदूत्तमवंदनंते ४१

त्स्युक्तेत्यर्थः तवजन्मकारणंनोस्तीति किंवजनेयनोजीवानामपिमत्स्यादयः त्वयिविषयेयाश्रविद्यातया
कृताः नपरमार्थतः संति ४० प्रसक्तंप्रार्थयंते मत्स्याद्युक्तिनोस्मात्तृत्रिभुवनंच श्रसंवयथासिनयाधा
हीनिवंदनंतेइतिवदंतः सर्वेशिरोभिः प्रणमंति
४१ ॥

श्रीः
भा·द·
प्र·टी·
१२

देवकीप्रत्याहुः दिष्ट्येति नोस्माकंभवायोद्भवाय साक्षात्त्वत्पुमांस्तेकुक्षिंगतः अतोभयंमाभूदिति अ
तस्यामपिचेत् कुक्षिंहृदयंगतोहरिर्भवतितेनांगभयंनभवतिकिंनस्तव ४१ यत्तद्रूपमनिदंनसर्वथा
तीकृतंयथायथावत् अस्मात्वेवधिनाएनाविर्हस्यासेतेइतिमन्यमानाब्रह्मेशानौपुरोधायपुरस्कृ
त्यययुरिति ४२ २ श्री भा टी कायां श स्कं द्वितीयोध्यायः २ तृतीयेनिजरूपेणसम्भूत

दिष्ट्यांबतेकुक्षिगतःपरःपुमानंशेनसाक्षाद्भगवान्भवायनः माभूद्भयंभोजपतेर्मुमूर्षोर्गो
प्तायदूनांभवितातवात्मजः ४१ शुकउवाच इत्यभिष्टूयपुरुषंयद्रूपमनिदंयथा ब्रह्मेशानौ
पुरोधायदेवाःप्रतिययुर्दिवं ४२ २ श्री भा ते श स्कं ब्रह्मादिस्तुतिर्नाम ती ध्यायः
२ शुकउवाच अथसर्वगुणोपेतःकालःपरमशोभनः यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षंशान्तर्क्षग्रहतार
कं १ दिशःप्रसेदुर्गगनंनिर्मलोडुगणोदयं महीमंगलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा २

स्तुहरिःस्वयं पितृभ्यांसंस्तुतोनीतःपित्राभीतेनगोकुलं अथेतिमंगलार्थ्येयदियदासर्वगुणोपेतः
कालोबभूवतदादेवक्यांविष्णुराविरासीत् इत्यनेनान्वयः परमशोभनत्वमेवाह य
र्ह्येवादिना अजननात्नारायणाज्जन्मयस्यसः अजनजन्माप्रजापतिः तस्यर्क्षंरोहिणीनक्षत्रंकथंभूतं
शान्तानिऋक्षाणि अश्विन्यादीनिग्रहाअश्विनातारकाश्चयस्मिन् तद्यर्हीतिसर्वत्रान्वयस्थाने १ निर्मलानां
उडुगणानामुदयोयस्मिन् तथामंगलभूयिष्ठाःपुरादयोयस्यांसा २ १२

जलरुहैः श्रीः शोभा येषां ते द्विजालिकुलानां सन्नादा येषु ते स्तवका यासु ताः ३ समिन्धत मृदुगामो इह पूर्णः
प्रदक्षिणावर्त्तयः समैन्धत ते ति सम्यक् दीप्ता बभूवुरित्यर्थः ४ असुरद्रुहां देवानां सादिव्यन्तिरिक्षाना सर्वप्राणिनां दे
वानां चेति अजने जायमाने अमलः प्रसन्नो यस्मिन्समये तस्मिन् त्रिविष्टपे ५ तमसा उद्भूते च ननमसि निशीथे अर्धरा

नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदा जलरुहश्रियः द्विजालिकुलसन्नादस्तवका वनराजयः ३ ववौ वायुः
सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्धत ४ मनांस्यासन्प्रस
न्नानि साधूनामसुरद्रुहां जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ५ जगुः किन्नरगन्धर्वास्तुष्टुवुः
सिद्धचारणाः विद्याधर्यश्च ननृतुरप्सरोभिः समं तदा ६ मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्वि
ताः मंदं मंदं जलधरा जगर्जुरनुसागरं ७ निशीथे तमउद्भूते जायमाने जनार्दने देवक्यां दे
वरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ८ आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ८ तमद्भुतं बा
लकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधं श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयो
दसौभगं ९

दे ७ यथा यथावत् देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुराविरासीत् प्रकटी बभूव प्राच्यां दिशि पुष्कलश्चन्द्र इव ८ तमद्भुतं
बालकं वसुदेव ऐक्षत ते ति द्वितीयश्लोकेनान्वयः अद्भुतत्वे हेतुगर्भाणि विशेषणानि अम्बुजेक्षणमित्यादीनि
श्रीवत्सो लक्ष्म लाञ्छनं यस्य गले शोभते गलशोभी कौस्तुभो यस्मिन् ९ ॥

परिष्वक्तसहस्रकुंतलं किरीटकुंडलादीनां त्विषा स्फुरदपरिमितिकांतिमित्यर्थः १० विस्मयेनोत्फुल्ले वि
कसिते लोचने यस्य सः गवामयुतं दशसहस्राणि अस्पृशत् मनसा दत्तवान् . कंसनिरुद्धत्वेन सद्योदानासंभवा
त् स्पर्शहेतुः कृष्णावतारोत्सवसंभ्रमः निशि मुदा आप्लुतः व्याप्तः स्नात इति वा ११ कृतधीः शुभबुद्धिः १२ प्रथमे पुरुषबु
द्ध्या पश्यन् तं परित्यज्याह प्रथमं हो विदितोसीति कथं विदितोसि भवान् प्रकृतेः परः पुरुषस्येति न

महार्हवैडूर्यकिरीटकुंडलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुंतलं उद्दामकांच्यंगदकंकणादिभिर्विरो
चमानं वसुदेव ऐक्षत १० स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुंदुभिस्तदा कृ
ष्णावतारोत्सवसंभ्रमोस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योयुतमाप्लुतो गवाम् ११ अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं परं
नतांगः कृतधीः कृतांजलिः स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं विरोचयंतं गतभीः प्रभाववित् १२
वसुदेव उवाच विदितोसि भवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः केवलानुभवानंदस्वरूपः सर्वबु
द्धिदृक् १३ ॥

नु किमत्राश्चर्यं पुरुषस्य प्रकृतेरन्यत्वादेवेत्यत आह साक्षात्त्वमसीत्यर्थः नन्वत्र तत्सन्निकृष्टः शब्दादिना
उपलंभनेन किं चित्रमित्यत आह केवलेति केवलस्य शुद्धस्यानुभवस्य आनंदस्य तावदेव स्वरूपं यस्य सः किं
च सर्वबुद्धिदृक् नैतावता विषयो दृश्यो भवतीत्यर्थः १३ ॥

ननु देवकीजठरे प्रविष्टस्य मे किमिति स्तुतिः क्रियते तत्राह स एवेति सप्तभिः स त्वमेव न देवकीजठरे प्रविष्ट
इत्यर्थः ननु किं त्वं सृष्ट्वा तदनु प्रविष्टस्य किमेतदत्राह स एव प्रकृत्येति स्वमायया सृष्ट्वा तदनु त्वमप्रविष्ट एव
वेति ननु कथं तर्हि प्रविष्टो उच्यते तत्सृष्ट्वा तदनु प्राविशदिति श्रुतेः तत्राह प्रविष्ट इव भाव्यसे लिङ्ग्यसे अन्यत्तत्वाव
पेणाप्रविष्ट एव लक्ष्यसे तत्र दृष्टान्तमाह १४ इमे विकृता भावा महदादयो यथा तथेति सदृष्टान्तं विवृणोति
ते विकृतैर्विनिवर्तितहि विकृतैः षोडशविकारैः सह सन्निपत्य विराजं जनयन्ति ब्रह्माण्डमुत्पादयन्ति सन्निपतन्ते

स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकं । तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे १४ यथेमे विकृ
ता भावास्तथा ते विकृतैः सह नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयन्ति हि १५ सन्निपत्य समुत्पाद्य
दृश्यन्तेनुगता इव प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह संभवः १६ ॥

तर्यत पृथग्भूताः नानावीर्या विशिष्टकार्यसमर्थेन भवन्ति भिन्नाः १५ सन्निपत्येति एवं सन्निपत्य समुत्पाद्य अनुग
ताः प्रविष्टा इव दृश्यन्ते महदादयः न पुनः प्रविष्टाः कुतः अयं तेः प्रागेव कारणतया विद्यमानत्वात् न तेषामि
ह सृष्टे कार्ये पश्चात्संभवः प्रवेश इति वा ननु तेषां कार्ये प्रवेशः कथं कल्प्यते कार्ये चैवाभिन्नत्वात्तत्रायं
ते इति किं न स्यादित्येतत्राह प्रागेवेति कार्योत्पत्तेः प्रागेव तेषां भूतानामिह कार्ये संभवः १६ त्वमेवं रा
यन्मोनमः

श्री० भा० द० पू० २४

देहान्तिके निर्दिशति एवंभवानिति ननुयथघटस्यमृत्स्वरूपएवकारणंनयाकार्यैर्वर्त्ततर्हिनोषिंद्रियैः गृ
ह्यमाणोघुममग्रहणेकिंनास्तितत्राहउच्छ्रितमेयलक्षणोरिति उच्छ्राऊपादितानेनात्वमेयंलक्षणंस्वरूपंयेषां
तैरिंद्रियैर्ग्राह्यैर्गुणैग्रहः तैःगुणैः सहनगृह्यसे अयंभावः नहिग्राह्यैः सहभावमात्रंग्रहणेकारणं किंत्विंद्रि
याणांसन्निः। साचकार्यैरविगम्यायथाकार्यमेवकल्प्यते अतोयथ्यवद्वषारूपग्रहणेनरसग्रहणंनास्तित
थैवविषयग्रहणेत्वद्ग्रहणमपीति अविषयत्वेनचविषयग्रहणानहेत्वमुक्तमेवबुद्धिरेटीतिचैवशरीरेवाविद्य(
मानत्वात्प्रवेशोनास्तीत्युक्तं किंचपरिच्छिन्नस्यनीडेपद्यादेरिवप्रवेशोभवेत् भवतस्त्वनावृतत्वादपरिच्छिन्नत्वा(

एवंभवानुच्छ्रितमेयलक्षणोग्राह्यैर्गुणैःसन्नपितद्गु
णाग्रहः अनावृतत्वाद्बहिरंतरंनतेसर्व
स्यसर्वात्मनआत्मवस्तुनः
१७

नवहिरंतरभेदोनास्तिकुतः प्रवेशइत्याह अनावृतत्वादिति अनावृतत्वेहेतुमाह सर्वस्येति नहिसर्व
स्वरूपस्यास्यद्व्यावरकमस्तिसर्वात्मनोनेह्यकेनावृतोः न्यस्यात्मभवेत् आत्मवस्तुनइति आत्मनोवस्तुनश्रुति
हेतुद्वयं अनसातत्यगामनेइत्यस्मात् अततिव्याप्नोत्यात् नहिव्यापकस्यावरणंघटतेनतथावस्तुनः परमा
र्थस्यवस्तुनः आवरणंनघटतेत्यर्थः तस्मात्तवअंतर्यामितयाप्रवेशोनमुख्योस्तिकुतस्तरांगर्भप्रवेशः अतः
केवलानुभवानंदस्वरूपएवत्वंविदितोसीत्याश्चर्यंममभाग्यमि
त्यर्थः १७ ॥

राम
२४

नैवं तर्हि तत्त्वतः पृथक्प्रपंचस्यावस्तुत्वे घटादेस्तत्त्वेन संभवति सत्यत्वेन प्रतीतेरित्याशंक्याह आत्मनो दृश्यस्य गुणतो गुणे देहादिभ्यो व्यतिरेकतः आत्मव्यतिरेकेण पृथक्कार्यं देहादिरिति व्यवस्यते निश्चित वान् यः शुद्धमनसा बुधः अविद्यान्वयव्यतिरेकदर्शनात् किंच मनीषितं विकारितं सदेहादि सर्वं य तः विनानुवादं स्वावाच्यमनस्याद्विना सम्यक् न भवति अतो वस्तुत्वेन न प्रपंचो बाधितव्यस्तु बुद्ध्या उपा दृश्यत्वीकृतं वै ब्रह्म परमार्थः १८ एवं परमेश्वरव्यतिरेकेण दृश्यप्रपंचस्यावस्तुत्वे परमेश्वरोपादानत्वा

य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः विनानुवादं न च तन्मनीषि तं सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमान् १८ यतोस्य जन्मस्थितिसंयमान्विभो वदन्त्यनीहा दगुणादविक्रियात् त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः १९

कृस

दृश्यस्य व्यतिरेकेण सत्त्वमित्याह यत इति नैवं सत्यपि विकारित्वमित्याशंक्याह अनीहादिति। अगुणाद्वा अनीहत्वं ततो विकारित्वमित्यर्थः ननु अनीहत्वे कथं कर्तृत्वं वा अतो विकारित्वमित्याशं क्याह ब्रह्मणाद्यविकारित्वमीश्वरत्वाच्च कर्तृत्वमुक्तमिति न चैतदपि विरुद्धमित्याह त्वयि। आश्रयत्वादित्यादि गुणैः कर्तृत्वं न पितृत्वादिकं तत्त्वमुपचर्यते गुणाश्रयत्वात् यथा भृत्यकृतं राजनीति १९ कृस

श्री:
भा॰ द॰
टी॰
१५

एवंभूतस्यैव तव यथा विश्वस्थितिसर्गलयार्थे त्रिविधा गुणावतारा: एवं भूभारापनयनार्थो
ऽयमिति ज्ञातव्यमित्याह सत्वमिति द्वयेन २० रिरक्षिषुः अवतीर्णोसि कुले स्ववर्गीन स्वत: साधु
नां रक्षणार्थं राजन्यसंज्ञा असुरकोटयस्तेषां यूथपा: तैर्निर्व्यूह्यमाना इतस्ततश्चाल्यमाना चमू:

सत्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मन: सर्गाय रक्तं रजसो-
पबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये २० त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेऽवतीर्णो-
सि ममाखिलेश्वर राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमू: २१
२१ अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत्सुरेश्वर स तेऽवतारं पुरुषै: स-
मर्पितं श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुध: २२ श्रीशुक उवाच अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापु-
रुषलक्षणं देवकी तमुपाधावत् कंसाद्भीता
शुचिस्मिता । २३ छ

सेना: निहनिष्यसे संहरिष्यसि २१ किं तत् तथाप्यसकृत्तेन त्वया न भाव्यमित्याह अयंत्विति असभ्य:
खल: समर्पितं कथितं अभिसरत्यागमिष्यति २२
उपाधावत् अस्तौत् २३ छ

१५

नयिभयशोकैवनाप्तीतिश्लोकं वदन्द्धयेनाह देवकी किंविद्धितापयितं रूपमिति यत्र किमपि ज्ञेयं वस्तु यथाहुर्वै
ताः किं न ह मन्तदाह ॥ अथार्थ अपरहेतुः आद्यं कारणं किं परमाणवः न ब्रह्म इहहन किं प्रकाशेन ज्योतिः चेतनेन किं
वैशेषिकाणामिव तान गुणेन निर्गुणं किं मीमांसकानामिव तानपरिणामि निर्विकारं किं शुक्लरक्तादीनामि
व प्राकृतिविशेषेणापरिणामिनं सत्तामात्रेण नहि किं सामान्येन निर्विशेषं नहि किं कारणवान्सक्रियं न निरीह सद्वि
धानमात्रेण कारणं एवं भूतं किमपि कार्यकल्पवस्तु एवं साक्षाद्विष्णुरिति अपरोक्षस्वेत्याह अध्यात्मदीपइति

रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्मज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारं सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स त्वं साक्षाद्वि
ष्णुरध्यात्मदीपः २४

बुद्ध्यादिकारणसंघातप्रकाशकमित्यर्थः अथवा अव्यक्तेन केनापि प्रकारेण व्यज्यत इत्यव्यक्तं कथमुच्यत इत्यात्तव
अव्यक्तमिति इत्याह आद्यं सर्वस्य कार्यस्य आद्यमनादीत्यर्थः तथा ब्रह्मज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारमिति वदन्ति तैः प
दैः देशेन प्रकाशेन वै गुणेन च विकारेण च व्याप्तिं निराकरोति तथा सत्तामात्रमिति विशेषेण निर्विशेषमिति
सामान्येन निरीहमिति क्रियया व्याप्तिं निराकरोति अध्यात्ममात्रं एवंभूतस्य तव न भयशोके इति भावः २४

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ टी॰ १४

किंचमहाप्रलयेप्येकएवशिष्यमाणस्त्वंनान्यइत्याह लोकेचराचरेषुमहाभूतेषुलीनेषुतेष्वपिआदिभूतेभू
तेसत्सुत्वंनास्तित्वपिव्यक्तेव्यक्तेप्रधानेप्राप्तेशेषात्मकःप्रधानेसंज्ञाशक्तायस्यएवमपिलीनमिदमस्तितद्वेवेस्ती
यमितिसर्वत्रशेषसंज्ञःशेषसंज्ञइतिवाकिंच २५ एवंप्रलयहेतुर्योयंकालःहेअव्यक्तबंधोप्रकृतिप्रवर्त
कतस्यप्रलयावधिभूतस्यतेनवचेष्टांलीलावेष्टनेविपरिवर्तनेयेनःप्रवर्तत्सरांतःमहीयांद्विपरार्द्धरूपः

नष्टेलोकोद्विपरार्धावसानेमहाभूतेष्वादिभूतंगतेषु
व्यक्तेव्यक्तंकालवेगेनयातेभवानेकःशिष्यतेशे
षसंज्ञः २५ योयंकालःतस्यतेव्यक्तबंधोचे
ष्टामाहुःचेष्टतेयेनविश्वं निमेषादिर्वत्स
रांतोमहीयांस्तंत्वेशानंक्षेमधामप्रपद्ये २६ मर्त्यो
मृत्युव्यालभीतःपलायन्सर्वांल्लोकान्निर्भयंनाध्यगच्छत्
त्वत्पादाब्जंप्राप्ययदृच्छयाद्यस्वस्थःशेतेमृत्युरस्मादपैति २७ सत्वं
घोरादुग्रसेनात्मजान्नस्त्राहित्रस्तान्भृत्यवित्रासहासि रूपंचेदंपौरुषं
ध्यानधिष्ण्यंमाप्रत्यक्षंमांसदृशांकृषीष्ठाः २८ ॥

यस्यतस्यचेष्टामाहुः तंत्वांक्षेमधामअभयस्थानंप्रपद्येशरणंव्रजे २६ क्षेमधामत्वमेवाह मर्त्यइतिलो २५
कान्पर्यटन् निर्भयंपदंप्राप्ययदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेनहेआद्यप्रस्वस्थंविज्ञापयतिसत्वमिति २७ भृत्या
नांवित्रासंहंतीति भृत्यवित्रासहाविरितिवाक्छेदः पौरुषंपेशरंध्यानविषयंध्यानास्पदं मांसदृशांप्रत्यक्षंमाकृथाः राम॰ १८

भवत्या हेतोर्निमित्तं भूतात् कंसादुद्विग्ने बिभेमि इत्यन्वयः अधीरधीः विक्लवा २९ ननु किमित्युपसंहर्तव्यं रूपमीदृशं एवं भूतं दिव्याद्भुतं रूपेणानया नवपुत्रेणानुमहता अस्माकं स्यादिति तत्राह विश्वमिति विश्वं ते प्रलयावसाने यथा

तन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः २९ उपसं
हर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकं शंखचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजं ३० विश्वं यदेतत्स्व
तन्वौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् बिभर्ति सोऽयं मम गर्भगोऽभूदहो नृलोकस्य विडंब
नं तत् ३१ श्रीभगवानुवाच त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायंभुवे सति तदायं सुतपा नाम प्र
जापतिरकल्मषः ३२ युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः सन्नियम्येंद्रियग्रामं तेपाथे पर
मं तपः ३३ वर्षवातातपहिमघर्मकालगुणाननु सहमानौ श्वासरोधविनिर्धूतमनोमलौ
३४ शीर्णपर्णानिलाहारावुपशान्तेन चेतसा मत्तः कामानभीप्सन्तौ मदाराधनमीहतुः ३५

वकाशं स्वस्मिंस्कोऽवकाशः असंभावितत्वादुपहास्यत्वेन विडंबनमित्यर्थः ३१ चतुर्भुजत्वेनाविर्भावे कारणं तावदा
ह त्वमेवेत्यादिवचनैः षड्भिः त्वं पूर्वसर्गे प्रथमजन्मनि पृश्निर्नामासीः पृश्निर्नाम स्वायंभुवे मन्वंतरे अयं वसु
देवः सुतपा नाम ब्रह्मणः पुत्र आसीत् ३२ तेपाते तेपथुः कृतवंतौ ३३ ॥

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ टी॰ १०

तप्यतोः तपश्चाचरतोः ईयुर्गतानि मदात्मनोर्मय्यासक्तचित्तयोः ३६ अहं तावद्वपुषा प्रादुर्भूतोस्मि ३७ वरदराट्
वरदेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः तेन मत्कृत हरेणा वारंवारसाविर्भावे कारणमुक्तं कामस्य दित्सया दातुमिच्छया मादृशो
मत्सदृशः ३८ मैमत्तोपि युवां अपवर्गं न वव्राथे न वृतवंतौ ३९ वरं दत्वा मयि गते सति ग्राम्यान्विषयानभुंज

एवं वां तप्यतोः तीव्रं तपः परमदुष्करं दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशेयुर्मदात्मनोः तदा वां परि
तुष्टोहममुना वपुषानघे तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि भावितः ३७ प्रादुरासं वरदराड्
युवयोः कामदित्सया व्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां वृतः सुतः ३८ अजुष्टग्राम्यविषयावन
पत्यौ च दंपती न वव्राथेपवर्गं मे मोहितौ मम मायया ३९ गते मयि वरं दत्वा युवां मत्सदृशं
सुतं ग्राम्यान्भोगानभुंजाथां युवां प्राप्तमनोरथौ ४० अदृष्टान्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः
समं अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् उपें
द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ४२ तृतीयेस्मिन्भवेहं वै तेनैव वपुषाथ वां जातो भूयस्त
योरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ४३ ॥

वंतौ ४० अदित्यां कश्यपाद्वामनश्चासेति यत्तदपि तद्रूपयोरहमेव पुनरासमित्यर्थः ४२ हे सति प
तिव्रते ४३ ॥ राम ॥

राम
२१

प्राक्तनयमेतावद्रूपं मे जन्मेति स्मरणाय तत्तानायदर्शितं अन्यथा मर्त्यलिंगेन मनुष्यशरीरेण मद्भवं मद्विषयं
ज्ञानं न स्यादेव अन्यत्वद्दिव्यबालोऽपि भविष्यामीति भावः ४४ ननु त्वयि प्रसन्नेऽपि कथमावयोः पुनर्न
मेति अतः परं न भविष्यतीत्याह युवामिति ४५ यदि किं माहिमेषितर्हि मां गोकुलं नय यशोदायाश्चाऽऽकन्यां
मन्मायामानयेति प्रथममेव भगवता प्रणोदितः प्रचोदितो यदा गन्तुमैच्छत् तदा यशोदायामेव योगमाया।

एतन्मे दर्शितं रूपं प्राक्तनस्मरणाय मे नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिंगेन जायते ४४ युवां मां
पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत् चिन्तयन्तौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं परां ४५ श्रीशुक उवाच
इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ४६
ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात् यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा
या योगमायाजनि नन्दजायया ४७ तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु पौरेष्वपि शायितेष्वथ
द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलशृंखलैः ४८

मायां देवकीतनयत्वेन निमित्तमात्रभूतयाऽजनि नन्दजाया प्रबोधितेति पाठः ४७ हृताः प्रत्ययाः सर्वा वृत्तयो येषां
अथवा हृताः प्रत्ययाः सर्वा वृत्तयो येषां तथाभूतेषु द्वाःस्थपालेषु लोहकीलशृंखलैः
लैर्बृहद्भिः कवाटादिभिर्दुरत्यया इति वा ४८

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ टी॰ ३८

दुरत्ययमहाद्वारः स्वयंव्यशीर्यंतेनिवद्धकोशएणन क्वांदाम्ः रवेः निमित्तन ४८ गंभीरैयस्तोयौघैः नस्यज
वेनयेऊर्मयः तैः फेनिलः फेनव्याप्तः भयानकैः एवकृतशतैः व्याप्ताश्रियः पतेः सीतापतेः सिंधुः समुद्र
इव ४९ निद्रयाः यायानिमित्तभूतया ५० प्रतिमुक्तएववद्धापदेः पादयोः लोहेनिगडमासेनस ५१

ताः कृस्नवाहेवसुदेवआगतेस्वयंव्यशीर्यंतयथातमोरवेः ववर्षपर्जन्यउपांशुगर्जितः शे
षोन्वगाद्वारिनिवारयन्फणैः ४८ मघोनिवर्षत्यसकृद्यमानुजागंभीरतोयौघजवोर्मिफेनि
ला भयानकावर्तशताकुलानदीमार्गंददौसिंधुरिवश्रियःपतेः ४९ नंदव्रजंशौरिरुपेत्यत
त्रतान्गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्यनिद्रया सुतंयशोदाशयनेनिधायतत्सुतामुपादायपुनर्गृहान
गात् ५० देवक्याःशयनेन्यस्यवसुदेवोथदारिकां प्रतिमुच्यपदोर्लोहमास्तेपूर्ववदावृ
तः ५१ यशोदानंदपत्नीचजातंपरमबुध्यत नतल्लिंगंपरिश्रांतानिद्रयापगतस्मृतिः ५२
इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेतृतीयोध्यायः ३ शुकउवाच बहिरंतःपुरद्वारःसर्वाःपूर्ववदा
वृताः ततोबालध्वनिंश्रुत्वागृहपालाःसमुत्थिताः १॥

जातंकिंचिदितिकेवलमबुध्यत नतल्लिंगः कन्यावेतियोगनिद्रयामोहितेति ५२ इतिश्रीभावार्थे
दशमस्कंधेतृतीयोध्यायः ३ वहिर्थेचंडिकावाक्यामाकर्ण्योतिभयाकुलः दुर्मोचिभिर्हितंमेनेकं
सोबालादिहिंसनं १॥ दश॰ ३८

ततोऽष्टममस्यजन्म २ कालोऽमृत्युः ३ प्रंगरिपुश्चात्र ४ हीनदीनवत्तदीनादपिदीनवत् तयाप्युत्रस्यान्यत्र
मीतवान्मावयोगमायेनित्तानवान् यावितोप्याविच्छिदे प्राकृप्यजयाह ७ प्रयोपयत्रवलेनविलेप ८

गर्भ
तेतनगोमुपक्रम्यदेवक्याजन्मनत् प्रावद्भुर्भोजराज्ञाययमुदिग्नः प्रतीक्षते १ सनल्यात्तूर्णं
मुत्थायकालोयमितिविह्वलः सतीगृहीमगाक्लीग्रंममवलन्मुक्तमूर्धजः २ तमाहभ्रामदे
वीहृपणाकरुणांसती कत्येयंनवकल्याणीस्त्रियमाहत्तंमर्हसि ४ नवहमेत्वयस्मादीनाहत
स्तनायमी दात्मर्हसिमेंदायाग्रेगेमावरमोप्रजा ६ बहवोहिंसिताभ्रातः शिशवः पावकोपमाः
त्वयादेवनिसृष्टेनपुत्रिकैकाप्रदीयतां ५ मुकुडवाच उपगृह्यात्मजामेवरुदंत्यादीनदीनवत्
याचितस्तांविनिर्भर्त्स्यहस्तादाविच्छिदेखलः ७ तांगृहीत्वाचरणयोर्जातमात्रांस्वसुःसुतां श्र
पोथयच्छिलापृष्ठेस्वार्थोन्मूलितसौहृदः ८ सातद्धस्तात्समुत्पत्त्यसद्योदेव्यंबरंगता अदृश्य
तानुजाविष्णोःसायुधाष्टमहाभुजा ९ दिव्यस्रगंबरालेपरत्नाभरणभूषिता धनुःशूलेषु
चर्मासिशंखचक्रगदाधरः १० सिद्धचारणगंधर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः उपाहृतोरुबलिभिः
स्तूयमानेदमब्रवीत ११ किंमयाहतयामंदजातःखलुतवांतकृत् यत्रक्वचित्पूर्वशत्रुर्माहिं
सीकृपणान्वृथा १२

सयपवदेवीभूत्वा १४ कृपणानिसमन्यान् शिष्यन् हनिष्यतीतिनित्यावावारयति पाठांतरेतुमामांकृपणं
हिंसः हिंसितवानसिइति १२

श्रीः भा॰द॰ स॰टी॰ ४९

बहुनामनिकेतनेषु वाराणस्यादिस्थानेषु बहुनामा दुर्गा कालीत्यादि १३ परमविस्मितः कथं देवी वागन्यथा जा-
तेति १४ हे भाम भगिनीभर्तः पुरुषादो राक्षसो यथा स्वापत्यमेव हिनस्ति तद्वत् १५ जीवन्नपि मृतो ब्रह्महेव १६ हे महा-
भागौ स्वकृतंभुजः स्वारब्धकर्मभोक्तृत्वं किं च जन्तवः प्राणिनः सदैवात्र नासते किं तु प्रलयकालमेव तदा एकत्र
नासते किं तु विप्रयुज्यन्ते यतो देवाधीनाः १७ सदा नाम तत्त्वे तेन यत् केऽजन्ममरणादिन द्यपि देहानामेव नात्मन

शुक उवाच इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि बहुनामनिकेतेषु बहुनामा बभूव ह १२ त-
याभिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोऽब्रवीत् १४ कंस उवाच
अहो भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना पुरुषाद इवापत्यं बहवो हिंसिताः सुताः १५ स त्वहं त्यक्त-
कारुण्यः त्यक्तज्ञातिसुहृत्खलः कान्लोकान्वै गमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् १६ दैवमप्यनृतं
वक्ति न मर्त्या एव केवलं मा शोचतं महाभागौ स्वात्मजान्स्वकृतंभुजः १७ जन्तवो न सदैकत्र देवा-
धीनाः सदासते १८ भुवि भौमानि भूतानि यथा यान्त्यपयान्ति च नायमात्मा तथैतेषु विपर्येति
यथैव भूः १९

शुकः ॥ इत्याह भूतानि देहा एव यान्ति अपयान्ति च भवन्ति च न भवन्ति चेत्यर्थः यथा भुवि भौमानि घटादी-
नि तद्वदेतेषु भूतेषु जन्मादिभिर्विक्रियमाणेष्वपि अयमात्मा एकरूपतया प्रत्यभिज्ञायमानो नात्मा विपर्येति
विपर्ययं विक्रियां न प्राप्नोति एकरूप एव वर्तत इत्यर्थः भौमेषु विक्रियमाणेषु यथा भूमिः तथेति एवं
विचार्यमाने सति न शोकः अयत्नतः तु न निवर्तते इत्याह १९

थैनेवंविदः एवमजानतः आत्मविपर्ययः देहात्मबुद्धिर्भवति यतो विपर्ययात् भेदो भवति देहाहंकारे
णाहि आत्मनि परिच्छिन्ने सति इदमहंकारोयं इति भिन्नं भवति यतो भेदाद्देहात्पुत्रादि देहैर्योगो वियोगश्च
ततः संसृतिः सुखदुःखे इति यावत् अज्ञानेन न निवर्तते इत्यर्थः एवंभूतप्रकारेण तेनैततनयाः अद्य
तनावज्ञाव्यातितव्यान् तथाप्यज्ञानदृष्ट्यानतनयो मया व्यापादिता मानुशोचेति २० अज्ञानमग्रयकर्म

यथानेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः देहयोगवियोगश्च संसृतिर्न निवर्तते २० तस्माद्भद्रे
स्वतनयान्मया व्यापादितानपि मानुशोच यतः सर्वः स्वकृतं विंदतेवशः
२१ यावद्धतोस्मि हंतास्मीत्यात्मानं मन्यतेस्वदृक् तावत्तदभि
मान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् २२ क्षमध्वं मम दौ
रात्म्यं साधवो दीनवत्सला इत्युक्त्वाश्रुमु
खः पादौ श्यालः स्वस्रोरथाग्रहीत् २३
मोचयामास निगडाद्विस्रब्धः कन्यका
गिरा देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्म
सौहृदं २४

वादमाह यत इति कथं तर्हि आत्मनो दिहंतः नहयस्य वशायाश्च तत्श्रवणमज्ञानमूलमेवेत्याह २१
अस्वदृक् देहाभिमानी तस्य देहस्य हननमात्मन्यभिमन्यमान इत्यर्थः स्यालः कंसः स्वस्रोरिति शब्दे
नाद्विवचनानुपपत्त्या मिथुनग्रहणाद्वा मिथुनलक्षणाय स्वसुः तत्पत्युः च अभिधाने लिंगसमवायेन णशो
एभृत तथा दयानीतिवद्देवकीवसुदेवस्यापि एकपादमग्रही दित्यर्थः स्यालशब्देन कथंविद्या
स्वदेवाभिधानम् २२ आत्मसौहृदं प्रियवादित्वं दर्शयन् २३ ॥
॥

श्रीः
भा॰ द॰
टी॰
१०

स्वपरेति भिदादर्शने किं भवति तदाह २६ भावैर्देवनिमित्तभूतैर्मिथो भावान् घ्नन्तं भावमीश्वरं पृथग्दृशः
लोनपश्यंति किं मामेवहं हंता हतश्चेति मन्यतेऽस्यार्थः २७ शुद्धं यथा भवति तथा २८ नातिकोविदाः
हमात्रमनयः ३० ननिर्गतानि दशदिनानि येषां तान् अन्यांश्च दशाहादूर्ध्वं ३१ अस्यतो विध्यतः वा

भ्रातुः समनुतप्तस्य क्षान्तरोषा च देवकी व्यसृजद्वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह २५ एवमेत
न्महाभाग यथा वदसि देहिनां अज्ञानप्रभवाहंधीः स्वपरेति भिदा यतः २६ शोकहर्षभय
द्वेषलोभमोहमदान्विताः मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः २७ श्रीशुक उवाच कंस ए
वं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोऽविशद्गृहं २८ तस्यां रात्र्यां
व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया २९ आकर्ण्य भर्तुर्ग
दितं तमूचुर्देवशत्रवः देवान्प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ३० एवं चेत्तर्हि भोजेन्द्र पुर
ग्रामव्रजादिषु अनिर्दशान्निर्दशांश्च हनिष्यामोऽद्य वै शिशून् ३१ किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः
समरभीरवः नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव ३२ केचित्प्राञ्जलयो भीता न्यस्तशस्त्रा
दिवौकसः मुक्तकच्छशिखाः केचिद्भीताः स्म इति वादिनः ३३ अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः स
मन्ततः जिजीविषव उत्सृज्य पलायनपरायणाः ३४

णान् ह्रियतः उत्सृज्य रणं मुक्त्वा ३३ मुक्तकच्छशिखाः मुक्तकटीपटाः ३४ ॐ श्रीगणेशाय नमो २०
नमः

प्रत्यासक्ताविमुखाश्चेतिवदंति ३५ तेमेनिर्भयदेशेस्वैरः संयुगादन्यत्रविकत्थनंशौर्यवादः येषांतैः न
नुहेदेवर्विमेनिघ्रांमोश्चेतितत्राहुः रहोजुषेतिसर्वस्थानैः प्रविशेनकचिदपिबहिरदृश्येनेत्यर्थः कुल
यप्रवेशरहितमिलादृनवनमोकोयस्तेनशंभुना ३६ यद्यप्युयमैदेवानकिंचिदपिकर्तुंसमर्थास्त

नवंविसत्वयातास्ताविरयानामयमत्रनाव् हंस्यन्यामकुमनसोमयुवाघानवुध्यतः ३५
किंतेमम्बरैविबुधैरसंयुगविकथ्थनैः रहोजुषाकिंहरिणाशंभुनावावनौकसा ३६ किं
मिंद्रेणाल्पवीर्येणब्रह्मणावातपस्विना तथापिदेवाःसापत्न्यान्नोपेक्ष्याइतिमन्महे ३७
ततस्तन्मूलखननेनियुंक्ष्वास्माननुव्रतान् ३८ यथामयोगमस्पृष्टोनोभिनेशक्य
नेरुदपदःविकित्सितं यथेंद्रियग्राममुपेक्षितस्तथारिपुर्महान्बद्धबलोनचाल्यते ३९
मूलंहिविष्णुर्देवानांयत्रधर्मःसनातनः तस्यचब्रह्मगोविप्रास्तपोयज्ञाःसदक्षिणाः ४०
तस्मात्सर्वात्मनाराजन्ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः तपस्विनोयज्ञशीलान्गाश्चहन्मोहविर्दुघाः
४१ विप्रागावश्चवेदाश्चतपःसत्यंदमःशमः श्रद्धादयातितिक्षाचक्रतवश्चहरेस्तनूः ४२
सहिसर्वसुराध्यक्षोह्यसुरद्विड्गुहाशयः तन्मूलादेवताःसर्वाःसेश्वराःसचतुर्मुखाः
४३ अयंवैतद्वधोपायोयदृषीणांविहिंसनं ४४ ॥

ख्यापिनीतिरनुमंतव्याइत्याह तथापीति ३७ आमयोरोगः उद्दपदोबद्धमूलः ३९ देवानां
विष्णुः सचयत्रधर्मः तत्रास्तेधर्मस्यमूलंवेदादयइति ४० किंचविप्रादयोहरेदेववोचस्मात्तस्मादया

श्रो:
भा० द०
पृ० टी०
२१

आरात्समीपमागतोपि यस्यैषां तेन कवलं मतां विद्वेषो न मुमोचेत्यतः किं न बहुनर्थकार्यपीत्याह ४७
इति भा र्थ दि पि कां श स्कं वेत्त ध्यायः ४ पंचमे जातकेनंदः स्त्रनोकृत्वा महोत्सवं गत्वा।
व्रजमथुरां प्रायवसुदेवागतोत्सवे महामनाः सुदाव विना: १ निपुतेष्वेलदेसमतिल यर्वतां स्रुवादा
न कथं श्रुतान् गलौचैः रत्नसमूहैः शातगोभावैः सवर्णमालेर्वैर्वाससां न् ३ इत्याणां गो

शुक उवाच एवं दुर्मंत्रिभिः कंसः सह संमंत्र्य दुर्मतिः ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशावृतोऽ
सुरः ४५ संदिश्य साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् कामरूपधरान्दिक्षु दानवान्गृहमा
विशत् ४६ ते वै रजः प्रकृतयः तमसा मूढचेतसः सतां विद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः
४७ आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च हंति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः
४८ इ श्री म ते भा स्कं द थो यः ४ शुक उवाच नंदस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्ला
दो महामनाः आहूय विप्रान्वेदज्ञान्स्नातः शुचिरलंकृतः वाचयित्वा स्वस्त्ययनं जातक
र्मात्मजस्य वै कारयामास विधिवत्पितृदेवार्चनं तथा १ धेनूनां नियुते प्रादाद्विप्रेभ्यः सम
लंकृते तिलाद्रीन्सप्त रत्नौघशातकौंभांबरावृतान् २ कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैः
तपसेज्यया शुध्यंति दानैः संतुष्ट्या द्रव्याण्यात्मात्मविद्यया ४
हिरण्यादीनां तन्मध्ये केषांचिद्दानैरेव शुद्धिर्यथा द्रव्यादानादियुक्तजातकर्मादिसंस्कारैर्देवगर्भाणां
शुद्धिरिति निदर्शयितुं प्रतिनियतानि शोधनानि दृष्टांतत्वेनाह कालेनेति कालेन भूम्यादिर्यथा खननाः
स्नानात् दाहादेर्द्विर्वर्षकालेपनात् गोभिराक्रमणात्कालाद्भूमिः शुध्यतिसप्तभिः स्नानेन देहादिः
शौचेन नासनलिंगादिः संस्कारैर्गर्भादिः तपसेंद्रियादिः इज्यया ब्राह्मणादिः दानैर्द्रव्याणि संतुष्ट्या मन

सौमंगल्यगिरः मंगलवाचका विप्रादयो बभूवुः सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंशशंसकाः वंदिनस्त्व
मलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः ६ संमृष्टानि संसिक्तानि द्वाराण्यजिराणि गृहान्तराणि गृहमध्या
नि यस्मिंस्तथा चित्रध्वजेषु पताका आम्रस्रजः चैलभूषणानि चैलैर्भूषितः ७ हरिद्रातैलभूषिताः विचित्रधातवः

सौमंगल्यगिरो विप्राः सूतमागधवंदिनः गायकाश्च जगुर्नेदुर्भेर्यो दुंदुभयो मुहुः ६ व्रजः संमृ
ष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहांतरः चित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोरणः ७ गावो वृषा वत्सतरा
हरिद्रातैलभूषिताः विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकांचनमालिनः ८ महार्हवस्त्राभरणकंचुको
ष्णीषभूषिताः गोपाः समाययू राजन्नानोपायनपाणयः ९ गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशो
दायाः सुतोद्भवं आत्मानं भूषयांचक्रुर्वस्त्राकल्पांजनादिभिः १० नवकुंकुमकिंजल्कमुख
पंकजभूतयः बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः ॥

तवस्त्रबर्हस्रजश्च वस्त्राणि च कांचनमालाश्च अलंकरणं यासां विद्यंते येषां ते तथाभूता गावादयो बभूवुरि
त्यर्थः ८ आकल्पा अलंकाराः १० नवकुंकुमैर्मुखपंकजे भूतिः श्रीर्यासां ताः बलिभिर्बलिनपात्रैः
॥ ८म

सुमृष्टानि उज्ज्वलितानि मणिमयानि कुंडलानि निष्काः पदकानि कंठे येषां संति ताः चित्राणि अंबराणि यासां ताः शिखाभ्यः च्युतानि माल्य
वर्षाणि यासां ताः नंदालयं व्रजंतीः व्रजंत्यः पथि विरेजुः सवलयाः कंकणभूषिताः व्यालोलैः चंचलैः कुंडलादि।

गोप्यः सुमृष्टमणिकुंडलनिष्ककंठ्यः चित्रांबराः पथि शिखाच्युतमाल्यवर्षाः नंदालयं सवलया
व्रजतीर्विरेजुर्व्यालोलकुंडलपयोधरहारशोभाः १२ ता आशिषः प्रयुंजानाश्चिरं पाहीति बाल
के हरिद्रातैलचूर्णाद्भिः सिंचंत्यो जनमुज्जगुः अवाद्यंत विचित्राणि वादित्राणि महोत्सवे कृष्णे विश्वे
श्वरेऽनंते नंदस्य व्रजमागते १४ गोपाः परस्परं हृष्टा दधिक्षीरघृतांबुभिः आसिंचंतो विलिंपंतो नवनी
तैश्च विचिक्षिपुः १५ नंदो महामनास्तेभ्यो वासोऽलंकारगोधनं सूतमागधवंदिभ्यो येऽन्ये विद्योपजीवि
नः १६ तैस्तैः कामैरदीनात्मा यथोचितमपूजयत् विष्णोराराधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय च १७ ।
रोहिणी च महाभागा नंदगोपाभिनंदिता व्यचरद्दिव्यवासःस्रक्कंठाभरणभूषिता ।।१८ तत आर
भ्य नंदस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् हरेर्निवासात्मगुणै रमाक्रीडमभून्नृप १९ गोपान् गोकुलरक्षायां
निरूप्य मथुरां गतः नंदः कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं कुरूद्वह २०

भिः स्नेहभाराया संताः १३ जनं सिंचंत्यः अंजनं मुज्जगुरिति वा १३ तेभ्यो गोपेभ्यः प्रादात् १६ यथोचितमपूजयत्
नपि प्रसृजयत् १७ हरेर्निवासेन ये आत्मनि गुणास्तैः रमायाः लक्ष्म्याः आक्रीडे विहारस्थाने १९ वार्षिकं प्रति
वर्षं देयम् २०

भ्रातरं मत्वा ययौ तदवमोचनं तस्य शकटैर्यात्रां स्थानं वसतिरूपं १९ पुनर्भवः पुनर्जन्म इत्यनन्तरहेतुगर्भविशेषणं
संसारचक्रे परिवर्तमान इति दुर्लभमतमेवाह २२ प्रियः वासो संवासः प्रियसंवासः हे प्रिये ति वा स्रोतसा ओघेन

वसुदेव उपश्रुत्य भ्रातरं नन्दमागतं ज्ञात्वा दत्तकरं राज्ञे ययौ तदवमोचनं १९ तं दृष्ट्वा सहसोत्था
य देहः प्राणमिवागतं प्रीतः प्रियतमं दोर्भ्यां सस्वजे प्रीतिविह्वलः २० पूजितः सुखमासीनः
पृष्ट्वानामयमादृतः प्रसक्तधीरात्मजयोरिदमाह विशांपते २१ दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदा
नीमप्रजस्य ते प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत्समपद्यत २२ दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन्वर्तमानः पु
नर्भवः उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनं २३ नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणां
ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां स्रोतसो यथा २३ कच्चित्पशव्यं निरुजं भूर्यंबुतृणवीरुधं बृहद्व
नं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृद्वृतः २४ भ्रातर्मम सुतः कच्चिन्मात्रा सह भवद्व्रजे तातं भवन्तं मन्वानो
भवद्भ्यामुपलालितः २५

२६

व्यूह्यमानानां प्लवं नौति प्लवः तृणकाष्ठादयः तेषां यथैकत्र स्थितिः न तद्वत् २३ पशव्यादिरूपेणा
स्मिन्वने निर्दोषगोपयोदस्तृणादिनाभ्युन्नतगोपिकास्तन्यादिना पुत्रदोषं विवदत्याशङ्क्यति प्रसक्तधीः
त्वात्मजयोरित्युक्तवान् २४ भवद्भ्यामुपलालितः सन्कच्चिद्वर्तत इति शेषः पुत्रादर्शनक्लेशेनाह द्वेश इति

श्री०
भा० टी०
२२

सुहृदो बंधुस्तैरनुभावितः संपादितः यस्त्रिवर्गः स हि पुंसो विहितः युक्तः न स्वमात्रपर्यवसितः अतस्ते
षु क्लिश्यमानेषु सत्स्वार्थाय न भवतीत्यर्थः २६ नंदो वसुदेवं सांत्वयन्नाह अहो त इति कंसचारभयं शंक
मानः कटाक्षेणोत्तरं दद्यान्यदेवाह २७ अदृष्टएवनिष्ठासमाप्तिर्यस्य सः यदैव पुत्रादि दुःखप्रदमदृ
ष्टं हीयते तदैव ते पुत्रादयोऽपि न भवंतीत्यर्थः अदृष्टपरमः तथा अदृष्टमेव परं संयमः यस्य सः यद्यपि पुत्रादयो
वियुक्ताः तथापि तानदृष्टमेव पुनः पुनः संगमयतीत्यर्थः एवमदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यथाभिचारिकारणं ह

पुंसः त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभावितः न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते २६
नंद उवाच अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः एकावशिष्टावरजा कन्या सापि दिवं ग
ता २७ नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोऽयमदृष्टपरमो जनः अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति २८
वसुदेव उवाच करो वै वार्षिको दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः नेह स्थेयं बहुतिथं सन्त्युत्पाताश्च गोकु
ले २९ शुक उवाच इति नंदादयो गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनु
ज्ञाप्य गोकुलम् ३०

त्विदुः तं यो यो वेद स न मुह्यति तस्मादिदानीं त्वया दुःखं न भावनीयं मृतानामपि वियुक्तानामपि वि
युक्तानामपि च कालांतरे दर्शनयोगसंभवात् अस्मदादिभिरपि कालांतरे तद्वियोगस्सह्यः इति नंद
स्य दैवीवागेशणभावसूचिका २८ नावबुद्ध्वा वसुदेवो दुःखं त्यक्त्वा नंदमाह करो वै इति वः युष्माभिः
२९ शौरिणा वसुदेवेन अनोभिः शकटैः ३०

२२

१ श्री वा दी का द म धे पंचमोध्यायः ५ षष्ठे मल्लुर्गीपानं दोव्रजं गछन्नंतो पथि हृष्ट्वानवासमीत
स्यामृत्सुष्कत्वाचविस्मितः कृस्नविषयेशंकमानं प्रतिश्रविषयेप्रहृज्ञा सोवमरिष्यतीतिस्तृचयन्नाशनयेथेति
पत्रश्रीकृस्नस्यश्रवणादीनि न संतितत्रैवनातोशक्तिः सात्वतांनस्मिन्नेवसंततितिइतिनशंकेतिभावः ३ योषित्वा
वेशंतोवंनारीमिवात्मानंविधाय ननुनिर्लज्जानिर्विशंकासती कथं परमसत्वप्रविशविषाप्रतआहकामचा
रिणीतिनहिकामचारिणीछिद्रंद्विरमित्यर्थः ४ तावनिंतोनिंजपतिरस्तुमागनामतित्रपवतीश्रियमिवरा

इति भा व द म धे व ध्यायः ५ शुकउवाच नंदः पथिवचः शौरेर्नमृषेतिविचिंतयन्
हरिंजगामशरणमुत्पातागमशंकितः १ कंसेनप्रहिताघोरापूतनाबालघातिनी शिशूंश्चचा
रिनिघ्नंतीपुरग्रामव्रजादिषु २ नयत्रश्रवणादीनिरक्षोघ्नानिस्वकर्मसु कुर्वंतिसात्वतांभर्तुर्यातु
धान्यश्चतत्रहि ३ साखेचर्येकदोत्पत्यपूतनानंदगोकुलं योषित्वामाययात्मानंप्राविशत्काम
चारिणी ४ तांकेशबंधव्यतिषक्तमल्लिकांबृहन्नितंबस्तनकृच्छ्रमध्यमां सुवाससंकल्पितकर्ण
भूषणत्विषोल्लसत्कुंतलभूषितानना ५

योषित्वेत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः श्रीसामान्यानिविशेषणानि केशबंधव्यतिषक्तमल्लिकांकेशग्रंथिषु
गुंफितमल्लिकाकुसुमांबृहन्नितंबस्तनाभ्यांकृछ्रमध्यमुदरंयस्याः तांसुवास
संशोभनंवासोयस्याः तांकल्पितयोः कर्णभूषणयोः त्विषाउल्लसद्भिःकुंतलैर्मंडितमाननंयस्याः तां ५
गम

श्रीः
भा० द०
टी०
२४

वल्गुरवस्मितं येषु तैस्तथाभूता अपांगविसर्गाः येषु तैः वीक्षितैः व्रजौकसां मनो हरंती मत्तोगोपाल्लहृतम
नसः तेनतानन्निवारितवंतः इत्यकेभवन्तिगोपस्त्रप्रियमिवमन्वान तस्मीसामनु अतः केनाप्यनिवारि॰
ताममन्नीयविवेकोतिभावः ८ बालग्रहः स्तनकामसदेतनकेदटर्पाअसन्नोअनकेदृष्ट्वाकथंतद्बिभेति तत्राह

वल्गुस्मितापांगविसर्गवीक्षितैर्मनोहरंतीं वनितां व्रजौकसां अमंसतांभोजकरेण रूपिणीं गोप्यः
श्रियं द्रष्टुमिवागतां पतिं ८ बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशून्यदृच्छया नंदगृहे सदंतकं बालं प्रति
छन्ननिजोरुतेजसं ददर्श तल्पेऽग्निमिवाहितं भसि ७ विबुध्य तां बालकमारिकाग्रहं चराचरात्मा
स निमीलितेक्षणः महाहवे वेसमतिबालभावे विभावयामास मर्किं वाचनप्रभुः ८ अस्तानमा
लाघलिघावरीहहिंतिसर्गविस्तानजगाहिवेष्टिते अनंतमारोपयदंकमंतकं यथोरगं सुप्तमबु
द्धिरज्जुधीः ९

प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं बालभावेन प्रतिच्छन्नं तिरोहितं निजमुरुतेजो येन तं कमिव भस्मनि आहितमा
ग्निमिव ७ चराचरात्मत्वादेवतां विबुध्य निमीलितेक्षणः आसमस्वयमनेनदृष्टानामंतकमोक्तमारोपय
त् बालमत्वाम ध्योरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधीः अस्तानतोरज्जुबुद्ध्या गृह्णातीति यथा तद्वत् ९
गम

ननु यशोदा गोपी हि यं पीतांतां न कथं स्नकारयेत्तां तत्राह तामिति । वामं वल्य जननया इव वेष्टितं यस्मात्तां व राद्विये
वसह सैवां तत्रा गृहमध्ये वीक्ष्य श्रूंत स्तीक्ष्णवेव वहिर्मूर्तिं वेवट स्थानतः कोष्ठापरिच्छिदा सिवत् । स्फुरद्वर्मविशमयः
कोष्ठः परिच्छेदस्त्रावरणी यस्मात्सः खड्गस्य तद्वत् । तन्मभयाधर्षितेत्यभिप्रेते गृहमस्य जननी एवेति मोहिते

तां तीक्ष्णविद्याम यवामवेष्टितां वीक्ष्यां तत्र कोशपरिच्छदा सिवत् । वस्त्रयं तन्मभयाद् धर्षिते
निरीक्ष्यमाणेन जननीं हि अतिष्ठत् ॥१॥ तस्मिन् क्षणे द्वर्जरवीर्य सुलक्षणं बालकमादाय शिशोर्देहा
वध माहेकराभ्यां भगवान् अपीयूनस्याणोः समं रोषसमं विनापिवत् ॥ मातुर्वक्षवालमि
तिप्रभाविणी निवीड्य माना निलजीवमर्माणि विवृत्य नेत्रे चरणौ भुजौ मुहुर्विक्षिप्य गात्रादिपतौ
हृदेदह ॥२॥ तस्याः स्वनेनाशु गभीरवंह सा सा द्विर्महीधौ स्त्रवचाल सग्रहा रसा दिशश्च पतिने
दिरे जनाः पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशंकया ॥३॥

सर्वौ जननी तनयौ निरीक्षमाणो एव केवलमतिष्ठत्तां न निवारितवं यो ॥१॥ तस्मिन्स्याने दुर्जरवीर्य या
स्मिन् क्षणे तं कस्मसंक मादाय तत्सो शिशावेद दै यथा यानें तत्रमेव यपीग्रु केवलं विषमय यस्या निति वह्नि
तमेव तस्याः प्राणैः महापिवत् ॥ चरणौ भुजौ मुहुर्मुहुः क्षिपन्ती विक्षिन्नानि वेदगुरूनियाणि
यस्याः सा ॥२॥ दर्शनस्नानल्लानिव ॥३॥

श्रीः
भा०द०
टी०ते
२५

व्यादायमुखंविवृत्य निजरूपमास्थितामरणसमयेकपटमयुक्तंइतीवा १४ पतत्रपितस्यदेहः षट्क्रो
शमध्यवर्तिनोद्रुमान्चूर्णयामास १५ ईषालांगलदंडः तत्प्रमाणाउग्रदंष्ट्रायस्मिंस्तद्यथाभूतमास्यंयस्मि
तत्तस्याःकलेवरंवीक्ष्यतत्रगोपागोप्यश्चसंतत्रसुः संत्रासहेतुत्वेनपुनरपिविशिनष्टिगिरिकंदरव
वन्नासिकेयस्मिंस्तत् गंडशैलोपलाविवस्तनौयस्मिंस्तत्रौद्रंघोरंप्रकीर्णा अरुणाश्चमूर्धजायस्मिंस्त

निशाचरीत्थंव्यथितस्तनाव्यसुर्व्यादायकेशांश्चरणौभुजावपि प्रसार्यगोष्ठेनिजरूपमास्थि
तावज्राहतोवृत्रइवापतन्नृप १४ पतमानोपितद्देहः त्रिगव्यूत्यंतरद्रुमान् चूर्णयामासरा
जेंद्रमहदासीत्तदद्भुतं १५ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यंगिरिकंदरनासिकं ‸ बद्धसेतुभुजोर्वंघ्रिशून्यतो
यहृदोदरं १७ संतत्रसुःस्मतद्वीक्ष्यगोपागोप्यःकलेवरं पूर्वंतुतन्निःस्वनितभिन्नहृत्कर्ण
मस्तकाः १८ ॥ :गंडशैलस्तनंरौद्रंप्रकीर्णारुणमूर्धजं १६ अंधकूपगभीराक्षंपु
लिनारोहभीषणंच

त् १६ अंधकूपाविवगभीरेअक्षिणीयस्मिंस्तत् १७ पुलिनवदारोहौजघने ताभ्यांभीषणं बद्धाः
सेतवइववक्त्रस्येवग्रीवायस्मिंस्तत् शून्यतोयहृदवदुदरंयस्मिंस्तत् १७ पूर्वमेवतस्याःशब्देनभी
तापुनर्दर्शनेनातित्रस्ताइत्याह पूर्वंत्विति तस्यानिःस्वनितेनशब्देनतेननिर्भिन्नानिहृत्कर्णमस्तक
कानियेषांते १८ ॥ ॥

द्वादशांगेषु नलाजादिषु केशवादिद्वादशनामभिः २१ अनाचांताः प्रथमम् अत्तिसंभ्रमेणैव रक्षोहृत्वा किं
विहृत्वा ह्यामाः पुनः तामर्थेणा बीजन्यासमकुर्वंते स्याह संस्पृष्टसलिलाद्याचांता ह्यात्मनि प्रथमम् अंगेषु क
रयोः पृथक् अजाद्येकादशा बीजम्नं नामधेयकरषु द्वैग्रीणि करयोः सन्धिषु वनादि तथां च्याद्दावेको कस्मि

बालं च तस्या उरसि क्रीडंतमकुतोभयं गोप्यः तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमाः १९ यशो
दारोहिणीभ्यां ताः समं बालस्य सर्वतः रक्षां विदधिरे सम्यक् गोपुच्छभ्रामणादिभिः २० गो
मूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसार्भकं रक्षां चक्रुश्च शकृता द्वादशांगेषु नामभिः २१ गोप्यः सं
स्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक् न्यस्यात्मन्यपि बालस्य बीजन्यासमकुर्वत २२ अव्यादजो
ऽङ्घ्रि मणिमांस्तव जान्वथोरू यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः हृत्केशवस्त्वदुर ईश
इनस्तु कंठं विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कं २३ चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्त्वत्पार्श्व
योर्धनुररी मधुहाजनश्च कोणेषु शंख उरुगाय उपर्युपेंद्रः तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः
समंतात् २४ ॥

ऽङ्गे अजाद्या बीजं न्यस्य बालस्याङ्गेषु तस्यैवाकुर्वत २२ ग्रंथिमंत्रैर्जानुजानुनी भुजं मुखं कं शिरः
२३ तथाब्दिस्वरक्षामकुर्वंस्त्रिमाह चक्र्यग्रत इति चक्रसहितो हरिः तवाग्रतोऽस्तु सहगदो गदासहि
तो हरिः तव पश्चादस्तु तव पार्श्वयोर्धनुररिधारी मधुहा अजनो जनश्च समंतात् शंखधरः उरुगा
यश्च कोणेषु क्षितौ अधस्तात् २४

एवं बहिः रक्षां कृत्वा अङ्गेन रक्षामकुर्वन्नित्याह इन्द्रियाणीति २५ आत्मानमहंकारं २६ सर्वग्रहभयंकरो
हः सहपरीवारः २७ संन्यवेशयत् शाययामास ३१ विस्मयमेवाह नूनमिति ३३ वतविस्मये

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान्नारायणोऽवतु श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगीश्वरोऽवतु २५ पृ
श्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान्परः क्रीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः २६ व्रजन्त
मव्याद्वैकुण्ठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः भुञ्जानं यज्ञभुक्पातु सर्वग्रहभयंकरः २७ डाकिन्यो यातु
धान्यश्च कूष्माण्डा येऽर्भकग्रहाः भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः २८ कोटरा रेवती ज्ये
ष्ठा पूतना मातृकादयः उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेन्द्रियद्रुहः २९ स्वप्नदृष्टा महोत्पा
ता वृद्धा बालग्रहाश्च ये सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ३० इति प्रणयबद्धाभिर्गो
पीभिः कृतरक्षणं पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजं ३१ तावन्नन्दादयो गोपा मथुरा
या व्रजं गताः विलोक्य पूतनादेहं बभूवुरतिविस्मिताः ३२ नूनं वतर्षिः संजातो योगेशो वा
समास सः स एव दृष्टो ह्युत्पातो यदाहानकदुन्दुभिः ३३ कलेवरं परशुभिश्छित्वा तत्ते व्रजौकसः
दूरे क्षिप्त्वावयवशो न्यदहन्काष्ठवेष्टितं ३४ दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागुरुसौरभः उत्थितः
कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः ३५

सोऽयं तस्य ऋषिः तपःप्रभाववान् योगेशो वा नितरां समास सम्भवतः स एव दृष्ट इति ३३ विस्मयान्तरमाह
कृष्णेन निर्भुक्तस्य तत एव आहतः पाप्मा यस्य सः ३५

प्रसंगाद्भक्तिवैभवं कैमुत्यन्यायेनाह पूतनेति ३६ श्रद्धया प्रीत्या भक्त्या प्रेम्णा रक्ताः स्निग्धाः तन्मात
र इति वत्साहरणलीलाभिप्रायेण बहुवचनं गोपिकाः तन्मातरो भवन्निति ३७ शवधूमस्य ४१ शवस्य

पूतना लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना जिघांसयापि हरये स्तनं दत्वाप सद्गतिं ३६ किंपु
नः श्रद्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने यच्छन्प्रियतमं किं नु रक्तास्तन्मातरो यथा ३७ पद्भ्यां भक्त
हृदिस्थाभ्यां वंद्याभ्यां लोकवंदितैः अंगं यस्याः समाक्रम्य भगवानपिबत्स्तनं ३८ यातुधा
न्यपि सा स्वर्गमवाप जननीगतिं कृष्णभुक्तस्तनक्षीराः किमु गावोनुमातरः ३९ पयांसि यासा
मपिबत्पुत्रस्नेहस्नुतान्यलं भगवान्देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलार्थदाः ४० तासामविरतं कृ
ष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणं न पुनः कल्पते राजन्संसारोऽज्ञानसंभवः ४१ कटधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय
व्रजौकसः किमिदं कुत एवेति वदंतो व्रजमाययुः ४२ ते तत्र वर्णितं गोपैः पूतनागमनादि
कं श्रुत्वा तन्निधनं स्वस्ति शिशोश्चासन्सुविस्मिताः ४३ नंदः स्वपुत्रमादाय प्रेत्यागतमुदार
धीः मूर्ध्न्युपाघ्राय परमां मुदं लेभे कुरूद्वह ४४ य एतत्पूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भकमद्भुतं शृ
णुयाच्छ्रद्धया मर्त्यो गोविंदे लभते रतिं ४५ श्रवंतैः सकलानीशाः पूतनायाः शिशुः कुलात् स्तन्या
योषगनतः प्राणैः प्राणाहुतिमकल्पयन् ४६ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे षष्ठोध्यायः ६

तनामोक्षं आर्भकं अर्भकचरितमिति किं तत्पूतनामोक्षमिति ४५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशम
स्कंधे षष्ठोध्यायः ६ ॥

उत्क्षिप्तशकटस्योऽस्त्रितणावर्तमथः दिपुत्र दर्शयन्निवमाम्येवहृष्टः क्रीडतिसममे कृष्णार्भकस्तथा।
सिंधुमंसवानंदनिर्भरः भूयः वदेवसंप्रहृष्टराजन्मदमिनंदति येनमत्स्याद्यवतारेणापियानियाविकर्म
णोकृयेतितानिकर्णामृतत्वाद्वृत्तानिप्रीतिकराण्येवभवंतीति १ तथापियत्प्रणवतः प्रसंगः पुरुषमात्रस्य
रतिः ग्लानिः तत्कृष्णातावृत्तिविधानलाचाप्यगच्छति तथाप्तित्वशुद्धिर्हरिभक्तिः हरिदासमत्योनिव
भवंतितदेवहारेहरेः चरितमनोहरंवावदयदिमन्यसे अनुग्रहेयदिकरोषीति प्रश्नोत्तरकेनपुनः वि

राजोवाच येनयेनावतारेणभगवान्हरिरीश्वरः करोतिकर्णरम्याणिमनोज्ञानिचनः प्र
भो १ यच्छृण्वतोपैत्यरतिर्वितृष्णासत्वंचशुद्ध्यत्यचिरेणपुंसः भक्तिर्हरौतत्पुरुषेचसख्यं
तदेववहारंवदमन्यसेचेत् २ अथान्यदपिकृष्णस्यतोकाचरितमद्भुतं मानुषंलोकमा
साद्यतज्जातिमनुरुंधतः ३ श्रीशुकउवाच कदाचिदौत्थानिककौतुकाप्लवेजन्मर्क्षयोगेस
मवेतयोषितां वादित्रगीतद्विजमंत्रवाचकैः चकारसूनोरभिषेचनंसती ४

शिनष्टिप्रश्नेति तज्जातिंमनुष्यजाति मनुरुंधतोनुकुर्वतः ३ मासदिवसर्क्षेउत्थानंशिशोर्बहिर्निर्गमं
परिवर्तनं तत्रकरणीयेकौतुकाप्लवे उत्सवाभिषेके तथातस्मिन्नेवदिनेजन्मर्क्षस्यापियोगेप्रति
सहोत्सवेसमवेतयोषितांमिलितश्रेष्ठस्त्रीणांमध्येवादित्रादिभिः वाद्यानिचगीतानिचद्विजमं
त्राश्चवाचकाश्चतैरतिशोभितमभिषेचनंकृष्णस्ययशोदाच
कार ४ ॥

अन्नाद्यैः सुपूजितैर्विप्रैः कृतमंगले संजातनिद्रे अदितिणीयस्थाने ततश्च अशोशयत् शायितवा
तीश्च कटस्याधस्तत्रैवं ५ ऊर्ध्वं चालितवान् ६ तदधः शयानस्य विभोः अल्पकस्यासौ प्रवाल
येमृदुस्पर्शयोरंघ्रिः तेनहतं शकटं व्यावर्तन विपरीतमपतत् कथंविधस्तन नानारसकुप्यभाजनेन विध्वस्ता
निनानारसवंति स्ववर्णरजनातिरिक्तकांस्यादिमयानिरिक्तानि यथाभवंति तथावक्रे चाद्वाशवक्रा

नंदस्य पत्नी कृतमज्जनादिकं विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं सुपूजितैः अन्नाद्यवासःस्रगभीष्टधे
नुभिः संजातनिद्राक्षमशीशयत्कृते ५ औत्थानिकौत्सुक्यमनामनस्विनी समागतान्
पूजयती व्रजौकसः नैवाशृणोद्वै रुदितं स्तनपः स रुदन्स्तनार्थी चरणावुदक्षिपत् ६
अधःशयानस्य शिशोरनोल्पकप्रवालमृद्वंघ्रिहतं व्यवर्तत विध्वस्तनानारसकुप्यभा
जनं व्यत्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूबरं ६ दृष्ट्वा यशोदाप्रमुखा व्रजस्त्रिय औत्थानिके कर्म
णि याः समागताः नंदादयश्चाद्भुतदर्शनाकुलाः कथं स्वयं वै शकटं विपर्यगात् ७
ऊचुरव्यवसितमतीन्गोपान्गोपीश्च बालकान् रुदतानेन पादेन क्षिप्तमेतन्न संशयः ८

दाविन्यस्ताः वक्राद्या यस्मिन्विभिन्नः कूबरो युगंधरो यस्य तत्स्वयं यथा व्यावर्ततेति ६ अद्भुतदर्श
नेनाकुला व्यग्राः तदेवाह कथमिति विपर्यगात् विपरीतमपतदिति ७
अनिश्चितबुद्धीन् ८ ॥

श्री:
भा॰ द॰
स्क॰ टी॰
५८

न स्प्रह्यधिरे विश्रामं न जग्मुः तताऽपि बालस्यैतन्न संभवति पतेच बालाः किं ज्ञानं तत्तीति प्रथमे पंचमाब्दम
प्राप्तं ११ हिजैः रक्षोघ्नैः कृत्वा १२ भगवत्प्रभावानभिज्ञविप्रचेष्टितं विशेषयन्नाह सर्ववदित्यादिना
बलिभिः हिजैः यद्वा प्रहस्तादिद्रव्यबलिभिः सहितं सपरिकारं यथा पूर्वं स्थापितं विप्राह ध्यादिभिर्वा

मेते स्त्रस्य धिरे गोपा बालभाषितमित्युत प्रथमे यं बलं तस्य बालकस्य न ते विदुः ११ रुदंतं स्व
तमादाय यशोदा ग्रहशंकिता कृतस्वस्त्ययनं विप्रैः सूक्तैः स्तनमपाययत् १२ पूर्ववत्स्था
पितं गोपैर्बलिभिः सपरिच्छदं विप्रा हुत्वार्चयांचक्रुर्दध्यक्षतकुशांबुभिः १३ येऽसूयानृत
दंभेर्ष्याहिंसामानविवर्जिताः न तेषां सत्यशीलानामाशिषो विफलाः कृताः १४ इति बा
लकमादाय सामर्ग्यजुरुपाकृतैः जलैः पवित्रौषधिभिरभिषिच्य द्विजोत्तमैः १५ वाच
यित्वा स्वस्त्ययनं नंदगोपः समाहितः हुत्वा चाग्निं द्विजातिभ्यः प्रादादन्नं महागुणं १६
गावः सर्वगुणोपेताः वासः स्रग्रुक्ममालिनीः आत्मजाभ्युदयार्थाय प्रादात्ते चान्वयुंजत
१७

यामास हुत्वा ग्रहादिहोमं विधाय ११ असूयागुणेषु दोषाविष्करणं ईर्ष्या असहनं तिः तेषामाशिषो
विफलाः कृताः ते प्रयुक्ता इति निष्फला न भवंति १२ इत्येवमभिप्रेत्य सामर्ग्यजुर्भिरुपाकृतैः संस्कृतैः पवि
त्रौषधयः जलैः तद्विहितोत्तमैः कृत्स्नैः अभिषिच्य अभिषेकं कारयित्वा १३ गावः मासुप्रादात्
अन्नं तत्र शिषो युयुजे १४

५८

तोलनंतथैवबभूवुरित्यर्थः १७ अन्यदपिबालचरितमाह तृणावर्तस्यमृत्युपरिहारायहन्तुंतेनैवात्मनउ।
त्संगाद्दूरत्रायहन्तुंतेभारमजानतीउत्पातशंकयामहापुरुषमादध्यौभारेणपीडिताविस्मितावसतीयदाज

विश्रामंचविद्वीयुक्ताः नैर्याः श्लोकाः तथाशिषः नानिष्फलाभविष्यंतिनकदाचिदपिस्फुटं
१८ एकदारोहमारूढंलालयंतीसुतंसती गिरिमाणंशिशोर्वोढुंनसेहेगिरिकूटवत् १
उत्क्षिप्यश्रुत्पादेनशकटंव्योम्निलीलया तृणावर्तंयदापीड्यभुविपातयदर्भकः १७ भूमौ
निधायतंगोपीविस्मिताभारपीडिता महापुरुषमादध्यौजगतामासकर्मसा १९ दैत्योना
म्नातृणावर्तःकंसभृत्यःप्रचोदितः चक्रवातस्वरूपेणजहारासीनमर्भ
कं १९ गोकुलंसर्वमावृण्वन्मुष्णंश्चक्षूंषिरेणुभिः ईरयन्सु
महाघोरशब्देनप्रदिशोदिशः २० मुहूर्तमभवद्गोष्ठंरजसात
मसावृतं सुतंयशोदानापश्यत्तस्मिन्न्यस्तवतीयतः २१ ना
पश्यत्कश्चनात्मानंपरंचापिविमोहितः तृणाव
र्तनिसृष्टाभिः शर्कराभिरुपद्रुतः २२ ॥

गतोमध्येकंसस्यग्राममवष्टब्धवनन्तजगद्दूरंनेवदेत्यर्थः १९ ईरयन्निनादयन्नित्यर्थः २० यतोयत्रन्यस्त
वतीतस्मिन् स्थानेनापश्यत् २१ ॥

श्रीः
भा० द
टी०
२९

पांसुवर्षेमति २३ उपावृत्तो निवृत्तः पांसुवर्षस्य वेगो यस्मिंस्तथाभूते पवने सति तत्र तस्या रुदितं श्रुत्वा निशम्य गोप्योऽक
रुरुः २४ बाधावकत्वात्ः तन्तु पृथुरः कृष्णहृत्त्वशोत्तरयस्कथंचिन्नभोगतः ततः परं गंतुं न शक्नोदित्यर्थः २५ गुरु
मत्तया अतिगौरवेण तथावष्टब्ध्या नेतुमसमर्थं तं पर्वतसारं मन्यमानः तेनैवात्मनो गले गृहीतत्वात्सोऽकमिच्छन्नपि नाशक्नो

इति खरपवनचक्रपांसुवर्षे सुतपदवीमबलाविलक्ष्यमाता अतिकरुणमनुस्मरंत्यशोचद्भुविप
तिता मृतवत्सका यथा गौः २३ रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो भृशमनुतप्तधियोऽश्रुपूर्णमुख्यः
रुरुदुरनुपलभ्य नंदसूनुं पवन उपारतपांसुवर्षवेगे २४ तृणावर्तः शांतरयो वात्यारूपधरो हः
रन् कृष्णं नभोगतो गंतुं नाशक्नोद्भूरिभारभृत् २५ तमश्मानं मन्यमान आत्मनो गुरुमत्तया ग
ले गृहीत उत्स्रष्टुं नाशक्नोदद्भुतार्भकं २६ गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः अव्यक्तरावो
न्यपतत्सह बालो व्यसुर्व्रजे २७ तमंतरिक्षात्पतितं शिलायां विशीर्णसर्वावयवं करालं पुरं यथा
रुद्रशरेण विद्धं स्त्रियो रुदंत्यो ददृशुः समेताः २८ प्रादाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः कृष्णं च तस्योरसि
लंबमानं तं स्वस्तिमंतं पुरुषादनीतं विहायसा मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् २९

दित्यर्थः २८ तस्योरसि लंबमानं कृष्णमादाय मात्रे प्रतिहृत्य समर्प्य विस्मिताः सत्यो बभूवुः विहायसा गगनमार्गे
ण पुरुषादेन नीतं तथापि मृत्युमुखात्प्रमुक्तं पुनर्लब्ध्वा मोदं प्रापुरिति परस्परं हर्षकथामाहुः २९

राम

अहोबतेतिनिवृत्तिंगमितः मृत्युंप्रापितः कोऽत्रविस्मयइत्यतआह नैषएवकेचिदाहुः हिंस्रइति ३० नोऽस्माभिः
चीर्णंकृतं पूर्तंवापीकूपतडाकादिनिर्माणं इष्टंपंचयज्ञाग्निहोत्रादि दत्तंदानंयेनयद्यस्मात् तपआदेः प्रणयन् ह

अहोबतात्यद्भुतमेषरक्षसाबालोनिवृत्तिंगमितोऽभ्यगात्पुनः ३० हिंस्रःस्वपापेनविहिंसितःखलसा
धुःसमत्वेनभयाद्विमुच्यते ३१ किंनस्तपःचीर्णमधोक्षजार्चनंपूर्तेष्टदत्तमुतभूतसौहृदम् यत्सं
परेतःपुनरेवबालकोदिष्ट्यास्वबंधून्प्रणयन्नुपस्थितः ३२ दृष्ट्वाद्भुतानिबहुशोनंदगोपोबृहद्वने
वसुदेववचोभूयोमानयामासविस्मितः ३३ एकदार्भकमादायस्वांकमारोप्यभामिनी प्रस्नुतंपा
ययामासस्तनंस्नेहपरिप्लुता ३४ पीतप्रायस्यजननीमातस्यरुचिरस्मितं मुखंलालयतीराज
न्जृंभतेददृशेइदं ३५ तृणावर्तागमेहृष्टगोरवाशंकिनीपुरं बोधयन्दर्शयामासजृंभमाणो
मुखेजगत् ३६ खंरोदसीज्योतिरनीकमाशाःसूर्येंदुवह्निश्वसनांबुधींश्च द्वीपान्नगांस्तद्दुहितॄ
र्वनानिभूतानियानिस्थिरजंगमानि ३७ सावीक्ष्यविश्वंसहसाराजन्संजातवेपथुः संमील्यमृग
शावाक्षीनेत्रेआसीत्सुविस्मिता ३८ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ७ ॥ ॥

र्षयन् ३१ संस्मृत्यनात्रगोकुलेइति वचनंमानयामास ३३ पीतप्रायस्यपीतप्रायेणस्तन्यतोयेन ३५ ना
गान् गिरीन् तद्दुहितॄः ३६ ३७ ३८ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेसप्त
मोऽध्यायः ७ ॥ राम ॥

श्रीः
भा॰ द॰
स्कं॰ टी॰
८॰

अष्टमेनामकर्मास्यबालक्रीडाकृष्णहे मृद्भक्षणाभियोगेचविश्वरूपंनिरूप्यते विश्वरूपादिबालस्यनिगूढमस्यशं
कितपिता नामकृद्गर्भवाक्येननिर्जितस्वेष्टमप्युवत् नामकृत्स्वामीगर्गवाक्येननिर्जितत्वमसम्भवचमत्कटीक्कारः
पूर्णः चेत्कथंधनिनोगृहमागतः तत्राहमहद्विचलनमिति महतांस्वाश्रमात्स्वतपोवनाद्न्यत्रविचलनंनस्वा
र्थंकिंतुगृहिणांमंगलाय ननुतर्हितेएवमहद्दर्शनार्थंकिमितिनागच्छंतितत्राहदीनचेतसोकृपणानांदशा।
मपिगृहंत्यक्तुमशक्नुवतामित्यर्थः ४ त्वयाबालयोर्नामकरणादिकरणीयमितिवक्तुंनक्षत्रातिशयमाह

शुकउवाच गर्गःपुरोहितोराजन्यदूनांसुमहातपाः व्रजंजगामनंदस्यवसुदेवप्रचोदितः १
तंदृष्ट्वापरमप्रीतःप्रत्युत्थायकृतांजलिः आनर्चाधोक्षजधियाप्रणिपातपुरःसरं २ सूपविष्टंकृ
तातिथ्यंगिरासूनृतयामुनिं नंदयित्वाब्रवीद्ब्रह्मन्पूर्णस्यकरवामकिं ३ महद्विचलनंनृणां
गृहिणांदीनचेतसां निःश्रेयसायभगवन्कल्पतेनान्यथाक्वचित् ४ ज्योतिषामयनंसाक्षाद्यत्त
ज्ज्ञानमतींद्रियं प्रणीतंभवतायेनपुमान्वेदपरावरं ५

ज्योतिषामयनमितियदतींद्रियंज्ञानंतत्सुखंज्योतिषामयनंतत्प्रतिपादकंज्योतिःशास्त्रमित्यर्थः तत्साक्षाद्भवता
प्रणीतंयेनान्योऽपिपुमान् परावरंपरंकारणंपूर्वजन्मकृतंकर्मअवरंकार्यंयदस्मिन्जन्मनिभाविफलंतद्वेदउक्तं
वज्जातके यदुपचितमन्यजन्मनिशुभाशुभंतस्यकर्मणःपंक्तिं व्यंजयतिशास्त्रमेतत्तमसिद्रव्याणि।
दीपइवेति विवक्षितमाहत्वंहीति ५ ॥ ५

देवत्तो मे त्र विषयत्वे नामकरणादिसंस्कारं कर्तुमर्हसीत्यर्थः नन्वतत्करणीयं गुरुणा तत्राह नृणामिति ८
श्रेयस्तत्साहितं नेदं प्रतिग्रहमेतत्कार्यमितिाशयेणाशत्याचक्षाणइवाह यदूनामिति भवतु तथापि त्वमरा
चार्य इति को विघात इति चेत् तत्राह ख्यातश्चेति ततः किमहमत्रेति किं मे मन्येत अन्यद्गतं कल्पयेदित्यर्थः
॰ ननु पयडकुमार इति कथं विज्ञानानन्तु वसुदेवस्य पुत्रः तस्यापि देवक्यां जात इति कुतो ज्ञानीयात्तत्राह
पापमितिरित्यादि ९ किमयाहूनयामं नेमादि देवक्कीकन्यावचः श्रुत्वा देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवित

तेहि वसविदां श्रेष्ठः संस्कारं कर्तुमर्हसि बालयोरनयोर्नृणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ८ ग
र्गः यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा सुतं मया संस्कृतं ते ते मन्यते देवकीसुतं ७ कंसः पापा
मतिः सख्यं तव चानकदुन्दुभिः देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति ८ इति संचिन्तयन्
श्रुत्वा देवक्या दारिकावचः अपि हन्ता गताशङ्कः तर्हि तन्नो नयो महान् ९ नेदः अलक्षितो
स्मिन्नहमिमामकैरपि गोव्रजे कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकं १० ॥ ॥

मर्हतीति वनितात्वं संचिंतयन् मामन्येत क्वचिद्दस्तीति ज्ञात्वा पुत्रयोस्तु सख्यं चिंतयन् त्वद्गृहे भवेदिति संभा
व्य मत्संस्कारलिङ्गेन त्यागताशङ्कः आगताया आशङ्का यस्य सोपि हन्ता यदि हनिष्यति तर्हि तन्न
दानीं महाननयः स्यात् ११ द्विजातिसंस्कारं द्विजातीनामवश्यकर्तव्यसंस्कारमा
यकं वलस्वस्तिवाचनपूर्वं कुर्वीति १० ॥

श्री: यदूनामपृथग्भावात् ऊनः विद्वत्तोर्विप्रतिपद्यमानानां यदूनामपृथग्भावात् भावोभावोनूनस्मादन्यान्य।
भा·द· त्वय्यसवैकमतिकरणादित्यर्थः समस्पक्षरूपंस्वीकरोतिसंकर्षणमप्युशंतिमन्यंतीत्यर्थः गर्भसंकर्षणात्तु नय
स्कं·टी कास्ययतिप्रागयंवसुदेवस्यजातःक्वचित्तवात्मजाः इतियस्यत्वतवपुत्रस्याग्रजः श्रीकृष्णइतिपकनाममभविष्य।
५५ ति त्व प्रागयमितिसामायोजन्यास्यपियंजन्मांतरगतेनामकथयतीतिनिंदोमन्यतेस्यअतपनवासुदेवइ

शुकउवाच एवंसंप्रार्थितोविप्रः स्वचिकीर्षितमेवतत् चकारनामकरणंगूढोरहसिबालयोः
११ अयंहिरोहिणीपुत्रोरमयन्सुहृदोगुणैः आख्यास्यतेरामइतिबलाधिक्याद्बलंविदुः
यदूनामपृथग्भावात्संकर्षणमुशंत्युत १२ आसन्वर्णास्त्रयोह्यस्यगृह्णतोनुयुगंतनूः शु
क्लोरक्तस्तथापीतइदानींकृष्णतांगतः १३ प्रागयंवसुदेवस्यजातःक्वचित्तवात्मजः वासु
देवइतिश्रीमानभिज्ञाःसंप्रचक्षते १४ बहूनिसंतिनामानिरूपाणिचसुतस्यते गुणकर्मानु
रूपाणितान्यहंवेदनोजनाः १५ एषवःश्रेयआधास्यद्गोपगोकुलनंदनः अनेनसर्वदुर्गा
णियूयमंजस्तरिष्यथ १६

ति संप्रचक्षतेइति १४ गुणानुरूपाणिईश्वरः सर्वज्ञइत्यादीनिकर्मानुरूपाणिगोपतिःगोवर्धनोद्धरा
णइत्यादीनिसर्वाण्यहमपिनोवेदजनास्तुनैवविदुरिति १५ नामकफलमाह एषेतिश्रे
यआधास्यत् आधास्यतिअनेनयूयं
अंजसैव १६ ॥ ५५

श्रवेनसरदमाणाः सर्वे पिनाश्चदम्भत्वजिरगुगिनि १७ इतिवाल्मानंप्रतिसमादिश्यपश्यान्नानेहसंवाहणोमा
शिवामाषीभिःपलोभूते २० तन्यापविमेवदर्शयत्नाहकालेनेति २१ अनुकूलपुनःपुन हृष्यसंशीहंपने
श्रुतिप्रायेनवलेनौ कथंवोवाकटिपादश्रवणाकिंकिमः तेषांप्रवोधाणाकृविरेयथ्यानयायोघोषाणांनेषां

यथनस्मि
इत्यनेनव्रजपतिस्माधवोदस्युपीडिताः आज्ञकेवत्समाणाजिगुहेमत्तमेधिताः १७ यथनस्मि
महाभागाः प्रीतिंकुर्वंतिमानवाः नारयोभिभवंत्येनाविस्मुपत्नानिवाहताः १८ तस्मान्नंदात्म
नोप्येतेनारायणसमोगुणैः श्रियाकीर्त्यानुभावेनगोपायस्वसमाहितः १९ इत्यात्मानंसमादि
श्यगर्गेचस्वगृहंगते नंदः प्रमुदितोमेनेआत्मानंपूर्णमाशिषां २० बालक्रीडचमकावेतुलो
रामेणसंयुतैः यमानंदमादवव्रजेनेदयथोदयोः २१ कालेनवजतानल्पेनगोकुलेरामकेश
वौ जानुभ्यांसहपाणिभ्यांरिंगमाणौविजह्रतुः २२ तावंघ्रियुग्ममनुकृष्यसरीसृपंतौघोषप्रघो
षरुचिरंव्रजकर्दमेन तन्नादहृष्टमनसावनुसृत्यलोकंमुग्धप्रभीतवदुपेयतुरंतिमात्रोः २२
नादेनप्रीतौमनोयथौः तौलोकंननस्तनोगत्वेनमनुसृत्यत्रिवत्सराणिपदानि अनुपेगम्य मुग्धवत्सभी
नवत्समाश्रोनेतिकंसीपमुपेयतुः २३ ॥ २३
राम ॥

श्रीः
भा० द०
श० टी०
३२

तदा तन्मातरौ निजसुतौ दोर्भ्यां उपगूह्य प्रमोदं ययतुः कथंभूतौ घृणया कृपया नितरां स्नुवंत्यौ पयः क्षरणीयपयोधरे
सन्तौ पंकेनांगरागेण रुचिरौ कथंभूतं निरीक्ष्य मुग्धस्मितं दंसितं यस्मिन् तन्मुखं २४ यर्हि यदंगनाभिः दर्शनी
नीयां कुमारलीला ययोः तौ तथाभूतौ जातौ तदा अन्तर्व्रजे व्रजस्य मध्ये तदबला व्रजांगनाः प्रेक्षन्त्यः प्रेक्ष

तन्मातरौ व्रजसुतौ घृणया स्नुवन्त्यौ पंकांगरागरुचिरावुपगृह्य दोर्भ्यां दत्वा स्तनं प्रपिबतोः स्म मुखं
निरीक्ष्य मुग्धस्मिताल्पदशनं ययतुः प्रमोदं २४ यर्ह्यंगनादर्शनीयकुमारलीलावन्तर्व्रजे तद
बलाः प्रगृहीतपुच्छैः वत्सैरितस्तत उभावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षन्त्य उज्झितगृहा जहृषुर्हसन्त्यः
२५ शृंग्यग्निदंष्ट्र्यसिजलद्विजकंटकेभ्यः क्रीडापरावतिचलौ स्वसुतौ निषेद्धुं गृह्याणि कर्तुमपि
यत्र न तज्जनन्यौ शेकात आपतुरलं मनसोनवस्थां २६ कालेनाल्पेन राजर्षे रामः कृष्णश्च गो
कुले अघृष्टजानुभिः पद्भिर्विचक्रमतुरंजसा २७ ततस्तु भगवान् कृष्णो वयस्यैर्व्रजबालकैः स
ह रामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदं २८

माणा विस्मृतगृहकृत्याः हसन्त्यो जहृषुः हर्षं बभूवुः ताभ्यां प्रगृहीतानि पुच्छानि येषां तैर्वत्सैरितस्ततोऽनु
कृष्यमाणौ २५ क्रीडापरावतिचलौ तौ शृंग्यादिभ्यो निषेद्धुं गृहोचितानि कर्माणि कर्तुं यत्र यदा न
शेकातेन तयोः मातरौ समर्थे न बभूवतुः तदा अलं मनसोऽनवस्थां अस्थितिं आपतुरिति गृहसौख्यस्य
पराकाष्ठा दर्शिता २६

समसमये प्रदोषकाले यदा क्रोधपतने तर्हि संजातहासः स्वैर्थवीर्यार्जितेन नन्दनेन तथापि सर्वं
दुवेनरत दयितप्रयत्नप्रतिकिं वभोहपन् मर्कान्मर्कटान् प्रतिविभज्य दत्तानि तेषामथो
दुमन्तेन काचिनानि तेन हि भांडभिनत्ति स्मिन्का विदुर्वस्यालाये स तिस शृणात्यदामीति प
वं कुपितो याति यदा सगृहा गृहिणः तेभ्यः कुपितः तेषां लोकान् यथेकाग्निष्वप्रपको
दृपघटयित्वा नालेविदार्य दत्तो वाट शयानीति मानये शुद्धे वयि किं त्रुमः किंवा कर्मः गृहवा

हृस्वमेतापयकविरेवीहपको मारवापलं शृणुत्वेयः किलतन्मात्तरितिहा वुःस
मागताः २८ हस्तवापल्यवोर्यातिस हेवाविलसद्यतः प्राजल्पेत्यसमात्
त्यगोप्याभोपे हुटेदडः २९ वत्साञ्मुञ्चन्नकाले चिरसमयप्रोशासे जातहासः स्व
यस्याह स्पशदयितयः कल्पितैः स्तेययोगैः मर्कान्भोक्ष्यान्विभजति सचेन्नाति
भांडभिनत्ति द्रव्यालाभे सगृहकुपितो यात्युपक्रोश्य तोकान् ३० हस्ताग्राह्ये
पुनः रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यैः छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिक्यभाण्डेषु तद्वि
त् ध्वान्तागारे धृतमणिगणं स्वांगमर्थप्रदीपं काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सु
व्यग्रचित्ताः ३१

पारान् कर्तव्यक्रमः ३१ सत्रुहस्ताग्रेह्यतस्तैः स्थापितेदध्यादिभांडे किं करोतिवा
लइनिधेन ग्राह कल्पितैः स्तेययोगैरित्युक्तं प्रपंचयति हस्ताग्राह्य इति तत्र शिक्या
स्थभांडेषु अन्तर्निहितेदध्यादौ वयुनं ज्ञानं यस्य सः छिद्रं रचयति नतद्वित् छिद्रं रचना
दिविन ध्वान्तगुप्तं गृहस्वांगमर्थप्रदीपं रचयति विभावत्ते धृतमणिगणं कटेवका
ति यर्हि यस्मिन्काले गोप्यो गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ता यासांताः ३१ ॥

श्री॰
भा॰ २॰
स्कं॰ टी॰
३३

रेरेचौरेति प्रकृतः स्मरन् यान्यान्नितरां छितिजलादृङ्मेव चौरः प्रहेरुहस्ताभीतादीनि याथी
निपुणगर्गोणानि प्रयत्नात् तुरीतिहेतुष्णातिकमनीयभार्यत्वात् यहाउष्णातिवाललाखविनिष्ट
हेमेहतनादीनि पूर्वाह्णिस्मगीटीतिकृतेनेलयाघायविरवितामृकृतिः कमेथेनमः नतस्मीप
स्तपनीकोयथामधुरिवालस्मनयेतयतेयसिंश्रुतत् श्रीशुकंस्तलंतदालोकिनीभिःत्या

एवंयाथाम्पृष्णातिकृतेनेमहनादीनिवालो लेयोपायेविरविनकृतिलपनी
कोयथास्त इत्यंमत्रीभिःसमयनयनश्रीशुकालोकिनानीभिर्योद्यानाथाप
हस्मिनस्तलीनाहुपालब्धमेकृत ३२ एकदाक्रीडमानास्तेरामाद्यागोपदारकाः
कृत्वमस्मइत्यंहितवानितिमाअमवेरयत ३३ सागृहीत्वाकरेकृत्मगुपालभ्यहि
नेपिणी हष्टोदाभयसंभ्रान्तप्रेक्षणाक्षंसमाभाषत ३४ रेरेकृतस्तथातान्दहदृष्टम
हितवानसि रहः चपलबालेयथाघ्रातनमभत्सयत ३५ ॥ ॥

लोलार्थमनीषमलोपितजनकस्याउपलभ्यमातेयनिर्भिलितवानेकृत ३३ कदावि
दपणयोनरेउपलभतनदालमहदाशुयंमधुरिति कथयन्नाह एकदेति ३३ उपालम्भ
निभर्त्सयमेयनमभ्यातेप्रेनलोचपलनिरीदलोप्रतिलीयस्यते ३४ अंदाभालान् चपल
गात्ररहः एकाते ३५ ॥

गुरु

नाहं भक्षितवानिति नहि वा त्यं किं विस्मयाभट्यते मत्कृतावादेव सर्वमस्तीति भावः समक्षं प्रपश्ये ३६
न चेतस्मिन्मुखे विश्वं ददृशे प्रोदरदर्शितमप्यं चयति जगत् जंगमं स्थास्नु स्थावरं खं मेनकदिशमाद्रिद्वीपाब्धिगोले
पर्वतद्वीपसमुद्रसहिते भूगोले भूर्लोके वायुः प्रवहः अग्निः वैद्युतादिं ज्योतिश्चक्रं तारकाश्चनक्षत्रसहिते ३७ ज्योतिः
वक्रं स्वर्लोकं वैकारिकाणि देवाः मन इति वैकारिकग्राह्येन गृहीतमपि देवा वैलक्षण्यात् पुनरुक्तं इन्द्रिया

नाहं भक्षितवानंब सर्वे मिथ्याभिशंसिनः यदि सत्यगिरः तर्हि समक्षं पश्य मे मुखं ३६ यद्येवं तर्हि
व्यादेहीत्युक्तः स भगवान् हरिः व्यादत्ताव्याहतैश्वर्यः क्रीडामनुजबालकः ३७ सा तत्र ददृशे
विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिशः साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं सवाय्वग्नीन्दुतारकं ३८ ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो
नभस्वान्वियदेव च वैकारिकाणीन्द्रियाणि मनो मात्रा गुणास्त्रयः ३९ एतद्विचित्रं सह जीव
कालस्वभावकर्माशयलिंगभेदं सूनोस्तनौ वीक्ष्य विदारितास्ये व्रजं सहात्मानमवाप शंकां
४०

णि च तैजसानि मात्राः तामसाः प्राणादयः ३९ एवं एतद्विचित्रं विश्वं सह एकदैव वीक्ष्य विस्मयमाप्याह । जीवश्च
गुणक्षोभकः कालस्तु परिणामहेतुः स्वभावस्तु जन्महेतुः कर्म च तत्संस्काराः आशयश्च एते लिंगानां वरा
वरशरीराणां भेदो यस्मिन् तत् तं व्रजं च महात्मानं स्वसहितं च विहीक्ष्य सूनोस्तनौ अस्य विदारिते आस्ये
शंकमवाप ४० ॥

श्रीः
भा॰ द॰
स्॰ टी॰
३४

तमाहकिंस्वप्नइति पविनोविलोक्यविकल्प्याह नायंस्वप्नः तर्हिकिंदेवाम्याहरेर्मायानथावाकिमन्येनप
श्यंतितर्हिकिंवामदीयएवकश्चिद्बुद्धिमोहः विपर्यासोदर्पणोमुखवत् एवंतर्हिअयंपुत्रस्योपिकस्यमेतः
प्रतीयते अंतर्बहिश्चैकरूपेणकथंनगतप्रतीयतेतथाप्यतिविविधानिविचेयोनिवपरस्परंवोपरीतेनप्रती
तिः स्यादित्याशंक्याप्यप्यावितर्कयति अथोइतिअथवाममअमुष्यअर्भकस्यापिसतोयः कश्चनौत्पि
त्मयोगः स्वीयमैश्वर्यंऔत्पत्तिकः स्वाभाविकः ४१ एवमपत्तमाश्चित्यप्रथमेवस्वरूपमितिनिश्चित्याह अथो

किंस्वप्नएतदुतदेवमायाकिंवामदीयोवतबुद्धिमोहः अथोअमुष्यैवममार्भकस्ययः कश्चनौ
त्पत्तिकआत्मयोगः ४१ अथोयथावन्नवितर्कगोचरंचेतोमनः कर्मवचोभिरंजसा यदा
श्रयंयेनयतः प्रतीयतेसुदुर्विभाव्यंप्रणतास्मितत्पदं ४२ अहंममासौपतिरेषमेसुतोव्रजे
श्वरस्याखिलवित्तपासती गोप्यश्चगोपाः सहगोधनाश्चमेयन्माययेत्थंकुमतिः समेगतिः
४३

इतिचेत् चित्तंचित्तादिभिर्नवितर्कगोचरंजगद्यदाश्रयंयदधिष्ठानंयेनकारणेनअधिष्ठानायनोबुद्धिश्च
मिव्यक्तात् नविद्यमवित्किंभूतंतत्स्वरूपंकीदृग्जगत्स्वाह सुदुर्विभाव्यमिदंअयतमवितर्क्यमित्यर्थः
४२ एवंअयंचप्रतीत्यनीतिन्तदमपुनर्जीवसंसृतिहेतुमायाश्रयनेनानेनद्वयंमाह ४३ ॥
राम

ब्रह्मेति यशोदा नामाह अमी मम पतिः अमुष्य त्वं नेत्रं अस्याखिल विश्व पात्र धिष्ठात्री अहं ते ना या पय स्तुको मे
सुतः सोप्युः मदीयाइतीयं कुमतिः यमाययासपद्ममेश्वरणमिति शर्वश्लोकटीका ४६ वैसवीक्षीयां ४५
अरोहमुत्संगयत्र हृत्स्वेहेन कलिलं आमहृदयेयमः सा पुरेवासीत् ४८ मायाबलादिकमाह त्रय्याइन्द्रा
दिभिर्वेणा उपनिषद्भिर्ब्रह्मेति सांख्यैः पुरुष इति योगैः परमात्मेति सात्वतैर्भगवानिति उपगीयमानं माहात्म्य

इस्यं विदितस्तत्त्वायां गोपिकायां सईश्वरः वैस्नवीं व्यतनोमायां पुत्रस्नेहमयीं विभुः ४५ सद्यो
नष्टस्मृतिर्गोपी सारोप्यारोहमात्मजं प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदयासीद्यथा पुरा ४६ त्रय्याचोप
निषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं सामन्यतात्मजं ४७ राजोवाच
नंदः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयः यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः ४८ पितरौ
नान्वविंदेतां कृष्णोदारार्भकेहितं गायंत्यद्यापि कवयो यल्लोकश
लापहं ४९

यस्य तं ४० अतिविस्मयेन पृच्छति नंद इति महोदयः महानुदय उद्भवो यस्य तत् ४८ यद्योः प्रसन्नः सन्नेव
नीर्णः सौ पितरावपि यत् नान्वविंदेतां नप्राप्नुवतां कृष्णस्य उदारं महत् अर्भकेहितं बाललीलां यत्स्वकवयो
गायंति यदद्यापि कथ्यतेलोकमलापहं कृत्वाकीर्तितं पठितं सत् लोकानां मलं पापं अपहरतीत्यद्याविं
दमस्यत्वं मन्नुवन् न सर्वं कृतं श्रुत्वा नंदो यशोदा वा ४९

श्रीः
भा॰दी॰
द॰टी
३५

ब्रह्मण आदेशं गोपालनादिलक्षणं ५० द्रोणो जाते स वु नंद इति विख्यातः सा च धरा यशोदाभवत् अस्मिंश्च
कृष्णे ब्रह्मण्ये देहिनि वा ५२ गोपगोपीनामपि वस्तुस्वभावादस्यैव भक्तिः तयोः पुनः किं वक्तव्यमिति ५३ स्वलील
या पुत्रभावानुकारिण्या ५४ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे अष्टमोध्यायः ८ नवमे पयउ
त्सिक्ते गत्वा गोप्यपतत्कृतं विलोक्य भांडभंगादि कुले धाम्ना बबंध तं ततः दयार्द्रितो विमुक्तः दृष्ट्वा विस्मित

शुक उवाच द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया करिष्यमाण आदेशं ब्रह्मणस्तमुवा
च ५० जातयोर्नौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ भक्तिः स्यात्परमा लोके ययांजो दुर्गतिं तरेत् ५१
अस्त्वित्युक्तः स भगवान् व्रजे द्रोणो महायशाः जज्ञे नंद इति ख्यातो यशोदा सा धराभवत् ५२
ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दने दंपत्योर्नितरामासीद्गोपगोपीषु भारत ५३ कृष्णो ब्रह्म
ण आदेशं सत्यं कर्तुं व्रजे विभुः सहरामो वसंश्चक्रे तेषां प्रीतिं स्वलीलया ५४ इति श्रीभाग
वते दशमस्कंधे अष्टमोध्यायः ८ ॥ शुक उवाच एकदा गृहदासीषु यशोदा नंदगेहिनी
कर्मांतरनियुक्तासु निर्ममंथ स्वयं दधि १ यानि यानीह गीतानि तद्बालचरितानि च दधिनिर्मंथ
ने काले स्मरंती तान्यगायत २

वेतसः बन्धनत्वं गुलाभ्यां मर्णानाम वक्तव्यं यत् स्वयं दधि निर्ममंथ तदा वा गायते तिव कारान्वयः
गम

तवनहंवंवीवहंवजोराकर्णोनस्रमोयपेस्वलंनेनोकंकणोवकवसहिगलयोमालयोयस्याः स्य ३ स्य रहः एकोनेन
धिश्रितोवल्लीमारोपितेश्रुतिनापेनोस्तिव्यमाने ५ दृषदमुनाशिलापत्रेणश्रेतशृंहमध्यंगतः

दौमंवासः श्रुकटितटेविश्रतीस्वयवहंपुवस्तिरूऊवधुगंजानकंपंचस्वत्रुः गव्याकर्षश्रमभुग्न
वलवंकणोकंऊरलेव स्विन्नंवक्रंकववविगलन्मालतीनिर्मंमंथ ३ तोस्तमकामश्रासाघमश्लेनी
वनेनीहरिः शुद्धीनादधिमथ्यानेस्येधत्सीतिमावहन् ४ तमेकमारहृदमपाययत्स्तनेस्तेरहव
तेसस्मितमीक्षतोमुवं श्रतमप्रमुतस्तनवेनमायपावुत्स्विव्यमानेपयसिहृधिश्रिते ५ समानके
पस्फुरितारुणाधरः संदश्यदछिर्दधिमंथभाजनं भिन्नाश्मषाश्रुदृषदश्मनारहोजघासहैयंगव
मंतरंगतः ६ उत्तार्यगोपीसुश्रुतंपयःपुनः प्रविश्यसंदृश्यवदथ्यमत्रकं भग्नंविलोक्यस्वसुतस्य
कर्मतज्जहासतंचापिनतत्रपश्यती ७ उलूखलांघ्रेरुपरिव्यवस्थितंमर्कायकामंददतंशिचिस्थितं
हैयंगवंस्तेयविशंकितेक्षणंनिरीक्ष्यपश्चात्सुतमागमच्छनैः ८

वनीनममवत्यत ६ सशृतंस्तनमङ्गन्नार्थदधिमंथ्यानेस्थानेप्रविश्यभिन्नंसंदृश्यदृष्टुादध्यमत्रकंचदौ
७ उलूखलांघ्रेः परिवर्तितस्योपरिविशिकेवैयेणाविशंकितंचवलेर इतणेयस्थितं ८ ॥
नम

श्री: तपसा प्रकाशगुणेऽपि निर्मितं तदाकारवृत्तां नीतं मृतप एव तन्मयं प्रवेष्टुं योगिनां मनो ऽप्यनापत् अप्राप्य तथापि केवलेन
भा॰ द॰ त्वा पयतो योगिनां मनो ऽपि यं प्रवेष्टुं न तत्सममिति ९ अन्वंचमाना जननी पश्चाद्धावमनुगच्छन्ती बृहती चलन्ती
स॰ टी॰ च श्रोणी तस्या भरेण क्रान्ता मन्दा गतिर्यस्याः केशबंधात् च्युतैः प्रसूनै- गतिर्गमनं यस्याः सा परां जवेन
३६ कंपितकेशपाठधान्युरः पतितानि प्रसूनानि प्रनुपश्चाद्गतिर्यस्याः सापरामृशत् धृतवती यष्टामन्दोर्वेदस्महा

तामात्तयष्टिं प्रसमीक्ष्य सत्वरस्ततो ऽवरुह्यापससार भीतवत् गोप्यन्वधावन्न यमाप योगिनां क्षमं
प्रवेष्टुं तपसेरितं मनः ९ अन्वंचमाना जननी बृहच्चलच्छ्रोणीभराक्रान्तगतिः सुमध्यमा जवेन
विस्रंसितकेशबंधनच्युतप्रसूनानुगतिः परामृशत् १० कृतागसं तं प्ररुदन्तमक्षिणी कषन्तमं
जन्मषिणी स्वपाणिना उद्वीक्षमाणं भयविह्वलेक्षणं हस्ते गृहीत्वा भिषयन्त्यवागुरत् ११
त्यक्त्वा यष्टिं सुतं भीतमादायार्भकवत्सला इयेष किल तं बद्धुं दाम्नातद्वीर्यकोविदा १२

णां केनिमित्तं प्रसत्याविध्वयापश्चाद्गपतिष्कार्गमनुसरति आत्मानं प्राप्नोति तिन या निजसुतमाप १० किंच
वैतमंजनमषिणी अक्षिणी सर्वतः प्रसरंती मषी यथोस्ते प्रक्षिणी स्वपाणिना कषंतं संमर्दयंतं भिषयंती ह
स्तः हृदयः भीषयंती भयमुत्पादयन्ती अवागुरत् आभर्त्सयत् ११ इयेष ऐच्छत् अतद्वीर्यकोविदा
तस्य भावानभिज्ञा १२ ॥

३६

ष्टको विदन्नमेवाह नचान्तरिति पंचभिः बन्धने हि बहिः परिवेष्टनेन दाम्नान्तरावृतस्य भवति तथा पूर्वा-
परभागावच्छेदेन वस्तुनः पूर्वं पश्चाद्दामग्रथनापरतः परिवेष्टनेन भवति न वैतदस्तीत्याह नचान्तरिति किंच
व्यापकत्वेन व्याप्यस्य बन्धो भवति नत्वत्र विपरीतमित्याह पूर्वापरमिति किंच तद्व्यतिरिक्तस्याभावान्न ब-
न्धः स्यादाह जगच्च यः इति १३ तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजमात्मजं मत्वा बबन्धेति १४ द्व्यङ्गुलोनं द्वाभ्यामङ्गु-

न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरं पूर्वापरं बहिश्चान्तर्जगतो यो जगच्च यः १३ तद्दामबध्य-
मानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः द्व्यङ्गुलोनमभूत्तेन सन्दधेऽन्यच्च गोपिका १५ यदासीत्तदपि न्यूनं
तेनान्यदपि सन्दधे तदपि द्व्यङ्गुलं न्यूनं यद्यदादत्त बन्धनं १६ एवं स्वगेहदामानि यशोदा सन्द-
धत्यपि गोपीनां सुस्मयन्तीनां स्मयन्ती विस्मिताभवत् १७ स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकबर-
स्रजः दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत्स्वबन्धने १८ एवं सन्दर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भृत्यवश्यता
स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे १९ नेमं विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया प्रसादं लेभि-
रे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदात् २०

लिभ्यामपूर्णं १५ स्मितं कुर्वन्तीनां मध्ये स्वयमपि हसन्ती विस्मयमाप १७ न चैवं ह्यात्मश्रमं वा दृष्ट्वा न प-
वं सन्दर्शितेति सेश्वरमिदं विश्वं यस्य वशे यदधीनमित्यर्थः १९ भगवत्प्रसादमन्येऽपि भक्ता लभन्ते तदुक्तं न
निविञ्चमिति सर्वे सांवितमाह नेममिति त्रिभिर्विः
पुत्रोऽपि भवः स्वात्मापि श्रीर्जायापि २०

श्री०
भा० द०
टी०
५२

फलितमाहनायमिति देहिनांदेहाभिमानिनांतापसादीनांज्ञानिनांनिरहङ्काराभिमानिनामपीति आ
त्मपोतानामात्मैवपोतस्तरणसाधनंयथाभक्तानांसुखापः यशोदायाः कृतार्थत्वेप्रतिज्ञा अयंसा
माद्युबंधनीयएवेति कृष्णस्यस्वबंधनिर्बन्धोपगतिस्ताद्दृयेब्रह्मांडेनगतेनरज्वापिकिंमांबध्नातीति नत्रकृ
ष्णइतिविचार्यस्वेच्छयाभक्ताधीनोस्वतंत्रइतिद्विजइवभक्तस्यकृतन्नेतोहूरीकुर्वन् ममप्रतिज्ञायात

नायंसुखापोभगवांदेहिनांगोपिकासुतः ज्ञानिनांचात्मपोतानांयथाभक्तिमतामिह २१
कृष्णस्तुगृहकृत्येषुव्यग्रायांमातरिप्रभुः अद्राक्षीदर्जुनौपूर्वंगुह्यकौधनदात्मजौ २२ पुरा
नारदशापेनवृक्षतांप्रापितौमदात् नलकूवरमणिग्रीवाविति ख्यातौश्रियान्वितौ २३ इति
श्रीभागवतेदशमस्कंधेगोपीप्रसादोनामनवमः ९ राजोवाच कथ्यतांभगवन्नेतत्तयोःशा
पस्यकारणं यत्तद्विगर्हितंकर्मयेनवादेवर्षेस्तमः १ शुक उवाच रुद्रस्यानुचरौभूत्वासुदृप्तौ
धनदात्मजौ कैलासोपवनेरम्येमंदाकिन्यांमदोत्कटौ २ ॥

नममभक्तस्येति स्वबंधनेस्वीकृतवान् एवंगोपीप्रतिज्ञाकथंज्ञानातत्राहस्वित्रगात्रइति २१ भ
क्तोबद्धस्यापिग्रन्थमोचकत्वेवक्तुमाहकृष्णस्त्वति २२ इतिश्रीभागवतेदशमेनवमोध्यायः दशमे
पादपद्मस्वितन्नगयमलार्जुनौ तत्रताभ्यांवदेवाभ्यांकृष्णस्तत्तदितीर्यते यद्विगर्हितं
कर्मयेनवादेवर्षेर्भागवतोत्तमस्यापितमःक्रोधःतदेतत्कटानामिति २ ॥

राम
५२

प्रनूर्नवामालिपिष्टैर्विहितावाराणसीस्मृता ३ गंगायामंतर्मध्येकथंभूतेअंभोजानांवनानितेषांराजयःता
विधृतेयस्मिन् ४ अथअथनहृष्ट्वाबलोवाराणसींतांसमबुध्यत ५ कृतकृत्यस्तस्मात्तदानींदृष्ट्वेति ६ अनुग्रहा
र्थायअनुग्रहरूपमदनाशाय अर्थंचश्रीकृष्णसंदर्शनेनतदैर्घ्यंवक्ष्यमाणं ७ श्वालम्बद्गनिर्गोष्ठ्यांदियालि
दयालुयतः सेव्यमानस्यवृंदसः श्रीमदादग्यः ग्राभिनाम्यात्यनिमलकुलविषादिजनितामदः अन्योवारनो

वाराणसींमदिरांपीत्वामदघूर्णितलोचना स्त्रीजनैरनुगायद्भिःचेरतुःपुष्पितेवने ३ अंतःप्रवि
श्यगंगायांसंभोजवनराजिनि विक्रीडितयुवतिभिर्गजाविवकरेणुभिः ४ यदृच्छयापिदेवर्षिर्भ
गवांस्तत्रकौरव अपश्यन्नारदोदेवौक्षीवाणौसमबुध्यत ५ तंदृष्ट्वाव्रीडितादेव्योविवस्त्राःशा
पशंकिताः वासांसिपर्यधुःशीघ्रंविवस्त्रौनैवगुह्यकौ ६ तौदृष्ट्वामदिरामत्तौश्रीमदांधौसुरा
त्मजौ तयोरनुग्रहार्थायशापंदास्यन्निदंजगौ ७ नारदउवाच नह्यन्योजुषतोजोष्यान्बुद्धि
भ्रंशोरजोगुणः श्रीमदादाभिजात्यादिर्यत्रस्त्रीद्यूतमासवः ८ हन्यंतेपशवोयत्रनिर्दयैरजितात्म
भिः मन्यमानैरिमंदेहमजरामृत्युनश्वरम् ९

गुणः रजोकार्यहास्यहर्षादिरूपोनहितयाबुद्धिभ्रंशःशायतीतितयाकिंतत्श्रीमदएवेति ८ नदाहहव्यंते
हस्यादिभिःवत्तभिः यत्रश्रीमदेइमंनश्वरंदेहमजरामृत्यु
मजरश्च अमृत्युश्चयथाभवतितथा
मन्यमानैः ९

नरदेव इति देवसंज्ञितमपि श्वादिभिर्भक्षितं विट्संज्ञितं अग्न्यादिदग्धं भस्मसंज्ञितं तत्कृते तदर्थं यो भूतध्रुक् तेन स्वा
र्थः किं ज्ञायते यतो भूतद्रुहा निरयो भवति किं स्वार्थं न वेदेत्यर्थः ।२ निषेक्तुः पितुः मातुः पितुर्वा मातामहस्य पुत्रिकाक
रणे ।३ अव्यक्तप्रभवाप्ययं अव्यक्तात्प्रभवः तस्मिन्नेवाप्ययो यस्य तम् आत्मसात्कृत्वा आत्मीयं मत्वा असतोऽन्य
हन्तृत्वे ।४ एवं श्रीमदपि वेष्टितस्य ज्ञानं तत्प्रतीकारं निश्चिनोति असत इति परं अंजनं केवलं दारिद्र्यमेवक

देवसंज्ञितमप्यन्ते कृमिविड्भस्मसंज्ञितं भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ।२ देहः किम
न्नदातुः स्वं निषेक्तुर्मातुरेव वा मातुः पितुर्वा बलिनः क्रेतुरग्नेः शुनोऽपि वा ।३ एवं साधारणं दे
हमव्यक्तप्रभवाप्ययं को विद्वानात्मसात्कृत्वा हन्ति जन्तूनृतेऽसतः ।४ असतः श्रीमदान्धस्य दा
रिद्र्यं परमांजनं आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः परमीक्षते ।५ यथा कंटकविद्धांगो जन्तोर्नेच्छति तां
व्यथां जीवसाम्यं गतो लिंगैर्न तथाविद्धकंटकः ।६ दरिद्रो निरहंस्तम्भो मुक्तः सर्वमदैरिह
कृच्छ्रं यदृच्छयाप्नोति तद्धि तस्य परं तपः ।७

तत्राह आत्मौपम्येनेति ततो न द्रुह्यतीति भावः ।५ सदृष्टान्तमाह यथेति मुखम्लान्यादिलिंगैः सर्वेषां
जीवानां साम्यं गतः स्वदेहसम इति ताम् अवैतीत्यर्थः ।६ किं च दारिद्र्यं मोक्षमपि साधयतीत्याह दरिद्र इति
येन निरहंस्तम्भो निर्गताहंकाररूपः स्त
म्भो यस्य ।७

युज्यंते स्वजनपं संगात्स्वेनेत्तर्षं तस्मात् १९ ननु साधूनां धनिक एव प्रियः स्यान्न दरिद्र इति तत्राह साधूनामिति ध-
नेस्तंभो गर्वो येषां तैः २० तमो मदमत्तानव्ह्णं नमदेवे ब्राह्मणयोः स्त्रीजितयोः २१ नमः प्लुतौ तमो व्याप्तौ

निःस्वं त्वन्तामदेहः स्वं दरिद्रस्यात्रकादितः इंद्रियाणि विशुध्यंति हिंसापि विनिवर्तते १८
दरिद्रस्य हि युज्यंते साधवः संगदर्शिनः सद्भिः क्षिणोति तं तर्षं ततआराद्विशुध्यति १९ सा-
धूनां समविज्ञानां मुकुंदचरणैषिणां उपेक्ष्यैः किं धनस्तंभैरसद्भिरसदाश्रयैः २० तदहं म-
त्तयोर्माध्वा वारुण्या श्रीमदांधयोः तमोमदं हरिष्यामि स्त्रैणयोरजितात्मनोः २१ यदिमौ
लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ नविवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ २२ अतोर्हतः
स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् २३ वासुदेवस्य सा-
न्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यतः २४ श्रीशुक उवाच एवमुक्त्वा
स देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमं नलकूवरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ २५ ऋषेः स्वभक्तमुख्य-
स्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्जुनौ २५ देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ ध-
नदात्मजौ तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना २६

२२ प्राप्तति अतोर्हतामिति अतुरहृत्पाणित्स्थावरतां नैवमित्यादिना मत्प्रसादेन स्मृतिः स्यात् स्वर्लोकतांदे-
वत्वे पुनर्लब्ध्वा तस्मिन्मदनुग्रहात् लब्धभक्ती भविष्यत इति २४ अस्त्वेतमाह तदेषविति २५ किमिति
सत्यं कर्तव्यं तत्राह देवर्षिर्मे प्रियतमः तत्ततः २६

श्री॰ भा॰ द॰ टी॰ ३९ यमयोर्यमलयोः मध्ये जातयोश्चात्मनः कृष्णस्य मध्यप्रवेशमात्रेण तिर्यग्गतेन शकटेनोलूखलदाम्नोदरब
द्धेनाजातमिति २२ अनुव्रजतीत्यंतक् तत्र हेतुः दामोदरेणेति उलूखलेन उत्पाटितश्चिरबन्धो मूलबन्धौ
ययोस्तौ परमस्य श्रीकृष्णस्य विक्रमितेन विक्रमः तेनातिवेपः अतिकंपो येषु तेस्कंदप्रवालविटपा ययो

स्तौ ते वृक्षा अर्जुनयो कृष्णस्त्वयमयोर्ययो आत्मनिर्वेशमात्रेण तिर्यग्गतमुलूखले २७ बालेन
निष्कर्षतान्वगुलूखलं तद्दामोदरेणात्मनो लीलोत्विबंधौ निष्पिन्नतः परमविक्रमितातिवे
पस्कंदप्रवालविटपौ कृतचंडशब्दौ २८ तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरंतौ सिद्धावुपेत्य कुज
योरिव जातवेदाः कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं बद्धांजली विरजसाविदमूचतुस्तौ
२९ कृष्ण कृष्ण महायोगिंस्त्वमाद्यः पुरुषः परः व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः
३०॥

स्तौ २८ ककुभः प्रति सर्वतः स्फुरंतौ द्युत्यर्थः यद्वा दिशः प्रकाशयंतावितिवा २९ गोपालेऽसौ ध्रुवं
देवो किमिति प्रणतौ स्तुतिवेन्नयाहतुः हे कृष्ण कृष्ण महायोगिन् अचिंत्यप्रभाव त्वं न बालः किंत्वपरः
पुरुषः यतश्चाद्यः कारणभूतः तथापि न निमित्तमात्रं किंतूपादानमपि त्वमेवेत्याशयेन तदूचतुः व्यक्ता
व्यक्तमिति स्थूलसूक्ष्ममिदं ते रूपं विदुः ३०

नियंत्रापि तन्मे वेत्स्यवत्तः त्वमेक इति देहः असवः प्राणा आत्मा अहंकारः इंद्रियाणि च तेषामीश्वरः नन्वस्य
कालो निमित्तं प्रकृतिरुपादानं प्रकृतेर्जातो महान् विश्वात्मतया परिणमते पुरुषः कर्त्ता नियंता किमत्राह
मत आहतुः त्वमेव काल इत्यादिना सार्धेन यतो भगवानीश्वरो विष्णुः त्वमतः कालो नाम ३० तवली
लाप्रकृतिः शक्तिः पुरुषांशाः महान् कार्यमतः त्वमेव सर्वमित्यर्थः ३१ नन्वहं चेत्सर्वं तर्हि घटादिज्ञाने
न मत्तो न किं न भवति भवंति वेत्सवोपि व्रह्मविस्याप्त् अत आहतुः गृह्यमाणैरिति दृश्यत्वेन वर्तमानैः बु

त्वमेकः सर्वभूतानां देहस्वात्मेंद्रियेश्वरः त्वमेव कालो भगवान्विष्णुरव्यय ईश्वरः ३० त्वं म
हान्प्रकृतिः सूक्ष्मा रजः सत्त्वतमोमयी त्वमेव पुरुषोऽध्यक्षः सर्वक्षेत्रविकारवित् ३१ गृह्य
माणैस्त्वमग्राह्यो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः को न्विहार्हति विज्ञातुं प्राक्सिद्धं गुणसंवृतः ३२
तस्मै तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे आत्मद्योतगुणैश्छन्नमहिम्ने ब्रह्मणे नमः ३३ यस्याव
तारा ज्ञायंते शरीरेष्वशरीरिणः तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहिष्वसंगतैः ३४ स भवान्सर्व
लोकस्य भवाय विभवाय च अवतीर्णोंऽशभागेन सांप्रतं पतिराशिषाम् ३५

द्ध्यहंकारेंद्रियादिभिः अग्राह्यस्त्वं न दृश्योसीति भावः ननु तर्हि जीवो जानाति नेत्याहतुः को न्विहेति
तीत्वाद्युत्पत्तेः प्रागेव स्वप्रकाशतया सिद्धं त्वां को वा जानाति गुणसंवृतो देहाद्यावृतः ३२ अतोऽद्वैर्यथावा
केवलप्रणामतः तस्मै तुभ्यमित्यात्मनः स्वस्माद्द्योतः प्रकाशो येषां तैर्गुणैः छन्नो महिमा यस्यात्मेवि
वरविः तस्मै ३३ यद्वेश्वरमीश्वर इति ऊनो त्वां नेनत्याहतुः यस्येति ३४ भवाय उद्भवाय विगतो
भवो यस्मिन्तस्मै कैवल्यायेत्यर्थः ३५

श्री॰ मैत्रं वा श्रुतवतः कुबेरः नारदेवात्तस्यानुकिंकरौ भगवतस्तव दर्शनं ३७ तत्रागतयोरावयोः पूर्वस्वभावोमा
भा॰ द॰ भूत् किंतु वाणीगुणानुकथने इत्यादिना अस्मदोर्द्वयोश्चेति द्विवचनस्थाने बहुवचनं अस्मित्संगिनो सर्वे
पू॰ टी॰ षांमपेति बहुवचनं तवनिवासभूतं यज्जगत् तस्य प्रणामे तत्वन्निवासभूतमिति बहुमानेन जगत्प्रणामे
१० शिरोस्त्वित्यर्थः भवत्तनूनां भवन्मूर्तीनां ३८ संकीर्तितः संस्तुतः ३९ वाग्भिः तद्धासोक्त्यात्मषा

नमः परमकल्याण नमः परममंगल वासुदेवाय शांताय यदूनां पतये नमः ३६ अनुजा
नीहि नौ भूमंस्तवानुचरकिंकरौ दर्शनं नो भगवत ऋषेरासीदनुग्रहात् ३७ वाणीगुणानु
कथने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्र
णामे दृष्टिः सतां दर्शनेस्तु भवत्तनूनां ३८ शुक उवाच इत्थं संकीर्तितस्ताभ्यां भगवान्देव
कीसुतः दाम्ना चोलूखले बद्धः प्रहसन्नाह गुह्यकौ ३९ श्रीभगवानुवाच ज्ञातं मम पुरैवै
तदृषिणा करुणात्मना यच्छ्रीमदांधयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोनुग्रहः कृतः ४० साधूनां समचि
त्तानां सुतरां मत्कृतात्मनां दर्शनान्नो भवेद्बंधः पुंसोक्ष्णोः सवितुर्यथा ४१

तेषो व्याख्यानिष्यादिभिः श्रीविभ्रंशरूपोनुग्रहः कृत इति ४० उक्तमेवैतद्विवृणोति साधूनां स्वधर्मवर्तिनां सम
चित्तानामात्मविदां सुतरां मत्कृतात्मनां मय्यर्पितचित्तानां तेषां कृपातिरेकात्सुतरामित्युक्तं सवितुर्दर्श
नादक्ष्णोर्यथा बंधो न भवेत् तद्वत् ४१

प्राधान्यादेकस्य संबोधनं हे नलकूबर युवामासादनं सदनं निकेतनं मत्परमौ संतौ गच्छतं वां युवयोरीप्सितो
मयि प्रेमा जात इति भावः न भवो यस्मिन्सः ४२ बद्धोलूखलं बद्धमुलूखले यस्मिंस्तं ४३ इति श्रीभा

तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबर सादनं संजातो मयि भावो वामीप्सितः परमोऽभवः ४२ श्रीशुक उ॰
वाच इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः बद्धोलूखलमामंत्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तरां ४३
इति श्रीभागवते दशमस्कंधे नलकूबरमणिग्रीवमोक्षो नाम दशमोऽध्यायः १० श्रीशुक उवाच
गोपा नंदादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततो रवं तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशंकिताः १

वार्थदीपिकायां दशमस्कंधे दशमोऽध्यायः १० एकादशे समागम्य वृंदावनमथार्भकैः वत्सान्पा
लयता नेनुर्हतौ वत्सबकासुरौ १ ॥

श्री
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
४१

तत्र लब्धंप्रत्यक्षतः परतोद्वयमपिपतनकारणमविज्ञायवभ्रमुः २ लब्धंकारणमुलूखलमितिभ्रमर

भूम्योर्निपतितौतत्रददृशुर्यमलार्जुनौ वभ्र
मुः नमविज्ञायलब्धंपतनकारणं २
उलूखलंविकर्षन्तंदाम्नाबद्धंचबाल
कं कस्येदंकुतआश्चर्यमुत्पातभय
कातराः ३ बालाअभ्यूरनेनेति
तिर्यगातमुलूखलं विक
र्षतामध्यगेन पुरुषावपि
वदृमहि ४
राम

कारणमाह कस्येदंकुतइतिकातराभीताः संतोवभ्रमुरित्यर्थः मध्यगोनवृक्षयोर्मध्येगतेनवेवलमेतावत्
वृक्षाभ्यांनिर्गतौदिव्यौपुरुषावपिवदृमहह्वेत्येववयमिति ४ ॥ हसादेः कमस्कृतोवाकारणात् ३ गृहोत्थाप्य

८८

राम
४१

केवलंतार्किकान्जगृहुर्देवश्रेत्येतत्संदेहयुक्ताविज्ञाबभूवुरित्यर्थः ५ भगवान्माययामोहितस्यनंदस्याभाव
वितमाह उलूखलमिति ६ गोभिरिभिमामितिशंकमानोमुनीवबाल्यमनुकरोतीत्याहस्तोभितः

नचेष्टैतेतदुक्तंजगृहुनथचेष्टेतेतितस्यतत् बालस्योत्पाटनंतत्कौः केवितस्संदिग्धचेतसः ५
उलूखलंविकर्षंतंदाम्नाबद्धंस्वमात्मजं विलोक्यनंदः प्रहसद्वदनोविमुमोचह ६ गोपी
भिस्तोभितोनृत्यन्भगवान्बालवत्क्वचित् उद्गायतिक्वचिन्मुग्धः तद्वशोदारुयंत्रवत् ७
बिभर्तिक्वचिदाज्ञप्तः पीठकोन्मानपादुकं बाहुक्षेपंचकुरुतेस्वानांचप्रीतिमावहन् ८ द
र्शयंस्तद्विदांलोकआत्मनोभृत्यवश्यतां व्रजस्योवाहवैहर्षंभगवान्बालचेष्टितैः ९ क्री
णीहिभोःफलानीतिश्रुत्वासत्वरमच्युतः फलार्थीधान्यमादायययौसर्वफलप्रदः १०
फलविक्रयिणीतस्यच्युतधान्यकरद्वयं फलैरपूरयद्रत्नैःफलभांडमपूरिच ११ सरित्ती
रगतंकृष्णंभग्नार्जुनमथाह्वयत् नमस्तेमघभवनोविश्वभ्योदेहगाःश्रुविः १२

करतालादिताःप्रोत्साहितः ७ उद्गमानयेत्युक्तः आनीतमसमर्थइवबिभर्तिकेवलंपीठादिबा
हुक्षेपंकरतालतवनदिदांचेतिचकारस्यान्वयः तस्यैश्वर्यंविदंतिपतेषांमेवंव्रजस्यहर्षमुवाहेति
९ श्रुविःकृतस्नानः १० ११ १२

श्री: भा॰द द॰टी ७२

शानोऽरवीत् आनंदावग्नुनिवेलमतिकांतसमयं १५ वृजकार्यमोकुलस्पहितेनकार्यं २१

पचपचपचवचसां लोमानसहशाक्तलंकृताव् तेवत्सातःकृताहारोविहरसस्वलंकृतः स्व
नोपयातोयदाहूतौक्रीडासंगेनपुत्रकौ यशोदांप्रेषयामासरोहिणीपुत्रवत्सला १४ इ
स्थयशोदातमथोपुत्रोवेर्मवास्तंतेहलिवद्धधीर्नृप हस्तेगृहीवासहरामंमच्युतेनी
वासस्ववाटंकृतवत्यथोदयं १५ क्रीडंतंसासुतंवालैरतिवेलंसहाग्रजं यशोदाजोहवी
त्कृष्णंपुत्रस्नेहस्नुतस्तनी १६ कृष्णकृष्णारविंदाक्षताततएहिस्तनंपिव अलंविहारैःक्षु
त्क्षांतः क्रीडाश्रांतोसिपुत्रक १७ हेरामागच्छताताशुसानुजःकुलनंदन प्रातरेवकृता
हारः तद्भवान्भोक्तुमर्हति १८ प्रतीक्षतेत्वांदाशार्हभोक्ष्यमाणोव्रजाधिपः एह्यावा
योःप्रियंदेहिस्वगृहान्यातबालकाः १९ इत्यानीयगृहंकृष्णंयशोदामंगलार्हणैः स्नप
यित्वोपमोजयित्वातौमुदामायपशायिनी २० वनंवृंदावनंगंतुमतः कृष्णेनयेचिताः स्वतथा
एवनंदादयोमंत्रमंत्रयन् २१ शुकउवाच गोपवृंदामहोत्पातानन्भूयबृहद्वने नंदा
दयःसमागम्यव्रजकार्यममंत्रयन् २२ तत्रोपनंदनामाहगोपोज्ञानवयोधिकः देशका
लार्थतत्वज्ञःप्रियकृद्रामकृष्णयोः २३ उत्थातव्यमितोस्माभिःगोकुलस्यहितैषिभिः आ
यांत्यत्रमहोत्पाताबालानांनाशहेतवः २४

विपदंवीक्ष्यपदानांपदंविहारस्थानंविपदंविगतप्रतिष्ठंवा २५ अन्यतमोवाकश्चिद्वालःतत्रापिपुत्रंतेनैवव॰
त्तामासीत् २६ अविशिष्टोनिष्टदतःस्थानात् २७ पश्चात्पशुभ्योहितेनवानिवनांतराणिविचिंतयस्मि

मुक्तःकथंविरहात्तस्याबालस्याबालकोह्यसौ हरेरनुग्रहात्तेनेमनस्त्रापमिनापतत् २३ वत्कवा
तेननीतोयंदेशेनविपदंवियत् शिलायांपतितःतत्रपरिज्ञातःस्वैरस्वैरैः २५ यन्नश्रियेतद्रुमयो
रंतरेप्यास्यबालकः अस्मावन्यतमोवापित्तदप्यद्भुतदर्शनं २६ यावदौत्पातिकोदिष्टोव्रजेनाभि
भवेदितः तावद्वालानुपादाययाम्यामोम्यत्रसानुगाः २७ वनेष्टंदावनेनामपशव्यंनवकाननै
गोपगोपीगवांसेव्यंपुण्याद्रितृणवीरुधं २८ तत्राद्यैवव्रजयामस्माम्यःशकटान्युङ्क्तमाचिरं गो
धवान्प्रश्नेयांद्विभवनायदिरोचते २९ ततत्क्षेवैकधियागोपाःसाधुःसाधितिवादिनः व्रजा
न्स्वान्स्वान्समायुज्ययपुरूढपरिच्छदाः ३० वृद्धान्बालान्स्त्रियोराजन्सर्वोपकरणानिच अनः
स्वारोप्यगोपालायत्ताआत्तशरासनाः ३१ गोधनानिपुरस्कृत्यशृंगाण्यापूर्यसर्वतः तूर्यघोषे
णामहतायत्तुःसहपुरोहिताः ३२

स्तत् २८ एकधियोविप्रमतिपत्तिरहिताःव्रजान्त्र्यावदत्व्रजान्तरात्ताःशकटान्यारोपिताःपरिच्छदायैस्ते
यत्राकृतप्रयत्नाः ३१ ॥ ६१

श्री:
भा० द०
पू० टी०
९३

वृत्तैर्नवैः कुचगतैः कुंकुमैः कांतिर्यासां ताः वृत्तेषु कुचयुगलेषु कुंकुमं तेन कांतिर्यासामिति वा ३३ व्रजवासं
गोकुलवसतिस्थाने ३५ स्वकालेन तद्योग्यकालेन ३७ प्रथमं कौमारलीलां दर्शयति अविदूर इत्यादि ३८

गोप्यो रूढरथा नूत्नकुचकुंकुमकांतयः कृष्णलीला जगुः प्रीता निष्ककंठ्यः सुवाससः ३३
तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते ३४ रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ३४
वृंदावनं संप्रविश्य सर्वकालसुखावहं तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्धचंद्रवत् ३५ वृंदावनं गोवर्ध
नं यमुनापुलिनानि च वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ३६ एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छंतौ
बालचेष्टितैः कलवाक्यैः स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः ३७ अविदूरे व्रजभुवः सह गोपालदार
कैः चारयामासतुर्वत्सान्नानाक्रीडापरिच्छदौ ३८ क्वचिद्वादयतो वेणुं क्षेपणैः क्षिपतः क्वचित्
मगो क्वचित्पादैः किंकिणीभिः क्वचित्कृत्रिवृषैः ३९ वृषायमाणौ नर्दंतौ युयुधाते परस्परं अनुकृ
त्य रुतैर्जंतूंश्चेरतुः प्राकृतौ यथा ४०

क्षेपणैर्विल्वामलकादिभिः किंकिणीयुक्तैः पादैः क्षिपतस्ताडयतः वत्सपालाः पदवद्विग्राः केवलादिपिहिताः
वृषरूपमनुकुर्वंतीति तैः सह ३९ स्वयमपि तथैव वृषायमाणौ नर्दंतौ नदंतौ कारिशब्दाद्वा कुर्वंतौ युयुधाते
तेऽरुपर्थः रुतैः शब्दैः जंतून् हंसमयूरादीन् ४०

मुग्धइवाजानन्निवशनैरासदत्समीपमगात् ४१ अपरपादाभ्यांसलांगूलंयथाभवतितथागृहीत्वा ४२

कदाचिद्यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोर्भकैः वयस्यैः कृष्णवलयोर्जिघांसुर्दैत्यआगमत् ४१ तंवा
त्सरूपिणंवीक्ष्यवत्सयूथगतंहरिः दर्शयन्वलदेवायशनैर्मुग्धइवासदत् ४२ गृहीत्वापरपा
दाभ्यांसहलांगूलमच्युतः भ्रामयित्वाकपित्थाग्रेप्राहिणोद्गतजीवितं ४३ सकपित्थैर्महा
कायः पात्यमानैःपपातह तंवीक्ष्यविस्मिताबालाः शशंसुः साधुसाध्विति ४४ देवाश्चपरिसं
तुष्टावभूवुःपुष्पवर्षिणः तौवत्सपालकौभूत्वासर्वलोकैकपालकौ सप्रातराशौगोवत्सांश्चा
रयंतौविचेरतुः स्वंस्वंवत्सकुलंसर्वेपाययिष्यंतएकदा गत्वाजलाशयाभ्याशंपाययित्वापपु
र्जलं ४५ तेतत्रददृशुर्बालामहासत्वमवस्थितं तत्रसुर्वज्रनिर्भिन्नंगिरेःशृंगमिवच्युतं ४६
सवैवकोनाममहानसुरोवकरूपधृक् आगत्यसहसाकृष्णंतीक्ष्णतुंडोग्रसद्बली कृष्णंमहा
वकग्रस्तंदृष्ट्वारामादयोर्भकाः बभूवुरिंद्रियाणीवविनाप्राणंविचेतसः ४८ तंतालुमूलंप्र
दहंतमग्निवद्गोपालसूनुंपितरंजगद्गुरुं चच्छर्दसद्योतिरुषाक्षतंवकः तुंडेनहंतुंपुनरभ्यप
द्यत ४९

सर्वेषांलोकानामेकौमुख्यौपालकौ ४४ प्रातराशःप्रातर्भोज्यमन्नंतत्सहितौ ४४ अभ्याशंसमीपं
४५ रामआदिर्येषांते ४८ ॥

श्रीः
भा· द·
पू· टी·
५५

तंडयोः श्रृंगेऽवीरणावत् निर्गंथितृणविशेषवत् ५० समीडिरेनक्षत्रैः अनकैः प्रावैरन्यस्रसंस्तवैः सा
हे ५१ स्वस्यानमागतेप्राणामिवहालंवप्रणीयपक्षीकृत्य ५२ प्रतिप्रियेजपीत्याद्यहृत्याः प्रेत्यागतमि
वलोकांतगदागतमिव तृष्णेनातिग्रस्तमाति प्रशृतंपिबेतीवईक्षणानियेषाते ५३ अहोवतेत्याहिसोक

तमापतंतंसतिशृह्यतंडयोर्दोर्भ्यावकंकेससखंसतोगतिः पश्यत्सवालेषुददारलीलयामुदा
वहोवीरणवद्दिवौकसो ५१ तदावकारिंस्वरलोकवासिनः समाकिरन्नंदनमल्लिकादिभिः समी
डिरेचानकशंखसंस्तवैः तद्वीक्ष्यगोपालसुताविसिस्मिरे ५२ मुक्तंबकास्यादुपलभ्यबालका
रामादयः प्राणमिवेंद्रियोगिताः स्थानागतंतंपरिरभ्यनिर्वृताः प्रणीयवत्सान्व्रजमेत्यतज्जगुः
५२ श्रुत्वातद्विस्मितागोपागोप्यश्चातिप्रियादृताः प्रेत्यागतमिवोत्सुक्यादैक्षंततृषितेक्षणाः
५३ अहोवतास्यबालस्यबहवोमृत्यवोभवेत् अप्यासीद्विप्रियंतेषांकृतंपूर्वंयतोभयं ५४ अ
थाप्यभिभवंत्येनंनैवंतेघोरदर्शनाः जिघांसयैनमासाद्यनश्यत्यग्नौपतंगवत् ५५ अहोब्रह्म
विदांवाचोनासत्याःसंतिकर्हिचित् गर्गोयदाहभगवानन्वभावितथैवतत् ५६ ॥ ॥

अयस्यातिनदादयइत्यनेनान्वयः अथाप्येवंतेषामेवानिष्टमासीत् यतस्तैःपूर्वमन्येषांभयंकृतं ५४ अथ
घोरदर्शनाअपिनाभिभवंतिनधर्षयंति ५५ गर्गोयदाह तस्मान्नंदात्मजोयंनारायणसमोगुणैरित्या
दि ५६ ॥ राम ॥ राम ५५

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमेएकादशोऽध्यायः ११ द्वादशेतुमहासर्पवपुर्धरमघासुरं वत्सपा
लगिलंकृष्णोगलेहत्वेतिवर्ण्यते महान्तकगलक्रीडाकेवलस्यानकौतुकं इतीवाचास्तरमाविससावः
प्राविशद्धरिः क्वचिद्वनाशायवनएवप्रथमभोजनेकर्त्तुं तेनैवशृंगरवेणकृतसेनवासाकंपृथुका

इतिनंदादयोगोपाःकृष्णरामकथांमुदा कुर्वंतोरममाणाश्चनाविंदन्भववेदनां ५७ एवंवि
हारैःकौमारैःकौमारंजहतुर्व्रजे पलायनैःसेतुबंधैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ५८ वत्सपूयग
नेहत्वावत्सरेभास्वरेहरिः पुनिवृथगतेचाहनगणैर्दमिनेबवकं ५९ इतिश्रीभागवतेदश
मस्कंधेएकादशोऽध्यायः ११ शुकउवाच क्वचिद्वनाशायमनोदधद्व्रजात्प्रातःसमुत्थाय
वयस्यवत्सपान् प्रबोधयन्शृंगरवेणचारुणाविनिर्गतोवत्सपुरःसरोहरिः १ तेनैवसाकंपृ
थुकाःसहस्रशःस्निग्धाःसुशिग्वेत्रविषाणवेणवः स्वान्स्वान्सहस्रोपरिसंख्ययान्वितान्व
त्सान्पुरस्कृत्यविनिर्ययुर्मुदा २ कृष्णवत्सैरसंख्यातैर्यूथीकृत्यस्ववत्सकान् चारयंतोऽर्भ
लीलाभिर्विजह्रुःतत्रतत्रह ३ फलप्रबालस्तवकसुमनःपिच्छधातुभिः काचगुंजाम
णिस्वर्णभूषिताअप्यभूषयन् ४

बालकाः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः शिक्यशिक्यं रम्याः शिग्वेत्रादयोयेषांते सहस्राधिकसंख्यायुक्तान्
वत्सान् २ काचादिभिः पूर्वंमातृभिर्भूषिताअपिफलादिभिरात्मानमभूषयन्नित्यर्थः ४ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
४५

मुक्तं तैः चोरयंतः ५ यदि दूरं गतः कृष्णो भवति तं नयेहीति ६ ध्मांतो वादयंतः शृंगो सह ७ विच्छाया
भिः प्रतिच्छायाभिः कलापिभिः मयूरैः ८ केशिवालान् वृक्षशाखामूलेवमानानि वारलांगूलानि
आकर्षंतः लांगूलान्यपकर्षंतः तैः सह द्रुमानारुहंतः विकुर्वंतः दंतदर्शनभ्रूविभ्रमविजृंभादिभिः तैः
सहैव विकारान् कुर्वंतः पलाशिषु वृक्षेषु प्लवंतः शाखायाः शाखांतरमुत्क्रमंतः ९ प्रतिच्छायाः प्र
तिबिंबानि स्वनं तन्वन्तीति वा १० नानति विस्मितः श्लोकद्वयेनाभिनंदति इत्थमिति सतो विदयो ब्रह्मसुख

मुक्तं तेन्योन्यशिक्यादीन् ज्ञातानाराच्च चिक्षिपुः तत्रत्याश्च पुनर्दूराद्धसंतश्च पुनर्ददुः ५
यदि दूरं गतः कृष्णो वनशोभावलोकायते अहं पूर्वमहं पूर्वमिति संस्पृश्य रेमिरे ६ केचिद्वे
णून्वादयंतो ध्मांतः शृंगानि केचन केचिद्भृंगैः प्रगायंतः कूजंतः कोकिलैः परैः ७ विच्छायाभिः
प्रधावंतो गच्छंतः साधुहंसकैः बकैरुपविशंतश्च नृत्यंतश्च कलापिभिः ८ विकर्षंतः कीश
बालानारोहंतश्च तैर्द्रुमान् विकुर्वंतश्च तैः साकं प्लवंतश्च पलाशिषु ९ साकं भेकैर्विलंघं
तः सरितः स्रवसंप्लुताः हसंतश्च प्रतिच्छायाः शपंतश्च प्रतिस्वनान् १० इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभू
त्या दास्यं गतानां परदैवतेन मायाश्रितानां नरदारकेन साकं विजह्रुः कृतपुण्यपुंजाः ११

तत्स्वरूपं चेत्थंभूतिश्च तया स्वप्रकाशपरमसुखेनेत्यर्थः भक्तानां परदैवतेनात्मप्रदेन नाथेन मायाश्रि
तानां तु नरदारकतया प्रतीयमानेन सह विजह्रुः कृतानां पुण्यानां पुंजाः राशयो येषां ते। ब्रह्मविदां
तद्भवप्रभक्तानामतिगौरवेणैव भजनं पतेत्र तेन सह विजह्रुः अहो भाग्यमिति भावः ११ ॥

राम॰
४५

बहुजन्मभिः कृच्छ्रेण भृत आत्मनो ये ते योगिभिरप्युपलभ्याः अगम्याः ८ सखिबकक्रीडनवीक्षणेन छद्मनायस्य
सः कथंभूतः यस्यां नः अनर्गलकृतं पीताभृतैरपि ततो भृत्युभीतैरमरैः प्रतीक्षितं कथमपि परिष्यति कदाचेति
यद्वा कथंभूतैः सखिबकक्रीडनेयत् अनहृदये अमरैः प्रतीक्ष्यते विचिंत्यते पीताभृतैरपि निजजीवितेप्सुभिः अयं
भावः नामृतपानमात्रेण जीविते सफलं भवतीति किंतु भगवल्लीलानुस्मरणेनैवेति तत्र देवनित्यमतः विंपते

यस्मादयं पांसवं बहुजन्मकृच्छ्रतो भृतात्मभिर्योगिभिरप्युपलभ्यः स एष यदृच्छ्विषयः स्वयं स्थितं किंवा
र्ण्यते दिष्टमहो व्रजौकसां ११ अथाघनामाभ्यपतन्महासुरैः तेषां सुखक्रीडनवीक्षणाक्षमः
नित्यं यदंतर्निजजीवितेप्सुभिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते १२ दृष्ट्वार्भकान्कृष्णमुखानघासुरः
कंसानुशिष्टः स बकीबकानुजः अयं तु मे सोदरनाशकृत्तयोर्द्वयोर्ममैनं सबलं हनिष्यते १४
एते यदा मत्सुहृदस्तिलापः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः प्राणे गते वर्ष्मसु का नु चिंता प्रजा
वः प्राणभृतो हि ये ते १५

इति १३ कृष्णमुखानर्भकान् दृष्ट्वा सः इति स्पष्टं स्यानि ष्चिंत्य अजगरं वपुः कृत्वा तेषां ग्रसनाय अयात् पथि व्यशे
त इति तृतीयश्लोकेनान्वयः कंसेनानुशिष्टः प्रेरितः बकी पूतना कथं व्यवस्यति तदाह अ
यं त्विति सार्धेन मम योर्द्वयोः स्थाने एनं कृष्णं समैन्यं वत्सपालसहितं हनिष्यामि १४ ननु
तथापि व्रजस्थाः जीवंत्येवेत्यत आह एत इति तिलापः कृताः तिलोदकं
याभ्यस्तिलावदस्य ते हो अजन्यवामवायेषां तेन या १५

श्री॰ मयोजनमायामे संयोजनप्रमाणादैर्घ्ययुक्तं वनन्महाद्रिपीवरं महाद्रिवत्पीवरं व्यात्तं प्रसारितं गह्वाननल्पमाननं
भा॰ द॰ यस्मिंस्तत् १७ गह्वनमिति यद्वक्त्रेन देव दर्शयितें विक्लिन्नषिप्यरायामस पृतोष्ठोयस्य सः जलदेषत्वरोष्ठोयस्य
टी॰ सः दर्याविव घ्राननस्यांतो सृक्किणीयस्य सः गिरेः शृंगाणीव दंष्ट्रायस्य सः ध्वांतवदंतरास्यं यस्य सः वितताध्व
५६ जिह्वायस्य सः उग्रषाक्रोधेनानिलवत् श्वासोयस्य सः उरुषोः निदववदीप्तलाणोरक्तोयस्य सः दववदृष्टि

इतिव्यवस्याजगरं बृहद्वपुः मयोजनायाममहाद्रिपीवरं धृत्वाद्भुतं व्यात्तगह्वाननं तत्र पथिव
प्रोरग्रसनाशयाखलः १७ धरापरोष्ठोजलदोत्तरोष्ठोदर्याननान्तोगिरिशृंगदंष्ट्रः ध्वांतान्तरास्यो
वितताध्वजिह्वोरुषानिलश्वासदवेक्षणोष्णः १८ दृष्ट्वातं तादृशं सर्वे मत्वा वृंदावनश्रियं व्यात्ता
जगरतुंडेनह्युत्प्रेक्षंते स्मलीलया १९ अहोमित्राणिगदत सत्वकूटं पुरः स्थितं अस्मत्संग्रसनव्या
त्तव्यालतुंडायतेनवा २०

रिमर्षः उरुषानिलवासश्वासो दवेक्षणोष्णोस्मीति १८ वस्तुतः अजगरमेव व्यात्तं तं दृष्ट्वा वृंदावनस्य श्रीः
संपदेषा इति भ्रान्त्या मत्वा विपरीतं व्यात्ताजगरतुंडेन सादृश्येनोत्प्रेक्षितवंतः १९ उत्प्रेक्षितमेव स्पष्टयन्ति द्वाभ्यां
वाकूटं वभिः अहो इति सत्वकूटं सत्वाभासमिदं नवा न वा अस्मत्संग्रसनाय व्यात्तं यद्व्यालतुंडं तद्वदाचरति वा २० रामः ५६

निश्चितं तथैवेत्याह सत्यमिति अर्ककरैरारब्धं यन्मनस्तेऽष्टवत्सप्रयतनं तस्य यत्नस्य प्रतिच्छायया रूपेणेत्यर्थः
स्थलं प्रपरीष्टवत्सप्रयत्नेति सर्वत्रान्वयः इति २० स्वाक्षिमांडो प्रष्ठतालाभ्यां प्रतिस्पर्धे तन्नृत्यतयावर्ततेन गो
दे गिरिदर्योः तस्याबालस्य दे ष्ठाभिस्पर्धमानः २१ प्रस्तुतायामस्मार्गः विस्तृते दैत्यवान् मार्गः प्रतिग
र्जितिप्रतिस्पर्धने एषां शृङ्गालो मध्यगतमेघकारं ध्येनतानने प्राननमन्येषां प्रतिगर्जति २२ दावेनेत्सव
रवातो यं दावाग्नि दग्धानां सत्वानां योऽदुर्गंधः स एव सर्पस्यां तरीतामि वैणे यवहति २३ एवं सत्यमेवाजगर

सत्यमत्वार्करारब्धप्रयत्नराहत्तुवहनं अथो राहत्तवझ्रेय प्रयत्नाति च्छायया रूपेणे २० प्रतिस्पर्ध
ने स्वाक्षिमांसयास्वे तनगोदरे तं गत्संगालयोर्ध्वाः तदे ष्ठाभिस्त्रेपश्यत २१ प्रस्तुतायाम
मार्गेर्ध्येरसनं प्रतिगर्जति एषां मेनगतं ध्यानमेतद्दर्पं तराननं २२ दावोत्साबारवातोयंध्वाम
वह्नानि पश्यत तद्दग्यसत्वदुर्गंधे पंनतामिषगंधवत् २३ प्रस्मान्किमत्र ग्रसितो निविष्टा
नयंतघ्राचेदकवह्निनेदाति तत्प्राहनेनेति वकार्पिशान्मुखे वीर्पद्व संनः करतोऽनोर्थर्युः
२४ इत्थं मिथोतत्यमतत्वभाषितं श्रुत्वा विचिंतेत्यमृषामृषायते रक्षोविहत्वाखिललो
कस्थितः स्वानां निरोद्धुं भगवान्मनोदधे २५ ॥

रमन्यथा उत्पत्त्याति निर्भयाः यथुः किं ग्रसिता ग्रसिष्यति अनेनस्त्रीहस्तेनहं ग्रातुकारेरु शात्लाकमनीयं अपवं
२४ तस्यास्त्वद्रूपेनत्यातीरतज्ञाः अमृषावस्तुनः सर्पवपुरस्य वशृषायते स्वानां सर्पस्याहरूपत्वेगा चरत्वे
प्रतीयते इति एषां भाषितं मिथ्यं अतथ्यमयथार्थं श्रुत्वा भगवानिति निविचिंत्य स्वानां रक्षार्थं मनोहृदये
नान्निरोद्धुं वारयितुं मनोदध्ये यावत्सावत्यविष्टाः स्मन्ते रेणान्वयः २५ ॥ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰टी॰
५०

प्रविष्टा एव केवलं न तु तेन जीर्णाः गिलिताः गीर्णा इति पाठे गीर्णा गिलिताः जीर्णा इति न एवार्थः क
पृथग्भूतेन हतयोस्तत्कायोरन्तः स्फोटितयातेन ग्रन एवं वकारैः कृष्णस्य प्रवेशं प्रतीक्षमाणेन २६ स्वक
राद्वच्युतान् विनिःसृतान् विस्मितासन २७ कृत्यं किमत्रेत्यादि विचिन्त्य नवोपायं ज्ञात्वा स्वयमप्यावि

तावत्प्रविष्टास्त्वसुरोदरान्तरं परं न गीर्णाः शिशवः सवत्साः प्रतीक्षमाणेन बकारिवेशनं ह
तस्वकान्तस्मरणेन रक्षसा २६ तान्वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो ह्यनन्यनाथान्स्वकराद
वच्युतान् दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघासान् घृणार्दितो दिष्टकृतेन विस्मितः २७ कृत्यं किम
त्रास्य खलस्य जीवनं नवा अमीषां च सतां विहिंसनं द्वयं कथं स्यादिति संविचिन्त्य ज्ञात्वावि
शत्तुण्डमशेषदृग्घरिः २८ तदा घनच्छदा देवा भयाद्धाहेति चुक्रुशुः जहृषुर्ये च कंसाद्याः
कौणपास्त्वघबान्धवाः २९ तच्छ्रुत्वा भगवान्कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकान् चूर्णीचिकी
र्षोरात्मानं तरसा ववृधे गले ३० ॥

शदित्यन्वयः कथं विचिन्त्य अस्य जीवनं अमीषां विहिंसनं इति द्वयं वै विचिन्त्य कथं स्यादिति २८
घनच्छदाः मेघान्तरिताः कौणपाः कुणपाशिनो राक्षसाः कुणपानिवृत्तिः नदीयावा। २९ २९ आ
त्मानं चिकीर्षोः चूर्णीकर्तुं इच्छोः तस्य गले आस्ये आशावेव तरसा ववृधे अवर्धत ३० ॥ ॥ राम॰
५०

निरुद्धो मुखादीनां मार्गो भूत्वः कंठो यस्याखिलस्य उद्गीर्णा दृष्टेव बहिर्भिः स्तुतलोचनस्य अंतरंगे देहमध्ये प्र
णैः परिभूतः मूर्धन् मूर्धनि ब्रह्मरंध्रं निर्भिद्य बहिर्गत इति ३१ प्राणोधिष्ठितइंद्रियेषु स्वयान्मुखतन्वधिष्ण्यात्
देव ३१ महिदेहे स्थितस्य द्धमंत्रमयं ज्योतिर्निर्गतं खेव स्थितं तस्मिन्नीशो विवेश अन्यत्वेषु पावनाराः कृ

ततोतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः पूर्णोंतरंगे पवनो निरुद्धो
मूर्धन्विनिर्भिद्य विनिर्गतो बहिः ३१ तेनैव सर्वेषु विनिर्गतेषु प्राणेषु वत्सान्सुहृदः परेता
न् दृष्ट्वा स्वयोत्थाय तदन्वितः पुनर्वक्त्रान्मुकुंदो भगवान्विनिर्ययौ ३२ पीनाहि
भोगोत्थितमद्भुतं महज्ज्योतिः स्वधाम्ना ज्वलयद्दिशो दश प्रतीक्ष्य खेवस्थित
मीशनिर्गमं विवेश तस्मिन्मिषतो दिवौकसो ३३ ततोतिहृष्टाः स्वकृतो
कृतार्हणं पुष्पैः सुरा अप्सरसश्च नर्तनैः गीतैः सुगा वाद्यधराश्च वाद्य
कैः स्तवैश्च विप्रा जयनिःस्वनैर्गणाः ३४ तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्य
गीतिका जयादिनैकोत्सवमंगलस्वनान् श्रुत्वा स्वधाम्नोन्त्य
ज आगतोचिराद्दृष्ट्वा महीशस्य जगाम विस्मयं ३५ ॥

कृतस्य स्वयमिति भावः ३३ स्वकृतः स्वकार्यकृतः श्रीकृष्णस्याहणं महतं पूजामकुर्वन् सुगाः स
गन्धर्वाः नीतिः स्वगानां गन्धर्वादयः ३४ किंच तेषां यानि अद्भुतस्तोत्रादीनि उत्सवाय मंगलस्वनाः तान् श्रुत्वा ब्रह्मेति
समीपे अत्र आगतो ब्रह्मा अचिरात् ततः ईश्वरस्य श्रीकृष्णस्य महिमानं दृष्ट्वा विस्मयं प्रापेति ३५ ॥ ॥

श्री
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
४८

अन्यस्मात्तिवित्तं हृतमित्याह एतदिति कौमारं पंचमाब्दान्तं पौगंडं दशमावधि कैशोरमापंचदशाद्यौवनं तो
ततः परं हरेः कौमारजं पंचमाब्दहृतं नेकर्म तदेव दृष्ट्वा पौगंडे ईषद्बाला आह्यो वोतहृतमित्यूचुः किंतत्क
ऽसृत्योः सकाशादात्मना महेच्छो मोचनं आत्मनाप्रसिद्धायामृत्यः अहोऽस्य संसारलक्षणात् अद्यास्य
ज्योतिषः श्रीकृष्णस्यैव शमपितदा दृष्टे कश्रीनवंनइति ४० नैतद्विचित्रं किंतद्विलयेच्छाणामाह अबो

राजन्नाजगरं चर्म शुष्कं हंदावनेऽद्भुतं व्रजौकसां बहुतिथं बभूवाक्रीडगह्वरं ३९ एतत्कौ
मारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणं मृत्योः पौगंडकेबालादृष्ट्वोचुर्विस्मिताव्रजे ४० नैतद्विचित्रं
मनुजार्भमायिनः परावराणां परमस्य वेधसः अघोऽपि यत्स्पर्शनधौतपातकः प्रापात्मसा
म्यंत्वसतां सुदुर्लभं ४१ सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिता मनोमयी भागवतीं ददौ गतिं स एव
नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायः परमो गतिं किं
पुनः ४२

पीति आत्मसाम्यं स्वसमानरूपतां ४१ यस्यांगप्रतिः नस्यप्रतिमाप्रतिकृतिः नत्वपि केवलं मनो
मयी सापि बलादंतराहितासती भागवतीं गतिं प्रह्लादादिभ्यः स एव साक्षात् स्वयमेतरीतः किंपुनः
नित्या या सौ आत्मसुखानुभूतिस्तया अभितो व्युदस्ता माया येन सः ४२ ॥ ॥ ॥

राम॰
४८

यादवदेवेन श्रीकृष्णेन दत्तः परीक्षितं स्वमात्मानमर्थात्परीक्षितः गतिदत्तातीति स्वरातः कृष्णः तस्यैव तच्चरित्रं निगृहीतं वशीकृतं चेतो यस्य सः ४१ कालांतरे कौमारे कृतं पौगंडे कौ कथं तत्कालीनं कृतमिति पृच्छ
ति तत्कथं ४२ तेन यत्स्मारितः अनंतः तेन हृतानि अखिलेंद्रियाणि यस्य सः तथाभूतोपि कथं चित् लब्धबा

सूत उवाच इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं विचित्रं पप्रच्छ भूयोपि तदेव पुण्यं वै
यासकिं यन्निगृहीतचेतनाः ४१ राजोवाच ब्रह्मन्कालांतरकृतं तत्कालीनं कथं भवेत् यत्कौ
मारे हरिकृतं जगुः पौगंडकेऽर्भकाः ४२ वयं धन्यतमा लोके गुरोपि क्षत्रबंधवः यत्पिबामो
मुहुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णकथामृतं ४३ तद्ब्रूहि मे महायोगिन् परं कौतूहलं गुरो नूनमेतद्धरेरेव
माया भवति नान्यथा ४४ सूत उवाच इत्थं स्म पृष्टः स तु बादरायणिः तत्स्मारितानंतहृता
खिलेंद्रियः कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमं ४४ इति श्रीभा
गवते दशमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः १२

बहिर्दृष्टिः हे भागवतोत्तम शौनक ४४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः
१२ त्रयोदशे हरिर्वत्सान्वत्सपालांश्च मायया तदा तत्सर्वरूपोऽभूत् कृष्णः सर्ववदावरत् १ ॥ ॥

श्री॰ नूतनयसि नव्यमिव करोषि १ ननु हि सारभृतां सारग्राहिणामयं निसर्गः स्वभावः कोऽसौ अच्युतस्य वा
भा॰ द॰ र्ता प्रतिक्षणं साधु नव्यवद्भवतीति यद्यथा विटानां स्त्रियः कामिन्या वार्तेव सारं कथंभूतानामपि सतां यया अ
टी॰ र्थवार्ते कार्या येषां तानि वाणीश्रुतिचेतांसि येषां तेषां भूतानामपि २ भोजनविधानाय पुलिने लो
५६ निय अहो इति स्वकीयानां या केलिः क्रीडा तन्निमित्ता संपदो यद्वा स्वीयानां केलीनां संपदो विद्यंते यस्मिंस्त

शुक उवाच साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम यन्नूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः
१ सतामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत्स्त्रि
या विटानामिव साधुवार्ता २ शृणुष्वावहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गु
रवो गुह्यमप्युत तथाघवदनान्मृत्यो रक्षित्वा वत्सपालकान् सरित्पुलिनमानीय भगवानिद
मब्रवीत् ४ अहोतिरम्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसंपन्मृदुलाच्छबालुकं स्फुटत्सरोगन्धहृता
लिपत्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलं ५ अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवारूढं क्षुधार्दिताः व
त्साः समीपेऽपः पीत्वा चरंतु शनकैस्तृणं ६ तथेति पाययित्वार्भा वत्सानारुध्य शाद्वले मुक्त्वा
शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता तदा ७ ॥

त् किं वा स्फुटद्विकसत्सरः सरोजन्य बालुकत्वेनोपचारः सरएव विकसद्भिः सरोजैर्गंधो यस्य तेन हृता आकृष्टा
अलयः पत्रिणश्च तेषां के उ द्वे के ध्वनयः तेषां प्रतिध्वानाः तैर्लसंतो द्रुमाः तैराकुलं व्याप्तं ५ दिवारूढं वे
लाप्रतीतेत्यर्थः ६ आरुध्य संरुध्य शाद्वले हरिततृणदेशे ७ ॥

राम॰
५६

तदा तेरेजुः कृष्णस्य विष्वक् परितः पुरुराजिमण्डलैर्बहुभिः पङ्क्तिमण्डलैः सहृदयैर्येन तेन वेष्टनोपविष्टाः श्रीकृ
ष्णाभिमुखान्याननानि येषां ते फुल्लदृशो विकसितनयनाः कमलकर्णिकायाः परितः पत्राणि यथेति
८ पुष्पैः तद्दलैरन्यपत्रपुटैः कृतानि भाजनानि यस्तैः ९ रुचिं स्वादविशेषं ग्रभ्यवजह्रुः बुभुजिरे ईश्वराः
श्रीकृष्णसहिताः अन्योन्यं दर्शयन्तो हसंविस्मिति १० यज्ञभुगपि तेषु बुभुजे बालानामिव केलिर्यस्य सः न

मद्दैः

कृष्णस्य विष्वक् पुरुराजिमण्डलैरभ्याननाः फुल्लदृशो व्रजार्भकाः सहोपविष्टा विपिने विरेजुः
छदा यथाम्भोरुहकर्णिकायाः ८ केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरङ्कुरैः फलैः शिग्भि
स्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः ९ सर्वे मिथो दर्शयन्तः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक्
हसन्तो हासयन्तश्चाभ्यवजह्रुः सहेश्वराः १० बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृङ्गवेत्रे च कक्षे वामे
पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यङ्गुलीषु तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लो
के मिषति बुभुजे यज्ञभुग्बालकेलिः ११ ॥ एम

तदाह उदरवस्त्रयोर्मध्ये वेणुं बिभ्रत् दधत् बिभ्रदिति सर्वत्र वामे इति कक्षपाण्योर्विशेषणं मसृणं स्नि
ग्धं दध्योदनकवलं जीरकमरिचसैन्धवकर्पूरैलादिभिरालोडितं मसृणमुच्यते यद्वा इति दध्योदनेना
र्द्रं वितान्यान्यकाम्रादिफलानि अङ्गुलीसन्धिषु कर्णिकेव सर्वाभिश्रवाणां मध्ये तिष्ठन् स्वस्य परित
उपविष्टान् सुहृदः स्वैर्नर्मभिः परिहासवाक्यैः हासयन् स्वर्गे स्वर्गवासिभिर्निज
नेत्राभ्यां पश्यति मिषति लोके जनानां मध्ये बुभुजे ११ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
टी॰ टी॰
५॰

भीभयं भयहेतुभ्यः भयं त्रस्तस्त्रयास्य   यद्वा त्रस्तविश्वस्याभयो यो पि भयं यः कृष्णः सतां वत्सपालकां भयमेत्य
वेहमित्राणिआशान् भोजनात् अस्मिन्नादेः इत्यादिकामार्थं १२ अद्रिश्रुत्दरीषु कुंजगुल्मादिपिहितवि
वरेषु संकटस्थानेषु १४ अंभोजजन्मजनयात् जनिर्यस्य सः ब्रह्मा अन्तरेन्तरे तस्मिन्नन्तरेगतरे गत आगतस्तत्र

भारमेवं वत्सपेषु भुंजानेष्वप्ययतात्मसु   वत्सास्त्वंतर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः १२ तान्दृष्ट्वा भ
यमेत्रस्तानूचे कृष्णोस्य भीभयं   मित्राण्याशान्मा विरमतेहानिष्ये वत्सकानहं १३ इत्युक्त्वाद्रिद
रीकुंजगह्वरेष्वात्मवत्सकान्   विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिकवलो ययौ १४ अंभोज
न्मजनिस्तदंतरगतो मायार्भकस्येशितुर्द्रष्टुं मंजु महित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान्   नीत्वा
न्यत्र कुरूद्वहांतरदधात्खेवस्थितो यः पुरा दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयं १५ ततो
वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेपि च वत्सपान्   उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समंततः १६ ॥   ॥

तंशशोवा मायार्भकस्य मंजु मनोहरं महित्वं महिमानं द्रष्टुमन्यदपि च द्रष्टुं तस्य वत्सानितः स्थानात्   वत्सपांश्चा
न्यत्र नीत्वा स्वयं तिरोबभूव प्रभवतः श्रीकृष्णस्य १५ उभावपि वत्सान्वत्सपांश्च विचिकाय अन्वीक्षितवान् १६   राम॰ ५॰

विधिकृतं ब्रह्मकृतं अवजगाम ज्ञातवान् १७ उभयायितं वत्सवत्सपालरूपेण वर्तमानमित्यर्थः अयं भावः यदि कृष्णो ग्राममेत तर्हि तन्मातॄणां विषादः स्यात् यदि चान्यानेवानयाति तर्हि ब्रह्मणो मोहो न स्यादिति तदुभयप्री नयेन तथा चक्रे इति १८ तदेव दर्शयति यावदिति वत्सपानां वत्सकानां चाल्पकमिव वपुः प्रमाणमनतिक्रम्य एव पर्यंपिटपियोज्यं यद्वा वत्सपादिवपुः तावत्सर्वस्वरूपो ऽजः श्रीकृष्ण एव बभौ इति ऽन्वयः एवं सर्वं विष्णुमयं जग

क्वाप्यदृष्ट्वान्तर्विपिने वत्सान्पालांश्च विश्ववित् सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसावजगाम ह १७ ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातॄणां च कस्य च उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः १८ यावद्वत्सपवत्सकाल्पकवपुर्यावत्कराङ्घ्र्यादिकं यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभूषाम्बरं यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद्विहारादिकं सर्वं विष्णुमयं गिरोऽङ्गवदजः सर्वस्वरूपो बभौ १९ स्वयमात्मात्मगोवत्सान्प्रतिवार्यात्मवत्सपैः क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद्व्रजं २० ॥ ॰ ॥

दिति प्रसिद्धाया गीर्वाणी तस्याप्यर्थवत् सा गीरेवार्थस्वरूपेण प्रत्यक्षा यथा तथा यथावद्भवेत्यर्थः १९ एवं सर्वात्मा सन् व्रजं प्राविशत् कथं स्वयमात्मा प्रवर्शयोजकः कोता आत्मगोवत्सान् आत्मस्वरूपान् गोवत्सानिति कर्मविस्मयमेवेत्युक्तं आत्मस्वरूपैः वत्सपैः प्रतिवार्य प्रयोज्यकानीपि स्वयमेव आत्मविहारैः क्रीडन्निति क्रियाप्रयोगविशेषा कोपिपिस्व यमेवेत्यर्थः २० ॥

श्री॰
भा॰ द॰
टी॰
५१

ततस्तत्राञ्जसाहृत्य गीत्वा तत्तद्गोष्ठानि विश्य सः तत्तदात्माभवद्राजंस्तत्तत्सद्म प्रविष्टवान् २१ तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थि
ता उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरं स्नेहस्नुतस्तन्यपयः सुधासवं पयएव सुधा तत्त्वात् ग्रासवं वत्सादकं पाययामा
सुरित्व। ततस्तदात्मा गोपालरूपोऽभवत् ततस्तत्सद्मप्रविष्टः प्रागोपि विकासोऽहनमाह तन्मातरो वेणुरवत्व
रयोत्थिताः सद्यः सुतान्मत्वा परं ब्रह्मैव दोर्भिरुद्गृह्योत्थाप्य पयः स्नुधासवं पयएव सुधासवत्वात् ग्रासवव
त्सादिकं पाययामासुरित्यर्थः २२ एवं यामयमेन तत्कालक्रीडानियमेन मयेगतः प्राप्तः स्वाचरितैः स्वस्वा
चरितैः शोभनैश्चरितैः वा मातृर्हर्षयन् ततस्ताविरुन्मर्दनादिभिरुपलालित इति २३ गवां मोहनमा

ततस्तत्राञ्जसाहृत्य गीत्वा तत्तद्गोष्ठानि विश्य सः तत्तदात्माभवद्राजंस्तत्तत्सद्म प्रविष्टवान् २१ तन्मात
रो वेणुरवत्वरोत्थिता उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरं स्नेहस्नुतस्तन्यपयः सुधासवं मत्वा परं ब्रह्म सु
तानपाययन् २२ ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपनालंकाररक्षातिलकाशनादिभिः संलालितः
स्वाचरितैः प्रहर्षयन्सायं गतो यामयमेन माधवः २३ गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुंकारघोषैः
परिहूतसंगतान् स्वकान्स्वकान्वत्सतरानपाययन्मुहुर्लिहन्त्यः स्रवदौधसं पयः २४ गोगोपी
नां मातृतास्मिन्सर्वा स्नेहर्द्धिकां विना पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया विना २५ ॥ ॥

हूता वत्सा इति परिहूताभ्याहूतास्सन्ते संगताश्चतान् वत्सतरानापाययामासुरित्यर्थः २४ एतावदपि वैष
म्यं श्रीकृष्णस्यापि दुर्निवारमासीदित्याह गोगोपीनामिति सर्वागोपीनां वास्मिन् कृष्णे मातृता उपलाल
नादिरूपा पुरेवदेवासीत् किन्तु स्नेहर्द्धिकां विना स्नेहाधिक्यं विदानीविशेष इत्यर्थः आसु गोगोपीषु हरे
स्तोकता बालता च पूर्ववदेवासीत् किन्तु मायया विना ममेयं माता अहमस्याः पुत्र इति मोहं विनेत्यर्थः २५ ॥

स्नेहर्द्धिमेव दर्शयति व्रजौकसामिति यथा कृष्णे यशोदानन्दनेस्व पुत्रेभ्योपि स्नेहाधिक्यं पूर्वमासीदिदा नीं स्वतोकेष्वपि तथैवावर्धतेत्यर्थः आब्दं यावद्वत्सरेति सीमं यथा भवति २६ एवमात्मा श्रीकृष्णः वत्स पो भूत्वा तत्रापि वत्सानां पालनमिषेणात्मानमात्मना पालयन् क्रीडितवानित्यर्थः २७ एतावत्पर्यन्तं राम स्यापि मोहमेवासीत्संवत्सरान्ते तु कथं विज्ञातवानिति दर्शयन्नाह एकदेति पञ्चषासु पञ्चसु षट्सु वा गाधिषु हायनस्य वर्षस्यापूरणीषु पूरकतया वशिष्टास्वित्यर्थः २८ ततो विदूरतएव गोवर्धनशिखरे चरन्त्यो गावो

व्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याब्दमन्वहं शनैर्निःसीम ववृधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् २६ इत्थ मात्मात्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः पालयन् भगवान्वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः २७ एकदा चार यन्वत्सान्सरामो वनमाविशत् पञ्चषासु त्रियामासु हायनापूरणीष्वजः २८ ततो विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्रजं गोवर्धनाद्रिशिरसि चरन्त्यो ददृशुस्तृणं २९ दृष्ट्वाथ तत्स्नेहवशोऽस्मृता त्मा स गोव्रजोऽत्यात्मपदुर्गमार्गः द्विपात्ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छोऽगाद्धुंकृतैरास्रुपया जवेन

न ३० ॥ राम

व्रजसमीपे चरतो वत्सान्ददृशुः २९ ततः स गोव्रजो गवां कलापः तत्स्नेहवशः तेषां वत्सानां स्नेहेन वशः अत एव न स्मृत आत्मा येन सः जवेनोपव्रजमगात् कथंभूतः अत्यात्मपदुर्गमार्गः अतिक्रान्तः आत्म पान् गोपालान् यः स आत्यात्मपः तथा यदुर्गो मार्गो येन स च तथा युक्ताभ्यां पद्भ्यां धावन् द्विपादिव प्रतीयमानः ककुदि ग्रीवा च ऊर्ध्वे यस्य सः उदास्य पुच्छ उन्नमितानि आस्यानि पुच्छानि च येन सः आस्रु मयाः सर्वतः स्रवन्ति स्रवन्ति पयांसि यस्य सः आस्रुतेति पाठे स एवार्थः गोव्रज इत्यनेन वृषभादयोपि

नासिकम् ३० ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
५२

तत्र विशेषतो नृणां दर्शयितुमाह समेत्येति गोवर्धनस्याधः वत्सवत्यः पुनः प्रसूता अपि ३१ रामेण दृष्टं गवां
स्नेहातिशयं प्रकाश्य गोपानामपि दर्शयितुमाह गोपा इति तासां गवां रोधने य आयासः तस्मान्मौढ्येन मूढत्वे
न लज्जाया महोरुमन्युना दुर्गमार्गजनितक्लेशेन च अभ्येत्य वत्सैः सह सुतान् ददृशुः ३२ ततस्तेषामीक्षणेनो
त्प्रेमरसे तस्मिन् आप्लुतानि मग्नान्याशयानि येषां ते लज्जामन्युकृच्छ्रैः तानपि ताड्यैव मागताः संतः गतम
न्यवः प्रत्युत जातानुरागा गोपा येन तेन लज्जामन्युकृच्छ्रैः तानपि ताडयितुमागताः संतः गतमन्यवः प्रत्युत जातानुरागा

समेत्य गावोऽधो वत्सान्वत्सवत्योऽप्यपाययन् गिलन्त्य इव चाङ्गानि लिहन्त्यः स्वौधसं पयः ३१ गोपास्त
द्रोधनायासमौघ्यलज्जोरुमन्युना दुर्गाध्वकृच्छ्रतोऽभ्येत्य गोवत्सैर्ददृशुः सुतान् ३२ तदीक्षणोत्प्रे
मरसाप्लुताशया जातानुरागा गतमन्यवोऽर्भकान् उदुह्य दोर्भिः परिरभ्य मूर्ध्नि घ्राणैरवापुः परमां
मुदं ते ३३ ततः प्रवयसो गोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः कृच्छ्राच्छनैरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्र
वः ३४ व्रजस्य रामः प्रेमर्द्धेर्वीक्ष्यौत्कण्ठ्यमनुक्षणं मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्यहेतुविदचिन्तयत्
३५ किमेतदद्भुतमिव वासुदेवेऽखिलात्मनि व्रजस्य सात्मनस्तोकेष्वपूर्वं प्रेम वर्धते ३६॥ ॥

येषां ते मूर्ध्नि घ्राणैरवघ्राय परमां मुदमवापुस्ते ३३ कृच्छ्रादपगता निर्वृताः तेषां स्तनानामनुस्मृत्या उदश्रुकं ने
त्राणि येषां ते ३४ प्रेमार्द्धेर्वौत्कण्ठ्यमतिशयं मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वपि वीक्ष्य हेतुमजानन्नचिन्तयत् ३५ चिन्तामि
वाह द्वाभ्यां किमेतदिति वासुदेवे पुरा प्रेम यथासीत्तथा स्वतोकेष्वपि व्रजस्य प्रेम वर्धते किमेतदद्भुतमिव किम
व सात्मनो मत्सहितस्य ममतीव प्रीतिकरमिति भावः ३६ ॥ ॥

राम॰
५२

केयंमायादेवानांवानराणांवासुराणांवाकुतोवाकस्मात्प्रयुक्ता तत्रान्यमायानसंभवति यतोममापिमोहीव
र्नते श्रुतः प्रायशोमत्स्वामिनः कृष्णस्यैवमायायाएषास्यादितिसंभावयति ३७ सवयसान्सखीनपिविधुनेनम्रा
नमयीनवत्सपावैकुंठश्रीकृष्णमेवापश्यत् ३८ एवंश्रीकृष्णस्यस्वरूपेणरूपात्मामान्यर्मीज्ञात्वाकृष्णस्यदृष्टाहलो
पदेनविशेषतोज्ञातवानित्याहनैतेइतिसुरेशाऋषयः पाल्यमानावत्साऋषीणामंशाः पालाश्चदेवानामंशाइति

केयंवाकुतआयातादैवीवानार्युतासुरी प्रायोमायास्तुमेभर्तुर्नान्यामेपिविमोहिनी ३७ इतिसं
चिंत्यदाशार्होवत्सान्सवयसानपि सर्वानाचष्टवैकुंठंचक्षुषावयुनेनसः ३८ नैतेसुरेशाऋषयोनचैते
त्वमेवभासीशभिदाश्रयेपि सर्वंपृथक्त्वंनिगमात्कथंवदेत्युक्तेनवृत्तंप्रभुणाबलोवैत् ३९ ताव
देत्यात्मभूरात्ममानेनत्रुट्यनेहसा पुरोवदाब्दंक्रीडंतंददृशेसकलंहरिं ४० ॥ ॥

तावदहंवेद्मिइदानींतुनतथाकिंतुअसिभिदाश्रयेपित्वमेवभासि अतस्त्वंसर्वंपृथक्कृ विविच्यकथंह
वैइतिवदस्वयुक्तेनप्रभुणावृत्तांतंनिगमात् संक्षेपतएवोक्तेनबलोवैदिदमवगमितवानित्यर्थः ३९ ततः
किंहत्वमित्यपेक्षायामाहतावदिति वर्षेजातेआत्मनोमानेनत्रुटिमात्रेण
कालेनसर्वं[illegible]वर्तमानंहरिंद
[illegible] ४०

श्री०
भा० द०
टी०
५२

दृष्ट्वा पुनर्वितर्कयतीत्याह यावंत इति द्वाभ्यां मे मायाशये मन्मायातल्पे ४३ मन्मायामोहितेभ्य इतरे कुत्रत्याः
४४ इति वितर्कयन्नस्तस्थादित्यर्थः एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वापि पादः ४५ ननु मायाश्रयस्य तस्य कुतो मोहनमि
त्यत आह तम्यामिति महामायाविनि भगवति स्वमायया आवरकत्वं विक्षेपकत्वाभावे दृष्टान्तद्वय
माह तम्यां तमिस्रायां रात्र्यां नैहारं हिमकणाश्रयं तम इतिवत् अह्नि तार्च्योपसर्जनस्यापि न मसौ नैहारं

यावंतो गोकुले बालाः सवत्साः सर्व एव हि मायाशये शयाना मे नाद्यापि पुनरुत्थिताः ४३ इ एतेऽ
त्र कुत्रत्या मन्मायामोहितेतरे तावंत एव तत्राब्दं क्रीडंतो विष्णुना समं ४४ एवं संमोहयन्विष्णुं
विमोहं विश्वमोहनं स्वयैव मायया जोपि स्वयमेव विमोहितः ४५ एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स
आत्मभूः सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथंचन ४६ तम्यां तमोवन्नैहारं खद्योतार्चिरिवाहनि
महतीतरमायैश्यं निहंत्यात्मनि युंजतः ४७ तावत्सर्वे वत्सपालाः पश्यतोजस्य तत्क्षणात् व्य
दृश्यंत घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ४८ ॥

इति विशेषणं कुतः दर्शनं तमो यथा आश्रयगावरणं न करोति किं तु तत्रैव लीयते यथा च खद्योतार्चिरह्नि प्रथ
क् प्रकाशं न करोति एवं पुरुषेषु जनतः पुंसः इतरा नीचमाया न तत्र किंचित्करोति किं त्वात्मनि स्वस्मिन्नेव
येन्य सामर्थ्यं निहंति ४७ अन्यदपि आश्चर्यमाह तावदिति वत्सपालवत्सादयः पालश्च सर्वे यष्टिविषाणा

= ५४ श्रीधर स्वामी

श्रीवत्सप्रभावयुक्तानि श्रृंगवान्निदिशोश्च येषां रत्नमयानि केयूरवर्णियाणाणि कंकणानि पाणिषु येषां तेषामेव ४८ तथा भूरिवहु जन्मार्जितं पुण्यं न त्रयुक्तैर्जनैरर्पितैः ४९ चंद्रकाचंद्रज्योत्स्नावत् विशदस्मितयुक्तैः स्वरूपकरुणागुणेन एवं वर्तमानायेषां गाः नैर्वीक्षितैः स्वकार्यानां स्वभक्तानामनोरथानां रजः सत्त्वाभ्यां स्वरूपपालकाः इव यत्र दृश्यन्त सत्त्ववद्विशदस्मितेन पालकाः इव रजोवद्रूरुणागुणेन स्वरूपार्दिवताद्दृक्कारा दोर्यानमो।

ववर्भुजा शंखचक्रगदा राजीवपाणयः किरीटिनः कुंडलिनो हारिणोवनमालिनः ४७
श्रीवत्सांगदहारत्नकेयूरकंकणपाणयः नूपुरैः कटकैर्भातैः कटिसूत्राङ्गुलीयकैः ४८ ग्रंथि
मस्तकमाहुर्गा तुलसीनवदामभिः कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः ४९ चंद्रिका
विशदस्मेरैः सारुणापांगवीक्षितैः स्वकार्थानामिव रजः सत्त्वाभ्यां स्वरूपपालकाः ५० आ
त्मादिस्तंभपर्यंतैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः नृत्यगीताद्यनेकार्हैः पृथक्पृथगुपासिनोः ५१ अणि
माद्यैर्महिमभिरजाद्यादिविभूतिभिः चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीनामहदादिभिः ५२ काल
स्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः स्वमहिमध्वस्तमहिमभिर्मूर्तिमद्भिरुपासिनाः ५२ ॥ ॥

नाइत्यर्थः आत्माब्रह्मानन्दादिस्तंभपर्यंतैः अनेकार्हैतोः ५१ अजाद्यादिभिर्मायाविद्यादिभिर्विभूतिभिः
शक्तिभिः नत्र स्वभावापरिणामहेतुः संस्कारनदोथ कास्वमहिध्वस्तमहिमभिः भगवन्महिम्नातिरस्कृतेनेषा
नेत्रैः उक्तैः सर्वैरणिमाद्यैः रामायनमः ॥
राम ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰टी॰
५४

सर्वेषां मूर्त्तित्वेऽपि विशेषमाह सत्यज्ञानेति सत्याश्च ज्ञानस्वरूपाश्च अनंताश्च आनंदस्वरूपाश्च तथापि तदे
कमात्रा विजातीयसंभेदरहितताः तत्रापि चैकरसाः सदैकरूपा मूर्त्तयो येषां ते यद्वा सत्यज्ञानादिमात्रैकरसेयद्व
स्तत्रैव मूर्त्तिर्येषां ते अत एवोपनिषदात्मज्ञानमेव दृक् वस्तुदर्शनं तेषामपि निश्चिते अस्पृष्टभूरिमाहात्म्याः
न स्पृष्टं स्पर्शयोग्यं भूरिमाहात्म्यं येषां ते तथाभूताः सर्वे व्याहरंपनेति ५३ एवं सकृदेकदैव ददर्श परंब्रह्मणो
विशेषणं यस्येति ५४ अतिक्रान्तकेनाश्चर्येणोद्धृत्य दृशीः परब्रह्म हंसहृहेनिपात्येति वा ऊनकशोहोनत्तनी

सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्त्तयः अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशां ५३ एवं सकृद्द
दर्शाजः परब्रह्मात्मनोऽखिलान् यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरं ५४ ततोऽतिकुतुकोद्वृ
त्यस्तिमितैकादशेंद्रियः तद्धाम्नाभूदजः तूष्णीं पूर्देव्यंतीव पुत्रिका ५५ ॥ ॥

यायाः कोऽदसोऽत्यत्र यद्वा उद्वृत्येतिच्छेदः अतिकुतुकेन उद्वृत्य विलोक्य विचार्य विपर्ययस्वः तस्मिन्निति
यावत् पाठांतरे तु अतिकुतुकेनोद्वृत्तः स्तिमितः तेषां धाम्ना तेजसा स्तब्धसर्वेंद्रियोऽजस्तूष्णीं निश्चेष्टा
भूत अत्र दृष्टांतः पूर्देवी व्रजाधिष्ठात्री कापि देवता तस्या अंति समीपे पुत्रिका चेतनमूर्तीकृत राम॰ ५४
रूपतिमेव ५५ ॥

एवं मोहमपनयन्नसुजन्नहारेमास्वतीतिद्वेरोशेवरामरस्वतीनस्याईशेब्रह्मणोकिमिदमितिमुह्यतिसतिपश्चान्नद्रष्टुमपिय
नीशोसतिपरमः अजः श्रीकृष्णः सपदिअजाजवनिकांमायाकृपांतिरस्करिणीययाद्भुतंदर्शितंमोस्वच्छादयतिरोद
धदयमाविनवानित्यर्थः अपृथवाग्रवकोभिमानीममैश्वर्यंदृष्टमयेत्यगपश्यतिनस्मोपरिमायामसाविनवानिति कस्मात
तिमतिश्रुतर्कंपतकंयोपावरेनिजमाथावरणामहिमायस्यतस्मिन्निति मोहेहेतुत्वतः दर्शनायोगपत्वायन्नीतिविषयाणा
नि स्वप्रमितिकेस्वप्रकाशत्वंचतनकेस्वांवयस्मिन् अतएव अजातःप्रकृतेःपरस्मपरस्मिन् अतएव अतत्रिरसनस्वपेवन

इतीरेशेऽतर्क्ये निजमहिमनि स्वप्रमितिके परत्राजातोऽतन्निरसनमुखब्रह्मकमितौ अनीशेऽपि द्रष्टुं किमिद
मिति वा मुह्यति सति चच्छादाजो ज्ञात्वा सपदि परमोऽजाजवनिकां ५६ ततोऽर्वाक्प्रतिलब्धाक्षः कः परे
तवदुत्थितः कृच्छ्रादुन्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं महात्मनः ५७ सपद्येवाभितः पश्यन्दिशोऽपश्यत्पुरः
स्थितं वृंदावनं जनाजीव्यद्रुमाकीर्णं समाप्रियं ५८ यत्र नैसर्गदुर्वैराः सहासन्नृमृगादयः मित्राणी
वाजितावासद्रुतरुट्तर्षकादिकं ५९

प्रवर्तकबहिः प्रतिलब्धानि अक्षाणि इन्द्रियाणि येन सः परेतवन्म
तस्येव कृच्छ्रानिमिषितोभिमितिनेत्रानेयस्मिन्नुत्थितस्तद्रूपे ५८ अर्वाक्बहिः प्रतिलब्धानि अक्षाणि येन सः परेतवन्म
तोयदिवसर्वितस्वनरु त्रिशतिनयाहदृष्टीर्नेत्राणि ५७ जनानामाजीव्यैर्द्रुमैराकीर्णंसमाप्रियंसेतनानि आसमंता
त्प्रियाणि यस्मिन्स्तत् ५८ तदाह यत्रेति नैसर्गदुर्वैराः स्वाभाविकाप्रतिकार्यवैरवन्तोपिनराः सिंहादयश्चमित्रा
णीव सहवासम् अजितस्यावासेनद्रुताः पलायिताः रुट्तर्षादयः क्रोधलोभादयोयस्मात्तथाभूतंवृंदावनस्मा
दपश्यदिति ५९

श्री:
भा॰द
स॰टी
५५

निजधोरणतः स्ववाहनात् त्वरेण वेगेनअवतीर्य दंडवच्चतुर्णांमुकुटानामग्रैरंघ्रियुग्मंस्पृष्ट्वामुदश्रुजलैरा
नंदाश्रुरूपैः सुजलैरभिषेकमकरोदिति ६२ चिरंपाविरपादयोः पतन्नास्ते ६३ सवेपथुः सकंपः अश्रुगद्गद
याअश्रुकंठया गिरा इलयावाचायेलत अस्तौत ६४ इ श्री भा दी कायांदशमस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः १३
वत्सेदर्शितेतत्त्वद्भुतप्रवीणतकनिष्ठं मुनीशाः कृतंमस्तौषीत् स्वसंवृत्तापि विमोहितः स्वकृतापराधेनभियास्वकंपन
याभवानमहिमानमवगाहमानोयथादृष्टस्वरूपमेवकीर्तयन्नाह नौमीति हे ईड्यस्तुत्यतेतुभ्यंनमामि द्वितीयार्थे।

नौमीड्यतेऽभ्रवपुषेतडिदंबरायगुंजावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय वन्यस्रजेकवलवेत्रविषाणवेणुल
क्ष्मश्रियेमृदुपदेपशुपांगजाय १

चतुर्थी अथवा नौमीत्येकाप्रकरणागतस्यग्रस्तनमभगवतः कर्मवेत्तानेप्रयोजनमापेक्षयाएवंभूतात्मगवाने
वप्रयोजनं नमिनितद्वचौ चतुर्थी यद्वातुभ्यंत्वामेवप्रसादयितुं त्वामेवस्तौमीत्यर्थः अभ्रवद्वपुर्यस्यतस्मैगुंजाभि
रवतंसौकर्णभूषणोपरिपिच्छंचवर्हाणियस्मिंस्तैर्लसन्मुखंयस्यतस्मैवन्याः स्रजोयस्यतस्मैकवलादिभिः लक्ष्मभिः श्री
र्शोभायस्यतस्मैयस्यपशुपस्यांगजाय १

नत्वैनौमीतिप्रतिज्ञायाकिंस्वरूपानुवादमात्रंक्रियतेइत्यतआह अस्यापीति भोदेवत्वमस्यापिसुलभत्वेनम
काश्चित्तस्यापितववपुषः अवतारस्यमहिमानंमवसितंज्ञातंकोपिब्रह्माद्यमपिनईशोनशक्तोपियद्वा
कश्चिदपिनेशोनसमर्थआसीत् सुलभत्वायविशेषणंह्वयंमदनुग्रहस्यममानुग्रहोयस्मात् नेनुमहत्त्व
ग्रहं नस्याविंवस्वेच्छामयस्यस्वानांभक्तानांयथायथेच्छानधातथाभवतः नहिकिंभितिसातन्वनसुका
नेषतत्आह ननभूतमयस्यअचिंत्यशुद्धसत्वात्मकस्य यदासौवंतदाकथंशुनःसाक्षात्तवकेवलस्यात्म

अस्यापि देववपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य नचभूतमयस्य कोपि ॥ नेशोमहित्ववसितंम ॥
नसान्तरेणसाक्षात्तवैवकिमुतात्मसुखानुभूतेः २॥

सुखानुभूतेरेवस्वसुखानुभवमात्रस्यअवतारिणोगुणातीतस्यामहिमानंअन्तरेणनिरुद्धेनापिमनसा(
कोवासातंसमर्थोभवेत् अथवाभूतमयस्यापितवविराड्रूपस्यानन्तत्वान्नियम्यस्यावपुषः महिम्न
वसितं कोपिनईशोनदासाक्षात्तवैवआसाधारणस्यानियम्यस्यानिर्यन्तभेदरहितस्य
उक्तलक्षणस्यास्यमहि महिमानमवसितंकोपिनेशइतिकिमुतवक्तव्यमि ।
मर्थः २॥ रामः

भो:
भा॰ट
पु॰टी
५६

ननु तर्हि कथं मत्ताः संसारतः तेरेषुः तदाहन्मानतृति ज्ञानसाधनेष्वयासंश्रमपुष्टपासः इयद्यक्रनाम
द्धिः मुखेरितामनत एव नित्यंप्रकटितां भवदीयवार्तां कथं समृश्यानएव स्थिताः तन्मत्रिविधिमात्रेणास्यत एव स्फ
नितानांश्रवणपामांतनुवाङ्मनोभिर्नमंतः सकृवंतोयेजीवंति यद्यपि केवलनान्यमकुर्वंतितैः प्रायशः त्रिलो
क्यामप्यजितोपि जितः प्रायोसीति किंज्ञानेश्रमेणेत्यर्थः ३ भक्तिं विनाज्ञानेनैव सिद्धौ दत्तमाह श्रेयसृ

ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमंत एव जीवंति सन्मुखरितां भवदीयवार्तां स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां त
नुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोजित जितोप्यसि तैस्त्रिलोक्यां ३ श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्यते विभो क्लि
श्यंति ये केवलबोधलब्धये तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनां
मू॰ ४

ति श्रेयसां श्रेष्ठमभ्युदयापवर्गलक्षणानां सृतिः श्रवणं यस्याः सा समस्तवनिकराणां तथाविधां ते भक्तिमुदस्य
त्यक्त्वा श्रेयसां मार्गभूतामिति ये केवलबोधलब्धये यत्नं कुर्वंति तेषां क्लेशलवः क्लेश एवावशिष्यते श्रमएव भावः
यथा स्वल्पप्रमाणं धान्यं परित्यज्य तुषः कणहीनान् स्थूलान्यान्यभासमानान् तुषान् ये वघ्नंति तेषां न किंचित्फ
लं एवं भक्तिं त्यक्त्वा ये केवलबोधाय प्रयतंते तेषामपीति ४ ॥ राम
कृष्ण

भक्त्यैव ज्ञानं श्रवणेनान्वयेनात्र सदाचारं प्रमाणयति पुरेति हे भूमन् अपरिच्छिन्न इह लोके पूर्वं ये योगिनोऽपि सन्तः
योगेन ज्ञानमप्राप्य पश्चात्त्वदर्पितेहाः त्वयि अर्पिता लौकिकी अपि ईहा चेष्टा यैः ते निजकर्मलब्धया त्वय्या
र्पितेहा वा निजकर्माणि च तैर्लब्धया इति पक्षे पदं वा कथोपनीतया त्वन्मनीषया प्रापितया भक्त्या वात्मानं विबुध्य
ज्ञात्वा हे अच्युत ते परां गतिं प्रापुः ५ एवं तावत्सगुणनिर्गुणयोरपि ज्ञाने द्वयं दर्शितं त्वत्कथाश्रव
णादिनात्मज्ञानमित्यन्वयः इदानीं यद्यपि उभयोर्विशेषः ज्ञायते तथापि गुणातीतस्य ज्ञानं कथंचि
द्भवेत् न तु सगुणस्यानन्तत्वादविन्त्यानन्तगुणत्वादिति श्लोकद्वयेनाह तथापीति हे भूमन् अपरिच्छिन्न अ
गुणस्य ते महिमा अमलैरन्तरात्मभिः अमलान्तःकरणैरिन्द्रियैर्विबोद्धुं ज्ञातुमर्हति यद्वा विबोद्धुं बोधयोग्यो भवति किं

पुरेह भूमन् बहवोऽपि योगिनः त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया। विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया
प्रपेदिरेऽञ्जोऽच्युत ते गतिं पराम् ५ तथापि भूमन् महिमागुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्म
भिः अविक्रियात् स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ६ ॥

भवत्यर्हति योग्यो भवति अथवा विबोद्धुं ज्ञातुमर्हति अर्हतेः शक्यार्थत्वे इत्यर्थः महिमानं किं विबोद्धुमर्ह
तीत्यर्थः कथं स्वानुभवात् आत्माकारेणान्तःकरणसाक्षात्कारात् ननु अन्तःकरणमपि सविकारं विषये
करोति कथमात्माकारता तस्य तत्राह अविक्रियादिति विक्रियाविशेषाकारः तद्रहितात् विशेषण
रहितादेवात्माकार इत्यर्थः ननु अन्तःकरणसाक्षात्कारविषयत्वे अनात्मत्वप्रसंगः स्यात् तत्राह अरू
पत इति रूपं विषयः अविषयात् वृत्तिविषयत्वमेवात्मनो न फलविषयत्वम् अतो नायं दोष इति भावः कुत
स्तर्हि स्फूर्तिः अनन्यबोध्यात्मतया स्वप्रकाशत्वेन न त्वन्यथा इदं तदिति विषयत्वेनेत्यर्थः कथं तर्हि अर्हति
ज्ञानसाक्षात्कारभावादित्यादिनोक्तार्थमेवैतत् ६ ॥

श्रो:
मा॰ ह
पृ॰ ६
५२

गुणानामात्मनः गुणाधिष्ठानः तेन च गुणान्विमानं एतावन्तं अनिन्त्वावं कर्शिरेके समर्थो न भवतु: इत्यनल्ल
स्तद्विश्लेषवार्ताकथंभूत स्यात्त्वास्य विश्वस्य हितायपालनाय बहुधा गुणानि विष्कारेणावतीर्णस्य ननु काले
न निपुणाः किमयाकाम ननु आह कालेनेति वा भ्रष्टो विकल्पे इह कल्पेरतिनिपुणाः बहुजन्मनां कालेन भूयव
माणो वा तेस्माद्भक्तिरेव संगा पिविमिता विशेषणानाभिलाभवेयु: तथा वैमिहिकाहिमकणानुपिरथा यु
मामः हिविनत्वज्ञादिकिरणामायणावापिनस्माद्भक्तिरेव संगच्छ १ इत्यमीत्मयाणाः कदाभविष्यतीतिबहुम

गुणात्मनस्तेपि गुणान्विमातुं हितावतीर्णस्य कर्शिरेस्य कालेन यैर्वा विमिताः सकल्पैर्भूपां
स्वः खे मिहिकाद्युभासः ७ तत्तेनुकंपां सुसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मकृतं विपाकं हृद्वा
—पुर्भिर्विदधन्नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे सदायभाक् ८ पश्येश मेनार्यमनंतमाद्ये परात्मनित्व
य्यपि मायिमायिनि मायांवितत्येक्षितुमात्मवैभवं ह्यहं कियानैच्छमिवार्चिरग्नौ ९

स्यमानः स्वार्जितस्य कर्मफलमनासक्तः सन् भुंजान एव नानीवतपश्चादिनाक्लिश्यन् एवं यो जीवेत स मुक्तौ
दायभाक् भवति भक्तस्य जीवनं व्यतिरेकेण दाय प्राप्तिवि मुक्तौ नास्ति इत्युपपन्ने इति भावः ८ तदेवं स्त
वाम गवंतं मायायितं स्वापराधं निवेदयति हे ईश मे अनार्यदौर्जन्यं पश्य यदहं मायिनामपि मायिनि
विमोहितेपि त्वयि मायां प्रसार्य आमेस्वैर्यं प्रेक्षितुमैच्छमभिलषितवान् अहो एवं कर्तुं कियानहं किं यावत्
न किंचिद्यथाग्नेः कृत्स्नं तापं त्वालायथा अग्नेर्न किंचित्तद्वदिति ९ ५७

रजोभुवो रजसो जातस्य अतः अजानतः अजावलेपान्धतमोऽन्धचक्षुषः अजो जगत्कर्ताहमिति मदेन गाढ-
तमोदृष्टिमान्द्येनान्धीभूतनेत्रस्य अतः त्वत्तः पृथगीशमानिनः अन्यत्र मत्तत्वेन वर्तमानोऽपि मयि नाथवान्
मदीयस्य एवमुत एव मयैवानुकंप्य इति मत्वा क्षमस्वेत्यर्थः ९ ननु ब्रह्माण्डविग्रहः त्वमपि ईश्वर इवेति चेत्तत्राह
क्वाहमिति तमः प्रकृतिः महान् अहंकारः खं चरो वायुः अग्निः वाः जलं भूः पृथ्वी एतैः प्रकृत्यादिभिः पृथिव्यन्तैरेतैः

अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतः त्वत्पृथगीशमानिनः
अजावलेपान्धतमोऽन्धचक्षुष एषोऽनुकंप्यो मयि नाथवानि-
ति १० क्वाहं तमोमहदहं खचराग्निवार्भूसंवेष्टिता-
ण्डघटसप्तवितस्तिकायः क्वेदृग्विधाविगणिता-
ण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते म-
हित्वं ११ ॥

संवेष्टितो योऽण्डघटः स एव तस्मिन्वा स्वमानेन सप्तवितस्तिकायो यस्य सोऽहं क्व क्व च ते महित्वं कथंभूतस्य
ईदृग्विधान्यविगणितानि अण्डानि तान्येव परमाणवः तेषां चर्या परिभ्रमणं तेन हेतुना
वाताध्वानो गवाक्षा इव रोमविवराणि यस्य तस्य तव
अनेनातिनिकृष्टत्वात् त्वयानुकंप्योऽह-
मिति ११ ॥

श्रीः अपि गर्भगतस्य शिशोः पादयोरुत्क्षेपणं मातुः किमपराधाय भवति कल्पान्ते प्रसुप्त हर्षाय यस्मात् अस्तिना-
भा॰द॰ स्तिव्यपदेशाभ्यां भावाभावशब्दाभ्यां स्थूलसूक्ष्मकार्यकारणशब्दैर्वा भूषितं एतेषां शब्दानां भुवि विषयेऽ
स्कं॰टी॰ पितं स्थितमिति वा सर्वं तवास्तीत्यर्थः हे अधोक्षज अनन्त तव कुक्षेः अनेनः बहिः किंचदपि किंचिन्मात्रमपि किमस्ति
५८ न किंचिदस्तीत्यर्थः अतः सर्वस्य त्वत्कुक्षिगतत्वेन ममापि तथात्वात् मातृवदपराधः सोढव्य इति भावः

उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूषितं त-
वास्ति कुक्षेः कियदप्यनन्तः १२ जगत्त्रयान्तोदधिसंप्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात् वि-
निर्गतोऽजस्त्विति वाङ्न वै मृषा किंत्वीश्वर त्वन्न विनिर्गतोऽस्मि १३

१२ किंच विश्वोपघातोपि त्वत्तो मम जन्म प्रसिद्धमित्याह जगत्त्रयेत्यादि जगत्त्रयस्यान्तः प्रलये यत् उदधीनां सं-
प्लवः संश्लेषः तस्मिन्नुदके उदके नारायणस्योदरे नाभिः तस्य नालादजो निर्गत इति या वाक् सा तावन्न मृषा भ-
वतीति निश्चितं तथापि तदेश्वर त्वत्तः अहं किं न विनिर्गतः
नोत्पन्नोऽस्मि अपि तु त्वत्पद्मो
तत्रस्थ इत्यर्थः १३ ॥

तर्हि नारायणस्य पुत्रः त्वं स्याम मकिमायातेनत्राह नारायणस्त्वमिति न हीति काक्वा त्वमेव नारा
यणः इत्युपपादयति ऊनो ऽहं नारायणः इति चेत्तत्राह सर्वदेहिनामात्मासि एवमपि किं नारायणो न भव
सि नारं जीवसमूहः अयनमाश्रयो यस्य स त्वमेवेति त्वमेव सर्वदेहिनामात्मत्वान्नारायण इति भावः हे अ
धीश त्वं नारायणो न हीति पुनः काक्वा अधीशः प्रवर्तकः ततश्च नारं दृश्यायनं प्रवृत्तिर्यस्मात्स त्वमेवेति पुनस्त्व
मेवासाविति किंच त्वमखिललोकसाक्षी अखिलं साक्षात्पश्यतीति अतो नारं वेत्सि यसे ज्ञानासीति त्वमे

नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनां आत्मास्यधीशाखिल
लोकसाक्षी नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनात्
तच्चापि सत्यं न तवैव मायया १४॥

व नारायण इत्यर्थः नन्वेवं नारायणपदस्य तु त्वन्नो भवेदेवं न त्वन्यथा प्रसिद्धमित्याशंक्याह नाराय
णोऽङ्गमिति नरात् उद्भूता ये अर्थाः चतुर्विंशति तत्त्वानि तथा नारं नाराज्जातं जलं तदयनाद्यो नाराय
णः प्रसिद्धः सोऽपि तवैवाङ्गमूर्तिः तथाच स्मर्यते नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः त
स्यतान्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति तथा आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः
पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति च ननु मत्स्यकूर्मादयोऽपि किं मायायाः कथं जलाश्रयणं विनश्याह तस्यापि सत्यं नेति
किं तु तवैव मायया १४॥

श्रीः
भा॰ द॰
ह॰ टी॰
५५

अपरिच्छेदमेवोपपादयति नन्वेति जगत्त्रयान्तभूते तव वपुः जलस्थमित्येवं यदि तत्सत्यं स्यात्तर्हि तदेव कमल
नालमार्गेणान्तः प्रविश्य एवं वत्सरशतं विचिन्वतापि मया हे भगवन् अविदितपुरुषेण किमिति न दृष्टं न चावा
प्तदृष्टं मद्वपुः किं त्वन्तःकरणे हृदयं पत्तदा हृदयेऽपि किमिति नो व्यदर्शि न दृष्टमस्य यमवतपःकरणानन्तरमेव
हृदये दृष्टमनोऽमयेत्यन्तः त्वन्मूर्त्तेर्देशविशेषपरिच्छेदः सत्यो न भवतीत्यर्थः १४ अपि च यदि जलादिषु
एवं सत्यः स्यात्तर्हि तेन न तव परिच्छेदो भवेत् सत्त्वमायाविलसितत्वान्निजयैव दर्शितमित्याह श्लोकत्रये

तच्चेज्जलस्थं तव सज्जगद्वपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तथैव किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किं वा स
पद्येव पुनर्व्यदर्शि १५ अत्रैव मायाधमनावतारे ह्यस्य प्रपञ्चस्य बहिः स्फुटस्य कृत्स्नस्य चान्तर्ज
ठरे जनन्या मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते १६ यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं भाति यथा तथा तत्त्व
य्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना १७

णाहेह मायाधमनमात्मोपशमनमन्यथैवावतारे बहिः स्फुटस्यापि आत्मनो जठरमध्ये जनन्याः प्रदर्शनेन
१६ ननु बहिः सत एव प्रतिजठरे प्रतिबिम्बोऽस्तु अत आह यस्येति यस्य तव कुक्षौ सर्वा
मिदं यथा भवति तत्सर्वमिहापि बहिरपि तथैव भाति किं वा सा न भवत्सु हि तेन न दिष्टं त्वय्यपि मायया विना किं
घटेत इति भावः न यो प्रतिबिम्बश्चेद्बाह्यो विलोमतः प्रतीयते न तु न दास्तित्वव्यादर्शस्थानीयस्य तथाप्र
तीतिर्न स्यात् अतः सर्वथा मिथ्यात्वमेवेति १७

५५

अपिचनकेवलंजनन्याः ममापितथैवदर्शितमित्याह अद्यैवेति वदतेनांविनाअस्यविश्वस्यमायात्वंयन्नत्र वयाम
मेवतद्दृष्टमद्यैवकिंतद्दर्शितंकिंतद्दर्शितमेवतत्याहिपक्कासीत्यादि ततोमायामहाविलेस्तन्मादिभिरुपासि
ताः तावतः वटभुजाश्चासीजगतिवदुलोदनीतिपागनुक्रमपिदृष्टव्यमितितात्पर्यं १८ ननुअस्वतन्त्रवमयाद
र्शितंमुहूर्तमेववैतन्योकथंअपंववन् मायेत्युच्यते मत्वंकिंत अहितीयेनवयिनानावेगुणावतारमस्याद्यवतारे

अद्यैववदतेतस्यकिंममनतेमायात्वमादर्शितमेकोस्मिप्रथमेनततोब्रजस्यहदस्ताः समस्ताअपि
तावतोपिवटभुजास्तटविलेः साकंमयोपासिताः तावंस्येवजगंस्यकस्तदमितंब्रह्माहृदयेशि।
ष्यते १८ अज्ञाननतांनमद्देवीमनान्यात्मात्मनाभासिविनस्यमायां स्रष्टाविवाहंजगतोविधा
नेद्वनमेषांनद्वविनेत्रः १९ स्वदेषापिषीशतथैवदृष्टापितिर्यत्वयादः स्वपितेजनस्य जन्मता
तोइर्मदलिग्रहायप्रभोविधानस्यदद्वग्रहाय २०

शिवकार्यवशेनस्वतंत्रमायानिवन्धनमित्याहश्लोकद्वयेनअज्ञाननतामिति त्वयादेवीनवस्वरूपमज्ञानतो
अनात्मनिप्रकृतौस्थितः आत्मैवत्वं आत्मैवस्वातंत्र्येणमायांवितत्याभासिकथंजगतः स्रष्टाअहमिवब्रह्मे
व विधानेपालनेएवत्वमिव अंतेविनियद्रव १९ ननुस्वातंत्र्येकथंऊतिनेषुमत्स्यादिषुजन्मकथवावाम
नाद्यवतारेयात्राादिकार्पण्यंकथंवास्मिन्नेवककदाविद्भयपलायमादिअत आहकोवेत्तीति २० ॥

श्री॰
भा॰ द॰
स्क॰ टी॰
टी॰

श्रनर्थैः संबोधनैरुक्तं यदवमेवाह भूमन्नित्यादिभिः भवतऊतीर्लीलाः त्रिलोक्यां को वेत्ति क्व वा कथं वा कदा वेत्ति कति वा
प्रविस्तारयन्वयोगमायावैभवंतिभावः ॥ ननुभवन्नवताराणामचिंत्यो महिमा प्रपंचस्यासत्त्वे कथं सत्त्वमतीति।
विनीमामाशंकामपघुपसंहरन्नपरिहरतितस्मादिति अस्तधिषणं निरस्तप्रतिभासं त्वय्येव उद्यदपि य

को वेत्ति भूमन्भगवन्परात्मन्योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्यां क्व वा कथं वा कति वा कदेति विस्तार-
यन्क्रीडसि योगमायां ॥२१॥ तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदु-
ःखं त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति ॥२२॥

त् सपनस्यपत् सदिवेत्युपलक्षणमेतत् नित्यमिव सुखमिव चेतनमिव च अधिष्ठानभूतस्य तव गु॰
णैस्तथाभातीत्यर्थः २२

त्वमेवत्वमित्याह एकस्त्वंसत्यः कूटस्थात्मा दृश्यंप्रपंचमसत्यं दृष्टेनवात्मा दृष्टा: अतः सर्वेकिंचयद्विकारवत् न
इसत्यं नवत्वयितस्मात् यो विकाराःसंतीत्याह आद्याकारणोऽनंतो नजन्मआद्यवेहेतुः पुराणः व्यापिनकःका
पीत्यर्थं सपिवर्तमानाइत्यर्थः अहंहेतुः पुरुषइतितथा च श्रुतिः पूर्वमेवाहमिहासमितितत्पुरुषस्यपुरुषत्व
मिति तस्मान्नेतराणि विलक्षण्यं विकारं वारयतिनित्यइतिसनातनइतिशब्दैः अजस्वभुवः अतश्चभूतेइति
वद्भिः पदैः क्रमेणवृद्धिविपरिणामापक्षयविनाशान्वारयति मस्त्रणेवेहेतुरनंतअद्वयइतिदेशकालप
रिच्छेदरहितः वस्तुपरिच्छेदरहितोपि असुत्वोपपादनाय उभाग्यमाणं संस्कार्यं विकार्यं चेति चतुर्विधा

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनंतआद्यः नित्योऽक्षरोजस्रसुखो निरंजनः पूर्णो
ह्ययोऽसंगउपाधितोमुक्तः २३

क्रियाफलत्वं वारयति स्वयंज्योतिः निरंजनः उपाधितोमुक्तइतिपदत्रयेणायंभावः तदेवोत्पत्तिराद्य इतिने
नैवनिराकृताप्राप्तिरपिक्रियया ज्ञानेनवाभवेत् क्रियया प्राप्तिरात्मपदेनैवनिराकृताज्ञानेनतःप्राप्तिर्वारा
यति स्वयंज्योतिरिति विकृतिरपि तद्याप्याकरणेनावघातेनव्रीहिसत्तमिव उपाध्यपकारणेनभवेत् तस्या
संगंवात्वमनवत्तीत्याह मुक्तउपाधितइतिसंस्कारोपि किमितिशय्याधानेनमलापकरणेनवातत्रातिशया
धानंशरीरेणैवनिराकृतं मलापकरणं वारयति निरंजनइतिनिर्मलइत्यर्थः २३ ॥ २३
राम कृस

श्रीः
भा॰टी॰
स॰टी
८१

तस्मादेवंभूतस्यात्मनो न मुच्यते इत्याह एवंविधमिति द्वाभ्यां तं येवदन्ते सम्यक्प्रपश्यन्ति कथमात्मानमात्मतया आत्मा
प्रत्यक् तस्य वृत्तरूपत्वेन नवेत्तमुत्ताटि विवर्तौ गमिस्याह सकलात्मनामपि स्वात्मानं केन गुरुर्वेदार्कः तस्माद्
ब्रह्मोपनिषत् ज्ञानेनैव स्वचवत्तः तेन भवपवान् तत्तानुद्विनिवर्तीवेतिभावः २४ तत्र वक्तानेनैव तत्वर्तीति तत्तु तर
तीवेति तस्मात्स्वात्मानमात्मतया ज्ञानेनैव स्वार्थं त्रयप्रतिज्ञातं क्रमेणोपपाद्यते तत्रात्मानमेवात्मतयेत्यनेन ज्ञानेन श्लोकेन
तदेतत्सर्वमुपपाद्यते अज्ञानसंज्ञा विस्मनेन तत्र त्येवेत्येनोपपाद्यते द्वाभ्यामिति श्लोकद्वयेन तत्र आत्मानमात्मतयेत्यनेनोपपा।

एवंविधं तो सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विविदन्ते गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुवाक्यबाधेन तेन
देहेष्वेव भवान्तृतो बुधिं २४ आत्मानमेवात्मतया विजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपचितेन ज्ञानेन
येपि वितत्प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा २५ अज्ञानसंज्ञो भवबंधमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त
ऋततत्त्वभावात् अजस्त्रचित्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी २६

द्यते तत्र ज्ञानेन कथं भवं तरंतीति तस्मात्ज्ञानमूलत्वादित्याह आत्मानमेवेति तेनैवात्मप्रपंचितेन प्रपंचः रज्ज्वेव
हेर्भोगभवाभवाविति सर्पशरीरस्याध्यासापवादौ यथेति २५ ज्ञानिनस्तत्त्वेष्वेव किंतु वमुच्यते तरंतीवेति न
त्वाह अज्ञानसंज्ञाविति अज्ञानेन संज्ञाय यो संतो भवबन्धमोक्षौ भवेन बन्धस्तस्मोक्षश्च तौ द्वौ नाम प्रसिद्धौ स्वतः
सोत्तत्स्वरूपो भावः तस्मादन्यो न स्तः ननु कथमज्ञानत्वप्रलापः क्रियते परमार्थविचारादित्याह अजस्रेति
अवं ज्ञानं भवरूपे परे शुद्धे आत्मनि निमृत्तानेन न बंधः अत एव न ज्ञानेन न मोक्षः तरणेरहर्यथा रजनीवाथ रजनीः

श्री
८१

ननु परमार्थतस्तादृग्ज्ञानकृतो बन्धो निवर्ततां आत्मानमात्मनैव तस्मान्नादितिको ऽयमाग्रह इत्याशंक्याह यदध्यासा
दात्मनः पृथग्रूपास्फूर्तिः तदपवादेन तत्रैवात्मस्वरूपेऽस्तानेयुक्तमितीसमर्थं विस्मयेनाक्रोशन्निवाह त्वामिति
त्वामात्मानं परं देहादिभ्यो मत्वाऽऽत्मनि देहादिमध्यास्य तथा परं देहादि आत्मानं मत्वा देहादावात्मानमध्यस्य
अत एव आत्मा बहिर्मृगयतीति विवेकेनाहि शृहेन दृष्टं वस्तु अन्वेषणं नेत्यर्थः २६ विविक्तं तत्त्वमस्पृक्तं स्वरूपं तदेव प
रमात्मानं विविक्तेत्याह अन्तर्भवन्निति भवन्तीति भावः विज्ञानात्मके शरीरे तन्मध्य इव त्वां मृगयन्ति अन्त
न्तरं स्पष्टेनेतः अपवरेतः ननु सतोऽस्तानेनालं किमसतोऽपवादेनेत्याशंक्याह अध्यस्तापवादं विनाधिष्ठानतत्त्व

त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताऽज्ञता २७ अन्तर्भवन्तं
अन्तर्भवन्तमेव त्वा जनाः मतो मृगयन्ति सन्तः अन्तमप्यन्तरेण हि मन्तरेण न तेनाऽगुणेन किं मयेति सन्तः २८
अथापि नेदृशं परं तावज्जन्महृदयमसादलेशान्तु गृहीत्वापवहि जानाति न त्वां भगवन्महिम्नो न वाप्येको
ऽपि विरविविच्य २९

न ज्ञायते इति सन्तोऽवग्रहारेणाह अन्तमिति अन्तेति समीपे अन्तमप्यहि मन्तरेण तन्निषेधं विनेत्यर्थः
मन्तं गुणेनान्तेऽसन्तः किं मयेति न जानीति अन्ते सन्तमपि गुणादिनिवाजानन्तीत्यर्थः तस्मादात्मानत्थेव ज्ञाना
न्मुक्तिरिति भावः २८ नन्वेवं ज्ञानैकसाध्ये मोक्षे किं भक्तिरिति कृष्णोषिना अत आह अथापीति यद्यपिह
ज्ञानसाध्यमिव ज्ञानमुक्तं तथापि हे देव त्वत्पादाम्बुजद्वयमध्ये एकदेशस्यापि प्रसादलेशेनापि नानुगृहीतः
हे भगवतः त्वमहिम्नः न त्वं जानाति हे भगवंस्तव महिम्नः नत्त्वमिति वा एकोऽपि कश्चिदपि चिरं विविच्वन् अन्त
देशापवादे न विचारयन्नपीत्यर्थः २९

श्रीः तत्तस्मात् भूरिभागः महाभाग्यं अत्र भवे ब्रह्मजन्मनि तिरश्चामपि मध्ये यज्जन्म तस्मिन्वा येन भाग्येन भवदीयानां जन
भा०द० नानां कोपि यः कश्चिदपि भूत्वा निषेवं सेवयाम्येव ॥३०॥ यद्देवादिजन्मतोपि यद्व्रजे च विद्वद्भिर्मन्यते व श्रेष्ठमित्या
स्क०टी० स्तकेन सप्तभिः श्लोकैरभिनंदति अहोतिधन्या इत्यादिभिः व्रजगोरमण्यः व्रजस्था गावो गोप्यश्चातिधन्याः
६२

तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो भवेऽत्र वान्यत्र तु वा तिरश्चां येनाहमेकोपि भवज्जनानां भूत्वा निषेवे तव
पादपल्लवं ॥३०॥ अहोतिधन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा यासां विभो वत्सतरा
त्मजात्मना यत्तृप्तयेऽद्यापि न चालमध्वराः ॥३१॥ अहो भाग्यमहो भाग्यं नंदगोपव्रजौकसां यन्मित्रंप
रमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनं ॥३२॥

यासां ते त्वया वत्सतरात्मजात्मना वत्सानां बालानां आत्मजानां च रूपेण यस्य तव तृप्तये यज्ञैरपि यत्ना अद्यापि न शक्ताः ते
न त्वया प्रत्यस्तन्यं तृप्तिपर्यन्तं यासां स्तन्यममृतरूपं पीतमिति ॥३१॥ तत्र भगवत्सखानां महिमा वक्तुं तानेव न
श्लाघमानेनाह अहो इति पुनरुक्त्या भाग्यस्य सर्वथा अपरिच्छिन्नत्वमुक्तं किंच ॥३२॥ ६२

एतेषां गोपानां गोपीनां च भाग्यमहिमा तावदास्तां कस्तं वक्तुं शक्नोति शर्वादयः शर्वोहंकाराधिष्ठाता आदिपदे
षां वेशादीनां एकादशानां तेन तथा वयं च वयमित्यात्मानमेव हृन्मन्यमान आह एवं मनोबुद्ध्यहंकारचंद्रब्रह्माद्यधि
ष्ठातारः त्रयोदशदेवाः तावत् बत अहो भूरिभागाः यस्मादेतेषां हृषीकाणीन्द्रियाण्येव चषकाणि पात्राणि

एषां तु भाग्यमहिमाच्युत तावदास्तामेकादशैव हि वयं बत भूरिभागाः एतद्धृषीकचषकैरसकृत्
पिबामः शर्वादयोंघ्र्युदजमध्वमृतासवं ते ३३

तः तेतत्ववचनदेशास्तु चित्ताधिष्ठातारः अंघ्रीएव उदजं सरोजं तयोर्मध्ये पुष्पमकरंदः तदेवामृतं स्वाद्यमासवं सादा
कं पिबामः एतदुक्तं भवति यदा समस्तेकमिंद्रियाभिमानिनो वयं कीर्तिसौहार्दसौभाग्यधाम्येकैकदेश
सेविनोपि कृतार्थाः तदा सर्वेन्द्रियैः सर्वमेवितामेतेषां व्रजवासिनां किं वर्ण्यते भाग्यमिति इति ३४
दाम

श्रीः
भा॰द॰
स्क॰टी॰
८३

अहो मया प्रार्थितं नंदसूनुमेनाद्य सम्यग्विभाग इति यत्तदेवाह तद्भूरिभाग्यमिति किं तदिह मनुष्यलोके यत्किमपि।
तस्मात्तत्राप्यटव्यां यत् तत्रापि गोकुले यत् अहो मृत्युलोकं विहाय यान्यजन्मनि मा तेको लाभ इत्यत आह अपिक
तमांघ्रिरजोभिषेकमिति गोकुलवासिनां मध्येऽपि कतमस्यापि एकस्याप्यंघ्रिरजसा अभिषेको यस्मिंस्तत्

तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां यद्गोकुलेऽपि कतमांघ्रिरजोभिषेकं यज्जीवितं तु निखिलं भ
गवान्मुकुंदः त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ३३

ननु गोकुलवासिन एव कुतो धन्याः तत्राह यदिति तेषां जीवितं निखिलं मुकुंद इति मुकुंदः परमेव जीवितमित्यर्थः
दुर्लभतामाह अद्यापीति श्रुतिमृग्यं वेदैरपि मृग्यमेव न तु दृष्टमित्यर्थः अहो तेषां भाग्यमेवं तस्मात्तदेव यच्छ्रेष्ठा
ति ३३ ॥

८३

अपि च किं वार्यते हृतार्थेन मिति तेषां येषां भक्त्या भवानपि शरणीवास्ते ननु किं दातुं न समर्थो हं येन शरणीस्यास्य
तमाह उत्तापि भगवान् अपि पृथाकृत्रापि किं विश्वफलात्सर्वात्मकात्वत्तः परं फलं गतो दास्यतीति नश्वेतःश्रय
त सर्वत्र गच्छन्न विचारयन् मुह्यति ननु मामेव दत्त्वास्वनृणाः स्यामिति चेत् न हि न हि सद्वेषादिव सतां भक्ता
नां यो वेषः न स त्वत्कारमात्रेणापापिष्टस्य तेनापि तामेवापि ता आपिता न हिं पत्त संबंधिनो बांधवानाम पिदास्यामी
ति चेत्तत्राह सकुलेति वकाद्यामादृश्यमहितेति एषामपि तावदेवं चेद सपर्यामित्याह यदिति येषां धर्मादयः व
त्कृते नेव दर्थमेवमर्थः ३४ ननु विगतरागादिदोषाणां समयासिनामपि न मत्तः परं किंचिदस्ति कथमेषामसर्वभि

एषां घोषनिवासिनामुत भवान्किं देव रातेति नश्चेतो विश्वफलात्फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन्मुह्यति सद्वे-
षादिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवापिता यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ३४
तावद्रागादयस्तेनास्तावत्कारागृहं गृहं तावन्मोहोङ्घ्रिनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः ३५ प्रपंचं निष्प्र-
पंचोपि विडंबयसि भूतले प्रपन्नजनतानंदसंदोहं प्रथितुं प्रभो ३६

पर्याप्तमत आह तावदिति निःश्रीकृष्ण रागादयः तावत् स्तेना चौरा भवंति तथा तावत् गृहमपि कारागृहं
बंधनागारं मोहोपि तावदेवाङ्घ्रिनिगडः पादशृंखला यावन्नैव त्वदीया जना न भवंति त्वदीनां तु रागादयोपि त्व
द्विषयमेव कापवेति न यतिभिः विशेषः भजने नाधिकमिति भावः ३५ ननु तर्हि एवाहं तेषां पुत्रादिरूपेण
वर्तेयं इति चेत्तत्राह प्रपंचमिति प्रपन्ना या जनता जनसमूहः तस्या आनंदानां संदोहं समूहं प्रथयितुमि
ति न हि कपटपुत्रवादिना तादृग्भक्तेराग्रणोपसंपद्यतेत्यर्थः ३६

श्रीः
भा॰द॰
स॰टी॰
८४

तदेवमादितआरभ्यसर्वविस्मापनेनगुणनेनस्वयंदुर्ज्ञेयत्वमुक्तं केचिज्जानीमइतिस्थिताः तानुपहसन्निवा
हजानंतइति नतुमेमनआदीनांतववैभवं ३७ जगदीशत्वाद्यभिमानंपरित्यज्याह अनुजानीहिइ
तिस्वमहिमानं अस्मदादीनांवत्सानांबालादिसर्वंत्वमेववेत्सियतःसर्वदृक् जगतांनाथस्त्वमेवेतेता
वत्सादे अतोममतास्पदंजगत् एतत्शरीरंचतवार्पितं ३८ तदेवंकिंकरत्वमध्याप्येति अत्याद

जानंतएवजानंतुकिंबहूक्त्यानमेप्रभो मनसोवपुषोवाचोवैभवंतवगोचरः ३७ अनुजानी
हिमांकृष्णसर्वंत्वंवेत्सिसर्वदृक् त्वमेवजगतांनाथोजगदेतत्तवार्पितं ३८ श्रीकृष्णवृष्णिकु
लपुष्करजोषदायिन् क्ष्मानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिकारिन् उद्धर्मशार्वरहरक्षितिराक्षसध्रु
गाकल्पमार्कमर्हन्भगवन्नमस्ते ३९

देगानमस्करोति श्रीकृष्णेति वृष्णिकुलपद्मस्यप्रीतिदातृत्वेनहेसूर्य क्ष्माचभूमिःचनिर्जरादेवा
श्चद्विजाश्चपशवश्चउदधयः तेषांवृद्धिकारत्वेनहेचंद्रोपमउद्धर्मःपापोऽधर्मः तदेवशार्वरंतमः
तद्धरतीति तथाअनेनहेवह्न्युपमहेक्षितिराक्षसद्रुक् क्षितौराक्षसाःकंसादयः उपत्वेवतेभ्योद्रुह्यती
तिद्रुकः सर्वोपमस्तपोयुपमापिसूतेतिमता अर्कमर्कमभिव्याप्यसर्वैःपामर्हन् हेभगवन् आक
ल्पं कल्पपर्यंततेनमोनमइति ३९

पादयोर्नत्वाब्रवीदिदं सर्वतः प्रजितमविशेषेतं वा ॥ ६ ॥ अथ ब्रह्माप्यनुज्ञातो भगवान्प्रष्टुमर्थः स्वयंभुवं ब्रह्माणं यथा
पूर्वं स्वकः सत्वोयोयस्मिंस्तत्र यथापूर्वं समावेकं तावद्गतां पुलिने ॥ ७ ॥ ननु एतावन्तं कालं कथं तेन तत्रोपविष्टः
कृष्णे चन्द्रत्वपिपासादि विस्मरणमत आह एकस्मिन्निति श्लोकद्वयेन अत्रेऽपियाते प्राणेशे कृष्णसमं तदापि विना

समस्तवन्मकमोहनादौ तत्कर्तृतविलेखितपुत्रसुदेदृतं निखिलरूपमतोदधदच्युतो वत्
सकः कलयन्भुजनमंगले ॥ १५ ॥ शुक उवाच इति भिक्षूयथमानं त्रिपरिक्रम्य पादयोः नत्वाभीष्टं
जगद्धाता स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ४० ॥ ततोनुज्ञाप्य भगवान्स्वभुवं प्रागवस्थितान् वत्सान्पुलिनमा
निये यथापूर्वं सखं स्वकं ॥ ४१ ॥ एकस्मिन्नपियाते द्वेः प्राणेशं चांतरात्मनः कृष्णमायाहता राजन्
क्षणार्धं मेनिरेऽर्भकाः ॥ ४२ ॥ किं किं न विस्मरंतीह मायामोहितचेतसः यन्मोहितं जगत्सर्वमभी
क्ष्णं विस्मरतात्मकं ॥ ४३ ॥ ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वागतं तेतिरंहसाः नैकोप्यभोजि कवल एहीतः सा
धु भुज्यतां ॥ ४४ ॥ ततोहसन्हृषीकेशोऽभ्यवहृत्य सहार्भकैः दर्शयंश्चर्माजगरं न्यवर्तत वनाद्व्रज
म् ॥ ४५ ॥

विप्रियविरहे क्षणोपि वर्षाधिको भवति तथापि मायाहतत्वात्क्षणार्धं मेनिरे ॥ ४२ ॥ यया मायया मोहितं
जगत् अभीक्ष्णं पुनः पुनर्विस्मरतात्मकं विस्मरत आत्मा येन तत् ॥ ४३ ॥ अत एव सुहृदः स्वागतं ते तव या अतिवेगेन।
स्वागते सम्यगागतं वत्साः किं समीपे भवत् एकोपि ग्रासः त्वां विना अस्माभिर्नो भोजितः अतः इत एहि सा
धु अविलंबेन भुज्यतामिति ॥ ४४ ॥ अभ्यवहृत्य भुक्त्वा ॥ ४५ ॥

श्री:
भा·द·
पू·टी·
६४

प्रोद्दामयोर्वेणुवादित्रैर्वैरुत्सवः तेनाढ्यः संपन्नः गृणन् उपलालनैराह्वयन् गोपीदृगुत्सवदृशिः गोपी-
नां दृशामुत्सवरूपा दृशिर्दर्शनं यस्य सः ४६ यशोदानंदसूनुनेति यशोदायशोदानंदयतीति यशोदा-
नंदः सचासौसूनुश्चेति यद्वा यशोदायाआनंदरूपः सूनुः तेनास्मान्महाव्यालहृदयमविनारक्षिताः
४७ प्रागुक्तेन व्रजौकसां स्वतोके पुत्रे हृवल्लाबहुमनवेह प्रश्नैः निःसीमवत्पृथे यथाह कृष्णेन पूर्ववदि।

वर्हिप्रसूननवधातुविचित्रितांगः प्रोद्दामवेणुदलशृंगरवोत्सवाढ्यः वत्सान्गृणन्ननुगगी-
तपवित्रकीर्तिर्गोपीदृगुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठं ४६ अद्यानेन महाव्यालो यशोदानंदसूनु-
ना हतोविता वयं चास्मादिति बाला व्रजे जगुः ४७ राजोवाच ब्रह्मन्परोद्भवे कृष्णे इयान्प्रेमा
कथं भवेत् योभूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यतां ४८ श्रीशुक उवाच सर्वेषामपि भू-
तानां नृप स्वात्मैव वल्लभः इतरेपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ४९ तद्राजेंद्र यथा स्नेहः स्वस्व-
कात्मनि देहिनां न तथा ममतालंबिपुत्रवित्तगृहादिषु ५०

त्यादिना स्वतोकेभ्योपि परपुत्रे श्रीकृष्णे प्रेमाधिक्यमुक्तं तत्र प्रश्नं निबध्नन्निति ४८ श्रीकृष्णस्य साक्षादा-
त्मत्वात्तस्मिन्नात्मीयेभ्यः प्रेमाधिक्यं युज्यत इति वक्तुं प्रथमं तावदात्मनः स्वतः प्रेष्ठत्वमाह सर्वेषामिति तदुपा-
धिकस्मिन्नितरत्र ज्ञापयति पंचभिः कुतः तद्वल्लभतादित्याहुस्तदिति ४९ तस्माद्देहमेव कारणात् स्वस्वकात्मनिश्र-
देहेकात्मस्वटपि देहे प्राप्ताध्यासतात्तन्मयात्तत्प्रेमता तत्संबद्धमानेन तन्निबध्यतमेवेति दर्शयितुं मुदाह-
रन्भेदेन विशेषमाह देहात्मवादिनामिति द्वाभ्याम् ५०

६५

तंदेहमनुभवंतियेपुत्रादयस्तेतुनतथाप्रियतमाः यथात्मवादिनांदेहइत्यर्थः ५१ यद्यस्मात्जीर्यत्यपिअस्मिन्
मरणेपिजीविताशाभवति अयंभावः नजीविष्यामीति निश्चितेपिदेहेयस्मेमासमदेवेतदासगतमेवसंगच्छते
इति अथवायद्यस्मिन्देहेजीर्यत्यपिजीविताशा अविवेकदशायामस्ति सापिविवेकिनोयदाममताभावभवति
तदात्मविषयोनभवति अतस्तत्रनतीवास्थेति तदर्थमेवसकलंप्रियमित्यर्थः ५२ अस्तुनामाहकृष्णमेनमिति

देहात्मवादिनांपुंसामपिराजन्यसत्तम यथाप्रियतमोदेहस्तथानह्यनुयेचतं ५१ देहोपिममता
भाक्चेत्तर्ह्यसौनात्मवत्प्रियः यज्जीर्यत्यपिदेहेस्मिन्जीविताशाबलीयसी ५२ तस्मात्प्रियतमःस्वात्मा
सर्वेषामपिदेहिनां जगद्धितायसोप्यत्रदेहीवाभातिमायया तदर्थमेवसकलंजगदेतच्चराचरं
५३ कृष्णमेनमवेहित्वमात्मानमखिलात्मनां जगद्धितायसोप्यत्रदेहीवाभातिमायया ५४ वस्तु
तोजानतामत्रकृष्णंस्थास्नुचरिष्णुच भगवद्रूपमखिलंनान्यद्वस्त्विहकिंचन ५५ सर्वेषामपिवस्तूनां
भावार्थोभवतिस्थितः तस्यापिभगवान्कृष्णःकिमतद्वस्तुरूप्यतां ५६

ति नकेवलमात्मनामात्मा अपितुजगतामपीत्याह ५२ वस्तुतइतिसर्वजगत्कारणमिति कृष्णंजानतांपुं
सांस्थावरजंगमंचसर्वंभगवद्रूपंभगवानेवसत्त्रूपंयस्मात्तत्वं नान्यत् ५५ कुतइतितदाहसर्वेषामितिभावा
र्थः परमार्थः भवतिभवत्युत्पत्तिमत्त्रामस्थवत् कारणेनास्ति भवतिस्थितः तथापिभवतःकारणस्यापिभग
वान् श्रीकृष्णोभवकारणमतःकिंअतत् श्रीकृष्णव्यतिरिक्तंवस्तुरूप्यतां ५६ राम कृष्णा
यनमोनमः ॥

श्रीः
भा·द·
स्·टी·
९९

तस्मात् श्रीकृष्णस्यैवपरमार्थत्वात् तदेकशरणानामयत्नतोहिसिद्धोमोक्षइतिप्रकरणार्थमुपसंहरति
समाश्रिताइति पुण्यंयशोयस्यसपुण्ययशाः सचासौमुरारिश्चतस्यपादपल्लवः तंयेसम्यगाश्रिताः मह
त्पदंमहतांपदंआश्रयंमहत्तामहत्त्वंतत्पदंचेतितथातेषांभवांबुधिर्वत्सपदमात्रंभवति किंचपरंपदंश्रीवै
कुंठाख्यंपदंस्थानंभवतिविपदांयत्पदंविषयः तत्तुनःकदाचिदपितेषांनभवतिततःपुनरावर्तंतेइत्यर्थः

समाश्रितायेपदपल्लवप्लवंमहत्पदंपुण्ययशोमुरारेः भवांबुधिर्वत्सपदंपरंपदंपदंपदंयद्विपा
दांनतेषां ५७ एतत्तेसर्वमाख्यातंयत्पृष्टोहमिहत्वया यत्कौमारेहरिकृतंपौगंडेपरिकीर्तितं ५
एतत्सुहृद्भिःचरितंमुरारेरघार्दनंशाद्वलजेमनंच व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवंशृण्वन्गृणन्नेति नरो
ऽखिलार्थान् ५९ एवंविहारैःकौमारैःकौमारंजहतुर्व्रजे निलायनैःसेतुबंधैर्मर्कटो
त्प्लवनादिभिः ६० इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेब्रह्मस्तुतिर्नामचतुर्दशोध्यायः १४

५७ एतत्सुहृद्भिरिति सुहृद्भिःचरितंमुख्यंततोन्योन्यशिक्यादीनिस्पादिनोक्तं अघार्दनमघासुरवधः शा
द्वलेजेमनंभोजनंचव्यक्तेतरत् व्यक्ताज्ज्ञानप्रपंचादितरत् शुद्धसत्त्वात्मकंवत्सपालरूपंपद्मनाभकेनरश्मिदि
त्वासः तेरूपातेइतितद्रूपंअजस्यब्रह्मणः उरुमहान् अभिष्टवः तेब्रह्मकृतांस्तुतिमेतत् शृण्वन्गृणं
श्च नरःसर्वपुरुषार्थानाप्नोति ५९ इतिश्रीपरमानंदनृसिंहपदयुग्मपद्मः व्याकरोत् श्रीधरस्वामीय
थामतिविधिस्तुतिम् ६० इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेचतुर्दशोध्यायः १४

९९

ततःपौगंडेधेनुपालनंधेनुकार्द्दनं कालियदमनंगोपरक्षणंवनिदाग्निपाने प्रेमश्चेप्रलंबंपीलाकोमायहन्त
कादिकान् योगोपैःसहवद्भिस्मानोमहत्क्रमदमहानलः अक्लिवद्धमवेशेनकृष्णाविज्ञात्मावीत्ततः कंसःप्रेषय
यज्ञफलेनतालादिकानन्तं पशुपालसंमतौपशुपालेनसंमतौपशुपालानांवासंमतौ ईषद्वयोबलातिरेकम
नुकृत्वंतावित्यर्थः अतीवपुण्यंवृंदावनंचक्रतुःसर्वतःप्रसर्पणेन १ स्वयशोगृणद्भिःतद्वनंप्राविशत् २

शुकउवाच ततश्चपौगंडवयःश्रितौव्रजेबभूवतुस्तौपशुपालसंमतौ गाश्चारयंतौसखिभिःस
मंपदैर्वृंदावनंपुण्यमतीवचक्रतुः १ तन्माधवोवेणुमुदीरयन्वृतोगोपैर्गृणद्भिःस्वयशोबला
न्वितः पशून्पुरस्कृत्यपशव्यमाविशद्विहर्तुकामःकुसुमाकरंवनं २ तन्मंजुघोषालिमृगद्विजाकु
लंमहन्मनःप्रख्यपयःसरस्वता वातेनजुष्टंशतपत्रगंधिनानिरीक्ष्यरंतुंभगवान्मनोदधे ३ सत
त्रतत्रारुणपल्लवश्रियाफलप्रसूनोरुभरेणपादयोः स्पृशच्छिखान्वीक्ष्यवनस्पतीन्मुदास्मयन्निवा
हाग्रजमादिपूरुषः ४

तद्वनंनिरीक्ष्यभगवान् श्रीकृष्णोरंतुंमनोदधेकथंभूतंवनंमंजुघोषायेअलिमृगद्विजाःभ्रमरमृगपक्षिणःतैराकु
लंव्याप्तंमहन्मनः प्रख्यपयःसरस्वतामहतांमनइव प्रख्यंतुल्यंस्वच्छंपयोयस्मिंस्तत् सरआश्रयत्वेनास्ति
यत्रतेनवातेनेतिशेषःजुष्टं शतपत्रगंधिनापरिमलजुष्टंवनमितिसंबंधःसेवितं ३ अरुणपल्लवश्रियासह
स्पृशंत्यःशिखाःशिखाग्राणियेषांतान् वीक्ष्याग्रजंबलंप्रत्याह ४

श्रीः
भा·द·
पू·टी
८२

तरुजन्म येन कृतं तस्य तमसः पापस्यापहत्यै नाशाय अथवा येन त्वा ईश्वरेण सर्वोपकारकं तरुजन्म कृतं तं
त्वां नमंति एवं श्लाघ्योऽपि जन्मनियरहितान तरूपेत मोक्षितस्यापहत्यै किं कृतास्सुमनःफलार्हणं विधाय ५
हे अनघ वने गूढमपि त्वां न त्यजन्त्यनघ यतिमनुष्यवेषेण हि गूढे सति मुनयो विप्रलिवेषेण निगूढास्त्वां भजंते
तीत्यर्थः ६ इयान् हि सतां सर्गः स्वभावः निवंदंति यदस्ति प्रियं वस्तु तस्मिन् तद्गृहमागताय

श्रीभगवानुवाच अहो अमी देववरामरार्चितं पादांबुजं ते सुमनःफलार्हणं नमंत्युपादाय शि
खाभिरात्मनः तमोऽपहत्यै तरुजन्म यत्कृतं ५ एतेऽलयः तव यशोऽखिललोकतीर्थं गायंत आदि
पुरुषानुपथं भजंते प्रायो अमी मुनिगणा भवदीयमुख्या गूढं वनेऽपि न जहत्यनघात्मदैवं ६
नृत्यंत्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः कुर्वंति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन सूक्तैश्च कोकिलगणा
गृहमागताय धन्या वनौकस इयान् हि सतां निसर्गः ७ धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पाद
स्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः नद्योऽद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैर्गोप्योंऽतरेण भुजयोरपि
यत्स्पृहा श्रीः ८ ॥

हे ते समर्पयंति ७ तृणवीरुधस्तव पादस्पर्शं तीर्ति तथा करजाभिमृष्टाः करजैर्नखैः स्पृष्टाः सद
यैरवलोकैर्नेः श्रीरपि यस्मै स्पृहयति केवलं तेन भुजयोरंतरेण वक्षसा गोप्यो धन्या इति ८ ॐ नमो
नारायणाय

एवंश्रीमद्वृंदावनेप्रविश्यप्रीतःसन् पशूःसमीपवर्तिःसरित्तटेषुगाःसंचारयन् सानुगोलोकप्रसिद्धाभिःक्रीडा-
भिःप्रीतमनारेमे ९ तामेवरतिमाहक्वचिदितिदशभिः १० बर्हिणंनृत्यंतमनुअभिनृत्यतिबर्हिणमभिसं-
मुखंनृत्यतीतिवासखीन् हासयन् आनंदयन् ११ चकोरादीननुकरोतिकदाचिच्चसत्त्वानांमध्येव्याघ्र-

श्रीशुकउवाच वृंदावनेप्रतिकृष्णःश्रीमत्कृष्णःप्रीतमनाःपशून् रेमेसंचारयन्नद्रेःसरिद्रोधःसु-
सानुगः ९ क्वचिद्गायतिगायत्सुमदांधालिष्वनुव्रतैः उपगीयमानचरितःस्रग्वीसंकर्षणा-
न्वितः १० क्वचिच्चकलहंसानामनुकूजतिकूजितं अभिनृत्यतिनृत्यंतंबर्हिणंहासयन्क्वचित्
मेघगंभीरयावाचानामभिर्दूरगान्पशून् क्वचिदाह्वयतिप्रीत्यागोगोपालमनोज्ञया १२ चको-
रक्रौंचचक्राह्वभरद्वाजांश्चबर्हिणः अनुरौतिस्मसत्त्वानांभीतवद्व्याघ्रसिंहयोः १३ क्वचित्क्री-
डापरिश्रांतंगोपोत्संगोपबर्हणं स्वयंविश्रमयत्यार्यंपादसंवाहनादिभिः १४ नृत्यतोगाय-
तःक्वापिवल्गतोयुध्यतोमिथः गृहीतहस्तौगोपालान्हसंतौप्रशशंसतुः १५ क्वचित्पल्लव-
तल्पेषुनियुद्धश्रमकर्षितः वृक्षमूलाश्रयःशेतेगोपोत्संगोपबर्हणः १६ पादसंवाहनंचा-
क्रुःकेचित्तस्यमहात्मनः अपरेहतपाप्मानोव्यजनैःसमवीजयन् १७

सिंहयोः ताभ्यांभीतवद्द्रवति सत्त्वेषुपलायमानेषुस्वयंपलायतइत्यर्थः तयोःसत्त्वानांचबलोद्रेका-
णांभीतवद्द्रवतीतिवा १३ आर्यमग्रजंविश्रमयतिविगतश्रमंकरोति १४ नृत्यादीन्कुर्वतोगोपान्मि-
थःप्रशशंसतुः १५ व्यजनैःपल्लवादिभिर्निर्मितैः १७

ईशचेष्टितः अतिनिगूढस्वभावत्वेपि अंतरांतराईशस्यैवचेष्टितानिदर्शयन्नित्यर्थः १९ ईशचेष्टितमेवद

अन्येतदनुरूपाणिमनोज्ञानिमहात्मनः गायंतिस्ममहाराजस्नेहक्लिन्नधियःशनैः १८ ए
वंनिगूढात्मगतिःस्वमाययागोपात्मजत्वंचरितैर्विडंबयन् रेमेरमालालितपादपल्लवोग्रा
म्यैःसमंग्राम्यवदीशचेष्टितः १९ श्रीदामानामगोपालोरामकेशवयोःसखा सुबलस्तोककृ
ष्णाद्यागोपाःप्रेम्णेदमब्रुवन् २० रामराममहाबाहोकृष्णदुष्टनिबर्हण इतोविदूरेसुमहद्व
नंतालालिसंकुलं २१ फलानितत्रभूरीणिपतंतिपतितानिच संतिकिंत्ववरुद्धानिधेनुके
नदुरात्मना २२ सोतिवीर्योसुरोरामहेकृष्णखररूपधृक् आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहु
भिर्वृतः २३ तस्मात्कृतनराहाराद्भीतैर्नृभिरमित्रहन् नसेव्यतेपशुगणैःपक्षिसंघैर्विवर्जि
तं २४ विद्यंतेभुक्तपूर्वाणिफलानिसुरभीणिच एषवैसुरभिर्गंधोविषूचीनोवगृह्यते
२५ प्रयच्छतानिनःकृष्णगंधलोभितचेतसां वांछास्तिमहतीरामगम्यतांयदिरोचते २६ ए
वंसुहृद्वचःश्रुत्वासुहृत्प्रियचिकीर्षया प्रहस्यजग्मतुर्गोपैर्वृतौतालवनंप्रभू २७ बलःप्रवि
श्यबाहुभ्यांतालान्संपरिकंपयन् फलानिपातयामासमतंगजइवौजसा २८ फलानांपततां
शब्दंनिशम्यासुररासभः अभ्यधावत्क्षितितलंसनगंपरिकंपयन् २९

र्शयतिमाह श्रीदामेति स्तोककृष्णःकश्चित् २० तालालिसंकुलेतालपंक्तिभिर्व्याप्तं २१ विषूची
नःसर्वतःप्रसृतः २५ सनगंसवृक्षम् २९

ग्न्यग्हाभ्यां पश्चिमाभ्यां हाभ्यां काशाहृंघ्रतिगर्दभजाति शाखानुकरणं पर्यसरत् पतितोभ्यथावदित्यर्थः ३०
उपक्रोश्यागर्दभः पदाक्रम्य प्रतिमुखः अपरौ पश्चिमौ बलाय बलहनं ३१ तमागमस्तालः ३२ ऊर्ध्वहृत्वेनाब्दे
हेनहनेताहताः चकंपिते प्रकंपयन् ३४ यस्मिन्निदं विश्वमोतप्रोतमूर्ध्वं तेनतंतुपटवद्ग्रथितं प्रोतं तिर्यक् तन्तुप

समेमतरसा पत्यग्हाभ्यां पक्ष्णां बलेबली निहत्योरसिकाशाहूंमुंचत्पर्यसरत् खरः ३० पुनरासा
घमंरब्धउपक्रोश्यपराक्स्थितः चरणौ च परौ राजन् बलाय प्राहिणोत् रुषा ३१ सतं गृहीत्वा प्रपदे
र्भ्रामयित्वैकपाणिना चिक्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितं ३२ तेनाहतो महातालो वेपमाना
बृहच्छिराः पार्श्वस्थं कंपयन् भग्नः स चान्यं सोपि चापरं ३३ बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहताहताः
तालाश्चकंपिरे सर्वे महावातेरिता इव ३४ नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे ओतप्रोतमिदं यस्मिं
स्तंतुष्वंग यथा पटः ३५ ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य च क्रोष्टारोभ्यद्रवन् सर्वे संरब्धा
हतबांधवाः ३६ तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृपलीलया गृहीतपश्चाच्चरणान् प्राहिणोत्तृण
राजसु ३७ फलप्रकरसंकीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः रराजभूः सतालाग्रैर्घनैरिव नभस्तलं ३८

तद्वद्ग्रथितं प्रोतं तिर्यक् तन्तुपटवदेव संग्रथितं सर्वतोनुस्यूतं वर्तत इत्यर्थः ३५ चुंबैर्नभश्चवशुक्तलेरोता
न तत्फलप्रकरसंकीर्णमिति टेस्पटे हैः सतालाग्रैः संकीर्णं नियरुणः स्प्रैतनीलघनसादृश्यं संपादनम्
३८ ॥

श्री: भा·द· टी· ८५

ग्राटन्व्रजमव्रजत् ४० गोरजोभिःछुरितेषुकुन्तलेषुबद्धंबर्हंवन्यानिप्रसूनानिचयस्यरुचिरंमीक्षणंचारु
हासश्चतंवेणुंवदिदृक्षितदृशः दिदृक्षता दर्शनोत्कण्ठायुक्तादृशोयासांताः ४२ मुकुन्दस्यमुखपद्मा

तयोस्तत्समहत्कर्मनिशम्यविबुधादयः मुमुचुःपुष्पवर्षाणिचक्रुर्वाद्यानितुष्टुवुः ३९ अ
थतालफलान्यादन्मनुष्यागतसाध्वसाः तृणंचपशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ४० कृष्णःक
मलपत्राक्षःपुण्यश्रवणकीर्तनः स्तूयमानोनुगैर्गोपैःसाग्रजोव्रजमागतः ४१ तंगोरजःछु
रितकुन्तलबद्धबर्हवन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासं वेणुंक्वणन्तमनुगैरुपगीतकीर्तिंगोप्योदि
दृक्षितदृशोभ्यगमन्समेताः ४२ पीत्वामुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गैःतापंजहुर्विरहजंव्रजयो
षितोह्नि तत्सत्कृतिंसमधिगम्यविवेशगोष्ठंसव्रीडहासविनयंयदपाङ्गमोक्षं ४३ तयोर्यशोदा
रोहिण्यौपुत्रयोःपुत्रवत्सले यथाकालंयथाकामंव्यधत्तांपरमाशिषः ४४ गताध्वानश्रमौत
त्रमज्जनोन्मर्दनादिभिः नीवींवसित्वारुचिरांदिव्यस्रग्गन्धमण्डितौ ४५ जनन्युपहृतंप्राश्यस्वा
द्वन्नमुपलालितौ संविश्यवरशय्यायांसुखंसुषुपतुर्व्रजे ४६

गतंमारघंमधुयद्वाह्नियोविरहःतस्माज्जाततापं सचतासांसत्कृतिंप्रज्ञोकावसत्कृतिःकथंवाकृतातदा
माहसव्रीडेतिसव्रीडलज्जाहासेनविनयोयथाभवति तथायदेतत् किंवापाङ्गमोक्षेकटाक्षदर्शनेनतासां
सत्कृतिंप्राप्येत्यर्थः ४३

मंप्रतिपद्य प्रवृत्ता आसन्स्मृतिर्यैः ते संप्रतीतस्मृतयः यद्वा सम्यक् प्रतीता प्रतिप्राप्ताः स्मृतिर्यैः मेते तथा ५१ एत दन्वमंसत ५२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः १५ षोडशे कालियस्याहेर्निग्रहो यमुनाह्रदे तत्पत्नीभिः स्तुतेनाथ कृष्णेनानुग्रहः पुनः हृत्वा गामभवद्वैनेयात्त्रस्तगध्यानालफलान्यले श्रीमा

एवं स भगवान्कृष्णो वृंदावनचरः क्वचित् ययौ राममृते राजन्कालिंदीं सखिभिर्वृतः ४७ अथा गावश्च गोपाश्च निदाघातपपीडिताः दुष्टं जलं पपुः तस्याः तृषार्ता विषदूषितं ४८ विषांभस्त दुपस्पृश्य दैवोपहतचेतसः निपेतुर्व्यसवः सर्वे सलिलांते कुरूद्वह ४९ वीक्ष्य तान्वै तथाभूतान् कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ईक्षयामृतवर्षिण्या स्वनाथान्समजीवयत् ५० ते संप्रतीतस्मृतयः समुत्थाय जलांतिकात् आसन्सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः परस्परं ५१ अन्वमंसत तद्राजन्गोविंदानुग्रहेक्षितं पीत्वा विषं परेतस्य पुनरुत्थानमात्मनः ५२ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे धेनुकवधो नाम पंचदशोऽध्यायः १५ श्रीशुक उवाच विलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विभुः तस्या विशुद्धिमन्विच्छन्सर्पं तमुदवासयत् १ राजोवाच कथमंतर्जलेऽगाधे न्यगृह्णाद्भगवानहिं स वै बहुयुगावासं यथासीद्विप्र कथ्यतां २ ॥

नन्वन्तर्गतोऽकालियस्य कथं तद्विधिः तदुद्वासयन्निःसारितवान् १ बहूनि युगान्यावासो यस्य तमहिं स वै अहिः अन्तर्गतोऽपि तस्मिन् अंतर्जले यथा येन प्रकारेणासीत् अथवा बहूनि युगानि आवासो यथा भवति तथा तेन प्रकारेण स वै तत्रासीदिति कथ्यतामिति २ ॥

श्री०
भा० द०
पू० टी०
११

गोपालैर्यदुदारचरितैर्ननृदेवामृतं ग्रन्तः कथयन्तामिति ३ ग्रथ्यमाणं पच्यमाणं पयो यस्य सः ग्रनउ परिगाढं
नः खगाः यस्मिन्पतेति ४ किंचविशेषमनाग्रेउकणापुन्नेन विषोद्कनरंगस्पर्शिनाः सृष्टाः यस्य तीरगा
स्थिरं तेस ह्यद्ह्द्ह्द्यासीदिति ५ नं कालियं वेटस्वेगायस्पतेविषमीववीर्यं यस्य तं कदंबमिति किं चिदं
बीरसंगयस्य सरसं वाभाविना श्रीहृष्णस्य चरणस्पर्शभागेन सपक्षः नमीरेकदेवमारुह्यवा ग्रथवाग्रशुन्नमा

ब्रह्मन्भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छंदवर्तिनः गोपालोदारचरितं कस्तृप्येतामृतं जुषन् ३ शुकउ
वाच कालिंद्यां कालियस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषाग्निना श्रप्यमाणपया यस्मिन्पतंत्युपरिगाः
खगाः ४ विप्रुष्मता विषोदोर्मिमारुतेनाभिमर्शिताः म्रियंते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजंग
मः ५ तं चंडवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः कृष्णः कदंबमधिरु
ह्य ततोतितुंगादास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे ६ सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसं
क्षोभितोरगविषोच्छ्वसिताम्बुराशिः पर्युत्प्लुतो विषकषायविभीषणोर्मिर्धावन्धनुःशतमनं
तबलस्य किं तत् ७॥

ह्रदः नागरूदेन गरुत्मता कांतत्वादि ... गाणांतरं ग्रस्तो यववाऊं करतलेन ग्रारुह्य गाढं दढं बद्धा रशना क
टिबंधनवस्त्रं येन सः ६ नदा ह्रसर्पह्रदः पुरुषश्रेष्ठस्य प्रपतनेन भरेणांमर्दो भिताना ... येषा नो रिषैरुच्छसि
त्वैरम्बुराशिः यस्य सः विषेण कषायीकृताः भयंकराऊर्मयो यस्य सः पर्यक्रूपारितो धनुः शतं सनः श

प्रज्ज्वदंष्ट्रहतोदकेघोषं प्राप्तातततः समस्तनाभिमवंचनिरीक्षतदमहमानः सर्पः समाससवत् समाजगाम सेप्तु
त्वमागतप्तुसोमत्वामीममगृहमायाति सवाम्भुक्तमनेकवाणीयमिति ८ प्रेक्षणीयमुत्तकुमारस्तुवनवड
वलसुवंश्रीवत्सपीतवसनंहृदेविहारंतं श्रीवत्सेनसंयुक्तमज्ञसपीतवसनेयस्यतंभुजया भोगेनवछाद।

तस्यहृदेविचरतोभुजहेरंभ्रूणीवाघोषमेगवरवारणविक्रमस्य प्राक्तत्यतत्समस्तनाभिमवंतिमी
हावव्हः प्रवाः सममरवन्नटसृष्यमाणाः ८ तंप्रेक्षणीयमत्तकुमारवनावदातंश्रीवत्सपीतवसनंसि
तस्मंदृनास्यकीरत्नमप्रतिमंयकमलोदरांघ्रिमेटमुपमर्मसुरूपाभुजयावछाद तंनाममोगपरिवी
तमदृष्टवेष्टमालोक्यतत्प्रियसरवाः पशुपाः भृषातः कृसेर्पितात्ममहृदयकलत्रकामाःदुःखाति
प्रोक्भयमूर्धाधियानिपेतुः ९ गावोवृषाववत्सतटः क्रंदमानाः सुदुःखिताः कृसेन्यस्तेक्षणाभी
ताकदंत्यइवतस्थिरे ११ अथवजेमहोत्पातात्त्रिविधात्यतिदारुणाः उत्पेतुर्भुविदिव्यात्मन्यासन्नभ
यशंसिनः १२ तानालक्ष्मभयोद्विग्रागोपानंदपुरोगमः विनारामेणगाः कृसंतानावारयितुंगत
म् १३

प्रेष्ठपशवसप्रियोयेषांतेतत्प्रियाः तेचतेसरवाश्चेत्यर्थः इतिच १० तथाभुविकंपादयः दिविउल्कापातादयः आत्
मनिवामनेत्रस्फुरणादयः आसन्नभयशंसीत्याशीलंयेषांते १२ तानुत्पातानालक्ष्यतेगोकुलान्नंदादयोगो।
पानिर्जग्मुरितितृतीयेनान्वयः भयोद्विग्नाः भयहेतोर्भीताः भयेनकंपमानाइतिवा १३ ॥

श्रीः
भा॰ द॰
स॰ टी॰
७१

वतं विदन्तीत्यतद्विदः १४ पशूनामिव वृत्तिर्येषां ते प्रतिवत्सला वा पशुपं वृत्तं पुरुषत्रिः स्थितिर्येषां वा
हेऽङ्ग १५ कातरान् भीतान् बलो बलभद्रः १६ भगवतस्तल्लक्षणैर्ध्वजादिभिः पदैः सूचितः यया पदव्या।
मार्गेण १७ पदैर्मार्गज्ञानप्रकारमाह तेत इति विश्पतेः श्रीकृष्णस्य पदानि गवां पदानामन्तरान्तरे मध्ये मध्ये तत्र तत्र

तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्विदः तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः १४ आबाल
वृद्धवनिताः सर्वेऽङ्ग पशुवृत्तयः निर्जग्मुर्गोकुलाद्दीनाः कृष्णदर्शनलालसाः १५ तांस्तथा कातरान्
वीक्ष्य भगवान्माधवो बलः प्रहस्य किञ्चिन्नोवाच प्रभावज्ञोऽनुजस्य सः १६ तेऽन्वेषमाणा दयितं
कृष्णं सूचितया पदैः भगवल्लक्षणैर्जग्मुः पदव्या यमुनातटं १७ ते तत्र तत्राब्जयवाङ्कुशाशनि
ध्वजोपपन्नानि पदानि विश्पते मार्गे गवामन्यपदान्तरान्तरे निरीक्षमाणा ययुरङ्ग सत्वराः १८ अन्त
र्ह्रदे भुजगभोगपरीतमारात्कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयान्ते गोपांश्च मूढधिषणान्परितः पशूंश्च
सङ्क्रन्दतः परमकश्मलमापुरार्ताः १९ गोप्योऽनुरक्तमनसो भगवत्यनन्ते तत्सौहृदस्मितविलो
कगिरः स्मरन्त्यः ग्रस्तेऽहिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ताः शून्यं प्रियव्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकं २०

मोहेन यथा गावोऽक्रन्दन्तीनां मार्गे मत्वरा योगिनः तत्तद्रूपाद्यपवादेन यथा परं तत्त्वं मृगयन्ते तद्वदिति भावः
१८ ततश्च सर्पशरीरवेष्टिते श्रीकृष्णे संक्रन्दतो निरीक्ष्य गोपांश्च पशूंश्च तथा तथा निरीक्ष्यान्तीः परं मोहमापुः
१९ प्रियेण श्रीकृष्णेन विरहितं त्रैलोक्यं शून्यं ददृशुः २० ॥

मनन्यगतिं घोषकुलशरणं गोकुलं निरीक्ष्य स्वजन एवास्मद्धेतोः स्वगोकुलमतिदुःखितमात्तायउरंगबंधाद्भुजगा
न्बंधादुदतिष्ठदित्यन्वयः ॥ २२ तस्य प्रथ्यमानेन वपुषा व्यथितात्मशरीरः भुजंगः कुंडलेन त्यक्त्वा तं महाक्रोधनः
सफणानुन्नमय्य श्वसन् केवलमीक्षमाणः तस्थौ कथंभूतः श्वसन् श्वसनरंध्रेषु नासिकाविवरेषु विषं यस्य सः

तां कुसुमानरमयमनुप्रविष्टं तल्पव्याघ्राः समनुगृह्य शुचाभवेयुः नासाबुजनप्रियकपाः क
घोषयस्वामकृष्णाननेर्पितदृष्टयो भूतकपतीकाः २१ कुसुमाणात्त्रिविंशतोनेदादीवीह्यनंतहृदं प्र
घोषधृतमभगवान्रामः कस्मात्नुभाविवित् २२ इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिः
दुःखितमात्महेतोः आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमानः स्थित्वा मुहूर्त्तमुदतिष्ठदुरंगबंधात् २३
तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगः त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान्भुजंगः तस्थौ श्वसन् श्वसन
रंध्रविषांबरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाणः २४ तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं
द्वे सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिं क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेंद्रो बभ्राम सोप्यवसरं प्रस
मीक्षमाणः २५

तथा अंबरीषो मंदरक्तभाजनं तेन तद्वत् संतप्तानि नेत्राणि यस्य तथा उल्मुकानि मुखे यस्य सः २४ हरिश्च
क्रीडन्नमुं परिससार परितो बभ्राम अतिकरालं विषाग्निरुत्कटा दृष्टिर्यस्य तं जिह्वया द्विशिखयेति मतिमा
लमेव २५ ॥

श्रीः
भा॰द॰
स॰टी॰
७२

परिभ्रमणेनैवहततेजसोयस्यतेऽन्वतोन्नतौअंसौयस्यतंतस्यमूर्धस्थितायेरत्ननिकराः तेषांस्पर्शेनातिताम्राणिपादांबु
जेयस्यसः नन्वेवंचलेषुशिरःसुकथंननर्ततत्राह अखिलकलानामादिगुरुः २६ शान्तेकृपीर्ष्णः शताए
कोत्तराणिनिखिलानिशीर्षाणियस्यतस्यक्षीणायुषोपिपुनर्भ्रमतः यद्यच्छिरोननमतेस्तत्त्वतांनजहातित्यर्था
दंडेनांघ्रिपातैः तत्तन्ममर्दतदाचभ्रमतोमुखेभ्यः नस्तोनासाविवरेभ्यः असृग्रक्तंवमन्नागःपरमकश्मले

एवंपरिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्यतत्पृथुशिरःस्वधिरूढआद्यः तन्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिता
म्रपादांबुजोखिलकलादिगुरुर्ननर्त २६ तंनर्तुमुद्यतमवेक्ष्यतदातदीयगन्धर्वसिद्धमुनिचारणदे
ववधः प्रीत्यामृदंगपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिःसहसोपसेदुः २७ यद्यच्छिरोननम
तेंगशतैकशीर्ष्णः तत्तन्ममर्दखरदंडधरोंघ्रिपातैः क्षीणायुषोरुधिरमुल्बणमास्यवक्त्रान्नस्तोव
मन्परमकश्मलमापनागः २८ तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतःशिरःस्वयद्यत्समुन्नमतिनिःश्वसतो
रुषोच्चैः नृत्यन्पदानुनमयन्दमयांबभूवपुष्पैःप्रपूजितइवेहपुमान्पुराणः २९ तच्चित्रताण्डववि
रुग्णफणातपत्रोरक्तंमुखैरुरुवमन्नृपभग्नगात्रः स्मृत्वाचराचरगुरुंपुरुषंपुराणंनारायणंतमरणं
मनसाजगाम ३०

आप २८ पुनरपिरुषाउच्छ्वसितोयद्यत्समुन्नमतितत्तत्पदाघातेनानुनमयन् इहास्मिन्नेवसमयेहृष्टैर्गंधर्वा
दिभिःशेषामरैः पुराणःपुरुषइवमयशोदानंदनःपुष्पैःप्रजितः यद्वातदागंधर्वादिभिःपुष्पैःप्रपूजितः
गोपैःपुराणःपुरुषवदृष्टइति यद्वापुष्पैःस्वरक्तिरवमसमग्रःसन्नृत्तंदमयांबभूवनंदिनेशस्तवानित्य
र्थः २९ अरणंशरणम् ३०

गर्भेजगंतियस्यतस्यातिभरेणाग्रवमन्नमाक्रांतेपार्ष्णिःपादद्वयं आद्यंश्रीकृष्णंविदितंसमानावसनाद्योया
सांताः शरणंप्रपन्नाः सत्यः तेप्रणेमुः सुविग्नमनसोविह्वलचित्ताभुवंवीतितस्मिन्न्यानेतस्मादथत्वाह्वानी
देवाशमलस्य पापात्मनोपिभर्तुर्मोक्षेप्सवः भर्तुर्यच्छमलेतस्यवाभूतपतिंप्राणिनामात्मस्यपतिंशरणादंमाश्रय
दं ३२ प्रथमंतावत्कुपितंभगवंतंदंडानुमोदनेनोपशमयंत्यःस्तुवंतिन्याय्योहीति नचदंडमनुमोदनेयद्धि

कृष्णस्यगर्भजगतोतिभरावसन्नंपार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रं दृष्ट्वाहिमाद्यमुपसेदुरमुष्यपत्न्य
आर्ताःश्लथद्वसनभूषणकेशबंधाः ३१ तास्तंसुविग्नमनसोथपुरस्कृतार्भाःकायंनिधायभुविभूत
पतिंप्रणेमुः साध्व्यःकृतांजलिपुटाःशमलस्यभर्तुर्मोक्षेप्सवःशरणदंशरणंप्रपन्नाः ३२ नागपत्न्य
ऊचुः न्याय्योहिदंडःकृतकिल्बिषेस्मिंस्तवावतारःखलनिग्रहाय रिपोःसुतानामपितुल्य
दृष्टेर्धत्सेदमंफलमेवानुशंसन् ३३ अनुग्रहोयंभवताकृतोहिनोदंडोसतांतेखलुकल्मषापहः
यद्दंदशूकत्वममुष्यदेहिनःक्रोधोपितेनुग्रहएवसंमतः ३४

दंशाभिर्द्दंशैःस्तुतिः आर्थनंपंचभिःश्लोकैः ततःपन्नगयोषितो नचनिग्रहानुग्रहलक्षणंवैषम्यमित्याहुः
धत्सेदमिति अनुशासन् शिक्षयन् ३३ निग्रहोप्यनुग्रहएवेत्याहुः इदानीमनुग्रहएवायंननिग्रहइत्या
हुः अनुग्रहइति नास्माकं यस्मादमुष्यसर्पत्वंदंडरूपेण अतस्तस्यकलपापनिवर्तकेदंडोनुग्रहएवक्रोध
एवप्रतीयमानोपीत्यर्थः ३४

श्री:
भा॰ टी॰
स्क॰ टी॰
७३

महांस्त्वायंस्त्वनुग्रहइत्ति तस्य सर्वं प्रपाल्यमपि नेदं तत्तिनपइति स्वयं मानरहितेन ग्रैष्म्यो म्मानदेनच सर्वं जीवयती।
त्ति सर्वं जीवः २४ नतपश्चादिनिमित्तपुषभागपोदयः किंवा विचिंत्य नवकृपायैभवमित्याहुः स्तोकचर्येण २६ क
स्यानुभावइत्ति तपश्चादिना ब्रह्मादयोपियस्याः श्रियाः प्रसादमिच्छंति सा श्रीः लल्लनापि श्रीदेवलल्लनाउत्त

त्तपः स्तुतमंकिमनेन न शर्वं निरस्तमानेन च मानदेन धर्मोयथा सर्वजनानां कंपयायतो भवोस्त्वित्यतिस
र्वं जीवः २५ कस्यानुभावो मानदेवविमहेतवाग्रिरेण स्वर्गाधिकारः यहोक्तया श्रीः लल्लनाक्षत्रवे
विहायकामान्स्वविरिधूतनबुला २६ ननाकपृष्ठनच सार्वभौममनपारमेष्ठ्यंनरसाधिपत्यं नयोगसिद्धी
रपुनर्भवंवावाछंतियत्पादरजःप्रपन्नाः २७ नदेषनाथापदुराणमन्येस्तमोजनिः क्रोधवशाः पंक्ती
याः संसारचक्रेभ्रमतः शरीरिणोयदिक्तनः स्याद्विभवः समंतः २० ॥

मात्सीयपरंत्वित्रिसर्गाधिकारस्योक्तया तपश्चादिश्रुवत् अस्यस्पर्शस्यकृतंकैवल्लिइत्तिकोवंतीत्यर्थः २९ य
त्त्ववादरजःप्रपन्नायाम्नाः पारमेष्ठ्याधपितत्वामन्यते २७ अहोतदेषःश्रमयत्नपवमायपामः प्रवैलेल्ला
हिभिरपिपुनःकृष्णेप्रनपादरजःपदिक्तनः सेव्यमेवभववित्तिप्रार्थ्ययत्तपवंसमदःप्रसन्नपवविभवःश्रेपा ७३
दिनः सम्यग्भवति २८

नमस्तुभ्यं भगवते षड्विधैश्वर्यादिगुणाय तदुपपादनाय दशभिः श्लोकैर्विशेषणानि पुरुषाय पुरुषु देहेषु शयानाय
योऽसि तद्रूपेणावर्तमानाय महात्मने एवमप्यपरिच्छिन्नाय अतः भूतावासाय आकाशादीनामाश्रयाय एतदपि अतः
भूताय सर्वमपि सन्नते अतः पराय कारणाय किं च परमात्मने कारणातीताय ३९ कारणत्वे कारणातीतत्वे च सम
र्थयितुमाहुः ज्ञानविज्ञाननिधये ज्ञानं चिच्छक्तिः विज्ञानं विद्धक्तिः उभयोर्निधये नाभ्यां ह्यगुणाय कथं तत्राह अनन्त
शक्तये ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये कथं भूताय अगुणाय विकाराय कथं भूताय अप्राकृताय प्राकृताय प्रकृतिप्रव

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ३९ ज्ञानविज्ञान
निधये ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये अगुणायाविकाराय नमस्तेऽप्राकृताय च ४० कालाय कालनाभा
य कालावयवसाक्षिणे विश्वाय तदुपद्रष्ट्रे तत्कर्त्रे विश्वहेतवे ४१

र्तकाय अप्राकृतायेति वा अप्राकृताय अनन्तशक्तिप्रकाश अयमर्थः अगुणत्वादविकारं ब्रह्मत्वमिमा
त्वात्कारणातीतं प्रकृतिप्रवर्तकोऽनन्तशक्तिः विज्ञाननिधित्वादीश्वरः कारणत्वे उभयात्मने नम इति
४० अनन्तशक्तित्वात् कालशक्त्या विश्वरक्षणादिरूपेण नमस्यति कालाय कालस्वरूपाय कालनाभाय का
लशक्त्याश्रयाय कालावयवानां क्षणादिसमयानां साक्षिणे न केवलं विश्वाय विश्वरूपाय नहि किंच
द्रष्टृत्वं हि तदुपद्रष्ट्रे द्रष्टृमात्राय किं तत्कर्त्रे न च कर्त्रे मात्राय विश्वहेतवे सर्वकारणरूपाय ४१ ॥
नमो नमः

श्री:
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
१४

तदेवाह भूतेति भूताशयः चित्तं भूतादिरूपाय अतः सर्वकारणरूपायेति अहंकारात्मतया नमस्यति त्रिगु
णेनेति एवंस्वरूपेकार्ये यः त्रिगुणोभिमानः तेन गूढाः संछन्ना आत्मनामनुभूतिर्येन तस्मै ४२ तेवहंका
रानाकृतइतिस्तुवंति नमोनंतायाहंकारापरिछेदात् अतः सूक्ष्मायाहंरूपत्वात् अतएव कूटस्थायोपाधि
कृतविकाराभावात् अतएव विपश्चिते सर्वज्ञाय एवंवस्तुतः तत्वाश्चिंत्यमायत्वेन पुनः स्तुवंति नानावादानु-
रोधायास्तिनास्ति सर्वज्ञः किंचिज्ज्ञः बद्धः मुक्तः एकोनेक इत्यादीन् नानावादाननुरुणद्धि मायया यानुवर्तते यस्तस्मै
किंच वाच्यवाचकशक्तये अभिधानाभिधेयशक्तिभेदादपि नानात्वेन प्रतीतिर्यस्य सः ४३ अनावृतत्वमेवहेतुं

भूतमात्रेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने त्रिगुणेनाभिमानेन गूढस्वात्मानुभूतये ४२ नमोनंताय
सूक्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते नानावादानुरोधाय वाच्यवाचकशक्तये ४३ नमः प्रमाणमूलाय
कवये शास्त्रयोनये प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः ४४ नमः कृष्णाय रामाय वसुदे
वसुताय च प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ४५

तेरणापि स्तवयंत्यः स्तुवंति नमः प्रमाणमूलाय मानकार्यः तत्वानुभावः प्रमाप्रमायोगाद्यवच्छिन्नं प्रमाणेष
त्वयादीनां च तत्स्वरूपाय अतएव कार्यं स्वयं तन्निरपेक्षज्ञानाय कवये शास्त्रयोनये येन वेदात्मकनिःश्वासा
य किंच प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः ४४ अतः षडैश्वर्यत्वाद्देववत्तन्मूर्तिरूपेण सर्वोपास्यत्वेन नम
स्यंति नमः कृष्णायेति स्नाकर्षणा रामाय संकर्षणाय वसुदेवसुताय वसुदेवशुद्धांतःसत्वे तत्र प्रकाश
मानाय वासुदेवायेत्यर्थः सात्वतानुपासकानां पतये मात्सोवादिनापालकाय एवंचतुर्मूर्तये श्रीकृष्णायतु
भ्यं नम इतिभावः ४५

कथं वा तत्स्फूर्तिरिति तत्राह नमो गुणप्रदीपायेति गुणा अंतःकरणानि तानि प्रदीपयति प्रकाशयतीति
तथास्मै चिज्ज्ञाधिष्ठानत्वेन तत्स्फूर्तिरित्यर्थः ननु तथाप्येकस्यैव कथं वनद्वैप्र तत्राह गुणात्मच्छादनाय च
तैरेव गुणरूपाणां सकारणानां फलवैचित्र्यं तथात्मानमाच्छादयतां नानात्वेन प्रतीतेरित्यर्थः ननु कथं तर्हि प्रतीतिः अत उ
क्तं गुणवृत्त्युपलक्ष्यायेति विज्ञानादीनां चेतनत्वं मायामात्रवृत्तीनामुपलक्ष्याय गुणद्रष्ट्रे गुणसाक्षिणे कथं विद्व

नमो गुणप्रदीपाय गुणात्मच्छादनाय च गुणवृत्त्युपलक्ष्याय गुणद्रष्ट्रे स्वसंविदे ४६ अव्या
कृतविहाराय सर्वव्याकृतसिद्धये हृषीकेश नमस्तेस्तु मुनये मौनशीलिने ४७

पलक्ष्याय च न तत्र तत्राह स्वसंविदे स्वगोचरायेत्यर्थः ४६ अगोचरत्वादप्रलक्ष्यत्वं दर्शयन्नस्यो नमस्येति
अव्याकृतनिर्विकारायाथवा अतर्क्यमहिम्ने इत्यर्थः सर्वव्याकृतसिद्धये सर्वकार्योत्पत्तिप्रकाशहेतवे वेनो
पलक्षणायोग्यायेत्यर्थः दुरुपलक्ष्यत्वे तत्राह हृषीकेश करणप्रवर्तक किं विषयलिप्सया न मुन
ये आत्मारामाय किं साधनपक्षेन नहि मौनशीलेन मौनमात्मारामत्वात्तत्स्वभावाय ४७ ॥

श्रीः
भा॰ टी॰
अ॰ टी॰
१५

कृतः परावरगतिज्ञाय स्थूलसूक्ष्मयोर्गतिज्ञत्वेन नकृपाभिमानाभाव इत्यर्थः । किं च तद्द्रष्ट्रे सर्वाध्यक्षाय।
सर्वस्याधिष्ठात्रे कृत एतत् अविश्वाय च विश्वाय यस्मिंस्त्रिविधा व यथये विश्वे च तद्देवताधिष्ठाताय इत्यर्थः । किं
च तद्द्रष्ट्रे अध्यासापवादसाक्षिणे अपि चास्य विश्वाध्यासस्य तदपवादस्य च विद्याविद्याभ्यां हेतवे सद्धेतवे विद्या।
रूपाय असद्धेतवे अविद्यारूपाय यद्वा अविश्वाय विश्वातीताय मायावस्थारहिताय विश्वाय च मायया तत्तांशेः ननु देव
स्थाय तद्द्रष्ट्रे तासामवस्थानां भावसाक्षिणे अन्यस्मात्तेन तस्मात्सर्वगतित्व सर्वाधिष्ठातृत्वात्माभिमानवादिभि
र्निवृतिमत्त्वे स्तुत्याय तन्मन्मनमः इति विशेषणैः दर्शितः पंचपदाख्यानात्तुतः अहितस्तीभिः प्रसन्नेन स्तुतस्तामि

परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः । अविश्वाय च विश्वाय तद्द्रष्ट्रेऽस्य च हेतवे ॥ ४८ ॥ देवस्मिन्
न्स्थितिसंयमान्विभागुणैरनीहोऽकृतकालशक्तिधृक् । तत्तत्स्वभावान्प्रतिबोधयन्सतः समीक्ष
यामोघविहार ईहते ॥ ४९ ॥ तस्यैव ते मूस्तनवः त्रिलोक्यां शांता अशांता उत मूढयोनयः । शां
ताः प्रियास्ते ह्यधुनावितुं सतां स्थानस्य ते धर्मपरीप्सयेहतः ॥ ४९ ॥ ५ ॥ ५ ॥

वृन्देवहरिः ॥ ४८ ॥ एवं तावद्धं मनुमोदनेन नमस्कारैश्च भगवंतं प्रसाद्य इदानीं वदथीमानानां प्राणिनां कोपरा
धत्वाशयवेन्यः प्रार्थयते ऽवैहीति । यस्मिन्लोकस्य जन्मादीव स्वमेवाकृतश्चकरोः ततः चतोस्तान्सकारद्रूपेण
सतः स्वभावात्त्वोरवादीन् प्रतिबोधयन् ईहितसिद्धीइसि यद्वा अस्य जगन्मादीं स्तमेवेहतस्तस्मत्कामेवेहत
इत्यन्वयः कथंभूतः अकृतस्यप्रुनादिना या कालशक्तिः तां धारयतीति तथा अस्य स्मुमाने ॥ ४९ ॥ अतस्तस्य तवै
व अमूस्तनवः तन्मतः तनिष्ठोरेपस्कारः तथापि तवाधुना शांताः प्रियाः कुतः सतापरिपालनो न्यायाई हतः अ

श्रीमद्भागवतटीकायां अष्टमस्कंधे
१५

एवं च न वृश्चिकादिवदपराधः तर्हि सोढव्य इति ५१ पुष्पदन्त्रग्रहे मुग्धेषु कृत्स्नश्रीरिति विज्ञेयाहुः ५२ तदाज्ञा
या प्राणिनो नाय्यामित्यभावः ५३ गुणानां विविधतया सृज्यत इति विसर्जनं तत्रापि नानास्वभावादयो यस्मात् ५६

अपराधः सकृद्भर्त्रा सोढव्यः स्वप्रजाकृतः क्षन्तुमर्हसि शान्तात्मन्मूढस्य त्वामजानतः ५१ अनुगृह्णी
ष्व भगवन्प्राणांस्त्यजति पन्नगः स्त्रीणां नः साधुशोच्यानां पतिः प्राणः प्रदीयतां ५२ विधेहि ते किंकरी
णामनुष्ठेयं तवाज्ञया यच्छ्रद्धयानुतिष्ठन्वै मुच्यते सर्वतो भयात् ५३ श्रीशुक उवाच इत्थं स नागप
त्नीभिर्भगवान्समभिष्टुतः मूर्छितं भग्नशिरसं विससर्जांघ्रिकुट्टनैः ५४ प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः का
लियः शनकैर्हरिं कृच्छ्रात्समुच्छ्वसन्दीनः सर्पः प्राह कृताञ्जलिः ५५ कालिय उवाच वयं खलाः स
होत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यवः स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदसद्ग्रहः ५६ त्वया सृष्टमिदं वि
श्वं धातर्गुणविसर्जनं नानास्वभाववीर्यौजोयोनिबीजाशयाकृति ५७ वयं च तत्र भगवन्सर्पा जात्यु
रुमन्यवः कथं त्यजामस्त्वन्मायां दुस्त्यजां मोहिताः स्वयं ५८ भवान्हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः
अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्विधेहि नः ५९ श्रीशुक उवाच इत्याकर्ण्य वचः प्राह भ
ग: गवान्कार्यमानुषः नात्र स्थेयं त्वया सर्प समुद्रं याहि मा चिरं स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्यो गोनृभिर्भुज्यतां नदी
पद्मिभिर्मुनिभिः स्त्रैव प्रतोवाहिमसान्तया ५९

तामसा जन्मैव उरुमन्युर्येषां ते तथा यं कथं त्यजामः ५७ ह्रियं स्याद् तत्र त्वन्मायासंयोगे भवानेव कारणमित्यनुग्रहं
विधेहि वा मम मान्यया वा दंडी नीति ईश्वरत्वान्निग्रहं वा विधेहि ५८ यतो गोभिर्नृभिश्च नदी भुज्यतामिति ५९ ॥
राम

श्रीः
भा०द०
स०टी०
७६

नपुष्पंतेनोभयमाप्नुयात्तस्यपुष्पाभिर्मर्यंतेनोस्मात्नीयमित्यात्ता इतोपिवयानिर्गतश्चमित्याह ५९ अथवासयितेनम
वसमभवतीतिभावः नवतवगरुडाद्भयमवेदित्याह द्वीपमिति ६० इतिश्रीभागवतभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेषोड
शोध्यायः १६

यएतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यंमदनुशासनं कीर्तयन्नुभयोःसन्ध्योर्नयुष्मद्भयमाप्नुयात् ५९ योस्मिन्स्ना
त्वामदाक्रीडेदेवादीस्तर्पयेज्जलैः उपोष्यमांस्मरन्नर्चेत्सर्वपापैःप्रमुच्यते ६० द्वीपंरमणकंहित्वाह्रद
मेतमुपाश्रितः यद्भयात्ससुपर्णस्त्वांनाद्यान्मत्पादलांछितं ६१ ऋषिरुवाच एवमुक्तोभगवताकृष्णे
नाद्भुतकर्मणा तंपूजयामासमुदानागपत्न्यश्चसादरं ६२ दिव्याम्बरस्रग्मणिभिःपरार्ध्यैरपिभूषणै
ः दिव्यगंधानुलेपैश्चमहत्योत्पलमालया ६३ पूजयित्वाजगन्नाथंप्रसाद्यगरुडध्वजं ततःप्री
तोभ्यनुज्ञातःपरिक्रम्याभिवाद्यतं ६४ सकलत्रसुहृत्पुत्रोद्वीपमब्धेर्जगामह तदैवसामृतजला
निर्विषायमुनाभवत् ६५ अनुग्रहाद्भगवतःक्रीडामानुषरूपिणः गतेसर्पेपरिक्षिप्तेपुनर्वि
वागते ६६ गोपाऊचुर्निह्रादेनसिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः कृष्णमक्लिष्टकर्माणंमन्यविस्मितचेतसः ६७
तरुवृन्मेदिनीगोपाः हृष्टाःशिवजलान्नदीं गीयमानःसगोपीभिःश्रीकृतेचारुविक्रमः संस्तूयमानोगो
पैश्चकृष्णोव्रजमुपागतः ६८

मे

नागेश्वमर्दपोनागालयंतंनिरयापयत् बधन्सदःखलः श्रोतानाभ्रंसस्तवदेवादपात् ॐनमःकमलदलवि ७६
पुलनयनायरामचंद्रायनमोनमः

श्रममेनममर्षियं तदुपाहार्यैः सुपर्णभक्ष्यैः सर्पजनैः सर्पापवर्जनाः तैः नागानां संवंधीयस्मिन्नेकैकेना
गोदीयते तथाभूतो यो वलिः सुपर्णाय निरूपितः वानस्पतिः वनस्पतेर्मूले देयः नागालयवधापविहाय
यो वलिः निरूपितः उपकल्पितः २ तेवनागाः स्वंस्वंभागं सुपर्णाय यच्छंति ततो भीताः गोपीथाय रक्ष
णाय ३ विषवीर्यात्मायो मदस्तेनाविष्टः काद्रवेयः कद्रूपुत्रः गारुतं कदर्थीकृत्य विगणय्य यद्वा उपहार्यैः

राजोवाच नागालयं रमणकं कस्मात्तत्याज कालियः किं वा कृतं सुपर्णस्य तेनैकेनासमंजसः
१ शुक उवाच उपहार्यैः सर्पजनैः मासि मासीह यो वलिः वानस्पत्यो महावाहो नागानां प्राङ्नि
रूपितः २ स्वंस्वंभागं प्रयच्छंति नागाः पर्वणिपर्वणि गोपीथायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने
विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं वुभुजे वलिः ४ तच्छ्रुत्वा
कुपितो राजन्भगवान्भगवत्प्रियः विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् ५ तमापतंतं तर
सा विषायुधः विषायुधः प्रत्यभ्ययादुच्छ्रितनैकमस्तकः दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्ददायुधः करालजि
ह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः ६

सुपर्णभक्ष्यैः सर्पापवर्जनाः तैर्नागानां संवंधीयस्मिन्नेकैको नागो दीयते तथाभूतो यो वलिः सुपर्णाय नि
रूपितः तत्र स्वंस्वंभागं सर्वे नागाः प्रयच्छंति कालियस्तु न प्रयच्छति किं तु अन्यैर्दत्तमपि वलिं स्वयमेव वुभुजे
४ विषमेवायुधं यस्य सः प्रत्यभ्ययात् योद्धुं प्रतिजगाम उच्छ्रितानेकमस्तकः उन्नमितानेकफणः दद्यायु
धः करालजिह्वश्चासौ उच्छ्वसितोग्रलोचनः उच्छ्वसितानि उन्नमितानि उग्राणि लोचनानि यस्य सः ६ रा
मचंद्रायनमोनमः

तार्क्ष्यपुत्रो गरुडः मधुसूदनस्यासनं यस्मिन्सः ७ तस्य गरुडस्यागम्यं अगाधतया दुरासदं ८ तदगम्य

तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान्प्रचंडवेगो मधुसूदनासनः पतत्रिणा सव्येन हिरण्यरोचिषा ज
घान कद्रूसुतमुग्रविक्रमः ७ सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोतीव विह्वलः ह्रदं विवेश का
लिंद्याः तदगम्यं दुरासदं ८ तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितं निवारितः सौभरिणा प्रस
ह्य क्षुधितोहरत् ९ मीनान्सुदुःखितान्दृष्ट्वा दीनान्मीनपतौ हते कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्य
क्षेममाचरन् १० अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान्स खादति सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवी
म्यहं ११ तत्कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः
१२ कृष्णं ह्रदाद्विनिष्क्रांतं दिव्यस्रग्गंधवाससं महामणिगणाकीर्णं जांबूनदपरिष्कृतं १३
उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा इवासवः प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याभिरेभिरे १४ यशो
दा रोहिणी नंदो गोप्यो गोपाश्च कौरव कृष्णं समेत्य लब्धेहा आसन्लब्ध
मनोरथाः १५

तत्रकारणमाह तत्रेति तेनालंकृतं तिनिवारितोपि ९ लेलिहः सर्पः तत्रावात्सीत् १२ जांबूनदेन स्व
र्णेनालंकृतं १३ असवः प्राणाः इंद्रियाणि प्रमोदनिभृतात्मानः आनंदपूर्णमनसः १४ ल
ब्धेहा लब्धचेष्टाः १५ ॥

नगाह्वृत्ता सुपि सर्वे स्पृष्ट्वाः संततः सघपवविन्नुह्वाडुत्यर्थैः १६ नष्टलब्धप्रजानष्टप्रायाप्रनर्लब्ध्वा प्रज्ञायया का
१९ श्रमेणाकर्षितास्तु पङ्कलग्नाते २१ कालाग्ने संक्रमपादयोः नमृतेयोभिभिमः किंत्वस्थिरणविप्रयोगादि

रामश्चाच्युतमालिंग्यजहासास्यानुभाववित् ये स्नातमंकमारोप्यपुनः पुनरुदेदन १६ नगागा
वोत्रूषावत्सालेभिरेपवमोस्मुदं १६ नंदं विप्रासमागम्यगुरवः सकलत्रकाः १७ ऊचुस्ते कालिय
ग्रस्तोदिष्ट्यामुक्तस्तवात्मजः १७ देहिदानंद्विजातीनांकृष्णनिर्मुक्तिहेतवः १८ नंदः प्रीतमनारा
जन्गाः सुवर्णंतदादिशत् १८ यशोदाचमहाभागानष्टलब्धप्रजामती परिष्वज्यांकमारोप्यमु
मोचाश्रुकणान्मुहुः १९ तां रात्रिंतत्रराजेन्द्रक्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्षिताः ऊषुर्व्रजौकसोगावः कालि
न्द्याउपकूलतः २० तदाशुचिवनोद्भूतोदावाग्निः सर्वतोव्रजं सुप्तंनिशीथआवृत्यप्रदग्धुमुपच
क्रमे २१ ततउत्थायसंभ्रान्तादह्यमानाव्रजौकसः कृष्णंययुस्तेशरणंमायामनुजमीश्वरं २२ कृष्ण
कृष्णमहाभागहेरामामितविक्रम एषघोरतमोवह्निस्तावकान्ग्रसतेहिनः २३ सुदुस्तरान्नः
स्वान्पाहिकालाग्नेःसुहृदः प्रभो नशक्नुमःत्वच्चरणंसन्त्यक्तुमकुतोभयं २४ इत्थंस्वजनवैक्लव्यं
निरीक्ष्यजगदीश्वरः तमग्निमपिबत्तीव्रमनंतोनंतशक्तिधृक् २५

वाहुः नशक्नुमइति विमोहितोहितं देवनततःस्वशरणंगतान् गोपानपादनेनतोंस्मावनेनावदुनवह्निनः
२४

श्री॰ भा॰द॰ स॰टी॰ १८ इति भा॰ श्री॰ पि॰ वंदस्ता स्कं॰ स॰ द॰ ध्यायः १७ अष्टादशेनन्तो ग्रीष्मे वसंतगुणलक्षिते प्र॰
ह्रानयद्धलेनालं प्रलंबं लीलया हरिः कृष्णावृत्तं फलाग्रे तु कालियस्य समैकोनत्वे बलं प्रलंबं तं गोसमसाह
पदमातिहा १ गोपालछद्ममायया गोपालनमेव छद्म प्रच्छन्नतया २ वसंतमास्यमाह्वत्तर्भिः ३ यत्रग्री
ष्मेपि निर्झराणां निर्ह्रादेन घोषेण निवृत्त स्वानाः छन्नध्वनयो विफल्लिकाः कठोरध्वनयः क्षुद्रकीटका यस्मि

इति श्रीभागवते दशमस्कंधे कालियदमनं नाम सप्तदशोध्यायः १७ श्रीशुक उवाच अथ।
कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः अनुगीयमानो न्यविशद्व्रजं गोकुलमंडितं १ व्रजे वि
क्रीडतोरेवं गोपालछद्ममायया ग्रीष्मो नामर्तुरभवन्नातिप्रेयान्शरीरिणां २ स च वृंदावन
गुणैर्वसंत इव लक्षितः यत्रास्ते भगवान्साक्षाद्रामेण सह केशवः ३ यत्र निर्झरनिर्ह्राद।
निवृत्तस्वनझिल्लिकं शश्वत्तच्छीकरर्जीषद्रुममंडलमंडितं ४ सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायु।
ना कल्हारकंजोत्पलरेणुहारिणा न विद्यते यत्र वनौकसां दवो निदाघवह्न्यर्कभवोतिशाद्वले
५ ॥

न्ते स्वरेति पाठे स्वरो गान्धर्वं जातित्वमिति कोशः स्वराणां गान्धर्वाणां झिल्लिकाः कठोरध्वनिः तथाभूतं वृंदा
वनं भवति किं च शश्वत्तेषां निर्झराणां शीकरैः अंबुकणैः ऋजीषाः स्निग्धाः ये द्रुमाः तेषां मंडलैर्मंडितं
४ यत्र ग्रीष्मे वनेवा निदाघो ग्रीष्मः तेन तत्कालीनवह्न्यर्काभ्यां च भवति यो दवः तापः अतिशाद्वले अति
हरितनृणकीर्णे यद्वा अतिक्रांतशाद्वलेपि स्थाने ५

नन्वग्राह्यमेवकृतमस्यतत्राह अगाधेति अगाधानितोयानियासांतासांह्रदिनीनांतटस्पर्शिभिरूर्मिभिः पुलिनैः
द्रवन्तीभ्यःपंकोयस्याःतस्याभुवोरसंशाद्वलितंशाद्वलंतृणंतच्चविषवदुल्बणाअपिसूर्यरश्मयःनगृह्णन्तेनहे
ति ५ तद्वनेनदेतःविचित्रमृगाद्विजाश्चयस्मिन्गायन्तोमयूराभ्रमराश्चयस्मिन्कूजन्तःकोकिलाःसारसाश्चय

अगाधतोयह्रदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याःपुलिनैःसमन्ततः नयत्रचण्डांशुकराविषोल्बणाभुवोरसं
शाद्वलितंचगृह्णते ५ वनंकुसुमितंश्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजं गायन्मयूरभ्रमरंकूजत्कोकिलसार
सं ६ क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णोभगवान्बलसंयुतः वेणुंविरणयन्गोपैर्गोधनैःसंवृतोविशत् ७
प्रवालबर्हस्तबकस्रग्धातुकृतभूषणाः रामकृष्णादयोगोपाननृतुर्युयुधुर्जगुः ८ कृष्णस्यनृ
त्यतःकेचिज्जगुःकेचिदवादयन् वेणुपाणितलैःशृङ्गैःप्रशशंसुरथापरे ९ गोपजातिप्रतिच्छन्ना
देवागोपालरूपिणः ईडिरेकृष्णरामौचनटाइवनटंनृप ॥ भ्रामणैर्लंघनैःक्षेपैःरास्फोटनविक
र्षणैः चिक्रीडतुर्नियुद्धेनकाकपक्षधरौक्वचित् ११ क्वचिन्नृत्यत्सुचान्येषुगायकौवादकौक्वचित्
शशंसतुर्महाराजसाधुसाध्विति वादिनौ १२ क्वचिद्बिल्वैःक्वचित्कुंभैःक्वचामलकमुष्टिभिः अस्पृ
श्यनेत्रबन्धाद्यैःक्वचिन्मृगखगेहया १३ ॥ १४
गमायनमः

सिंसलन्वप्रविशत् ॥ काकपक्षाःचूडाकरणास्थानकेशाःभ्रमणादिप्रकारैःनियुद्धेनबाहुयुद्धेनवा
चिक्रीडतुः ११ निम्बैर्निम्बफलैःअस्पृश्यनेनबन्धस्तुनदाद्यैमृगानांखगानांचेष्टया १३ ॥

श्रीः
भा·द·
प्र·टी·
७५

दंडुरप्लावैः मंडूकैल्लुतिभिः स्पंदोलिकयादोलायांवनेननृपानामिवलीलया १५ नद्यः अद्रिद्रोण्यः पर्वतस्थः कुंजानि
वल्लतादिपिहितस्थानानि कुंजेषुकाननेषुसरःसुच १६ पशूंश्चारयतोःसतोःतद्वने तस्मिन्वनेतयोर्जिहीर्षयाहंतुमि

क्वचिद्दर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहासकैः कदाचित्स्पंदोलिकयाकर्हिचिन्नृपलीलया १५ एवंतौलोकसिद्धाभिः
क्रीडाभिश्चेरतुर्वने नद्यद्रिद्रोणिकुंजेषुकाननेषुसरःसुच १६ पशूंश्चारयतोर्गोपैस्तद्वनेरामकृष्णयोः
गोपरूपःप्रलंबोगादसुरस्तज्जिहीर्षया १७ तंविद्वानपिदाशार्होभगवान्सर्वदर्शिनः अन्वमोदततत्स
ख्यंवधंतस्यविचिंतयन् १८ तत्रोपाहूयगोपालान्कृष्णःप्राहविहारवित् हेगोपाविहरिष्यामोद्वंद्वीभूयय
थायथं १९ तत्रचक्रुःपरिवृढौगोपारामजनार्दनौ कृष्णसंघट्टिनःकेचिदासन्रामस्यचापरे २० आचेरु
र्विविधाःक्रीडावाह्यवाहकलक्षणाः यत्रारोहंतिजेतारोवहंतिचपराजिताः २१ वहंतोवाह्यमानाश्चचा
रयंतश्चगोधनं भांडीरकनामवनंजग्मुःकृष्णपुरोगमाः २२ रामसंघट्टिनोयर्हिश्रीदामवृषभादयः
क्रीडायांजयिनस्तांस्तानूहुःकृष्णादयोनृप २३ उवाहकृष्णोभगवान्श्रीदामानंपराजितः वृषभंभ
द्रसेनस्तुप्रलंबोरोहिणीसुतं २४

यथायथंवयोबलाद्यनुरूपंद्वंद्वीभूय १९ परिवृढौनायकौतत्रकेचनश्रीकृष्णसंघट्टिनःकृष्णप·
क्षया १७ राम
क्षीयाः २० वाह्यमानाआरूढाउह्यमानाः २२ ॥
कृष्णकृष्ण

हूस्तहर्षिवंवनायप्रवकल्पानेप्रमिन्निनिप्रवेरोहरणंमर्यादानतः परंस्वमगात् २५ धवणिधरेस्ववक्षोरवंयस्यतं
निजमामवंवपुरास्थितः पुरटपरिच्छदः स्ववर्णालंकारः तडिद्युमान् विद्युदीप्तिमान् इमलेकारेणोपमा उ
दूपतिवाडितिरामोपमा तदूपतिनाबाणोपतिवहतीतितदूपतिवाडू यदियथोवितस्यानेपुस्थितावियतोभ
वति उपरिवोदूपतितदासवदोयथाभवतितद्दत् वभाविस्यर्थः २६ प्रस्लमतिवेगेनप्रदीप्तहझोयस्मिंस्तत्

प्रविषह्यमन्यमानोरामंदानवपुंगवः वहद्दूरतरंप्रागादवरोहननतः परं २७ नमुद्दहन्धरणिधरे
यो दूगोदवंमहास्वरोविगनवजोनिजंवपुः समास्थितः पुरटपरिच्छदोवभौतडिद्युमानुदूपतिवाडिवांबु
दाः २८ निरीक्ष्यवासवपुरलमंबरेचरप्रदीप्तहग्भ्रुकुटितटोग्रदंष्ट्रकं ज्वलच्छिखकटककिरीटकुं
डलंवैषाद्भुतंहलधरईषदत्रमत् २९ प्रथागतस्तिरसयोरिपुंबलोविहायसार्थमिवहरंतमात्मनः
हृषाहनच्छिरस्तिटवेनमुष्टिना सयाधियोगिरिमिववज्रवंहसा ३०

भ्रुकुटितटसंलग्नाउग्रादंष्ट्रायस्मिंस्तत् प्रदीप्तटकभ्रुकुटिंतंयस्मिन् ज्वलंत्यः शिखाः केशाः यस्मिन्स्तत् २९
प्रागताम्सरतिस्तानंयस्यमः प्रतएवाभवः प्रात्मनः सार्थंगोपसमूहंविहायहरंतंरिपुमहननत् जघान यद्वाविहा
यसा प्राकाशमार्गेण प्रात्मनः प्रासमर्थमिवहरंतमिति वज्रंरंहसावज्रवेगेनमुष्टिनानस्यप्रलंबस्यमस्तकेमु
ष्टिहननेनेनजीवितत्यइस्यागतस्मृतिः प्रासस्तानोवा ३० ॥ राम
हूस्यायनमोनमः

श्रीः
भा०द०
स्क०टी०
८०

अपस्मृतो गतस्मृतिः महारवं समीरयन् व्यसुर्गतप्राणः मघवत आयुधेन वज्रेणाहतः २९ तदर्हणं तद्
योग्यं ३१ ३२ श्री भा दी का द श मे ऽष्टा द शो ऽध्या यः १८ ऊनविंशे निविष्टे तु गोपगोकुलम्

स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्वमन्रुधिरमपस्मृतोऽसुरः महारवं व्यसुरपतत्स
मीरयन्गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः २९ दृष्ट्वा प्रलंबं निहतं बलेन बलशालिना गोपाः
सुविस्मिता आसन्साधु साध्विति वादिनः ३० आशिषोऽभिगृणन्तस्तं प्रशशंसुस्तदर्हणम् प्रेत्या
गतमिवालिंग्य प्रेमविह्वलचेतसः ३१ पापे प्रलंबे निहते देवाः परमनिर्वृताः अभ्यवर्षं
बलं माल्यैः शशंसुः साधु साध्विति ३२ इति भा द श मे ऽष्टादशोऽध्यायः १८
शुक उवाच क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्गावो दूरचारिणीः स्वैरं चरंत्यो विविशुस्तृणलोभेन गह्व
रं १ अजा गावो महिष्यश्च निर्विशंत्यो वनाद्वने इषीकाटवीं निर्विविशुः क्रंदंत्यो दावतर्षिताः २
तेऽपश्यंतः पशून्गोपाः कृष्णरामादयस्तदा जातानुतापा न विदुर्विचिन्वंतो गवां गतिं ३

कुतः मुंजाटव्यामरण्याग्नेरद्भुतं निपानतः दूरचारिणीः दूरचारिण्यो वनाद्वनं निर्विशंत्यः १ दा
वेन तर्षिताः तप्ताः क्रंदंत्यः इषीकाटवीमत्र किंतवनं तृणविशेषारण्यं निर्विविशुः २ कृष्णरामौ
आदिर्येषां ते न तत्ते ३ ॥

राम
८०

नासांगवां खुरदच्छिन्नैः तृणैर्गोष्पदैरंकितैः तैश्च भूप्रदेशैः तृणैर्वा मार्गमन्वगमन् नष्टाजीव्यागतजीवि
कासाधनाः श्रान्तएव विचेतसः ४ मुंजाटव्यामितिमेघगोपालेनाहृताः ५ गोपानांनाम्नाहेतुर्वनवह्निः सर्वतः
प्रादुरभूत् सारथिनावायुना ७ कृष्णमहाशब्देशान्तृणमार्गादिजनितात् तन्द्रालमेव भांडीरं नीताः नाना

तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नैर्गोष्पदैरंकितैर्गवां मार्गमन्वगमन्सर्वेनष्टाजीव्याविचेतसः ४ मुंजा
टव्यांभ्रष्टमार्गंक्रंदमानंस्वगोधनं संप्राप्यतृषिताःश्रान्ताःततस्तेसंन्यवर्तयन् ५ ताआहूता
भगवतामेघगंभीरयागिरा स्वनाम्नांनिनदंश्रुत्वाप्रतिनेदुःप्रहर्षिताः ६ ततःसमंताद्दवधूम
केतुर्यदृच्छयाभूत्क्षयकृद्वनौकसां समीरितःसारथिनोल्बणोल्मुकैर्विलेलिहानःस्थिरजंगमा
न्महान् ७ तमापतंतंपरितोदवाग्निंगोपाश्चगावःप्रसमीक्ष्यभीताः ऊचुश्चकृष्णंसबलंप्रपन्ना
यथाहरिंमृत्युभयार्दिताजनाः ८ कृष्णकृष्णमहावीर्यहेरामामितविक्रम दावाग्निनादह्य
मानान्प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः ९ नूनंत्वद्बांधवाःकृष्णनचार्हंत्यवसीदितुं वयंहिसर्वधर्मज्ञत्वन्ना
थास्त्वत्परायणाः १० श्रीशुकउवाच वचोनिशम्यकृपणंबंधूनांभगवान्हरिः निमीलयतमाभै
ष्टलोचनानीत्यभाषत ११ तथेतिमीलिताक्षेषुभगवानग्निमुल्बणं पीत्वामुखेनतान्कृच्छ्राद्यो
गाधीशोव्यमोचयत् १२ ततश्चतेऽक्षीण्युन्मील्यपुनर्भांडीरमापिताः निशम्यविस्मिताआसन्नात्मा
नंगाश्चमोचिताः १३ ॥

मोचय दित्यर्थः ११ द्रुतेनैव भांडीरं प्रापिताः १२ रामायविघ्नहरायरामचंद्रायवेदसे रघुनाथायनाथायसीतायाःपतयेनमः ॥ ॥

श्रीः
भा०द०
स्क०टी०
८१

श्रीदामादिभिर्गोपानां योगमायाकृतत्वेनानुभावितं सर्वं मा विरक्तेहन वह्निनिपाननः ३ श्री भा टी का
यां द श स्कं ए न वि शो यः १९ विंशे प्रावृट्शरच्छोभावर्णनेन वनौकसाम्‌ः प्रावृट्क्रीडानिरूप्यते गो
पानां मधुजोऽहरेः हेयोपादेयमानेन प्रावृट्शरदृतुप्रियोः वर्णनं तदद्भुतं सूर्यपूर्णकं लीलाविवक्षया तया

कृष्णस्य योगवीर्यं तद्योगमायानुभावितं दावाग्नेरात्मनः क्षेमं वीक्ष्य ते मेनिरेऽमरं १४ गाः सन्नि
गाः सन्निवर्त्य सायाह्ने सहरामो जनार्दनः वेणुं विरणयन्गोष्ठमागाद्गोपैरभिष्टुतः १५ गोपीनां
परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभवत् १६ इति श्री भा गवते द
शमस्कंधे को विं ध्यायः १९ श्रीशुक उवाच तयोस्तदद्भुतं कर्म दावाग्नेर्मोक्षमात्मनः गोपाः
स्त्रीभ्यः समाचख्युः प्रलम्बवधमेव च १ गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च तदुपाकर्ण्य विस्मिताः मेनिरे दे
वप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गतौ २ ततः प्रावर्तत प्रावृट् सर्वसत्वसमुद्भवा विद्योतमानपरिधि
र्विस्फूर्जितनभस्तला ३ सान्द्रनीलाम्बुदैर्व्योम सविद्युत्स्तनयित्नुभिः अस्पष्टज्योतिराछन्नं ब्र
ह्मेव सगुणं बभौ ४

प्रावृड्वर्णनं ततः प्रावर्तत त्यादिद्वाविंशत्या सर्वेषां प्राणिनां समुद्भव उत्पत्तिर्जीवनं तस्माद्यस्यां सा प्रावृट् वि
द्योतमानाः परिधयः परिवेषाः परिवेशास्तत्परिधिरिति विद्युद्भिर्लसिता दिशो यस्यां सा विस्फूर्जितैर्मेघ
भितं नभस्तलं यस्यां सा ३ सान्द्रैर्निविडैरीदृशैर्नीलवर्णैर्नीलैर्विद्युद्गर्जितसहितैः आच्छन्नं सगुणं गुणैराच्छन्नं जी
वात्मा विद्युद्गर्जितं तद्वदानां सन्नवरजस्तमोभिरूपमा ४ ॥

पर्जन्योमेघस्तर्पयोः पर्जन्यः सूर्यः स्वगोभिरुस्रैः कालेयथोचितसमये अन्नदानोपमाकदाचिदागतःसमयेपुनर्दा
नतायच्छति ५ अस्यविश्वस्यप्राणनंआप्यायनकरंजीवनमुदकंमुञ्चचुः कृपालवोयथाजनंतमंनिरीक्ष्यवा
युभिर्वेपितानम्रकंपितमार्गाः तदाप्यायनायस्वजीवनमपित्यजंति तद्वन्महांतोमेघाः तडित्रैः तमंविश्वं

अक्षोमामात्रिपीतंयद्वन्म्यानतत्समर्थंवस्तु स्वगोभिर्मेत्तुमाहेमेपर्जन्यःकालआगते ५ तडित्वंतोमहामे
घाः वंदस्त्वमनवेपिताः प्राणनंजीवनंतस्यमुञ्चचुःकरुणाइव ६ तयहस्तपादेवमीडंग्रंआसीदर्षीय
सीमही यथैववकामायतयमसन्तुः संप्राप्यतत्फलम् ७ निशामुखेषुचेयेनात्मसमाभातिनग्रहाः
यथायापेनपापंज्ञानहिवेदाःकलौयुगे ८ स्कुवायर्जेमनिनदंमंडूकाव्यसृजन्नवं तूष्णींशयानाःप्रा
ग्यद्ब्राह्मणानियमात्यये ९ आसन्नुत्पथवाहिन्यःक्षुद्रनद्योनुशुष्यतीः पुंसोयथास्वतंत्रस्यदेहद्र
विणसंपदः १०

निरीक्ष्यप्रेरिताः जीवनंमुमुचुरितिः ६ तयसः श्रीक्षेणाहस्तपादेवमीपर्जन्यसिक्तामिहसेवनेधातुः वर्षीयसीउ
त्तवामुष्टिकाम्यंतपोयस्यतस्यतन्तुः कामान्संप्राप्यपयेथेति ७ नित्यकर्मावसानेप्रवायीणांनिनदंस्कुर्वान
त्किप्रायपाधीयंतेतदादिति ९ अनुशुष्यतीः अनुशुष्येत्यः अस्वतंत्रस्यइंद्रियपरतंत्रस्यस्वतंत्रस्यनिरंकुशा
स्येतिवा १०

प्री: भा-टू- ह-टी- ८२

हरिभिर्नीलैः शष्पैः बालतृणैर्नीलवर्णाङ्कुरैः कविदिन्द्रगोपैः कीटविशेषैर्लोहिता तत्र तत्र उच्छिलिन्ध्रैः
छत्राकारैः कन्दलैः कृतच्छाया भूमिः शोभते सेनामर्यादित्य ॥ ११ देवानामिति नदानां हि इष्टैः रविच्छेदे लसं
नः प्रियं वाद्यमुद्यद्वैः विच्छेदभयेन तन्नायं वेति १२ प्रभिन्नः प्रविभक्तः यथा हरिर्निषेवयेति हरि

हरितां हरिभिः शष्पैः इन्द्रगोपैश्च लोहिता उच्छिलिन्ध्रकृतच्छाया भूमिर्भीरिव पुण्यभृत्
११ देवानामनुसंपद्भिः कार्तिकान्तमुद्यदनुः धनिनामतुतापं वदैवाधीनमजानतां १२ न
लक्ष्यते लोकः सर्वे नववारि निषेवया प्रविश्यनुरूप विरूप यथा हरिनिषेवया १३ सरिद्भिः
गतः सिन्धुः शुद्धभेदस्य सर्वोभिमानदृप प्रपद्य योगिनः विरक्ताः कामार्तगुणा पुण्यया १४ गिरियो
वर्षधारा तितिक्षन्नमानाना विव्यथुः अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः १५ मार्गा बभूवुः
बुः सन्दिग्धास्तृणैः छन्नाह्यसंस्कृताः नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालहता इव १६ लोक
बन्धुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्य पुरुषेषु गुणिष्विव १७

सेवायां प्रवृत्तानां हि सर्वमेव सर्वैकविराम भवतीति स्याः परमधर्मवानपरमसाधवत्वमिति तद्धिति १३ कामा
कामवासना युक्तमिति प्रसन्नोभिसाम्य गुणविषये युज्यत इति नियतिसाक्षिसंगतिसाम्य १४ अथोदा
तत्त्ववेत्तोपेक्षते १५ असंस्कृता श्रुताः पाठः नाभ्यस्यमाना इत्यसंस्कृतसाम्य कालेन वाहना इति तृणा
छादनसाम्य १६ यथाकामिन्यः पुंश्चल्यः १७

निर्गुणंगुणरहितमपिगुणानिर्गोर्जितशाह्नवतिप्रभात् अशोभनगुणव्यतिकरात्मकेव्यक्तेप्रपंचेगुणवा
न्निर्गुणः गुरुहर्षोयथेति १८ स्वभासाभासितया अहंमन्यातिस्वचेतन्येनेवप्रकाशितेनाहंकारेणकृतेनजीवो
यथा यहाग्रहेविहान् दानावैमाश्नूरइतिस्वपनीतेवारोपितेयेति १९ मेघागमेनोत्सवायेषांमत्तोहृष्टाः

पत्तुर्वियति मा हृहं इतिनिर्गुणंचगुणान्वभात् व्यक्तेगुणव्यतिकरेगुणवान्गुरुहर्षोयथा १८ नरा
ग्रात्पृयङ्क्त्रः स्वज्योत्स्नाराजितैर्ग्रैनैः अहंमन्याभासितयास्वभासागुरुहर्षोयथा १९ मेघागमो
त्सवाहृष्टाः प्रत्यानंदन्शिखंडिनः गृहेषुतप्तानिर्विण्णायथाच्युतजनागमे २० पीत्वापःपा
दपाःपद्भिरासन्नानात्ममूर्तयः प्राक्क्षामास्तपसाश्रांतायथाकामानुसेवया २१ सरःस्वशां
तरोधःसुन्यूषुरंगापिसारसाः गृहेष्वशांतकृत्येषुग्राम्याइवदुराशयाः २२ जलौघैर्निरभिद्यं
तसेतवोवर्षतीश्वरे पाषांडिनामसद्वादैर्वेदमार्गाःकलौयुगे २३ व्यमुंचन्वायुभिर्नुन्नाभूते
भ्योऽमृतंघनाः यथाशिषोविट्पतयःकालेकालेद्विजेरिताः २४ ॥ ॥

अशांतानिपंकवंटकयुक्तानिरोधांसितटानियेषांतेष्वपिन्यूषुःनित
नानात्ममूर्तयः अनेकरूपादेहाः २१
रामावसन् सारसाश्चक्रवाकाश्च अशांतानिशेषाणिअनुपरतानिवाहकृत्यानियेषुतेष्वपि
गृहेषु २२ ईश्वरेइंद्रे २३ नुन्नाः प्रेरिताः आशिषःकामान् विट्पतयो
राजानः वणिजांपतयोवाद्विजेरिताः पुरोहि
तैरुक्ताः २४

प्रावृषि कृतां क्रीडां वर्णयति एवं वनमिति सप्तभिः वार्षिकं समृद्धं २५ वनौकसः पुलिन्दाः प्रमुदिताः भ
गवान्दृष्टो तथा वनराजीर्मधुश्च्युतः सारस्रवाः ददृशे गिरेः सकाशाज्जलधाराः तासां नादात् आ
सन्नाः निकटवर्तिनीर्गुहाश्च ददर्श वनौकसः प्रमुदिता आसन् तथा वनराजीर्वनराजयः मधुश्च्युत आसन्

एवंवनंतद्वर्षिष्ठंपक्वखर्जूरजंबुमत् गोगोपालैर्वृतोरंतुंसबलःप्राविशद्धरिः २५ धेन
वोमंदगामिन्यऊधोभारेणभूयसा ययुर्भगवताहूताद्रुतंप्रीत्यास्नुतस्तनीः २६ वनौकसः
प्रमुदितावनराजीर्मधुश्च्युतः जलधारागिरेर्नादादासन्नाददृशेगुहाः २७ क्वचिद्वनस्पति
क्रोडेगुहायांचाभिवर्षति निर्विश्यभगवान्रेमेकंदमूलफलाशनः २८ दध्योदनंसमानी
तंशिलायांसलिलांतिके संभोजनीयैर्बुभुजेगोपैःसंकर्षणान्वितः २९ शाद्वलोपरिसंवि
श्यचर्वतोमीलितेक्षणान् तृप्तान्वृषान्वत्सतरान्गाश्चस्वोधोभरश्रमाः ३० प्रावृट्श्रियंचतां
वीक्ष्यसर्वभूतमुदावहां भगवान्पूजयांचक्रेआत्मशक्त्युपबृंहिताः ३१ एवंनिवसतोस्तस्मि
न्रामकेशवयोर्व्रजे शरत्समभवद्व्यभ्रास्वच्छांब्वपरुषानिला ३२

तावेवंभूतान् ददृशे सर्वतोदर्शी भगवान् तथा धाराणां नादात् गुहाश्चेति २७ अथशरदं
वर्णयति एवंनिवसतोरित्यष्टादशभिः ३१ विगतान्यभ्राणि यस्यां सा स्वच्छांबुश्चनिय
सासा अपरुषः शान्तोऽनिलो यस्यां सा भासाव ३२

नीरजानां उत्पन्नानि प्रकृतिं ययुः यथा शरदा कृत्वा नीरजानां उत्पत्त्या वा ३३ व्योम्न इति व्योम्नः अब्दं भूतानां शाबल्यं भुवः पङ्कं अपां
मलान् शरत् हृतवत् आश्रमिणां चतुर्णां कृष्णे जाता भक्तिर्यथा अशुभं समस्तं हरति तथा हि वर्षासु वारिणो त्रिव
र्योदकाहरणेन कृष्णे मेघ यथा भक्तिर्हरति तथा पूर्णस्य तेन अनुपयोगात् गुरुभिरपि दत्त नार्थस्य तस्यानियो
गात् एवं व्योम्नोऽब्दं शरत् जहार यथा गृहिणः आश्रमादि संकटं भक्तिर्हरति विविक्तवासहरत्वं मुमुक्षोः तथा
भूतानां शाबल्यं सांकार्यं शरत् वर्षासु हि दृष्टिभिया संकुलानि वसन्ति यथा च वानप्रस्थस्य मलधारणादि अशुभं

शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ३३ व्योम्नोऽब्दं भू
तशाबल्यं भुवः पङ्कमपां मलं शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथाशुभं ३४ सर्वस्वं जलदा हित्वा
विरेजुः शुभ्रवर्चसः यथा त्यक्तैषणाः शान्ता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ३५ गिरयो मुमुचुस्तोयं क्व
चिन्न मुमुचुः शिवं यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ३६ ॥ ॥

भक्तिर्हरति एवं तथा पङ्कं शरत् वर्षासु यथा च यतीनां कामादिवासनामलं श्रीकृष्णभक्तिर्हरति एवमपां
मलं शरदिति ३४ त्यक्तैषणाः त्यक्ताः पुत्रवित्तलोकैषणा यैस्ते ३५ शुभ्रं भावः नद्युपाध्यायाः कर्मविधाभि
वत्तानि तोयानि ज्ञानामृतं सर्वे नो वितरन्ति अपि तु दत्ता विवेकवतो यथा एवं गिरयः शिवं निर्मलं तोयं क्व
चिन्मुमुचुः क्वचित्तु नः प्रावृषीव सर्वत्र इति
३६ ॥

गाधेल्पेऽपि जलेवर्तमाना इति तथा ते मीनादयः नैवाविंदन्नैवलेभिरे ३७ शनैः शनैरिति तद्वन्ममतामिव पंकं अहंता
मिवाममतां च पंकत्वेनोज्जहुरिति ३८ आत्मनि जीवात्मनि उपरते सम्यक् उपरतक्रियो मुनिरिव निश्चलांबुरभूदसौ
उपरतागमाः निवृत्तवेदघोषः समुद्रो निरविवादःमौनो बभूव समुद्र इति ३९ केदारेभ्यो दृढसेतुशालिक्षेत्रेभ्यो

नैवाविंदन्क्षीयमाणं जलंगाधजलेचराः यथायुरन्वहं क्षय्यं नरामूढाः कुटुंबिनः ३७ गाधवा
रिचराःतापमविंदन्शरदर्कजं यथादरिद्रःकृपणः कुटुंब्यविजितेंद्रियः ३८ शनैःशनैर्ज
हुःपंकंस्थलान्यामांश्च वीरुधः यथाहंममतांधीराः शरीरादिष्वनात्मसु ३९ निश्चलांबुरभूत्तूष्णीं
समुद्रः शरदागमे आत्मन्युपरते सम्यक् मुनिर्व्युपरतागमः ४० केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णन्कर्षका
दृढसेतुभिः यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ४१ शरदर्कांशुजांस्तापान्भूतानामुडुपो
हरत् देहाभिमानजं बोधं मुकुंदो व्रजयोषितां ४२ खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकं स
त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनं ४३ अखंडमंडलो व्योम्नि रराजोडुगणैः शशी यथा यदु
पतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ।
४४

दृढैःसेतुभिरपः अगृह्णन् ततः परं स्रुत्यभावात् प्राणैरिंद्रियैः तन्निरोधेनेंद्रियप्रत्याहारेण ४१ देहा
भिमानजं बोधमिव व्रजयोषितां मुकुंदः अहरदित्यर्थः ४२ शरदा विमलाः तारका यस्मिंस्तत् शब्दब्रह्म
णो वेदस्यार्थान् पूर्वोत्तरमीमांसानिर्णीतान् दर्शयतीति तथा तदिव ४३ ॥
कृष्ण कृष्ण

समोन्स्नाधिकः प्रीतंवोसखवृतं प्रफुल्लकुसुमसमसंपृक्तंमारुतमाश्लिष्यजनाः तापंजहुः नतुगोप्याः यतः कृष्णा
पहृतचेतसः तेनकारणेनतासांसद्रः सहृदिति यद्वानकारउपमार्थः गोप्यानगोप्यइवकृष्णगतचेतसइतिचे
तसाकृष्णमालिंगयथागोप्यः तापंजहुरित्यर्थः ४५ पुष्पिण्योगर्भिण्यः अन्वीयमानाः स्ववृषैः स्वपतिभिः अ
निच्छयापिबलादनुगम्यमानाईश्वराराधनार्थः क्रियाबलात्फलैरनुगम्यमानाः समस्तभोगगर्भायथेति ४६

आश्लिष्यसमशीतोष्णंप्रसूनवनमारुतं जनास्तापंजहुर्गोप्योनकृष्णहृतचेतसः ४५ गावोमृगाःख
गानार्यःपुष्पिण्यःशरदाभवन् अन्वीयमानाःस्ववृषैःफलैरीशक्रियाइव ४६ उदहृष्यन्वारिजा
निसूर्योत्थानेकुमुद्विना राज्ञातुनिर्भयालोकायथादस्यून्विनानृप ४७ पुरग्रामेष्वाग्रयणैरिंद्रियैश्च
महोत्सवैः बभौभूःपक्वसस्याढ्याकलाभ्यांनितरांहरेः ४८ वणिङ्मुनिनृपस्नातानिर्गम्यार्थान्प्रपेदिरे
वर्षरुद्धायथासिद्धाःस्वपिंडान्कालआगते ४९ इति भा व द म धे प्र तमो यः २०

कुमुत्कुमुदंकान्तितोमुत् यस्येतिदस्युसाम्यं ४७ आग्रायणैर्नवान्नप्राशनाख्यैर्वैदिकैः ऐंद्रियैरिंद्रियार्थैः लौ
किकैश्चमहोत्सवैः कलाभ्यांरामकृष्णाभ्यांदर्शनादिमहोत्सवाभ्यां ४८ वणिजोयतयोनृपाः स्नातकाश्चवर्षाभ्यां
रुद्धासिद्धाःसंतः ततोनिर्गम्यार्थान् वाणिज्यलाभभिक्षादिदिग्विजयविद्यादीन्प्रपेदिरेप्रापयंत यथामंत्रयोगादि
सिद्धाः आयुषारुद्धाःकालेआगतेस्वपिंडान्भोगादिप्राप्यदेवादिदेहानिति ४९ इतिश्री भा टी का दश
मस्कंधेविंशोध्यायः २०

श्रीः
भा॰द
स॰टी
८५

श्रीः ॥ नरकं विंशे शरदृष्ट्वा वृंदावनगते हरौ तद्वेणुस्वनमाकर्ण्य गोपीभिर्गीतमीर्यते इत्थमेवं वृत्तं त
देवाह शरदा स्वच्छानि जलानि यस्मिंस्तत् वायुना वातमनुगतं तत्रैकं वाम मित्यर्थः १ ततः कुसुमि
तवनराजिषु शुष्मिणो मत्ता भृंगा द्विजाश्च तेषां कुलानि तैर्घुष्टानि सरांसि सरितो महीध्राश्च यस्मिंस्तद्वनं कु
सावगाह्य प्रविश्य वेणुमवादयत् २ तत्कृष्णस्य वेणुगीतं स्मरस्योदयो यस्मात् तत्तश्रुत्वा परोक्षं यथा भ
वति व्रजे स्थितत्वात् ३ विक्षिप्तमनसो व्याकुलचित्ता भीता यादृक् कृष्णस्मरणेन तासां मनसः क्षोभकं

शुक उवाच इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना न्यविशद्वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः
१ कुसुमितवनराजिशुष्मिभृंगद्विजकुलघुष्टसरःसरिन्महीध्रं मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः
सहपशुपालबलः चुकूज वेणुं २ तद्व्रजस्त्रिय आकर्ण्य वेणुगीतं स्मरोदयं काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य
स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ३ तद्वर्णयितुमारब्धाः स्मरंत्यः कृष्णचेष्टितं नाशकन् स्मरवेगेन
विक्षिप्तमनसो नृप ४ बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं बिभ्रद्वासः कनककपिशं वै
जयंतीं च मालां रंध्रान्वेणोरधरसुधयापूरयन् गोपवृंदैर्वृंदारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीत
कीर्तिः ५

त्वात्तदाह बर्हापीडमिति ४ नटवद्वरं वपुर्बिभ्रत् वृंदावनं प्राविशत् कथंभूतं वनं स्वपदैरंकितैः रमणं
रतिजनकं गोपवृंदैर्गीतकीर्तिः तथा बर्हस्य मयूरस्यापीडं शिरोभूषणं बिभ्रत् बर्हमापीडो यस्मिन् हरि
वपुषो विशेषणं वा वेणुवादनसमये हेतो रंध्रान्वेणोरिति श्रोतेन्द्रवदधरं वैधव भर्णाद्वे तारुण्यलतीगी
तत्वमपितमर्हतीति भावः ५

मुभिरेभिरेव वर्णयंत्यः पदे पदे परमानंदस्फूर्तिः श्रीकृष्णं परिष्वजिरे अनुवर्णनमेवाह अक्षण्वतामिति त्रयोदश
भिः ६ अक्षण्वतां चक्षुष्मतां नानावत्त्विदमेव फलं प्रियदर्शनं परमन्यन्न विदामः न विद्म इत्यर्थः तत्र फलं सखि
भिः सह पशून् वनं प्रवेशयतोः रामकृष्णयोर्वक्त्रं निपीतं तैरेव तज्जुष्टं सेवितं नान्यैरित्यर्थः कथंभूतं वक्त्रं अणुवेणवे
णुमनुवर्तमानं तेनावादयत् तथा अनुरक्तकटाक्षमोक्षं स्निग्धकटाक्षविसर्गं अथवा यैर्निपीतयोर्वक्त्रं तेन जुष्ट

इति वेणुरवं राजन्सर्वभूतमनोरमं श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वाः वर्णयंत्योभिरेभिरे ६ गोप्य ऊचुः
अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननु निवेशयतोर्वयस्यैः वक्त्रं व्रजेशसुतयोरन
वेणुजुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ७ चूतप्रवालबर्हस्तवकोत्पलाब्जमालानुपृक्तप
रिधानविचित्रवेषौ मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां र
ङ्गे यथा नटवरौ क्वच गायमानौ
॥ ८ ॥

मेतदक्षण्वतामक्ष्णोः फलमिति ७ अन्या आहुः चूतेति चूतप्रवालादीनां विचित्राभिर्मालाभिरनुपृक्तैर्युक्तं
तरां तरतः संयुक्तोपरिधानेन नीलपीतांबरेताभ्यां विचित्रौ वेषौ ययोस्तौ कुत्र कदाचित्पशुपालगोष्ठ्यां गोपाल
समाजानां मध्ये अलमत्यर्थं विरेजतुः अहो गोपानां पुण्य
मितिभावः ८ ॥

श्री:
भा-द-
पू-टी-
८६

हे गोप्यः अयं वेणुः किं स्म पुण्यमाचरत् कृतवान् कथं यस्मात् गोपिकानामेव भोग्यां सतीमपि दामो
दराधरसुधां स्वयं स्वातंत्र्येण यथेच्छं भुंक्ते कथं अवशिष्टरसं केवलमवशिष्टरसमात्रं यथा भवति यस्मो
याः सोऽजलेन पुष्टाः ता मातरः तन्त्याः ह्रदिन्यः हृष्यत्त्वचः विकसितकमलवनमिषेण रोमांचिताः लसंति ते ये
वंशे जाताः तेतरवो मधुधारामिषेणाश्रूणि मुमुचुः यथार्याः कुलवृद्धाः स्ववंशे श्रीभगवत्सेव
कं दृष्ट्वा हृष्यत्त्वचो मुमुचुर्वाऽविनतुष्टिरिति ९ हे सखि वृंदावनं भुवः कीर्तिं स्वर्गादपि विशेषेण तनोति विस्ता
रयति कथं यत् देवकीसुतस्य पादांबुजैर्लब्धा लक्ष्मीः शोभा संपद् येन तत् किंच गोविंदस्य वेणुमनु

अन्या ऊचुः गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् भुं
क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्याः ९ काश्चिदूचुः वृंदाव
नं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं यद्देवकीसुतपदांबुजलब्धलक्ष्मि गोविंदवेणुमनु मत्तमयू
रनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्ववरतान्यसमस्तसत्त्वं १० अपरा आहुः धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य ए
ता या नंदनंदनमुपात्तविचित्रवेशं आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसारैः पूजां दधुर्विरचितां
प्रणयावलोकैः ११

वा गोविंदवेणुमनु तदनंतरं मंद्रगर्जितनीलमेघं तं मत्वा मत्ता ये मयूराः तेषां नृत्यं प्रेक्ष्य अद्रिसानुषु अवरतानि
उपरतक्रियाणि अन्यानि समस्तानि सत्त्वानि यस्मिंस्तत् नैतदन्येषु लोकेषु विद्यते
अतो भुवः कीर्तिं वितनोतीत्यर्थः १० हे सखि मूढमतयः तिर्यग्जातयोऽपि एता हरिण्यः धन्याः यस्मात्
मानेव्याहुः कृतवत्यः किंच कृष्णसारैः स्वपतिभिः सहिता एव दधुः अस्माकं तु पतयो गोपाः ह्युद्धताः समा
लोकनं न सहंते इति भावः सविस्मये ११

हे गोप्य आश्चर्यं शृणुत वनवनितानामुत्सवो यस्मात् हृदयं श्रीलं वयस्यं तं श्रीकृष्णं निरीक्ष्य तेन वादितवेणोः संकीर्णगीतीं
तेषु वा विमानेनागच्छन्त्यो देव्यो देवानामेकेषु स्थितानामपि स्मरेणान्तर्मानाः परिशिथिलं मध्ये यासां मुग्धहृदः मोहे लिं
गमाहुः श्रुत्वा पद्मजः कवयः चूडया मानताः ॥११॥ अत्र सर्वं च वक्तुं भेदाश्चानीव समानिवक्तव्यात्तु रणो शृंकयये
तेभिमितेन त्वमितेः कर्णपुटैः पिबन्त्यः सत्यः तथाश्रावावनत्रास्मरणेन पानेन श्रद्धानां शुश्रूषमनेन तरमेव गीतं तस्य वाता

अस्मात्तुः कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविचित्रगीतं देव्यो विमा
नगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥१२॥ गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणु
गीतपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थुर्गोविंदमात्म
नि दृशाश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥१३॥

देवपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः स्नुतस्तनपयःकवलान् हरितं तृणग्रासान् मुखे धृत्वा येषां तेन तस्थुः विस्मृता
त्रिपावभूत्तु इत्यर्थः अथ हे नः गोविंदं दृशा मार्गेणाश्रुभ्यामात्मनि स्पृशन्त्यः आलिंगन्त्यः अनपवादस्तु(?) णमकणाले
राम
शालोकनवो यो मांसनागावः तेच प्रणवाः ॥१३॥ ॥
हे.म

श्री
भा० द
स्क० टी
८३

हेअंबमातः अस्मिन्वनेयेविहगाः पक्षिणस्तेप्रायेणमुनयोभवितुमर्हन्ति कुतः कृष्णेक्षितंकलदर्शनंवेणुप्र
फलाद्युत्तंविनायथाभवति तथाकृष्णविरावैः प्रवालायेषांतान्द्रुमभुजान्वृक्षशाखाआश्रित्य श्रीकृष्णेनोदितं
प्रकटितंकलवेणुगीतंकेनापि विनमीलितदृशः मुकाश्चवाचः संतः ये शृण्वन्तीति तथाहिमुनयः श्रीकृ
ष्णकीर्तनंयथाभवति तथावेदोक्तकर्मफलत्यागेनवेदद्रुमशाखामाश्रित्य कृष्णविरप्रवालस्थानीयानियानिकर्माणि
वोपदेदाना संतः श्रीकृष्णगीतमेवशृण्वन्ति तेवासुदेवरूपाभवितुमर्हन्तीतिभावः १४ आत्मावे

अम्बाऊचुः प्रायोबताम्बविहगामुनयोवनेस्मिन्कृष्णेक्षितंतदुदितंकलवेणुगीतं आरुह्येयेद्रुम
भुजान्रुचिरप्रवालान्शृण्वन्त्यमीलितदृशोविगतान्यवाचः १४ नद्यस्तदातदुपधार्यमुकुन्दगी
तमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः आलिंगनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णन्तिपादयुगलंकम
लोपहाराः १५ दृष्ट्वातपेव्रजपशून्सहरामगोपैः संचारयन्तमनुवेणुमुदीरयन्तं प्रेमप्रवृद्ध
उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात्स्ववपुषाम्बुदआतपत्रं १६ ॥ सम

कृष्ण

वनानांकथानद्योपिआवर्तैः परिभ्रमैर्लक्षितेनसूचितेन मनोभवेनकामेनभग्नावेगोयासांताः आलिंगने
स्थगितमाच्छादितंयथाभवति तथाऊर्मय एवभुजास्तैः कमलोपहाराः कमलान्युपहरन्त्यःमुरारेः पादयुग
लंगृह्णन्तिधारयन्ति १५ लोकान्तिहरणशीलत्वादिसाम्यात्सख्युः श्रीकृष्णस्यप्रेम्णावृद्धःतत्रपरिउदितः पुनः
प्रसृतप्रवृद्धः सन्कुसुमावलीभिः कुसुमसदृशैः तन्तुलैस्तुषारैर्वासहस्ववपुषाआतपत्रंविहितवान् १६
राम

८३

साहंकारमाहुः पुलिंद्यः प्राववंगनाः पूर्णाः कृतार्थाः कुतस्तत्राह प्रथमं दयितानां स्तनेन मंडितेन ताडेल
म्बेन पुनस्तद्रतिसमये उरुगाय श्रीकृष्णस्य पदाब्जयो रागेण आरुणेन श्रीः कांतिः यस्य तेन कुंकुमेन पुनस्तस्य वनस्थ
ले पुर्वकं मरतृणेषु त्रुषितेन लग्नेन तथा तस्य कुंकुमस्य दर्शनेन स्मररुजा तारुचू नापीयासोत्ताः तेन कुंकुमेनान
नेषु कुचेषु चकाम नतमे पुलिंपत्यः तदाकामव्यथां जहुः अतस्ताः कृतार्थाः धिगन्यामाद्याशीः याये पवंश्च ततदा
धिगाममंतलभंतेइति १७ पुनरप्याश्चर्यं हंतेतिहर्षे हे सख्यः अयमद्रिगोवर्धनः अवेहरिदासेषु श्रेष्ठः कुतस्तत्रा
तमाह यस्माद्रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शेन प्रमोदोयस्य सः तृणाद्युद्गमभिषेण रोमहर्षदर्शनात् किंचतन्मा(

पूर्णाः पुलिंद्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुंकुमेन दयितास्तनमंडितेन तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषिते
न लिंपंत्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिं १७ हंतायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद्रामकृष्णचरणस्पर्श
प्रमोदः मानं तनोति सहगोगणयोः तयोर्यत्पानीयसूयवसकंदरकंदमूलैः १८ गागोपकैरनुव
नं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैः तनुभृत्सु सख्यः अस्पंदनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपा
शकृतलक्षणयोर्विचित्रं १९

नं तनोति सहगोभिर्गणेन सखिभिस्सहेन च सहवर्तमानयोः तयोः पानीसूयवसैः शोभनतृणैः कंदरैः कंदमूलैश्च य
ध्यावितं भुतायमानि धन्य इत्यर्थः १८ हे सख्यः इदं त्वतिविचित्रं गोपैः सख्याः वनेवने चारयतोः तयोरामकृष्णयोर्म(
धुरपदैर्महावेणुनादैः प्राणिषु येगतिमतः तेषाम स्पंदने स्थावरधर्मः तरूणां पुलको जंगमधर्म इति निर्यु
ज्यंते गावः एभिरिति निर्योगाः पादबंधनरज्जवः शृंखला गवां यस्तेषां पाशास्तैः कृतं लक्षणं चिह्नं ययोः
शिरसि निर्योगपाशविहितेन तस्कंधस्यां पाशेन च गोपपरिवृढे श्रिया विराजमानयोरित्यर्थः १९ ॥ ॥

श्रीः
भा·द
स्·टी
८८

इ श्री कृष्णेटीपि यां द म थे को वि ध्यायः २२ द्वाविंशेगोपकन्यानां यस्त्राहरणलीलया वरंदत्वा
गतः कृष्णोयज्ञपत्न्यामितीर्यते गोपीनांकामतः कृष्णेनिःसीमप्रेमसंगमः कात्यायन्यर्चनोद्भूततत्प्रसादसमुहो
द्भवः प्रथमं मासि मार्गशीर्षे १ महामायेत्यादिमंत्रबोधनैः नवनकिं विदशकामितिन्हचेयमः प्रत्येकं या

एवंविधा भगवतो या वृंदावनचारिणः वर्णयंत्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः २१ इ श्री
ग ते श स्कं एकोनविंशोध्यायः २१ श्रीशुक उवाच हेमंते प्रथमे मासि नंदव्रजकुमारिकाः चे
रुर्हविष्यं भुंजानाः कात्यायन्यर्चनव्रतं १ आप्लुत्यांभसि कालिंद्या जलांते चोदितेरुणे कृत्वा प्रति
कृतिं देवीमानर्चुर्नृप सैकतीं २ गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः उच्चावचैश्चोपहारैः
प्रवालफलतंडुलैः ३ कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतं देवि पतिं मे कु
रु ते नमः ४ इति मंत्रं जपंत्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः एवं मासं व्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेत
सः ५ भद्रकालीं समानर्चुर्भूयान्नंदसुतः पतिः उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धबाहवः ६
कृष्णमुच्चैर्जगुर्यांत्यः कालिंद्यां स्नातुमन्वहं नद्याः कदाचिदागत्य तीरे निक्षिप्य पूर्ववत् वासांसि
कृष्णं गायंत्यो विजह्रुः सलिले मुदा ७

धियं तेकृष्णमेवेनस्त्वमेवाहभूयान्नंदसुतः पतिरिम्यानर्चुरिति व्रतस्य शर्वांगमाह उषसीति गोत्रैर्नामभिरन्यो
न्यावद्धबाहवः परस्परं गृहीतपाणयः ७ ८८

योगीश्वराणामीश्वर इति श्रुत्वैकेनाहं मनोरथपूरणासामर्थ्यं दर्शयति नासौ कर्मणः सिद्धये फलदानायेति
८ नीपंकदंबवालेः सह ९ एकैकशो वाससामात्मस्वीकृतमहेवमनताशुण्केसैग्रहइत्यर्थः १० देवलितपरि
ना

भगवांस्तदभिप्रेत्य कृत्स्नयोगेश्वरेश्वरः वयस्यैरावृतस्तत्र गतः तत्कर्मसिद्धये ८ तासां वासांस्युपादा
यनीपमारुह्य सत्वरः हसद्भिः सहसवालैः परिहासमुवाच ह ९ अत्रागत्याबलाः कामं स्वं स्वं वा
सः प्रगृह्यतां सत्यं ब्रुवाणि नो नर्म यद्यूयं व्रतकर्षिताः १० न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे वि
दुः एकैकशः प्रतीच्छध्वं सहैववास्तु मध्यमाः ११ तस्य तत्क्ष्वेलितं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः व्री
डिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासा न निर्ययुः १२ एवं ब्रुवति गोविन्दे नर्मणाक्षिप्तचेतसः आकंठम
ग्नाः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् १३ मानयं भोः कृथास्त्वां तु नन्दगोपसुतं प्रियं
जानीमोऽंग व्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः १४ श्यामसुन्दर ते दास्यः करवाम तवो
दितं देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद्राज्ञे ब्रुवामहे १५ श्रीभगवानुवाच भवत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा
करिष्यथ अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छध्वं शुचिस्मिताः १६ ततो जलाशयात्सर्वाः दारिकाः शीतवे
पिताः पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य प्रोत्तेरुः शीतकर्षिताः १७ भगवानाहता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसा
दिताः स्कंधे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् १८

हासं प्रेमपरिप्लुताः प्रेमरसमग्नाः १२ अंगभो कृष्णमनयुमन्यायं माकृथाः १४ हे कृष्णेति प्रतीच्छध्वं ॥ १८
गृह्णीध्वं १६ प्रोत्तेरुर्निर्गताः १७ आहताः ईषद्दत्ततयानीवीक्ष्य १८
यस्माद्वस्त्रेणगतावकुंगाकृष्णस्यस्वाहुनं एवाकरतल्लेयस्यमेवस्तुः प्रसीदनः

श्रीः
भा॰ द॰
स्क॰ टी॰
८९

पूर्वं कृतवता मत्तो विवस्वान् श्रेयो व्यगात् तत्प्रपृच्छन्नाह इति वक्तुं देवहेलनं उग्रपरमाधर्मवेनार्थः ब्रह्मैव गृणन्मीता
नां श्रावयन्निव मेवाह श्रुत्वा हे सः पापस्य निहन्तये श्रीं ओं ब्रह्मन् लिङ्ग कृत्वा पृथो नमः प्रणामे कृतमेति ९९ इति दोषके
श्च च्युतेनाभिहितं विवस्वान् लवनं व्रतमच्युतिहितं मत्वा तत्स्यव्रतस्य शङ्किकामाः तदशेषकर्मणां तत्स्यव्रतस्यान्येषा
मुशेषकर्मणां च मात्वा कृतफलं भूतेतमेव नेमुः यतः सर्ववायघ्नकपापमानेकः ३० हृदेशमर्थं प्रलब्धा वंवि

पूर्वं विवस्वान् यदपो धृतव्रताव्यगात् तैन ब्रह्मदेवहेलनं ब्रह्मांजलिं मूर्ध्नि पन्नत्येह सत्कृत्वानमोधो
वमनं मगृहत्वं ९९ इत्यच्युतेनाभिहिता व्रताबलामतां विवस्वान् लवनं धृतमच्युति तस्यांतिकामाः
स्तदशेषकर्मणां मात्वा कृते ते मुख वसम्प्रपतः ३० नात्मत्वावनत्वा हृद्य भगवान्देवकीसुतः वा
सोमितानाम्यः प्रायश्च कृत्वा कृतान्ते नतोषितः ३१ हृदेप्रलब्धाः उपयावदस्थापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनव।
त्कृताविताः वस्त्राणि वेवापहृतानात्तथाप्यमुं तानाम्यस्यघ्निपसंगनिहृताः ३२

ताः पूर्वं विवस्वाद्यस्यादिना उपलायालंकाया प्रवस्थापिताः स्थानिताः प्रयागमस्स्वबासोसिद्ध्याग्रहणार्थस्तोभि
तः उपहसिताः मतंकुर्वाणिनो न मेत्यादिना क्रीडनवत्कारिताश्च ब्रह्मांजलिमित्यादिना प्रायश्चित्तकलेनना।
नम्यस्यवसोघदत्तानापष्पत् नन्कृतप्रियसमगनिहताः श्रीकृष्णेन सुखिताः ३३

प्रेमसंगमेन सज्जिता वशीकृताः अतो गृहीतविस्रस्ताः सद्योनीवीवल्ल्यः गृहीतविस्रस्तत्वमेवाह तस्मिन्कृष्णे
लज्जाकुलेक्षणाः लज्जाविलसितमीक्षणं यासां ताः २३ दामोदर इति भक्तवात्सल्यं दर्शयति अबलाभतिः
२४ भोः साध्व्यो भवतीनां मद्दर्शनमेव संकल्प्यते मनोरथः सलज्जयाभ्युक्ताभिरकथितोऽपि मया विदितः समया
युक्तमोदितः अतः सद्यो भवितुमर्हति इति संभावनान्नयाधार्यंतिकौ न भविष्यतीति सूचितं २५ न तु न इत्यत

परिधाय स्ववासांसि प्रेमसंगमसज्जिताः । गृहीतविस्रस्तनीवेल्लस्तस्मिन्लज्जाकुलेक्षणाः ॥ २३ ॥ ना
मामिह आय भगवान् स्वपादस्पर्शकाम्यया । धृतव्रतानां संकल्पमहादामोदरोऽबलाः ॥ २४ ॥ संकल्पो
विदितः साध्व्यो भवतीनां मदर्चनं । मयानुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति ॥ २५ ॥ न मय्यावेशितधि
यां कामः कामाय कल्पते । भर्जिताः क्वथिता धानाः प्रायो बीजाय नेष्यते ॥ २६ ॥ याताबला
व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः । यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सतीः ॥ २७ ॥

आह न मयीति कामाय पुनः कामभोगाय विषयाभिमुखेष्वः कामस्यापि शांतिहेतुत्वादिति भावाः कामाः
प्ररोहहेतवो न भर्जिताः दग्धाः क्वथिताः पक्वाः धाना यवादिबीजांकुरोत्पादनाय न भवंतीति
लोकः यापुनः प्ररोहमपि सूचयतीत्याह नेति २६ सिद्धाः पूर्णमनोरथाः तदाह
इमाः आगामिनीः शरद्रात्रीः मया रंस्यथेति आर्याकात्यायनी
सतीः सत्यः २७ ॥ राम ॥

श्रीः भा०द० पू०टी० ५

विप्रभार्याणामनुग्रहाय यज्ञवाटं गच्छन् विप्राणां काठिन्यमभिप्रेत्य तेभ्योपि द्रुमाः श्रेष्ठा इति तानभिनंदति
तिवक्ताभिः ३१ हे स्तोक कृष्णादयो गोपाः एतान् द्रुमान् पश्यत परार्थमेवैकांतेन जीवितं येषां तान् तदाह

शुक उवाच इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ध्यायंत्यः तत्पदांभोजं कृच्छ्रान्निर्विविशु
र्व्रजं २८ अथ गोपैः परिवृतो भगवान्देवकीसुतः वृंदावनाद्गतो दूरं चारयन्गाः सहाग्रजः
२९ निदाघार्कातपे तिग्मे छायाभिः स्वाभिरात्मनः आतपत्रायितान्वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकसः
३० हे कृष्ण स्तोक हे अंशो श्रीदामन्सुबलार्जुन विशालर्षभ तेजस्विन्देवप्रस्थ वरूथप ३१ पश्य
तैतान्महाभागान्परार्थैकांतजीविनः वातवर्षातपहिमान्सहंतो वारयंति नः ३२ अहो एषां
वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनं सुजनस्येव येषां वै विमुखा यांति नार्थिनः ३३ पत्रपुष्पफलच्छा
यामूलवल्कलदारुभिः गंधनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते ३४ एतावज्जन्मसा
फल्यं देहिनामिह देहिषु प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय—वाचरेत्सदा ३५

वातवर्षादीन्स्वयं सहमानाः अस्माकं वारयंति सुजनस्य कृपालोरर्थिन इव ३३ निर्यासो रसः तोक्मा ः
पल्लवाः यद्वा क्रमात् पल्लवादिसमूहैः कामान्वितन्वते अर्थिन इति शेषः ३४ देहिषु जन्मसाफल्यमेतावत् कि
यत् प्राणादिभिः देहिनां श्रेय आचरेत् ३५ ॥ ५

ह्याभिनंदयन्प्रवालादिसम्बर्हैः ततश्चावालानांतत्रणांमध्यात्तोयमुनांगतः प्राप्तः ३६ कुमारिकाभ्यः सर्वमे
वतत्रमीऽऽलेत्या गृहीतभोज्यानामेवनिर्गमात् तथातीऽस्मकं ३८ इति भा द वि यो श
येद्वाविंशतमोध्यायः २२ त्रयोविंशेतत्रगोपैरन्नयाञ्चापदेशतः भक्त्यानुग्रहात्कृष्णोदीक्षितानन्नमाप्य

इतिप्रवालस्तबकफलपुष्पदलोत्करैः तरूणांनम्रशाखानांमध्येनयमुनांगतः ३६ तत्रगाः
पाययित्वापः सुमृष्टाः शीतलाः शिवाः ततोनृपस्वयंगोपाः कामंस्वादुपपुर्जलं ३७ तस्याउ
पवनेकामंचारयंतःपशून्नृप कृष्णरामावुपागम्यगोपाववचमब्रुवन् ३८ इति भा द
ते श स्कं द्वा पो यः २२ शुकउवाच तत्रगतोपविष्टास्तेगोपालायमुनातटे कृत
बुभुक्षितास्तानजगदामकृष्णोजगम्यतौ १ गोपाऊचुः रामराममहावीर्यकृष्णदुष्टनिबर्हण एष
वैबाधतेक्षुन्नस्तच्छांतिंकर्तुमर्हथः २ शुकउवाच इतिविज्ञापितोगोपैर्भगवान्देवकीसुतः भ
क्तायाविप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ३ श्रीभगवानुवाच प्रयातदेवयजनंब्राह्मणाब्रह्म
वादिनः सत्रमांगिरसंनामह्यासतेस्वर्गकाम्यया ४

त भक्तायाऽइत्येकवचनेमथः मातुस्त्वाभिप्रायेण यद्वाजातावेकवचनं ३ ॐनमोनमोगजेंद्रायएकदं
तधरायच नमईश्वरपुत्रायगणे
शायनमोनमः
॥

श्रीः देवयजनेयजनवाटेअस्मद्विसर्जिताः ग्रावाभ्यांप्रहिताः संतोयावावधंयुष्माकंकोनवलजा नन्वंतथाप्यपात्र
भा॰द॰ त्वात्अस्माकंकिमितिदास्यंतीतिचेत्तत्राह कीर्तयंतइति अस्मान्नामयुष्माकंपात्रतामविष्यतीतिभावः ७
स्क॰टी अविद्विदैवनिकृष्टेवर्तमानेमंत्रोवोपदत्रेउल्लंघनं अभिलषन्तः वद्वेदनंअद्धावयपाप्तिनहियच्छतेति ८ टी
५९ हितोवयमभोज्यान्नाइति वदिष्यंतीतिभयमेवापांक्याहुः दीक्षायाआरभ्याग्नीषोमीयपशुमस्थालंभात्पूर्वेदोषः

तत्रगत्वोदनंगोप्यायाचनास्मद्विसर्जिताः कीर्तयंतोभगवतआर्यस्याममनामिधां ५ इत्यादि
ष्टाभगवतागत्वायाचनेनेतथा कृतांजलिपुटाविप्रान्दंडवत्पतितान्भुवि ६ हेभूमिदेवाशृणुत
कृष्णस्यादेशकारिणः प्राप्तान्जानीतभद्रंवोगोपान्नोरामचोदितान् ७ गावादयंत्नावविहृत्यदूर
नेक्षुत्क्षामाच्युतोऽस्यग्रजोत्तुभुक्षिता तयाद्विजाभोदनमर्थिनोयदिश्रद्धाचवोयच्छतधर्मवित्तमाः
श्रवदीक्षितस्याविनाचमशनत्रुहिदुष्यति ९ इतितेभगवद्याच्ञांशृण्वंतोपिनशुश्रुवुः क्षुद्राशा
भूरिकर्माणोबालिशावृद्धमानिनः १० देशकालपृथग्द्रव्यमंत्रतं——त्रमृत्विजः देवतायजमान
नस्वक्रतुधर्मश्चयन्मयाः ११

एपा

ननेनोन्यत्रसोत्रामण्यामित्रामदा अग्नीषोमीयामस्थालंमात्मवैसौत्रामण्यांवावः अमोज्यात्रेवेननतोमयत्र
रमिन्नदोषइत्यर्थः ९ तदेतत्कृष्णस्यवस्तुगोपीस्वाध्यायमत्रंयेषांतेयज्ञास्तन्दृष्टाणान्तवंतःकर्तृणः भूरिदोणिकेर्मा
ण्यादिकानिक——गण्यपराते अतोबालिशाः अस्ताःहृथाद्भावेहृत्वाद्भुतिमानेवंतः १० ननुकर्मकर्मसमुल्लंघ्य
देशकालेन्याप्यर्चमनस्यैकपदेयंतत्राह देशेतिपृथकद्रव्यंतत्रप्रयोजनम गोधर्मोयन्मयं ११ ॐतास॰
वंद्रायनमः

मनुष्यमितिदृष्ट्वा मर्त्यात्मानो ब्राह्मणा वयं महान्त इति मन्यमानाः १३ लौकिकीं गतिमिति न हि का
र्यार्थं नानिर्विघ्नं नेको वा याचकेन वा पराभूयन्त इत्यादि लोकस्थितिं दर्शयन् १४ ज्ञापयन् बोधयन् केव
लं देहेन गृहे वसंति धियात्मन्येवोषितः यतो मय्यपि स्त्रियः श्रुयथा स्त्रियथमिति स्त्रियं सहन्नमन्नदास्यंति

तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवंतमधोक्षजं मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे १२ न ते यदोमि
ति प्रोचुर्न नेति च परंतप गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णरामयोः १३ तदुपाकर्ण्य भगवा
न् प्रहस्य जगदीश्वरः व्याजहार पुनर्गोपान्दर्शयँल्लौकिकीं गतिम् १४ मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः
ससंकर्षणमागतं दास्यंति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युषिता धिया १५ गत्वाथ पत्नीशालायां
दृष्ट्वासीनाः स्वलंकृताः नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रवीत् १६ नमो वो विप्रपत्नीभ्यो
निबोधत वचांसि नः इतोविदूरे चरता कृष्णेनेहेषिता वयम् १७ गाश्चारयन्स गोपालैः सरा
मो दूरमागतः बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयतां १८ श्रुत्वाच्युतमुपायातं नित्यं तद्दर्शनो
त्सुकाः तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसंभ्रमाः १९ चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः
अभिसस्रुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः २० ॥

१५ इषिताः प्रेरिताः १७ सरामो गोपालैः सह १८ तत्कथाक्षिप्तमनस्त्वात्तद्दर्शनोत्सुकाः अत एव
तमुपायातं श्रुत्वा जातसंभ्रमा बभूवुरिति १९ भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यभेदैः चतुर्विधं बहुगुणं संस्का
रविशेषैः बहवो गुणा रससौरभ्यादयो यस्मिंस्तत् भाजनैरमत्रैर्भाण्डैः २० ॥
॥

पत्यादिभिर्वार्यमाणा अपि प्रियं श्रीकृष्णमभिसत्कर अभिजग्मुः श्रुतत्वेपोरहतैः समुद्रं निम्नगा इवेति
श्रवहेतव भगवतीति दीर्घं बहुकालं श्रुते श्रवणे धृत आश्रयो याभिः ताः २२ तथायातः सत्पतदृष्टपूर्वा(
षाह्यः हिरण्यवत्परिधिः परिधानं यस्य तं पीताम्बरमित्यर्थः वरमाल्यैर्बर्हैर्धातुभिः प्रवालैश्च नटवद्वे
षो यस्य तं अनुव्रतस्य सख्युः अंसे मो विन्यस्तो विहितो हस्तो येन तं इतरेण हस्तेन लीलया अब्जं धुनानं भ्राम
यन्तं कर्णोत्पले यस्य तं अलकाः कपोलयोर्यस्य मुखाब्जहासो यस्य तं च तेन २४ बहुशः श्रुतानाये प्रिय

निषिध्यमानाः पतिभिः भ्रातृभिर्बंधुभिः सुतैः भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः २२
यमुनोपवने शोकनवपल्लवमंडिते विचरंतं वृतं गोपैः साग्रजं ददृशुः स्त्रियः २३ श्यामं हिरण्य
परिधिं वनमाल्यबर्हधातुप्रवालनटवेशमनुव्रतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णो
त्पलालककपोलमुखाब्जहासं २४ प्रायः श्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन्निमग्नाः मनसः
तमथाक्षिरंध्रैः अंतः प्रविश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं यथाभिमतयो विजहुर्नरेंद्र २५ ॥

तमस्योऽत्कर्षाः तपवकर्णपूराः कर्णपूरायेति कृतार्थीकुर्वंतीति तथा तैः कर्णादिनिवा यस्मिन् श्री
कृष्णे निमग्नमनसः गाविष्टचेतसः तं लोचनद्वारैः अंतः प्रविश्य सुचिरं उपगूह्य तापं जहुः यथा अभिमा
तयो अहंमतयः प्राज्ञं सुषुप्तिसाक्षिणं परिरभ्य तस्मिन् लयं प्राप्य जगत्तापम
निमित्तं त्यजंतीति तथेति २५ ॥

अखिलदृग्द्रष्टा सर्वबुद्धिसाक्षी तासामाशामपि विज्ञाय तयैवैतद्दिदृक्षयेति सक्तसर्वाशाः त्यक्ताः सर्वा आ
शा याभिस्ताः केवलमात्मनः कृष्णस्यैव दिदृक्षयेति २६ हे महाभागाः वः स्वागतं शुभमागमनं तद्देवा ह
अद्धा साक्षादित्यर्थः अहैतुकीमव्यवहितां फलाभिसन्धिरहितामन्तरव्यवधानरहितां निरन्तरमाह २७ आत्म
नः सर्वप्रेष्ठत्वमुपपादयति २८ तत्तस्मान्नार्यो यूयं यात देवयजनं यज्ञवाटं गच्छत ननु ज्ञातयः किमिति

तासां तत्यक्तसर्वाशाः प्राप्ता आत्मदिदृक्षया विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा प्राह प्रहसिताननः २५
स्वागतं वो महाभागा आसितां करवाम किं यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं हि वः २६ नन्वद्धा
मयि कुर्वन्ति कुशलाः स्वार्थदर्शिनः अहैतुक्यव्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा २७ प्राणबु
द्धिमनःस्वात्मदारापत्यधनादयः यत्सम्पर्कात्प्रिया आसंस्ततः को न्वपरः प्रियः २८ तद्यात दे
वयजनं पतयो वो द्विजातयः स्वसत्रं पारयिष्यन्ति युष्माभिर्गृहमेधिनः २९ पत्न्य ऊचुः
मैवं विभोऽर्हति भवान्गदितुं नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलं प्राप्ता वयं तुलसिदाम प
दावसृष्टं केशैर्निवोढुमतिलङ्घ्य समस्तबन्धून् ३०

यास्याम इति चेत् तत्राह पतय इति पारयिष्यन्ति समापयिष्यन्ति पत्नीनामनुग्रहसहायेष्वेषाः २९ नृशंसं कु
रु निगमं प्रतिज्ञां न मे भक्तः प्रणश्यतीति वेदं वा निगमं प्रतिज्ञातं तव पादमूलं वा न पुनरावर्त्तन्ते
इति पादाग्रावसृष्टमेव त्यक्तं यदि तन्नैव बहुमानेन केशैर्विवोढुं दासीभवितुं तस्मात् ईश्वरेण क्षेवा विधास्या
मइति शेषः यद्वा भवता युष्माभिः पतयः स्वसत्रं पारयिष्यन्तीति तत्राहुः शरणं नीति ३० ॥

श्रीः
भा॰ द
पू॰ टी
१८३

किं च नोस्मान्न गृह्णंतीति हे अरिंदम कामलोभादिप्रमथन भवतः पादयोः निपतितदेहा मामन्या स्वर्गादिगति
र्भवितुमर्हति मा भूत् तस्मात् दास्यमेवं विधेहीति ३२ मया उपेताः अनुज्ञाताः प्रसादे देवाश्च दर्पणे हृदेवाश्च
पीति ३३ तथापि त्वां त्यक्त्वा न शक्नुम इति चेत्तत्राह नेति ३३ प्रीतये सुखाय अनुरागाय स्नेहाय हि अंगसंग

गृह्णंति नो न पतयः पितरः सुता वान्भ्रातृबंध सुहृदः कुत एव चान्ये तस्माद्भवत्प्रपदयोः पति
तात्मनां नो नान्या भवेद्गतिररिंदमत द्विधेहि ३२ श्रीभगवानुवाच पतयो नाभ्यसूयेरन्पितृभ्रा
तृसुतादयः लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते ३३ न प्रीतयेनुरागाय ह्यंगसंगो नृणा
मिह तन्मनो मयि युंजाना अचिरान्मामवाप्स्यथ ३४ श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोनुकीर्तना
त् न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ३५ शुक उवाच इत्युक्ता द्विजपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पु
नर्गताः ते चानसूयवः ताभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ३६ तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवंतं यथाश्रु
तं हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबंधनं ३७

मः अंगानां संगः शरीरसंपर्कः तस्माद्गृहे स्थिताः पतिरूपेण मामेव सेवध्वमिति भावः ३५ अनसूय
वः प्रद्वेषरहिताः सत्रं यज्ञमपारयन् समाप्तिं चक्रुः ३६ तत्रैका द्विजपत्नी भर्त्रा विधृता वनिता देहं तत्रैव वि
हाय चैतन्येन भगवंतं प्राप्तेत्यर्थः ३७ कृष्ण कृष्ण
कृष्ण

हृषावाहूतैः हृषेणावावावहूतैः चरितैस्तु रमयन् ४९
प्रत्युपमीलयन् प्रकुर्वन् गोगोपगोपीरित्यर्थः
यितं रेमे इत्यर्थः ४८ प्रत्युक्तानिषकारमाह व्यभिचारत्वयोर्नरान्तकरणावंत्रोः विधंबरयोर्यामहत्वमद
नवेनः तत्तानागमासोवयमिति प्रत्युक्तसेवानितदासभार्याः तत्तुनिवमानयंतोभगवद्भक्तिरहितमात्मानं
व्यनंदविन्याह ४' प्रोक्तसाविवंदेवामितिविग्रणानिजन्मव्रतेश्चवर्यक्रियाः कर्माणिद्वादशंव क्रिया

भगवानपिगोविंदः तेनैवान्नेनगोपकाः वनविधेनाशयित्वास्वयंचवनर्भजेमयुः ४८ एवंली
लानरवपुर्लोकमनुशीलयन् रेमेगोगोपगोपीनांरमयन्नूपवाहूतैः ४८ प्रयात्तुस्समवि
प्रान्तेम्यत्तुनयत्ततानागमः यदिशेषरयोर्याज्ञामहत्मत्यविडंबयोः ४' दृष्ट्वास्त्रीणांभगवति
कृतिभक्तिमलोकिकीं आत्मानंचतयाहीनंमत्वानमावगर्हयन् ४८ विघाः चिगस्मा
कंतिवृत्जन्मधिग्व्रतंधिग्बहुज्ञतां धिक्कुलंधिक्क्रियादाक्ष्यंविमुखायेत्वधोक्षजे ४२
नूनंभगवतोमायायोगिनामपिमोहिनी यद्वयंगुरवोनृणांस्वार्थमुह्यामहेद्विजाः ४२
अहोपश्यतनारीणामपिकृष्णेजगद्गुरौ दुरंतभावंयोविध्यन्मृत्युपाशान्गृहाभिधान् ४४

दादाभित्वेकंचापरंधिगिति अथिदैपेवयमथोक्षजेविमुखः तेषांजन्मादितत्सर्वंधिगिधिगितिव्यगर्हया
व्रित्यर्थः ४२ स्वार्थेहरिभक्तौ ४२ योविध्यत् अच्छिनत् नत दुरंतभावंभक्तिंपश्यतेति
४४ ॥

श्रीः
भा-द
पू-टी
२४

द्विजातिसंस्कारः उपनयनं न क्रिया सन्ध्योपासनादयः आत्ममीमांसा आत्मविचारः ४५ अहो कष्टं भगव
ता कारुण्येन सागरेण प्रबोधिता न बुद्ध्याम इत्याहुः ४६ ननु महत्सेवा प्राप्तो योगोपायस्मर्थापयामास नो युक्ता

नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः ४५
अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्कारादिमतामपि ४६ ननु
स्वार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः ४७ अन्यथा
पूर्णकामस्य कैवल्याद्याशिषां पतेः ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद्विडम्बनम् ४८ हित्वा
न्यान्भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशयासकृत् स्वात्मदोषापवर्गेण तद्याच्ञा जनमोहिनी ४९ देशः
कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोग्नयः देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ५० स एष भगवान्विष्णुः
साक्षाद्योगेश्वरेश्वरः जातो यदुष्वित्याशृण्म ह्यपि मूढा न विद्महे ५१ अहो वयं धन्यतमा येषां नस्ता
दृशीः स्त्रियः भक्त्या यासां मतिर्जाता अस्माकं निश्चला हरौ ५२ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेध
से यन्मायामोहितधियो भ्रमामः कर्मवर्त्मसु ५३ स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनां
अविज्ञातानुभावानां क्षन्तुमर्हत्यतिक्रमम् ५४ इति स्वाघमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः दिदृ
क्षवोपि ते विप्राः कंसाद्भीता न चाचलन् ५५

तस्मादयुक्तमिति चेत्तत्राहुः ४७ स्वात्मदोषापवर्गेण चापल्यगर्वादित्यागेन ४९ इति श्रुत्वानामेवं सर्वे
द्रष्टुं न वन्तोपि तथापीति ५० तयोर्दर्शनाय न जग्मुः अच्युतयोः कंसाद्भीताः स्वाश्रमस्था एव भगवन्तं मन
न्त्रित्यर्थः ५५

१ श्री वा दी का द श म धे च यो विं ध्यायः २४ चतुर्विंशे महेंद्रस्य मखं व्यावर्त्य हेतुभिः कृष्णः प्रव
र्तयामास गोवर्धनमखोत्सवं भूसुराणां क्रियायागैर्वनिरस्य मखः स्मरेस्तव मखवन्मदभगायतन्मखेमत्य
वारयन् ब्राह्मणाः कंसाद्भीताः स्वाश्रमस्थाएवमग्नावतेनमभजन् भगवानपितत्रैवनिवसन् इंद्रयाग
कृतोद्यमान् गोपानपश्यदितिसंबंधः १ वृथासंभ्रमोयं न भवति मखोयमिति एवंचेत् किमत्रफलं
काद्देवताकेनाधिकारिणाकेनवासाधनेनसाध्यते ३ एतद्ब्रूहिमहान्कामोममशुश्रूषावर्तते यद्यामव

श्रु ३ व

१ श्री ग ते श्र स्कं त्रयो वि ध्या यः २४ भगवानपितत्रैवबलदेवेनसंयुतः अपश्यन्नि
वसन्गोपानिंद्रयागकृतोद्यमान् १ तदभिज्ञोपिभगवान्सर्वात्मासर्वदर्शनः प्रश्रयावनतोपृच्छद्वृ
द्धान्नंदपुरोगमान् २ कथ्यतांमेपिताकोयंसंभ्रमोवउपागतः किंफलंकस्यवोद्देशः केनवासाध्य
तेमखः ३ एतद्ब्रूहिमहान्कामोमह्यंशुश्रूषवेपितः नहिगोप्यंहिसाधूनांकृत्यंसर्वात्मनामिह
४ अस्त्यस्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषां उदासीनोरिवद्वर्ज्यः आत्मवत्सुहृदुच्यते ५

महान्कामो हृष्यत इति तस्मिन्स्थितेप्यन्याह नेनेति सर्वात्मानां सर्वशात्मदृष्टीनां अतएवनविद्यतेस्वःपरइति
दृष्टीर्येषांतथास्वपरइतिदृष्ट्यभावादेवनतत्रोदासमित्रादयोपियेषांसंतीत्याह अस्तीति नमित्रंउदास्तउ
दासीनः विद्विट्येषांतेषांकृत्यंसर्वंकर्मनगोपनीयं किंचिदस्तीत्यर्थः सत्यपिभेददर्शनेउदासीनःप्रा
प्तवद्वर्ज्यः आत्मतुल्यत्वात्सुहृन्मंत्रेपुनर्वर्जनीयइत्याह उदासीनइतिकिंचसुहृद्भिःसहविचार्यकर्त्ता
नैवकर्त्तकर्त्तव्यं नतद्गतानुगतिमात्रेणेत्याह
ज्ञात्वेति ५ राम कृष्ण

श्री:
भा॰ द॰
स्क॰ टी॰
२५

तावत्तत्तावत्तत्र विदुषो यथावत्कर्मफलं स्यात्तथा नाविदुषः ६ भगवन्नामयं क्रियायोगः शास्त्र
तोविवावितः वा लौकिकः तन्मे श्रद्धतः साधु भणपतो ७ प्रवृत्तो लौकिक आचारः शास्त्रो वेति साधुसो
पपत्तिकं भणपतो कथ्यतामिति ७ आचारं शास्त्रमेवेति महेन्द्रकमाह पर्जन्य इति आत्ममूर्तयापि या
मूर्तयः ततः किमत आह ८ तमिंद्र वाई वामेयानां तद्रेत मातत्त्वृष्टिपयसा ९ उपजीवंतिजी

तावत्तावत्कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत् ६
तत्रत्तावत्क्रियायोगो भवतां किं विधारितः अथवा लौकिकः तन्मे श्रद्धतः साधु भणपतां ७ श्री
वेदः पर्जन्यो भगवानिंद्रो मेघास्तस्यात्ममूर्तयः तेऽभिवर्षंति भूतानां प्राणनं जीवनं पयः ८
तं तात वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरं द्रव्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजंते क्रतुभिर्नराः ९ तच्छेषेणोप
जीवंति त्रिवर्गफलहेतवे पुंसां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः १० य एनं विसृजेद्ध
र्मं पारंपर्यागतं नरः कामाल्लोभाद्भयाद्द्वेषात्स वै नाप्नोति शोभनं ११ श्रीशुक उवाच वचो नि
शम्य नंदस्य तथान्येषां व्रजौकसां इंद्राय मन्युं जनयन्पितरं प्राह केशवः १२

विकां कल्पयंति त्रिवर्गफलहेतवे धर्मार्थकामसिद्धये नन्वकृष्यादिभिर्जीवितां किमिंद्रेणेत्याह
पुंसामिति फलसाधकः पर्जन्यं विना कृष्यादिवैकल्यादित्यर्थः १० इंद्राय मन्युं जनयन्निति कोप
जननद्वारा गर्वपर्वतादिरूपं भवतारयितुं देवतानिराकर
णं तत्त्वयमेवाभिप्राय इत्यर्थः
॥ १२ ॥

प्रथमं तावत्कर्मवादेन देवान्निराकरोति कर्मेति नन्वनुगमकर्मणः केवलात्कर्तव्यसिद्धिः स्यात् सुदोग्प्रीलितमी
दमानानां समतिविलसितं श्रद्धा कर्मणः करणाकारणमेन वचनतेवगते किं तेनोपपन्नेनाम २२ किं चिकेचि
त्सुवदतिमाहुमभीताः कर्मपदं तत्समीश्वरं मन्यते तन्मम अत्रयनिराकरोति २३ स्वयं कर्मभिर्बलिमा अन्येषानी
वानां कर्मणां फलरूपी फलदाता कर्तारं भजते न तत्कर्मफलदानेन २४ यतस्तत्कर्मणः स्वफलसिद्धेः उत्याबत

श्रीभगवानुवाच कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव विलीयते सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिप
द्यते २३ अस्ति चेदीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणां कर्तारं भजते सोपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः २४
किमिन्द्रेण ह भूतानां स्वस्वकर्मानुवर्तिनां अनीशेनान्यथा कर्तुं स्वभावविहितं नृणाम् २५ स्व
भावं तं यो हि जनः स्वभावमनुवर्तते स्वभावस्थमिदं सर्वं सदेवासुरमानुषम् २६

अन्येव अजनागान्तनन्तल्पत्वान्न देवतया कृत्यमित्याह किमिन्द्रेणेति अन्यकर्मणोपि प्रवृत्तिर्देवतायामपेक्षतये
वत्कथं सर्वथा देवतया अनुपयोग इत्याशंक्याह स्वभावविहितमिति स्वभावेन प्राक्तनसंस्कारेण विहितं
यत्कर्म तदन्यथा कर्तुमनीशेन २५ यतो हि स्वगुणेति स्वभावतत्र इति प्रवृत्तेः संस्काराधीनत्वात्किमेतया
निरूपेणोत्यर्थः २६

श्रीः
भा०१०
पू०टी०
५९

तस्मात्स्वभावतोनिष्पन्नस्यकर्मणएवसर्वकारणत्वात्कर्मैवपूज्यमित्याह १८ संपूजयेत्संमानयेत् न
नदेवतोद्देशेनरथ्यागात्मकत्वात्कर्मणः कथंदेवताविनासिद्धिरित्याशंक्याह कर्मांगमात्रंदेवतेतिपा
हमुपसंहरन्निवेदंतुवादमात्रमित्याशयेनाप्येवदेवतांसमर्थयतिनिग्रमसेति १९ हेतुबलेनैवविपक्षेदोषमा
ह आजीव्येतिउपजीवतिसेवतेसप्रहृत्रिवत्दृष्टांतेनैववर्णानांवृत्तिमाहवर्तेतेति २० ब्रह्मणावेदाध्य
यनादिनावैश्यपत्रेःवार्ताविध्यमाह कृषीति २१ कृषीवाणिज्यसहितागोरक्षाएवंत्रयंकुसीदंवृद्धिजीव

देहानुच्चावचान्जंतुः प्राप्योत्सृजतिकर्मणा शत्रुर्मित्रमुदासीनः कर्मैवगुरुरीश्वरः १८ तस्मा
त्संपूजयेत्कर्मस्वभावस्थः स्वकर्मकृत् अंजसायेनवर्तेततदेवास्यहिदैवतं १९ आजीव्यैकतरं
भावंयस्त्वन्यमुपजीवति नतस्माद्विंदतेक्षेमंजारान्नार्यसतीयथा २० वर्तेतब्रह्मणाविप्रोराज
न्योरक्षयाभुवः वैश्यस्तुवार्तयाजीवेच्छूद्रस्तुद्विजसेवया २१ कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदं
तूर्यमुच्यते वार्ताचतुर्विधातत्रवयंगोवृत्तयोनिशं २२ सत्वंरजस्तमइतिस्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः
रजसोत्पद्यतेविश्वमन्योन्यंविविधंजगत् २३ रजसाचोदितामेघावर्षंत्यंबूनिसर्वतः प्रजाः
तैरेवसिद्ध्यंतिमहेंद्रः किंकरिष्यति २४

वनंचतुर्थं ननुगवामपिवृष्टिर्महेंद्राधीनैवेत्याशंक्याहनिरीश्वरंसांख्यमताश्रयेणनिराकरोतिसत्वमिति
स्त्राकृद्येन २१ अन्योन्यंस्त्रीपुरुषयोगेन २२ सर्वतः समुद्रशैलोषरादिष्वपिवृष्टिदर्शनेनमेघानांस्वं
कत्वंवृष्टेरितिभावः तैरेवमेघैरेवसिद्ध्यंतिजीवंति तथापियोगक्षेमार्थंदेवतापेक्षेतियदतत्राहनतः
पुरइति २३ २४

५९

पुरः पत्तनानि जनपदा देशाः अस्माकं योगक्षेमहेतवो वनशैलादय एवेति भावः २४ ब्राह्मणानपि संगृह्णन्मख
निगमयति तस्मादिति स्वयमेवेन्द्रियागप्रयोगकल्पनामाह य इन्द्रयागस्य संभारा इति सार्धैः पंचभिः संभा
राः साधनानि २५ सूपान्तं मोदकपायसकेवलं पयसि पक्वं संयावादयो गोधूमादिविकाराः क्रमश्च सूपश्च

न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयं वनौकसः तात नित्यं वनशैलनिवासिनः २४ तस्माद्ग
वां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः य इन्द्रयागसंभारास्तैरयं साध्यतां मखः २५ पच्यन्तां विवि
धाः पाकाः सूपान्ताः पायसादयः संयावापूपशष्कुल्यः सर्वदोहश्च गृह्यतां २६ हूयन्तामग्नयः
सम्यग्ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः अन्नं बहुविधं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षिणाः २७ अन्येभ्यश्चाश्वचाण्डाल
पतितेभ्यो यथार्हतः यवसं च गवां दत्वा गिरये दीयतां बलिः २८ स्वलंकृता भुक्तवन्तः स्वनुलि
प्ताः सुवाससः प्रदक्षिणां च कुरुत गोविप्रानलपर्वतान् २९ एतन्मम मतं तात क्रियतां यदि
रोचते अयं गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः ३० शुक उवाच कालात्मना भगवता शक्र
दर्पजिघांसया प्रोक्तं निशम्य नन्दाद्याः साध्वगृह्णन्त तद्वचः ३१ ॥

योः क्रमादेकदेहस्यार्थः अन्येषां पाठतः २६ योगक्षेमार्थं अश्वादीनामाह येनु सहिताः दक्षि
णाः धेनुदक्षिणाः नाध्ववादक्षिणा वा ब्रह्माभिः २७ यवसं तृणं बलिः नैवेद्यं २८ सर्वान् शिरःकं
येनान्नमोदयन्नाह यो ब्राह्मणाद्रीणां मह्यं मम च ३० ॥ ॥

श्री:
भा०द०
स्क०टी०
५८

तद्द्रव्येनतेनमहेंद्रमखद्रव्येणगिरिद्विजान्व्रतिपयथायथं ३१ यथायथंबलीनुपहृत्यदत्वाश्रद्दत्ताःसा
दराः ३३ अनडुद्युक्तानिउक्तमश्वयुक्तानिसद्विजाशिषः द्विजाशीर्भिःसहिताऽशांतिपठंपठद्भिःस्तु
विद्भिःसगिरिंप्रदक्षिणांचक्रुः ३४ गोपविश्रंभनंगोपानांविश्वासजननंकंचरूपंगतःप्राप्तःसन्बलिंभु

तथाचव्यदधुःसर्वंयथाहमधुसूदनः वाचयित्वास्वस्त्ययनंतद्द्रव्येनगिरिद्विजान् ३२ उपहृ
त्यबलीन्सम्यगादृतायवसंगवां गोधनानिपुरस्कृत्यगिरिंचक्रुःप्रदक्षिणं ३३ अनांस्यनडुद्यु ॥
क्तानितेचारुह्यस्वलंकृताः गोप्यश्चकृष्णवीर्याणिगायंत्यःसद्विजाशिषः ३४ कृष्णस्त्वन्यतम
रूपंगोपविश्रंभनंगतः शैलोस्मीतिब्रुवन्भूरिबलिमादद्बृहद्वपुः ३५ तस्मैनमोव्रजजनैःस
हचक्रेत्मनात्मने अहोपश्यतशैलोसौरूपीनोनुग्रहंव्यधात् ३६ एषोवजानतोमर्त्यान्कामरूपीव
नौकसः हंतिह्यस्मैनमस्यामःशर्मणेआत्मनोगवां ३७ इत्यद्रिगोद्विजमखंवासुदेवप्रणोदिताः
यथाविधायतेगोपाःसहकृष्णाव्रजंययुः ३८ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेचतुर्विंशोध्यायः
२४

बलिमादत् अभ्यवहरत् ३५ तस्मैआत्मनेस्वात्मस्वरूपंव्रजजनैःसहनमःचक्रेअहोइतिसार्धश्लोकपाठतः
३६ कामरूपीसर्पादिरूपः अस्मैचुरहेशर्मणेक्षेमाय ३७ कुर्मैबालेमाकस्मभावेनगुणोवाकर्मागंवानहृ।
शोवाहेभः वार्त्ताकश्रीदेवतेतीतीयज्ञाद्देवत्वाभेसंमतानवमीष्टा ३८ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमे।

पंचविंशे कृष्णपूजके व्रजे नाशाय वर्षति उद्धृत्य गिरिमामासादरद्गोकुलं प्रभुः कृष्णो नाथो येषां तेभ्यः १
क्रुद्धः च सः इंद्रः सांवर्तकं नाम सेवृतेः प्रलयः तत्कर्तारं मेघानां प्रसिद्धं गर्जे प्रचोदयात् प्रेषयामास नत्रक
थं कृष्णनाथानां याते प्रवृत्त इत्याशंक्यात्मसंभावनयातिरलविवेकत्वादित्याशयेनाह वाक्यं चाहेत्यादिपंचा
भिः ईशमानी अहमेव ईश्वर इति गर्ववान् २ देवहेलनं देवस्य ममावज्ञां ३ अदृढैरसमर्थैः कर्ममयैः क्रि
यानिष्पन्नैः अतएव नाममात्रेण नौनिभैः नाममात्रेण यानौरिति व्यवच्छियते तत्सदृशैः आन्वीक्षिकीयमात्मानुसं

शुक उवाच इंद्रस्तदात्मनः पूजां विज्ञाय विहतां नृप गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नंदादिभ्यश्चुकोप
सः १ गणं सांवर्तकं नाम मेघानां चांतकारिणां इंद्रः प्रचोदयत्क्रुद्धो वाक्यं चाहेशमान्युत २ अ
हो श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां काननौकसां कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनं ३ क्रियादृढैः क
र्ममयैः क्रतुभिर्नाम नौनिभैः विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षंति भवार्णवं ४ वाचालं बालि
शं स्तब्धमज्ञं पंडितमानिनं कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियं ५ ॥ ॥

त्पत्तिरूपं य तथा वाचालं बहुभाषिणं बालिशं शिशुं शिशुस्व अज्ञं स्तब्धं पंडितमानिनं पंडितंमन्यं अतः स्तब्धमवि
नीतमतिं निंदायायेजितापि इत्थं भारती श्रीकृष्णं स्तौति तथाहि वाचालं शास्त्रयोनिं बालिशमेव शिशुव
त्रिरभिमानं स्तब्धमनन्यस्य स्वस्य स्तब्धस्य भावादनन्तं अज्ञं सत्वा त्रियतयस्मात् सर्वज्ञमित्यर्थः पंडितमा
निनं अस्यविदो बहुमाननीयं कृष्णं सदानंदरूपं परब्रह्म मर्त्यान् तथापि भक्तवात्सल्ये
नमनुष्यतया प्रतीयमानमिति ५ ॥ ॥ ॥

श्री॰ अवलिप्तानां आध्मापितात्मनां हे हरिन्दैत्यहन्तारो धुनुत अपनयत श्रीमदेन यः स्तंभो गर्वस्तं ६ विभा
भा॰ द॰ न्त्वान्मेघान्प्रत्याह अहं चेति अनुव्रजे अनन्तरमेवागमिष्यामि मरुद्गणैर्देवगणैः सह ७ मघवता
पू॰ टी॰ इन्द्रेण निर्मुक्तं बंधनं येषां ते प्रलयाभिप्रायेण बद्धा आसन् तदा निर्मुक्तबंधनात् संतः आसारैः धारासं
९८ पातैः गोकुलं पीडयामासुः ८ स्तनयित्नुभिरशनिभिर्नदंतः मरुद्गणैरावहप्रवाहादिवायुसमूहैः

एषां श्रियावलिप्तानां कृष्णेनाध्मापितात्मनां धुनुत श्रीमदस्तंभं पशून्नयत संक्षयं ६ अहं
चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजे मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नंदगोष्ठजिघांसया ७ शुक उवाच
इत्थं मघवताज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबंधनाः नंदगोकुलमासारैः पीडयामासुरोजसा ८ विद्यो
तमाना विद्युद्भिर्नदंतः स्तनयित्नुभिः तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ९ स्थूणा
स्थूला वर्षधारा मुंचत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत नतोन्नतं १० अत्या
सारातिवातेन पशवो जातवेपनाः गोपा गोप्यश्च शीतार्ता गोविंदं शरणं ययुः ११ शिरः
सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासारपीडिताः वेपमाना भगवतः पादमूलमुपाययुः १२ ॥ ॥

नुन्नाः प्रेरिताः जलशर्कराः जलोपलान् स्थूणावत्स्थूलाः अभ्रेषु मुंचत्सु सत्सु नतोन्नतं नतं निम्नमुन्न
तं तद्विपरीतं यथा भवति तथा न दृश्यत १० जातवेपना जातकंपाः ११ तत्र पशुसुतांश्च याता तेन विशिना
शिशिर इति १२ ॥ ॥ राम॰

गोपगोपीनांप्रार्थनामाह त्वमेवनाथोयस्यतस्मिन्गोकुलेगवांनःसर्वेषांचनः अस्माकंदेवादिंद्रात्त्रातुंरक्षितुमर्हसि
विज्ञाप्यनात्सर्वमेवकुपितेनेंद्रेणकृतंतद्देशोमेनेकथयमेनेतदाह १४ अपगतेसंतत्वयस्यतद्दर्षणेन अतिशायितोवा
तोयसिक्तेन अतिवातंशिलामयंशिलाप्रचुरं १५ ततःप्रतिज्ञापूर्वंगोवर्द्धनोद्धरणमाह १५ प्रतिविधिंप्र
तीकारंस्वसामर्थ्येनसाधयिष्यामितेनचसौयालोकेशमानिनोश्रीमदलक्षणंतमोहरिष्यामि बहुवचनेनच

कृष्णकृष्णमहाभागत्वन्नाथंगोकुलंप्रभो त्रातुमर्हसिदेवान्नःकुपिताद्भक्तवत्सल १३ शिलाव
र्षनिपातेनहन्यमानमचेतनं निरीक्ष्यभगवान्मेनेकुपितेन्द्रकृतंहरिः १४ अपर्त्वत्युल्बणंवर्षम
तिवातंशिलामयं स्वयागेविहतेस्माभिरिन्द्रोनाशायवर्षति १५ तत्रप्रतिविधिंसम्यगात्म
योगेनसाधये लोकेशमानिनांमौढ्याद्धरिष्येश्रीमदंतमः १६ नहिसद्भावयुक्तानांसुराणामी
शविस्मयः मत्तोसतांमानभंगःप्रशमायोपकल्पते १७ तस्मान्मच्छरणंगोष्ठंमन्नाथंमत्परिग्र
हं गोपायेस्वात्मयोगेनसोयंमेव्रतआहितः १८ इत्युक्त्वैकेनहस्तेनकृत्वागोवर्द्धनाचलं
दधारलीलयाकृष्णश्छत्राकमिवबाल
कः १९

त्राणादीनभिप्रेत्य १६ ननुदेवाःसात्त्विकाःतत्कथंकुतस्तेषांतमःतत्राहनहीतिसद्भावःसत्त्वंसद्भावयु
क्तानांसुराणांईशोहमेवेतिविस्मयोगर्वोहियस्मात्तन्नघटतेअतःअसतांतेषांमानभंगःप्रशु
मायेत्याहमत्तइति १७ गोपायेरक्षिष्यामिकिंचसोयंमेमयाव्रतोनियमःसंकल्पोवाआहितःधृतःइत्य
र्थः कृष्णःउत्कमछत्राकंननु शिलींध्रंयथा १९ ॥ १९ ॥

श्री०
भा० द०
पू० टी०
९९

यथोपजोषं यथाश्रवं सधनाः शाकटमंडलीसहिताः २० सव्रजाः शाकटमंडलीसहिताः सोपजीविनः भृत्यपुरोहितादिसहिताः यथावकाशमलेकोचेनस्थिताः २२ पदात् स्थानात् सप्तदिनानि

अथाह भगवान्गोपान्हेंबतात व्रजौकसः यथोपजोषंविशत गिरिगर्त्तंसगोधनाः
२० नत्रासइहवः कार्योमद्धस्ताद्रिनिपातने वातवर्षभयेनालंतत्त्राणंविहितंहिवः २१
तथानिर्विविशुर्गर्त्तंकृष्णाश्वासितमानसः यथावकाशंसधनाः सव्रजाः सोपजीवि
नः २२ क्षुत्तृड्व्यथांसुखापेक्षांहित्वातैर्व्रजवासिभिः वीक्ष्यमाणोदधाराद्रिंसप्ताहंनाच
लत्पदात् २३ कृष्णयोगानुभावंतंनिशम्येन्द्रोतिविस्मितः निस्तम्भोभ्रष्टसंकल्पः
स्वान्मेघान्संन्यवारयत् २४ खंव्यभ्रमुदितादित्यंवातवर्षंचदारुणं निशम्योपरतंगोपा
न्गोवर्धनधरोब्रवीत् २५ निर्यातत्यजतत्रासंगोपाः सस्त्रीधनार्भकाः उपारतंवातव
र्षंव्युदप्रायाश्चनिम्नगाः २६ ततस्तेनिर्ययुर्गोपाः स्वंस्वमादायगोधनं शकटोढो
पकरणंस्त्रीबालस्थविराः शनैः २७ भगवानपितंशैलंस्वस्थानेपूर्ववत्प्रभुः पश्यतांस
र्वभूतानांस्थापयामासलीलया २८

व्युदप्रायाः विगलितोदकप्रायाः स्वल्पजला नाना इत्यर्थः २६ शकटोढोपकरणं शक
यावत् २३
टैरूढंउपकरणंभाण्डादिकं यस्यभवति तथागोधनमादा
यशनैर्निर्ययुः २७ २८ ॥

राम०
९९

विह्वलाः शर्माय यथा यशोदाविन्नं परिरंभणादिभिः समीयुरुपजग्मुः सदाशिषः प्रेष्ठानां शीर्षादाव २९ ततो गो
वर्धनोत्थानानंतरमस्य श्रीकृष्णस्य तथाविधानि गोवर्धनोद्धरणरूपाणि कृतानि कर्माणि गायंत्य ईयुर्ययुः कथंभू

तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरंभणादिभिः गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन्मुदा दध्य
न्नाक्षताद्भिर्युयुजुः सदाशिषः २९ यशोदा रोहिणी नंदो रामश्च बलिनां वरः कृष्णमालिंग्य युयुजु
राशिषः स्नेहकातराः ३० दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगंधर्वचारणाः तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पु
ष्पवर्षाणि पार्थिव ३१ शंखदुंदुभयो नेदुर्दिवि देवप्रचोदिताः जगुर्गंधर्वपतयः तुंबुरुप्र
मुखा नृप ३२ ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो राजन्स्वगोष्ठं सबलोऽव्रजद्धरिः तथाविधान्यस्य
कृतानि गोपिका गायंत्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ३३ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचविंशो
ऽध्यायः २५ श्रीशुक उवाच एवंविधानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते अतद्वीर्यविदः प्रोचुः सम
भ्येत्य सुविस्मिताः १ ॥

ता एवं प्रेम्णा हृदिस्पृशंतीति हृदिस्पृशस्ताः यद्वा कथंभूतस्य प्रेष्ठत्वेन तासां हृदिस्पृशतीति हृदिस्पृक् तस्य
३३ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः २५ वीर्ये विस्मितान्गोपान्कृष्णस्याद्भु
तकर्मभिः नंदो गर्गोक्तिमाश्वास्य तदैश्वर्यमवर्णयत् समभ्येत्य नंदं समभिगम्य पप्रच्छुः तदाह बालक

श्री॰ यद्यस्मात् बालकस्यकृत्स्नस्य अद्भुतानिकर्माणितस्मात् ग्रामेषुगोपेषुकथंजन्माहतीति आत्म
भा॰ द॰ जशङ्कितं आत्मानमर्हैअद्भुतानिकर्माण्यष्टादशाभिः यः सप्तहायनइतिसप्तहायनतः सप्तवार्षिकः
पू॰ टी॰ कथंविभ्रत्स्थितइतिपुष्करंपद्मंगजराट् महाराजइत ३ महौजसः महाबलयाः तनैर्वयः आयुर्यौ
१०० वनंवाकालेनयथापीयते ४ अथः आयाशाम्यमासाः त्रयः परिच्छेदकाः यस्यउदकंऊर्ध्वंशारणोहि

गोपाऊचुः बालकस्ययदेतानिकर्माण्यत्यद्भुतानिच कथमर्हत्यसौराजन्माग्रामेष्वात्म
जुगुप्सितं २ यः सप्तहायनोबालः करेणैकेनलीलया कथंविभ्रद्गिरिवरंपुष्करंगजराडिव
३ तोकेनामीलिताक्षेणपूतनायामहौजसः पीतः स्तनः सहप्राणैः कालेनेववयस्तनोः
४ हिन्वतोधः शयानस्यमास्यस्यचरणावुदक् अनोपतद्विपर्यस्तंरुदतः प्रपदाहतं
५ एकहायनआसीनोह्रियमाणोविहायसा दैत्येनयस्तृणावर्तमहन्कण्ठग्रहातुरं
६ क्वचिद्धैयंगवस्तैन्येमात्राबद्धउदूखले गच्छन्नर्जुनयोर्मध्येबाहुभ्यांतावपातयत् ७
वनेसंचारयन्वत्सान्सरामोबालकैर्वृतः हन्तुकामंबकंदोर्भ्यांमुखतोरिमपाटयत् ८ वत्से
षुवत्सरूपेणप्रविशन्तंजिघांसया हत्वान्यपातयत्तेनकपित्थानिचलीलया ९ स हत्वारा
सभंदैतेयंतद्बन्धूंश्चबलान्वितः चक्रेतालवनंक्षेमंपरिपक्वफलान्वितं १०॥ ॥

स्वतः चालयतः प्रपदेनपादाग्रेणाहतंविपर्यस्तंविपरीतंअनः कथमपतत् ५ योदैत्येनह्रियमाणः
सन् तंतृणावर्तंदैत्यंकथमहन्निमर्षः हैयंगवस्तैन्येनवनीतचौर्येबाहुभ्यांगच्छन् रिङ्खन्निमर्थः ङः
खतोहन्तुकामोयस्यतंबकंवेगसहितंबाहुभ्यांमुखतः कथमपाटयत् ८ ९ १०॥ ॥

राम॰
१००

आशीविषतमोऽतिक्रूरविषः वासौ अहीन्द्रः च आशीविषतमाहीन्द्रस्तत् उत्पत्तिकः स्वाभाविकः कथमिति किं सर्वे
वासात्मस्यादिति शंका उक्तमप्यतिविस्तयेनाभिनयेन वदेतित्कृष्णस्तत्त्वायनइति १३ प्राकृतमेव गर्गाचार्यैर्वा
कं तद्वितत्वपदि पीलत्वेन निर्दिष्टसंभावनस्य कृष्णस्तत्त्वावद्योतकेन इदानीं तेनैव वाक्येन गोपानुपदिशति अय

प्रलंबं घातयित्वोग्रं बलेन बलशालिना अमोचयद्व्रजपशून्गोपांश्चारण्यवह्नितः ११ आशीवि
षतमाहीन्द्रं दमित्वा विमदं हृदात् प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेऽसौ निर्विषोदकां १२ दुस्त्यजश्चानुरागो
ऽस्मिन्सर्वेषां नो व्रजौकसां नंद ते तनयेऽस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथं १३ क्व सप्तहायनो बालः क्व
महाद्रिविधारणं ततो नो जायते शंका व्रजनाथ तवार्भके १४ नंद उवाच श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु
शंका च वोऽर्भके एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह १५ वर्णास्त्रयः किलास्यासन्गृह्णतोऽनुयु
गं तनूः शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः १६ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः वा
सुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते १७ बहूनि संति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते गुणकर्मानुरूपा
णि तान्यहं वेद नो जनाः १८ एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनंदनः अनेन बहुदुर्गाणि यूयमंजस्त
रिष्यथ १९ पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिताः २०
य एतस्मिन्महाभागाः प्रीतिं कुर्वंति मानवाः नारयोऽभिभवंत्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः २१ तस्मा
न्नंद कुमारोऽयं नारायणसमो गुणैः श्रिया कीर्त्यानुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः २२ इत्यद्धा मां समा
दिश्य गर्गे च स्वगृहं गते मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणं २३ इति नंदवचः श्रुत्वा गर्गगीतं
व्रजौकसः दृष्टश्रुतानुभावास्ते कृष्णस्यामिततेजसः २४

नामिति १९ तत् तस्मात्तस्य कर्मसु विस्मयो नास्तीति नंदस्योक्तिः २१ २२ इत्यद्धा साक्षान्मां प्रति समादिश्य गर्गे च स्व
गृहं गते सति तदानीं मन्यमानोऽपि इदानीं कृष्णं नारायणस्यांशं मन्ये अद्य देवतः अक्लिष्टकारिणमिति २३ गोव
र्धनोद्धरणं सपरिकरमनुस्मरन् प्रकटितैश्वर्यं प्रीतिपार्थयनेदेव इति २४

श्री॰ भा॰ द॰ टी॰ १०१

यज्ञविप्लवेन या रुषा तया देवे इंद्रे वर्षति सति वज्राश्मवर्षानिलैः अशनिजलशर्करातीव्रवायुभिः सीदत्पशुस्त्रि

सीदंतिपालाःपशवःस्त्रियश्चयस्मिंस्तत् तथा आत्मा स्वयमेव शरणं यस्य तत्गोष्ठं दृष्ट्वा अनुकंपोद्दयावान् उत्स्मय

नुशोषितमना विस्मृतं गोवर्धनशैलमुत्पाट्य अबलोबालो लीलार्थमुच्छिलींध्रंयथा एकेन करेण बिभ्रद्धृतगोष्ठमपात्अपा

लितवान् एवं महेंद्रमदभित् गवामिंद्र इत्युत्तराध्यायार्थं स्मारयति सएवंभूतःकृष्णःनःप्रीयत्प्रीयतामिति

२६ इतिश्रीभागवतेदशमेषड्विंशोध्यायः २६ षड्विंशेदशमेयत्कृतःषड्विंशेदशमोहरिः यानकोपव्विंशमा

वतर्विंशतिनःपृथक् सप्तविंशेतदालत्सकृष्णस्यप्रभवेयं वर्ण्यते सुरभीन्द्राभ्यामभिषेकमहोत्सवः गोवर्धनधृतेशै

मुदितानेदमानर्चुःकृष्णंचगतविस्मया २५ देवेवर्षतियज्ञविप्लवरुषावज्राश्मवर्षानिलैः सीदत्पालपशु

स्त्रिआत्मशरणंदृष्ट्वानुकंप्युत्स्मयन् २६ उत्पाट्यैककरेणशैलमबलोलीलोच्छिलींध्रंयथा बिभ्रद्गोष्ठमपा

न्महेंद्रमदभित्प्रीयान्नइंद्रोगवां २७ इतिभागवतेदशमेषड्विंशोध्यायः २६ शुकउवाच गोवर्धनेधृते

शैलेआसाराद्रक्षितेव्रजे गोलोकादाव्रजत्कृष्णंसुरभिशक्रएवच १ विविक्तउपसंगम्यव्रीडितःकृत

हेलनः पस्पर्शपादयोरेनंकिरीटेनार्कवर्चसा २ दृष्टश्रुतानुभावोस्यकृष्णस्यामिततेजसा नष्टत्रिलो

केशमदइदमाहकृतांजलिः ३ विशुद्धसत्वंतवधामशांतंतपोमयंध्वस्तरजस्तमस्कं मायामयोयंगु

णसंप्रवाहोनविद्यतेतेग्रहणानुबंधः ४ ॥ ॥

लेइतिशक्रस्यभयेनागमनेहेतुः ततइंद्रआगत्यकिंकृतवांस्तत्राह विविक्तउपगम्येत्यादिना अथाहस्तदभिविमनेनग्र

थेन १ विविक्तएकांतेपादयोः पस्पर्शनमश्चकार कथंभूतःकृतहेलनःकृतावज्ञः २ अस्यश्रीकृष्णस्यश्रुतआसी

अनुभावःदृष्टःश्रुतश्चानुभावोयेनसइंद्रःनष्टास्त्रिलोकेशोहमितिमदोयस्यसः तत्रममापराधंक्षमस्वइतिवक्तुं

तवतावदपराधोनास्त्येवावयानुग्रहःकृतइत्याह विशुद्धसत्वमितिचतुर्भिः ३ विशुद्धसत्वंधामस्वरूपंशांतमेकरूपंअ

तएवतपोमयंप्रचुरज्ञानंसर्वज्ञमित्यर्थः कुतःध्वस्तरजस्तमस्कंध्वस्तेअविद्यामानेरजस्तमसीयस्मिन् अतएवायम

स्मदादिषुदृश्यमानोमायाकार्यरूपोगुणसंप्रवाहः गुणैःसंयोगइतेररितिधासंसारइत्यर्थः सतेनवर्ततेविद्यतेयतः

अग्रहणेनाज्ञानेनानुबंधस्तेइतितथा समर्थइत्यतेनास्तीत्यर्थः अज्ञानसंबंधोवायदाअज्ञानमतत्कृतेदेहसंबंधोनस्तः

तदातत्कृतानांलोभादीनांकावार्तेत्याह कुतोनितिक ४

हेर्देशाऊतोविनियिताभेदाव् देहलोभयोः परस्पराश्रयतानतत्कृताः देहसंबंधकृताः तद्धेतवः लोभादयः लोभ
मग्नुमोहादयस्त्वेति नतु ज्ञानिनामपि ते दृश्यंते अत आह अबुधलिंगभावाः अज्ञानितागमकाः अज्ञानमस्य
कारणार्थः यावद्रागादिसद्भावस्तावत्तानित्वमेवासिद्धमित्यर्थः लोभाद्यभावेपि यन्मानभंगो दंडार्थमित्याह तथा
पीति नतु वद्दृढेर्मम गोपालपुत्रस्य का शक्तिः किंच कारणेन को वा दंडो मया कृत इत्यत आह पितेति जगतामपितामि
नकः गुरुरुपदेष्टा अधीशो नियंतेति दंडधारणे हेतुत्रयं कालत्वात्समर्थः तस्मात्तद्दंडैर्लीलावतारैस्समीहसे
तव समीहा लीलैव जगदीशमानिनामस्माकं मानं विधुन्वन् दूरयन्नित्यर्थः कथमेतदित्याह ये इति ६ मद्विधा अज्ञास्ते
ताख्रुतो जगदीशमानिनः कालेभयकालेपि यथाग्रेवातिवृष्टौ वा मामभयं भयरहितं वीक्ष्य आशु तन्मदं जग

कुतो नु तद्धेतव ईश तत्कृता लोभादयो येऽबुधलिंगभावाः तथापि दंडं भगवान्बिभर्ति धर्मस्य गुप्त्यै खल-
निग्रहाय ५॥ पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदंडः हिताय चेच्छातनुभिः स-
मीहसे मानं विधुन्वञ्जगदीशमानिनाम् ६॥ ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिनस्त्वां वीक्ष्य कालेऽभयमा-
शु तन्मदं हित्वार्यमार्गं प्रभजन्त्यपस्मया ईहा खलानामपि तेऽनुशासनं ७ स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य
कृतागसस्तेऽविदुषः प्रभावं क्षन्तुं प्रभोऽथार्हसि मूढचेतसो मैवं पुनर्भून्मतिरीश मेऽसती ८ तवाव-
तारोऽयमधोक्षजेह भुवो भराणामुरुभारजन्मनां चमूपतीनामभवाय देव भवाय युष्मच्चरणानु-
वर्तिनाम् ९ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने सर्वस्मै सर्वबीजाय सात्वतां पतये नमः १०

दीशामहे हित्वा विगतगर्वाः संतः आर्यमार्गं भजंतेति अतः खलानामप्यनुशासनं दंड इत्यर्थः हेभग
वत्स्वरूपमभिप्रायं वा न वेत्यतः क्षमापयति स त्वमिति ७ एवंभूता मा ईश असती मतिः पुनर्माभूदिति प्रार्थनानेन
र्दमहानयमपराधः गोपालकद्रूपः कथं हि तन्मवतरति चेदत आह तवेति ८ भुवो भराणां पुनः उरुभारज
न्मनां उद्भरणं वहनं भाव उत्पत्तिर्येषां तेषां चमूपतीनामभावाय देव भवाय युष्मच्चरणसेविनां हितायाय अ
तो मम मत्स्यैव कर्तृत्वं नापराधिनोपि दंडनीया इति भावः क्षमापयन्नमस्करोति नम इति नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णाय नमः
पुरुषाय सर्वान्तर्यामिने महात्मने अनंतस्यापरिच्छिन्नाय कृतः वासुदेवाय सर्वनिवासाय सात्वतां यादवानां पत

तेषां भक्तानां छंदेन स्वेच्छया स्वीकृतो देहो यस्य तत्रापि विशुद्धज्ञानमेव मूर्तिर्यस्य तस्मै मायया सर्वस्मै भूतः सर्वस्य बीजाय कारणाय अत एव सर्वभूतानामात्मने नम इति कृतागस्त्वेन नम्रतां स्वापराधं निवेदयति मयेदमिति ११ आसारवायुभिः गोष्ठनाशाय चेष्टितं कृतम् १२ तथापि ईश त्वयानुगृहीतोऽस्मि अनुग्रहं दर्शयति ध्वस्तस्तम्भः निष्फलोद्यमश्च इन्द्रेण स्वाभिप्राये निवेदिते भगवान् पितेव वाङ्मयेति १४ इन्द्रश्रिया देवराज्येन १५ वः

स्वच्छंदोपात्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ११ मयेदं भगवान् गोष्ठनाशायासारवायुभिः चेष्टितं विहते यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना १२ त्वयेशानुगृहीतोऽस्मि ध्वस्तस्तम्भो वृथोद्यमः ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः १३ श्रीशुक उवाच एवं संकीर्तितः कृष्णो मघोना भगवानमुम् मेघगम्भीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् १४ मया तेऽकारि मघवन्मखभंगोऽनुगृह्णता मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् १५ मामैश्वर्यश्रीमदान्धो दण्डपाणिं न पश्यति तं भ्रंशयामि संपद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहं १६ गम्यतां शक्र भद्रं वः क्रियतां मेऽनुशासनम् स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तम्भवर्जितैः १७ अथाह सुरभिः कृष्णमभिवन्द्य मनस्विनी स्वसन्तानैरुपामन्त्र्य गोपरूपिणमीश्वरम् १८ सुरभिरुवाच कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत १९ त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते भूताय भव गोविप्रदेवानां ये च साधवः २० इन्द्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा चोदिता वयं अवतीर्णोऽसि विश्वात्मन्भूमेर्भारापनुत्तये २१ श्रीशुक उवाच एवं कृष्णमुपामन्त्र्य सुरभिः पयसात्मने जलैराकाशगंगाया ऐरावतकरोद्धृतैः

युष्माभिः बहुवचनं करुणाद्यभिप्रायेण ननु क्व गन्तव्यं स्वर्गोऽपि तवैवेत्युक्त्वा दितिचेत्तत्राह क्रियतामिति मदनुशासनेन यथापूर्वं तत्र स्थीयतामित्यर्थः युक्तैरप्रमत्तैः स्तम्भवर्जितैर्निरहंकारैः हे कृष्ण कृष्ण इन्द्रेणाहृतानां भवतामनाथा वयं कृतारक्षितास्त्वर्थः १८ १९ त्वं नः परमं दैवं देवता हे जगत्पते गोविप्रदेवानां ये चान्ये साधवः तेषां भवाय अभ्युदयाय त्वमेव नन्वभवतीनामिन्द्रोऽस्ति तत्राह इन्द्रमिति २० अन्येषु इन्द्रस्येन्द्रत्वे नयेत्यर्थः ननु देवेन्द्रे सम्भवति मम त्वं कथमिन्द्रो भवेयमिति चेत्तत्राह अवतीर्णोऽसीति २१ सुरभिरात्मनः पयसाभ्यषिंचत् इ

देवमातृभिः देवैर्मातृभिश्चादित्यादिभिर्देवैर्मातृभिश्चेति वा गाः पशून् गां स्वर्गं वा इंद्रत्वेन विंदते लभते इति गोविंदेस
भ्यधात् नाम कृतवानित्यर्थः २४ देवनिकायेषु देवसमूहेषु केतवः प्रदर्शनीयास्तुष्टुवुरित्यर्थः गावः गां पृथ्वीं प
योभिर्द्रुतामार्द्रामानयन्नित्यर्थः २५ नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यः अकृष्टपच्याः कर्षणं विनैव पक्वाः
ओषधयो व्रीह्यादयः उन्मणीन् गर्भगतान्मणीन् उद्गतान् बहिः प्रकटान् अबिभ्रुरबिभरुः २६ इति श्री
भावार्थदीपिकायां दशमे सप्तविंशोऽध्यायः २७ अष्टाविंशे ततो नंदो नयन् वरुणालयात् वैकुंठदर्शनेनाथ गोपानामनुग्रहः

इंद्रः सुरर्षिभिः साकं नोदितो देवमातृभिः अभ्यषिंचत दाशार्हं गोविंद इति चाभ्यधात् २३ अहं हि
इंद्रो देवानां नेता वामितः नागतः गोविंद इति लोके वागाम्येति अथ विमानगाः २४ तत्रागतास्तुंबुरु
नारदादयो गंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुरांगनाः संननृतुर्मुदा
न्विताः २५ तं तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो ह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः लोकाः परां निर्वृतिमाप्नु
वंस्त्रयो गावस्तदा गामनयन्पयोद्रुताम् २६ नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन्मधुस्रवाः अकृष्ट
पच्यौषधयो गिरयोऽबिभ्रन्नुन्मणीन् २७ कृष्णेऽभिषिक्त एतानि सर्वाणि कुरुनंदन निर्वैराण्यभवंस्ता
त क्रूराण्यपि निसर्गतः २८ इति गोगोकुलपतिं गोविंदमभिषिच्य सः अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो
देवादिभिर्दिवम् २९ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तविंशोऽध्यायः २७ शुक उवाच एकादश्यां निरा
हारः समभ्यर्च्य जनार्दनं स्नातुं नंदस्तु कालिंद्यां द्वादश्यां जलमाविशत् १ तं गृहीत्वानयद्भृत्यो व
रुणस्यासुरोंतिके अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि २ ॥

र्पिते गोवर्धनेन सुहृत्त्वं शक्रेणापुरंदरे नंदानयनतः कृष्णो वरुणं वनयोऽनथ कलामात्रायां द्वादश्यां पा
रणादभिनिवेशेनासुरीं वेलामविज्ञायैवारुणोदयात्सर्वमेव स्नानस्य बलेन निशि उदके प्रविष्टं तदनभिज्ञो वरु
णभृत्योऽनयदिति तथा च स्मृतिः कलाद्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि आमध्याह्नात् क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः
शंभुशासनादिति वक्ष्यति वरुणः अजानता मामकेनेति श्रीभगवद्धर्ममजानतेत्यर्थः २ ॥

श्रीः
भा.टी.
द.टी.
१०२

स्वानां भगवद्धर्मपरायणानां अभयदः मा भैष्टेति अभयं ददत् ३ सपर्यया अर्हणेन ४ अद्येदानीं मे मया देहो निभृतः
धृतः यद्वा अद्य त्वदङ्घ्रीणां ज्ञानेन देवस्य फलं प्राप्तमित्यर्थः यद्वा निभृतः शान्तो मनोरथ इत्यर्थः किंच अद्यैवार्थोधिगतः स
वेश्राकरपतिनापि इत्यर्थः पूर्वं नैव विधोर्थः प्राप्त इत्यर्थः किंच समागोपि निवृत्तं एव त्वत्प्राप्त्ये नाहं त्वत्पादभाजः इति
अध्वनः पारमीशं ५ भगवते निरतिशयैश्वर्याय ब्रह्मणे शरण्याय परमात्मने सर्वजीवानां नियन्त्रे वेदेत्रे न यत्रेति लो
कसृष्टिविकल्पयति या माया सा यत्र न श्रूयते अविद्यमानेव तिष्ठतीत्यर्थः ६ अजानतामजेनेव नानियोगात्करणाय

चुक्रुशुस्तमपश्यन्तः कृष्ण रामेति गोपकाः भगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणाहृतं ३ तदन्तिकं गतो रा
जन्स्वानामभयदो विभुः प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया महत्या पूजयित्वाह तद्दर्शनमहो
त्सवः ४ वरुणः अद्य मे निभृतो देहोद्यैवार्थोधिगतः प्रभोः त्वत्पादभाजो भगवन्नवापुः पारमध्व
नः ५ नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पिता ६ अजा
नता मामकेन मूढेनाकार्यवेदिना आनीतोयं तव पिता तद्भवान्क्षन्तुमर्हसि ७ गोविन्द नीयतामेष
पिता ते पितृवत्सल ८ शुकः एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः आदायागात्स्वपितरं बन्धू
नां चावहन्मुदं ९ नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयं कृष्णे च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोब्रवी
त् १० ते चौत्सुक्यधियो राजन्मत्वा गोपास्तमीश्वरं अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपधास्यदधीश्वरः ११
इति स्वानां स भगवान्विज्ञायाखिलदृक्स्वयं सङ्कल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिन्तयत् १२ जनो वै लोक ए
तस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् १३ इति सञ्चिन्त्य भगवान्महाकारु
णिको हरिः दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् १४ सत्यं ज्ञानमनन्तं तद्ब्रह्मज्योतिः सनातनं यद्धि प

कृष्णेन तदिति निवेदं विशुद्धमसमर्पयति गोविन्देति ८ ९ अतीन्द्रियमदृष्टपूर्वं लोकपालस्य महोदयमैश्वर्यं १० ते च उत्सुकधियो
ज्ञात्वा धीर्येषां ते अपि किं स्वगतिं स्वस्थानं सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां उपधास्यत् उपधास्यति नः अस्माकं प्रापयिष्यतीति सङ्कल्पवन्त इत्य
र्थः ११ इत्येवंभूतं स्वानां तेषां सङ्कल्पमखिलदृक् सर्वज्ञः स्वयमेव विज्ञाय तेषां सङ्कल्पसिद्धये कृपया एतद्वक्ष्यमाणमचि
न्तयत् १२ अविद्या देहाद्यभिबुद्धिः ततः कामः ततः कर्म तेन उच्चावचासु देवतिर्यगादिषु भ्रमन् स्वां गतिं न वेद सब्रह्मस्वरूपं
लोकं वैकुण्ठाख्यं तमसः प्रकृतेः परं १४ देहादिपरिच्छिन्नेन दर्शनेन मम लोकमिति प्रपञ्चे देहादिव्यतिरिक्तं ब्रह्मस्वरूपं दर्शयामा

१०३

ब्रह्महृदं ब्रह्मैव ह्रदः तत्र निमग्नस्य विशेषविज्ञानाभावात् ते ब्रह्महृदं तेन नीताः प्रापिताः तस्मिन्निमग्नाश्च तेन श
ब्दोक्तं विशेषमाह पुनः कृष्णेनोद्धृता समाधेर्व्युत्थापिताः सन्तो ब्रह्मणः तस्यैव लोकं वैकुण्ठाख्यं ददृशुरिति
ननु ब्रह्मणि निमग्नानां पुनर्लोक---नमयुक्तमिवेत्याशंक्याह यत्रेति यत्र यस्मिन् कृष्णेन निमित्तेन सति स्वयमक्रूरो
ध्यगात् दृष्टवान् शुकपरीक्षित्संवादात्पूर्वं तत्वाद्भूतनिर्देशः न त्वेतदर्थं स्त्रेये भगवति किं चिदप्यसंभावितमित्य
र्थः अथवा अक्रूरो यद् दृष्टवान् तस्यैव यमुनाह्रदस्य ब्रह्महृद इति नाम ते ह्रदं नीताः सन्तो ब्रह्मणो लोकं दद
शुः पुनश्च कृष्णेनोद्धृताः एवं च तं दृष्ट्वा विस्मिता बभूवुरिति क्रमवर्णितात्वेय अथ नित्येकृष्णेनावसो त्वयेति
यद्वा अक्रूरोऽयं दृष्टवान् धमादधिगमिष्यतीति भाविनि भूतवदुपचारः न त्वक्रूरः अक्रूरो योगी संसारान्निवृत्तो मत्वा

तेतु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरोऽध्यगात्पुरा १६ नंदादयस्तु
तं दृष्ट्वा परमानंदनिर्वृता कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः १७ इति भागवते दशमस्कंधे अष्टा
विंशोऽध्यायः २८ शुक उवाच भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः वीक्ष्य रंतुं मनश्चक्रे योगमा
यामुपाश्रितः १ तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिंपन्नरुणेन शंतमैः सचर्षणीनामुदगा
च्छुचो मृजन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः २

परं लोकमधिगच्छति तथा १६ तत्र तस्मिन् ह्रदे कृष्णं छंदोभिर्वेदैः स्तूयमानं दृष्ट्वा विस्मिता बभूवुः १७ इति भा॰
वार्थे दशमस्कंधे अष्टाविंशोऽध्यायः २८ ऊनत्रिंशे तु रासार्थमुक्तिप्रश्नकथा हरेः गोपीभी रासंसंरंभो तत्र संक्षेपतोऽधिको
तके ब्रह्मादिजयसंरूढदर्पकंदर्पदर्पहा जयति श्रीपतिर्गोपीरासमंडलमंडनः ननु विपरीतमिदं परदारवि
नोदेन कंदर्पविजयेनाप्रतीतेः सत्यं योगमायामुपाश्रितः आत्मारामोऽप्यरीरमत् साक्षान्मन्मथमन्मथः आत्म
न्यवरुद्धसौरतः इत्यादिषु स्वातंत्र्याभिधानात् तस्माद्रासक्रीडाविडंबनं कामजयख्यापनायेत्येव तत्वम् किंच शृंगा
रकथापदेशेन विशेषतो निवृत्तिपरेयं पंचाध्यायीति व्यक्तीकरिष्यामः ता रात्रीरिति याताबला व्रजं सिद्धा मये
मा रंस्यथ क्षपा इति याः प्रतिश्रुता इत्यर्थः तदा तस्मिन्नेव क्षणे उडुराजः चंद्र उदगात् उदितः किं कुर्वन् दीर्घकालेन
दर्शनं यस्य सः स्वप्रियाया मुखमरुणेन कुंकुमेन यथा प्रियो विलिंपति तथा प्राच्याः ककुभो मुखं स्वैः शंतमैः सुखतमैः करैः
रश्मिभिः अरुणेनोदयरागेण विलिंपन् अरुणीकुर्वन्नित्यर्थः स प्रसिद्ध उडुराजः तथा चर्षणीनां जनानां शुचस्तापं ग्लानीन्

[illegible]

कुमुदं विकमनीयं यस्य तं कुमुद्वन्तं अखंडमंडलं यस्य रमायाः आननस्य शुभेनाभा यस्य तं एवंविधं चोडुपं आवने च तस्या
कोमलैर्गोभिः रश्मिभिः रंजिते दृष्ट्वा कलं मधुरं जगौ गानं चकार वामदृशां वामाः कमनीया दृशो यासां तासां मनोहरम् ३
श्रवणपथ्यमन्योन्यमलक्षितः उद्यमो याभिः ताः सकान्तो यत्र गीतध्वनिः मार्गेण आजग्मुः जवेन वेगेन लोलानि
कुण्डलानि यासां ताः श्रीकृष्णस्य वक्षसा कृष्णश्रवणेन तस्य वरणविज्ञानान्तःकरणमेव वै विधकर्मनिवृत्तिर्गोपीनां यत्र इवाधाव
सितैः कर्म विहाय ययुरित्याह ४ पयः स्थालीचुल्ल्यामधिश्रित्य तत्क्वाथमप्रतीक्षमाणाः काश्चिद्ययुः संयावं गोधूम
कणान्नपक्वमवद्वास्य अनवतार्य ५ अन्याः प्रमृजन्त्यः अंगोद्वर्तनादि कुर्वन्त्यः काश्च काश्चित् कृष्णनष्टार्थमन्यथा कथ

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखंडमंडलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणं वनं च तत्कोमलगोभिरंजितं जगौ कलं वामदृशां
मनोहरं ३ निशम्य गीतं तदनंगवर्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः
स यत्र कान्तो जवलोलकुंडलाः ४ दुहन्त्योऽभिययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः पयोऽधिश्रित्य संयावमनु
द्वास्यापरा ययुः ५ परिवेषयन्त्यस्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशून् पयः शुश्रूषन्त्यः पतीन् काश्चिदश्नन्त्योऽपास्य भोज
नम् ६ लिंपन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या अंजन्त्यः काश्च लोचने व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित् कृष्णान्तिकं ययुः ७
ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृबंधुभिः गोविंदापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त मोहिताः ८ अन्तर्गृ
हगताः काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ९ दुःसहप्रेष्ठवि
रहतीव्रतापधुताशुभाः ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमंगलाः १० तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्या
पि संगताः जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः ११ ॥

मपि कर्म तदासक्तमनसां पालनं च वैतियोगतत्राह द्वाभ्यामिति ७ ध्यानतः स्वरूपस्य कृष्णाश्लेषाधारणेन विपर्ययप्राप्तानि व
स्त्राणि आभरणानि च यासां ताः वरणाभरणे कर्णे कृत्वा कर्णाभरणं करे कृत्वा ययुरिति सच कृष्णाकृष्टमनसां विघ्नाः
प्रभवन्तीत्याह ता वार्यमाणा इति ८ न लब्धो विनिर्गमो याभिस्ताः प्रागपि तद्भावनायुक्तास्तदा नितरां दध्युरिमर्थः किं
वन्तदानीं प्रवन्ते परमात्मानं श्रीकृष्णं ध्यानतः प्राप्ताः सत्त्वोगुणमयं देहं जहुरिति श्लोकद्वयेनाह दुःसहेति नन्वकथं ज
हुः परमात्मेति ज्ञानाभावादित्याशंक्याह जारबुद्ध्यापीति न हि वस्तुशक्तिर्बुद्धिमपेक्षते अन्यथापि पीतामृतवदिति भावः
नन्वकथं भोगमन्तरेण प्रारब्धकर्मक्षीणं भोगेनैव सद्यः क्षीणमित्याह दुःसहेति दुःसहः प्रेष्ठविरहः तेन तीव्रतापः
तेन धुतान्यपगतान्यशुभानि यासां ताः अतो ध्यानेन परमात्मप्राप्तिः न कालसुखदुःखाभ्यां वर्तितः प्राचकर्मक्षयात् गु
णमयं देहं जहुरिति ११ ॥ ११ ॥

ननु यथा सति पुत्रादीनां वस्तुत्वेपि ब्रह्मत्वेपि तद्बुद्ध्यभावान्मोक्षः तथा बुद्ध्यभावात् एवं कृष्णेपि ब्रह्मबुद्धिं भावेन
तत्संगतिः कथमासां देहत्यागाशंकां तेन कृष्णं विदुः परं कान्तमिति परिहरति १२ अयं च भावः जीवेष्वावृतं ब्रह्म
ईश्वरे त्वनावृतं हृषीकेशवाचनादनावृतं अतो न तत्र ब्रह्मबुद्ध्यपेक्षेति न च देही कथमनावृतः स्यात्तत्राह नृणामिति
१३ गुणात्मनो गुणनियन्तुः भगवत एव तस्य स्वरूपाभिव्यक्तिः अतो न देहे हि स्वाद्दृश्यमनत्यपेक्ष्यतेति भावः अतो य
था कथंचित्तदासक्तिर्मुक्तिकारणमित्याह काममिति ऐक्यं संबंधः सौहृदं भक्तिं न च भगवतोयमनिमाद्दस्मा
दूनैवमिति १५ यतः श्रीकृष्णादेतत्स्थावरादिकमपि मुच्यते अस्ततमाह १६ वाचः पेशैर्वाग्विलासैः १७ सर्वाः

राजोवाच कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथं १२ श्रीशुक
उवाच उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः १३
नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः १४ कामं
क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते १५ न चैवं विस्मयः का
र्यो भवता भगवत्यजे योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते, ता दृष्ट्वान्तिकमायाता भगवान्व्रजयो
षितः अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् १७ स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः
व्रजस्यानामयं कच्चिद्ब्रूतागमनकारणं १८ रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेविता प्रतियात व्रजं
नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः १९ मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो
मा कृढ्वं बन्धुसाध्वसं २० दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररञ्जितम् यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशो
भितं २१ तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन्सतीः क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत २२

किं च वि
मसेश्च समागता विलोक्य समभ्यामिवाह व्रजस्येति तन्मयामेदद्रूमिति मालस्याह रजन्येषेति १८ किं च वि
चिन्वन्ति मृगयन्ते बन्धूनां साध्वसं भयं मा कृढ्वं मा कुरुतेत्यर्थः ईषत्प्रणयकोपेनान्यतो विलोकयन्तीः प्रत्या
ह २० २० राकेशस्य कराणि रञ्जितं यमुनास्पर्शिनोऽनिलस्य लीलया मन्दगत्या एजन्तः कंप
मानास्तरूणां पल्लवास्तैः शोभितं २१ सतीः हे सत्यः स्वभर्तॄनभिलक्ष्यः प्रत्याह २२ यद्वा माया वशीकृत
चित्ताः उपपन्नं तु कस्मीयं ते प्रीता भवेतिदृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रदर्शनेन निवर्तयति मतोरित्यादिश्लोकत्रयेण २३ ॥

श्रीः
भा० द०
टी०
१०५

हेकल्याण एव : फल्गुतुच्छं कृच्छ्रं दुःसंपाद्यं औपपत्यं जारसौख्यं अतः कुलस्त्रियाः सर्वथा त्याज्यं हे मूढा न वयं भवत्या
स्याकं भावः न मे वन प्राप्तिनी येनानास्यइ तिचेन्नत्राह २४ २५ २६ यथा श्रवणादिभिर्हे त्व स्य प्रेम मयि भवति
सन्निकर्षेण समीपस्थेनन न तथा ततो गृहान्प्रतियात २७ किंच श्रवण दर्शनादिनान्तरेण चिंता मात्रा नास्यि।
तिमाहू हुत्रेवि २८ शुक उवाच कृत्वा उद्गतेन श्वसनेन शुष्यंतो बिंबफल सदृशा अधराये षु तानि अग्रवा कृत्वा
तथाग्र गुष्ठेन मही लिखंत्यः तथा गृहीत कज्जलैरस्रुभिः कुचकुंकुमानि क्षालयंता तूष्णीं स्थिताः उरु दुःख
भरो यासां ताः किंच ३१ किंचित्संरंभेण कोपावेशेन गद्गदा गिरो यासां ताः संरंभकारणं प्रेष्ठं मिष्यास्विपि ये

भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया तद्बंधूनां च कल्याणः प्रजानां चानुपोषणं २४ दुः
शीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोपि वा पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी २५ अ
स्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहं जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियाः २६ श्रवणाद्द
र्शनाद्ध्यानान्मयि भावो नुकीर्तनात् न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् २७ शुक उवाच
इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविंदभाषितं विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययाम् २८
कृत्वा मुखान्यव शुचः श्वसनेन शुष्यद्बिंबाधराणि चरणेन भुवं लिखंत्यः अस्रैरुपात्तमषिभिः
कुचकुंकुमानि तस्थुर्मृजंत्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् २९ प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृ
ष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किंचित्संरंभगद्गदगिरो ब्रुवतानु
रक्ताः ३० मैवं विभोर्हति भवान्गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलं भक्ता भजस्व
दुरवग्रह मा त्यजास्मान् देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ३१ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरं
ग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तं अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्त------ ३२

तरमिव प्रतिभाषमाणं प्रत्याचक्षाणं गोप्यः ३० नृशंसं क्रूरं हे दुरवग्रह स्वच्छंद पादमूलं भक्ताः सेवितवत्यः।
अस्मान्भज स्वमा त्यजेति यद्गुक्तं भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणामित्यादिना तत्राहुः ३१ त्वया धर्मविदेति सोपहासम् एवमे
तदुपदेशानां पदे विषये त्वय्येवास्तु उपदेशावेदेतः ईशोति विविदिषा वाक्येन सर्वोपदेशानामीश्वरपरत्वात्
मास्ति भावः आत्मा किल भवानिति भोग्यसाक्षि सर्वस्य भोक्तृत्वात्तैव शरीरिणः प्रेष्ठो बंधुः भवानिति सर्वबंधु

शुद्धरणीयं ग्रंथेनात्रिमदार्थः ३२

१८५

अथवा धर्मोपदेष्टानोपदेश्यानेउपदेशधर्मोपदेशाः इष्टा इति विषिष्टानि अस्मास्वधर्मे विजिज्ञासमानास्वस्मतीश
त्वयाधर्मं विधाय उक्तमेवमेतदस्मान्नत्वं धर्मोपदेशाः किंतु भवानात्मेति अथवा यदुक्तं एवं उपदेश्यपदेन ज्ञानेच्छ
कृष्णोस्तुनामत्वयि ईश्वरस्वामिनि समनिषवं कांक्षानैव मिमार्थः यतस्त्वं भूतानां नमात्मा फलं उपायश्चास्ययुक्तं उपस
दिष्टस्वरूपं धर्म इति एवमेतत्त्वयैवास्मत्कृततउपदेशपदेश्युश्रूषणीयत्वेन उपदिश्यमानानां पत्याद्दीनां पदेश्या
धिष्ठानेकृतमीश्वरोप्येकदिहमुरमधिष्ठानं विनाकोपि पतिपुत्रादिनामास्ति अत्रयत्समानेयुक्तमतिविस्तरेण एतत्स
हावात्मेणाहृदयमः प्रार्थयते २२ पूर्वश्लोकटीका ॥ कुशलाः शास्त्रनिपुणाः रतिं कुर्वंति तथा च शास्त्र

कुर्वंति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्वशास्त्र नित्यप्रियेपतिसुतादिभिरादितैः किं तन्नः प्रसीद परमेश्व
र मास्म छिदो राशां त्वयि चिरादरविंदनेत्र २३ चित्तेसुखेनभवतापहृते गृहेषु यन्निर्विश
त्युत करावपि गृह्यकृत्ये पादौ पदं न चलतः तव पादमूलाद्यामः कथं ब्रजमथो करवाम किं वा २४
सिंचांग नस्त्वमधरामृतपूरकेन हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निः नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयु
क्तदेहाध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते २५ यर्ह्यंबुजाक्ष तव पादतलं रमाया दत्तक्षणं क्वचि
दरण्यजनप्रियस्य अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमंग स्थातुं त्वयाभिरमिता नव पारयामः २६

किं प्रत्नयाककरिष्यामो येषां नोयमालोक इत्यादि किं च पतियानइति यदुक्तं तदशक्यं चित्तादीनामपहृतत्वादित्या
र्थः २३ यदस्माकं चित्तमेतावंतकालं सुखेन गृहेषु निर्विशति अधिष्ठमेतत्त्वयापहृतं करावपि गृहकृत्ये
निर्विशतस्तावपि त्वया पहृतौ सुखेनस्वात्मना त्वयेति वा २४ अतः अंगश्रीकृष्णत्वं अस्माकं तवाधरामृतपूर
कणत्वैव हासेन हसितेन अवलोकनेन कलगीतेन जातो यो हृच्छयाग्निः कामाग्निः तं सिंच नो चेद्वयं तावदेको
ग्निसिंचो भवितिचेन्न गाहुः २५ रमयालक्ष्म्यादत्तं क्षणं उत्सवो येन तव पादतलं अपि कुचिदेव न सर्वदा अरण्यजन
नामप्रिय यस्मात्तवअरण्यजनप्रियत्वाद् अरण्ये क्वचिदपि यर्हि कामायस्मादस्प्राक्ष्म अस्पाक्षं स्पृष्टवंतो वयं तच्चैव त्वयाभि
रमिताः आनंदिताः सन्तः तदारभ्य अन्यसमक्षं स्थातुमपि न पारयामः तच्छक्तिं प्राप्ता नो भवतीति भावः तस्मात् सो भा

गंगाविनिर्मितस्तवःसटीकः ४४

श्रीः श्रीःलक्ष्मीःवक्षसिश्रमापत्न्यांस्थानंलब्ध्वापितुलस्यासहतवपदांबुजरजःकामयतेस्मभृत्यैःसर्वैर्जुष्टमितिसौभा
भा॰ द॰ ग्यातिरेकोक्तिः यस्याःलक्ष्म्याःस्ववीक्षणकृतेश्रीरात्मनोविलोकयतुइत्येतदर्थमन्येषांब्रह्मादीनांतपोभिःप्रयास
स॰ टी॰ स्तादृशःतद्वद्वयमपिप्रपन्नाः ३७ हेवृजिनार्दनदुःखहर्त्तःत्वदुपासनेतदङ्घ्रिजनतयवाशेयासांताःवयंचवसतीर्गृ
१०६ हान्विसृज्यप्राप्तानस्तवप्राप्ताः तवसुंदरस्मितंविहसितंतन्निरीक्षणेनयःतीव्रःकामस्तेनतप्तचित्तानांनःहेपुरु
षभूषणदास्यंदेहिनतुगृहस्वाम्यंविहाय महादास्यमार्थ्यंतेपतत्प्रार्ह्य ३८ अलकावृतमुखंविकासितेगाढंतत्सुखेन

श्रीर्यत्पदांबुजरजःचकमेतुलस्यालब्ध्वापिवक्षसिपदंकिलभृत्यजुष्टं यस्याःस्ववीक्षणकृतेन्यसुरप्र
यासाःतद्वद्वयंचतवपादरजःप्रपन्नाः ३७ तन्नःप्रसीदवृजिनार्दनतेंघ्रिमूलंप्राप्ताविसृज्यवसतीस्त्व
दुपासनाशाः त्वत्सुंदरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनांपुरुषभूषणदेहिदास्यं ३८ वी
क्ष्यालकावृतमुखंतवकुंडलश्रीगंडस्थलाधरसुधंहसितावलोकं दत्ताभयंचभुजदंडयुगंविलो
क्यवक्षःश्रियैकरमणंचभवामदास्यः ३९ कास्त्र्यंगतेकलपदामृतवेणुगीतसंमोहितार्यचरिता
न्नचलेत्रिलोक्यां त्रैलोक्यसौभगमिदंचनिरीक्ष्यरूपंयद्गोद्विजद्रुममृगाःपुलकान्यबिभ्रन् ४०
व्यक्तंभवान्व्रजजनार्तिहरोभिजातोदेवोयथादिपुरुषःसुरलोकगोप्ता तन्नोनिधेहिकरपंक
जमार्तबंधोतप्तस्तनेषुचशिरःसुचकिंकरीणाम् ४१ ॥ ॥

ण्या कुंडलयोःश्रीर्ययोस्तेगंडस्थलेयस्मिंस्तत् अधरयोःसुधायस्मिंस्तच्चतत्सुखंवीक्ष्यदत्ताभयंभुजदंडयुगंच
वक्षःचश्रियाएकमेवरमणंरतिजनकंवीक्ष्यतदास्यएवभवामइतिनत्वज्ञात्यपितामाःपप्राप्नंतत्राहुः ३९ अंग
गाहेकृष्णकलानिपदानियस्मिंस्तद्यथास्यात्तथायतंदीर्घंमूर्च्छितंस्वरालापभेदस्तेनयाकृतंतत्कलपदामृतमयंवेणुगी
तंतेनसंमोहिताकावास्त्रीआर्यचरितान्निजधर्मान्नसतीधर्मान्नचलेत् यत्संमोहिताःपुरुषाअपिचलिताःकिं
वत्रैलोक्यसौभगमिदंरूपंनिरीक्ष्यपुलकान्यबिभ्रन्स्यावराद्ययोरप्याप्यपलिनोपिद्रुमाअपिमृगादीन्
अपिवकथाश्रवणमात्रेणापितावन्निजधर्मंपरित्यागोयुक्तःकिंपुनस्त्वदनुभवेनेतिभावः ४० व्यक्तंनिश्चितं ४१

विक्लवितं पारवश्यं प्रलपितं गोपीररीरमत् रमयामास ४२ प्रियमीक्षणेनोत्फुल्लानि मुखानि यासां ताभिः उदारहा
सः च द्विजाश्च ते कुंदकुसुमवत् दीधितिर्यस्य सः एणांकः चंद्रः ४३ ४४ ४५ ४६ बाहुप्रसारश्च परिरंभश्च क
रादीनामालंभनं स्पर्शश्च नर्मपरिहासश्च नखाग्रपातश्च तैः क्ष्वेल्या क्रीडया च अवलोकश्च हसितैश्च कामं तासामु
द्दीपयन् तारमयामास ४७ महात्मनो विमुक्तचित्तात् ४८ तत्सौभगमदं च स्वाधीनतामानं गर्वं च केशः कश्च ईश
श्च तौ वशयतीति केशवः तथा सः ४९ इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे एकोनत्रिंशोध्यायः २९ त्रिंशे विरहसंतप्त

शुकउवाच इतिविक्लवितंतासांश्रुत्वायोगेश्वरेश्वरः प्रहस्यसदयंगोपीरात्मारामोप्यरीरमत् ४२ ताभिः
समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः उदारहासद्विजकुंददीधितिर्व्यरोचतैणां
कइवोडुभिर्वृतः ४३ उपगीयमानः उद्गायन्वनिताशतयूथपः मालांबिभ्रद्वैजयंतींव्यचरन्मंडय
न्वनं ४४ नद्याःपुलिनमाविश्यगोपीभिर्हिमवालुकं रेमेतत्तरलानंदकुमुदामोदवायुना ४५ बाहु
प्रसारपरिरंभकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुंदरीणामुत्तं
भयन्रतिपतिंरमयांचकार ४७ एवंभगवतःकृष्णाल्लब्धमानामहात्मनः आत्मानंमेनिरेस्त्रीणांमा
निन्योभ्यधिकंभुवि ४८ तासांतत्सौभगमदंवीक्ष्यमानंचकेशवः प्रशमायप्रसादायतत्रैवांतरधीय
त ४९ इतिभागवतेदशमेएकोनत्रिंशोध्यायः २९ शुकउवाच अंतर्हितेभगवतिसहसैवव्रजांगनाः
अतप्यंस्तमचक्षाणाःकरिण्यइवयूथपं १ गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापविहारविभ्र
मैः आक्षिप्तचित्ताःप्रमदारमापतेस्तास्ताविचेष्टाजगृहुस्तदात्मिकाः २ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणा
दिषुप्रियाःप्रियस्यप्रतिरूढमूर्तयः असावहंत्वित्यबलास्तदात्मिकान्यवेदिषुःकृष्णविहारविभ्रमाः ३

गोपीभिः कृष्णमार्गणं उन्मत्तवद्वर्ण्यते भ्रमंतीभिर्वने वने अचक्षाणा अपश्यंत्यः १ गत्या च अनुरागस्मिताभ्यां
च विभ्रमेक्षितानि विलासनिरीक्षणानि तैश्च मनोरमाश्चालापाश्च विहाराश्च क्रीडाश्च विभ्रमा ॥ अमी विलासास्तैश्च रमा
पतेर्गत्यादिभिरेतैराक्षिप्तानि आकृष्टानि चित्तानि यासां ताः अतस्तस्मिन्नेवात्मा यासां ताः तस्या विविधाश्चेष्टाज
गृहुस्तदनुकरणेनाक्रीडन् २ प्रियस्य गमनादिषु प्रतिरूढा आविष्टा मूर्तयो यासां ताः अतः कृष्णस्यैव विहार
विभ्रमाः क्रीडाविलासा यासां ताः अहमेव कृष्ण इति परस्परं निवेदितवत्यः ३ ॥

श्रीः
भा०द०
पू०टी०
१०१

वनाद्वनंतंगच्छंत्योविचिक्युरमगायन् उन्मत्तवत्तत्वमाह वनस्पतीनपप्रच्छुर्भूतेष्वंतर्बहिश्च संतं पुरुषमेव हि
स्मरंत इति तन्मयत्वं यतिनवभिः तत्र महत्त्वादेते पुष्पपुरिमाशयामहत्तादीन्पृच्छंति दृष्टो व इति ४ प्रेमहासमहि
तैरवलोकनैरस्माकं मनो हृत्वा चोर इव गतः वः युष्माभिः किं दृष्ट इति ५ मद्दोत्तः स्वपुष्पैरेवोपकारिणं पृच्छंति हे
नोः कुरवकादीन्पृच्छंति हे कुरवकादयः दर्पहरं स्मितं यस्य स इतो गतः कश्चिदिति ६ अलिकुलैः सहवर्तमानां विभ्र
न्नतिवातिप्रियः त्वया किं दृष्ट इति ७ गुणान्तरेणापि नम्रता इमाः पुष्पपुरिति मालत्यादीन्पृच्छंति हे मालति मल्लि
के जाति यूथिके वा युष्माभिः किमदर्शि दृष्टः करस्पर्शेन वः प्रीतिं जनयन्किं याता इति प्रश्ने मालतीजातीत्यादेर्वा तरविशे
षाद्दृष्टव्य इति शेषः ८ सर्वप्राणिनो मनुष्येकायपुष्पपुरिति चूतादीन्पृच्छंति हे चूतादयः येन्ये वपरार्थभविकाय

गायंत्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनं पप्रच्छुराकाशवदंतरं बहिर्भूतेषु संतं पुरुषं वनस्प
तीन् ४ दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ प्लक्षन्यग्रोध नो मनः नंदसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ५ कच्चित्
कुरबकाशोकनागपुन्नागचंपकाः रामानुजो मानिनीनामितो दर्पहरस्मितः ६ कच्चित्तुलसि कल्या
णि गोविंदचरणप्रिये सह त्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेतिप्रियोच्युतः ७ मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लिके जा
तियूथिके प्रीतिं वो जनयन्यातः करस्पर्शेन माधवः ८ चूतप्रियालपनसासनकोविदारजंब्वर्कबि
ल्वबकुलाम्रकदंबनीपाः येन्ये परार्थभविका यमुनोपकूलाः शंसंतु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ९
किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि अप्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमा
द्वा आहो वराहवपुषः परिरंभणेन १० अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन्दृशां सखि सुनिर्वृतिम

र्थे परोपकारार्थं भवितुं जन्म येषां ते यमुनोपकूलाः यमुनायाः कूलसमीपे वर्तमानाः तीर्थवासिन इत्यर्थः हे भवे
तः रहितात्मनां शून्यचेतसां नः कृष्णपदवीं मार्गं शंसंतु कथयंतु अत्र चूतादिशब्दानां जातिभेदः कदंबनीपयोश्च ९ हे
क्षिति क्षिते त्वया किं तपः कृतं यतः केशवांघ्रिस्पर्शेनोत्सवो यस्याः सा कृतः तया घनैस्त्वंगरुहै
रुत्पुलकितैर्वा विभासि शोभसे तत्र विशेषं पृच्छति अपि किमयमत्स्ववः अंघ्रिस्पर्शसंभवः तवैव देवांघ्रिस्पर्श
संभूतः यद्वानेनावतारेण किं तु उरुक्रमविक्रमात्त्वमेव त्रिविक्रमस्य पदाक्रमणात् अहो अथवा नैतावदेव अपि तु ततो
पि पूर्वं वराहवपुषः परिरंभणेनेति अतस्त्वयानेन दृष्टस्तं दर्शयेति १० हरिण्या दृष्टप्रमदपरस्परदर्शनेन संभाव्याहुः
अपीति हे सखि एणपत्नि अपि किमुपगतः समीपगतः गात्रैः सुंदरैः भुजबाह्वादिभिः प्रियया सह तिष्ठन्निति योन्नयति

फलभारेणनतांम्लत्ववकृसंदृष्ट्याशलतानितिमताःप्रियायासहनस्पगतिविलासंसंभावयंत्यः इत्थंवियत्कामितित्व
लसिकायाश्रुलिकृलैः श्रतः तदामोदमदांधः अन्वीयमानः अनुगम्यमानरहववृतितित १२ कश्चिदाह हेमरवे
रमालताः कृसेनुसंगतान्ननरमाष्टछत नवस्पतिसगतोनस्पगतिदुर्वदोरनाकृवंतस्पेतेः पञ्चबाहलताश्लिष्टा
अपिश्रेष्ठाभाग्यनुनतत्वैः स्पृष्टायत्पुलकानिबिभ्रतिनहिसयंतिसगलावाहक्वपुलकसंभावरतिभावः १३ उन्म
त्तवत्प्रच्छुतियेनमपंवितरदानीरमायते: लास्ताविचेष्टाजन्यहः तदात्मिकाइतियत्कृतस्यपंचयतिरतीतिउन्मत
वचोगोप्यउन्मत्तवचसस्तागोप्यस्त्रकृसान्वेषणेनकातरा: अतिविह्वलाअतएवचक्रुः अनुकृतवसः १४ कस्याश्चि

वाहेप्रियोमरुवधायगृहीतपत्रोरामानुजस्तलसिकालिकृलैर्मदांधैः अन्वीयमानइहवस्तरवःप्रणा
मंकिंवाभिनंदतिचरन्प्रणयावलोकैः १२ पृच्छतेमाल्लताबाहूनप्याश्लिष्टावनस्पतेः नूनंतत्करजस्प
ष्टाबिभ्रत्पुलकान्यहो १३ इत्युन्मत्तवचोगोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः लीलाभगवतस्तास्ताह्यनुचक्रु
स्तदात्मिकाः १४ कस्याश्चित्पूतनायंत्याः कृष्णायंत्यपिबत्स्तनं तोकायित्वारुदत्यन्यापदाहन्शकटा
यंती १५ दैत्यायित्वाजहारान्यामेकाकृष्णार्भभावना रिंगयामासकाप्यंघ्रीकर्षतीघोषनिःस्वनैः १६
कृष्णरामायितेद्वेतुगोपायंत्यश्चकाश्चन वत्सायितींहतीचान्यांतत्रैकातुबकायितीं १७ आहूयदूरगा
यद्वत्कृष्णस्तमनुकुर्वती वेणुंक्वणंतींक्रीडंतीमन्याःशंसंतिसाध्विति १८ कस्यांचित्स्वभुजंन्यस्यचलंत्या
हापरानन्वकृष्णोहंपश्यतगतिंललितामितितन्मनाः १९ माभैष्टवातवर्षाभ्यांतत्त्राणंविहितंमया
इत्युक्त्वैकेनहस्तेनयतंत्युन्निदधेंबरं २० आरुह्यैकापदाक्रम्यशिरस्याहापरांनृप दुष्टाहेगच्छजातोहं
खलानांनतुदंडधृक् २१ तत्रैकोवाचहेगोपादावाग्निंपश्यतोल्बणं चक्षूंष्याश्वपिदध्वंवोविदास्ये

दित्यादिभिः चतुर्भिः चतुर्भिरनुकरणेमपंचयेततः चतुर्भिस्तन्मयत्वेपुनर्देवोनानुकरणंइतिविवेकः पूतनायंत्याः
पूतनावदाचरंत्याः कृष्णवदाचरंतीस्तनमपिबत् तोकायितातेकवदाचरंतीतितदात्मानेकेवा १५ दैत्यायितादैत्य
वदात्मानंकृत्वापकाकृष्णार्भभावनांकृष्णस्यार्भवाल्यंभावयतियानामसोजहारहरेवर्तनागाः यद्वायथाकृष्णस्तथा
१६ हरणाःहरेवर्तमानाः मोहयद्यथातथाआह्वयमकृष्णमनुवर्ततीमितिवापाठः अन्याः साधुसाध्विति प्रशंसंति
१८ तस्मिन्नुष्णीकृत्वेमनोयासाताः १९ यतंतीप्रयत्नेकुर्वतीअंबरमनुवर्तमानान्ननुकुर्वतीरंयुत्तरीयवस्त्रमुन्निदधेऊर्ध्वधृत

श्रीः शयितं धनिमीलयन्तं २३ मुकुन्दस्य नयनमास्यं पिधाय स्वहस्तकरेणोक्तीति वाथीति विडम्बनं भयानुकरणं भेजे २४
भा॰ द॰ एवं पुनरपि पृष्ट्वा वनलतास्तत्र कृष्णस्पृष्टलतायाः भूमौ ह्येवं वनप्रदेशे प्रवदन्त्य अपश्यन् २५ स्पृष्टानामिति मित्राणि
श्री॰ टी॰ २७ तेन कृष्णेनांसे न्यस्तः प्रकोष्ठो यस्याः करेणोर्हस्तिन्याः २७ रहः एकान्तस्थाने २८ हे आल्यः हे सख्यः अहो धन्या
१०८ प्रतिग्रहणाः गोविन्दाङ्घ्र्यब्जरेणवः ननु देवैः यानिति अस्माभिर्यदि नन्देवाभिषेकेणैव तथैव कृष्णः श्रमयुक्तः तेइति
भावः ३० अस्मानाह तस्याः इति गोपीनां धनं सर्वस्वभूतं भावः भवेदेव यदि तस्याः पदानि संस्पृष्टानि न भवेयुः तदा

बद्धान्यया स्रजा काचित्तन्वी तत्र उलूखले बध्नामि भाण्डभेत्तारं हैयङ्गवमुषं त्विति भीता सुदृक् पिधाया
स्यं भेजे भीतिविडम्बनं २४ एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतास्तरून् व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमा
त्मनः २५ पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः लक्ष्यन्ते हि ध्वजाम्भोजवज्राङ्कुशयवादिभिः २६
तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुवन् २७ कस्याः
पदानि चैतानि यातया नन्दसूनुना अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा २८ अनयाराधितो नू
नं भगवान्हरिरीश्वरः यन्नो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः २९ धन्या अहो अमी आल्यो गोविन्दा
ङ्घ्र्यब्जरेणवः यान्ब्रह्मेशौ रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ३० तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि
यत् यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुङ्क्तेऽच्युताधरम् ३१ न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः खिद्यत्सु
जाताङ्घ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ३२ इमान्यधिकमग्नानि पदानि वहतो वधूम् गोप्यः पश्यत कृष्णस्य
भाराक्रान्तस्य कामिनः ३३ अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे
प्रेयसा कृतः ३४ प्रपदाक्रमण एते पश्यतासकले पदे केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतं
३५ तानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ३६

तानीति दुःखं कुर्वन्तीति तदसंस्पृष्टानि केवलं कृष्णपदानि प्रदर्शयैव विचिन्वन्त्यः तानि दृष्ट्वा पुनरसंस्पृष्टं समन्वय
न् तदाह श्लोकत्रयेण न लक्ष्यन्ते इत्यादिना ३१ खिद्यती सुजाते सुकुमारे अङ्घ्रितले यस्याः तां उन्निन्ये स्कन्धे समारो
पितवान् ३२ तत्रैव माह इमानीति भाराक्रान्तानि मग्नानि ३३ ३४ प्रपदाभ्यां पदाक्रमणाभ्यां आक्रम
णात् तेषामेकैकं मर्दनं यथा तत एव असकले पदे इति तत्कान्ताकुसुमानां तत उपविष्टायाः चिह्नं दृष्ट्वाहुः केशप्रसाधनम्

रेमे रत्यादिभिश्चेष्टाभिः आत्मरतः स्वतः तुष्टः आत्मारामः स्वक्रीडः अखंडितः स्त्रीविभ्रमैरनाकृष्टोत एवाकिमितिरेमे
अत आह कामिन्यामिति ३७ स्त्रीणां दुरात्मतामाह सा चेति द्वाभ्यां ३९ कामयाना मामसौ भजत साधिनेयासंताः गो
पीर्हित्वा मां भजते इति हेतोः आत्मानं वरिष्ठं मेने इति ४० कामिनां दैन्यं दर्शयति एवमुक्त इमे अधिरोहितमाह इत
श्रुतिनस्यां स्कंधरोहेहतायामंतर्हित इत्यर्थः अनुतापमाह हे नाथेति ४२ यदिच्छेषां मृगयमाणाविदूर

रेमे तया चात्मरत आत्मारामोप्यखंडितः कामिनां दर्शयन्दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मतां ३७ इत्येवं दर्श
यन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ३८ यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने सा च मेने तदात्मा
नं वरिष्ठं सर्वयोषितां ३९ हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ४० ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता
केशवमब्रवीत् न पारयेहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ४१ एवमुक्तः प्रियामाह स्कंध आरुह्यतामिति
ततश्चांतर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ४२ हे नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुजः दास्यास्ते कृप
णाया मे सखे दर्शय संनिधिं ४३ अन्विच्छंत्यो भगवतो मार्गं गोप्योविदूरतः ददृशुः प्रियविश्लेषमोहि
तां दुःखितां सखीं ४४ तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं प
रमं ययुः ४५ ततोविशन्वनं चंद्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुर्हरेः
४६ तन्मनस्काः तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः समवेता जगुः कृष्णं तद्गुणानेव गायंत्यो
नात्मागाराणि सस्मरुः ४७ ततः पुलिनमागत्य कालिंद्याः कृष्णभावना समवेता जगुः कृष्णं
तदागमनकांक्षिताः ४८ इति भागवते दशमे त्रिंशत्तमोध्यायः ३० ॥

नः समीपे ४४ ततस्तयापि सहिताः कृष्णान्वेषणाय वनमविशन् ततो हरेरन्वेषणान्निवृत्ताः ४६ आत्मारा
रीत्नमः आत्माऽपि स्वशरीराण्येव स्मरंतवत्यः तदात्मिकाः सर्वदात्मायायासीताः तन्मया इत्यर्थः ४७ किंतु अवैय
त्रस्त्रीकृष्णेन मां गतिरासीत् तदेव कालिंद्याः पुलिनमागत्य कृष्णं भावयंती तितस्थाना ः कृष्णस्यागमनं कांक्षि
तेयासांताः कांक्षिताः सत्यः कृष्णमेव जगुरिति ४८ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे त्रिंशत्तमोध्यायः
३० एकत्रिंशे निशश्रयस्ताः कालिंद्याः पुलिनमागताः कृष्णमेवानुध्यायंत्याः प्रार्थयंते तदागमम्

श्री: भा॰ द॰ पू॰ टी॰ १०५

हे दयित ते जन्मना व्रजः यथाधिकं भवति तथा जयति उत्कर्षेण वर्तते यस्मात्त्वमत्र जातः तस्मादिंदिरा लक्ष्मीः अत्र
हि श्रयते अनुवर्तते एवं व्रजे सर्वस्मिन्मोदमाने अत्र तावकास्त्वदीयाः गोपजनाः त्वयि तदर्थमेव कथंचिद्धृतासवः धृतप्राणास
ते त्वां विचिन्वते यतः त्वया दृश्यतां प्रसन्नीभूयतामिति यद्वा अस्माभिर्भवान्दृश्यतामिति यद्वा एवं त्वया दृश्यतामेतेत्वं विचिन्
वंतीत्यत्र सतां गावरहंतावकाः यथा आहुरिति सर्वे श्लोकेष्वेतावत्समं तथापि संगतिरूह्यते विचिन्वतमम किमिति चेत्तत्राहुः
शरदिति १ शरदुदाशये शरत्कालीने सरसि साधु जातं सत्सरसिजोदरश्रीमुषा साधुजातं सम्यग्जातं यत्सरसिजं तस्य कोशस्य
श्रीः तां मुष्णाति हरतीति तया तया दृशा नेत्रेण हे सुरतनाथ संभोगपते वरद अशुल्कदासिकाः अमूल्यदा
सीर्ना निघ्नतो मारयतः ते न तव त्वया क्रियमाणं इह लोके अयं वधो न भवति किं शस्त्रेणैव वधो नैव भवति किंतु भवतेव यतस्त्व

गोप्य ऊचुः जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इंदिरा शश्वदत्र हि दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृ
तासवस्त्वां विचिन्वते १ शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा सुरतनाथ तेऽशुल्कदा
सिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः २ विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् वृषम
यात्मजाद्विश्वतोभयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ३ न खलु गोपिकानंदनो भवानखिलदेहिनामंतरा
त्मदृक् विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान्सात्वतां कुले ४

वदृशापहृतप्राणा मे दासिकास्त्वया दृश्यतामिति यथासंभवं सर्वत्र वाक्यशेषः २ किंच बहुभ्यो मृत्युभ्यः त्वं कृपया रक्षिता
किमिति इदानीं उपेक्षसे इत्याहुः विषेति हे वृषभ श्रेष्ठ विषमयाज्जलात् कालियात् अप्ययो नाशः तस्मात्
व्यालराक्षसात् अघासुरात् वर्षमारुतात् इंद्रकृतात् वर्षात् तृणावर्तात् वैद्युतानलाद्दावानलात् वृषो अरिष्टः तस्मात् मयात्मजा
त् व्योमात् विश्वतो अस्मात्कदापि सर्वतो भयात् कालियदमनात् रक्षिताः किमिदानीमुपेक्षसे इति भावः ३ अपि च वि
श्वपालनाय अवतीर्णस्य तव भक्तोपेक्षा अत्यंतमनुचितमित्याशयेनाहुः न खल्विति हे सखे भवान् खलु निश्चितं यशो
दासुतो न भवति येन अस्मानुपेक्षसे किंतु सर्वप्राणिनां बुद्धिसाक्षी किं दृष्टेन भवतीत्यत आहुः विखनसा ब्रह्मणा विश्वपालनाय
प्रार्थितः सन् सात्वतां यादवानां कुले उदेयिवानुदितः इति मद्भक्तानामस्माकं प्रार्थनाव्यर्थं संपादयेत्याहुः विरचि
ताभयमित्यादिचतुर्भिः ४ ॥

विरविलासभयंहेतुमिधुर्यसंस्तेभयात्तेशरणमीशुषांशरणशमानांविरविलंदन्नमभयंयेनतन्नथाहेकांतक
मलेवरदतयाश्रियःकरंरहृणातीतितथानद्भवतनेकरसरोरुहेनःशिरसिधेहिप्रार्थयेपय ४ हेव्रजजनार्तिह
नुहेवीरनिजजनानांयःस्मयोगर्वःतम्ध्वंसनेनापकंस्मितंयस्यतेतथाभूतहेसखेभवकिंकरीःनःअस्मान्भजप्रा
र्थयस्मेतिनिश्चितेयथमंतावतजलरुहाननंचारुयोषितांनोदर्शय ६ प्रविशेषेणप्रणतानांदेहिनांपापकर्ष
णपापापहंतरणचरान्पशूननुगच्छतिकृपयतितथासोभाग्येनश्रियोनिकेतनंवीर्यतिवेकेणफणिनःकाले
यस्यफणास्वर्पितंतेपदांबुजंनःकुचेषुकृणकृरुकिमयंहृच्छयंकामंछंधि ७ हेपुष्करेक्षणतेमधुरयागिरा

विरविलासभयंकुरुस्वधुर्यतेशरणमीशुषांसंस्तेभयात् करसरोरुहंकांतकामदंशिरसिदेहिनःश्रीकर
ग्रहं ४ व्रजजनार्तिहन्वीरयोषितांनिजजनस्मयध्वंसनस्मित भजसखेभवकिंकरीःस्मनोजलरुहान
नंचारुदर्शय ६ प्रणतदेहिनांपापकर्षणंतृणचरानुगंश्रीनिकेतनं फणिफणार्पितंतेपदांबुजंकृ
णुकुचेषुनःकृंधिहृच्छयं ७ मधुरयागिरावल्गुवाक्ययाबुधमनोज्ञयापुष्करेक्षण विधिकरीरिमा
वीरमुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्वनः ८ तवकथामृतंतप्तजीवनंकविभिरीडितंकल्मषापहं श्र
वणमंगलंश्रीमदाततंभुविगृणंतियेभूरिदाजनाः ९ मधुरयागिरावल्गुवाक्ययाबुधमनोज्ञयापुष्करेक्षण विधिकरीःप्रश
वल्गुनिरम्याणिवाक्यानियस्यांतयाबुधानांमनोज्ञयाहृद्ययागंभीरयेत्यर्थः मुह्यतीरिमाःविधिकरीःप्रश
रसीधुनाप्यधरामृतेनाप्याययस्वसंजीवयेति किंवास्माकंवधिरहेणश्रमेवशरणंकिंतवकथामृतंपाय
यद्भिःसहृद्भिःवंचितमित्याहुःतवेति ९ तथैवामृतंयस्यहेतुःतप्तजीवनं प्रसिद्धामृतादुत्कर्षमाहुःकविभि
र्ब्रह्मविद्भिरपिईडितंस्तुतंदेवभाग्येनमृतंतैःतत्त्वीकिंचकल्मषापहंकामकर्मनिरसनंतच्चामृतंनैवंभूतंकिंच श्र
वणमंगलंश्रवणमात्रेणमंगलप्रदंतच्चतुप्रशान्तापेदंकिंचश्रीमत्सुशान्तंतच्चमादकंएवंभूतंतवकथामृतंयेतनुभु
विगृणंतितेभूरिदाःबहुदातारःजीविततदत्तमित्यर्थःयद्वाएवंभूतंतवकथामृतंगृणंतितेभूरिदाः
विषयेगृणंतिनिरुपयंतियेजनाःभूरिदाःबहुदातारःजीवितदत्तमित्यर्थः एतदुक्तंभवतिसर्वस्वयेकेवलंकथामृतंगृणंतितेषितावद्तिधन्याः
तेएवंतत्त्वस्सबहुदत्तवंतःसुकृतिनइत्यर्थः एतदुक्तंभवतिसर्वस्वदेपनप्रतामितितिति ९ ननुतर्हिमतकथाश्रवणेनैवनिर्वृतास्तंभवेयुःकिमुद्दर्शी
किंपुनः येनायमुपनिश्रुतःप्रार्थयामहेसयाहृदपयतामितितिति ९ हेप्रियहेकुहकंकपटमवदःसंके
तेनतदिलास्यचिंतितविलासयेततापिध्यानेनतिविलामःस्माहु्मस्मितमिति ९ हेप्रियहेकुहककपटसर्वविदःसंके
ननदितास्यचिंतितविलासपदेमामित्यर्थःविमोहपनःअस्मान्कनहेतुनाकपटमावशीमाहःप्रेमवरयेनवलसीति
ननकमोहि किंचवतपितवप्रमविप्रेमार्हविमोहयनःश्रेयःकनहेतुनाकपटमावशीमाहःप्रेमवरयेनवलसीति
१० हेनाथकांतयपदावनागानलयामिपकस्मादयमितिसदातनम्नोलिनसुंदरंकामलंततेपदेशिलेकोणमःहृतोरउरेसमीदति

१. श्रीवाभितेम: से विनामम: कंसनाशिनि ॥

ति:येदिविनोमन:कलिलतामसाध्यगच्छतिप्राप्नोति एवंभूताश्चनामत
:त्वयांकितविलासपम ॥

श्रीः
भा॰टी॰
द॰स्त॰
११०

तेन दिनपरिक्षये सायंकाले नीलकुन्तलैरावृतं घनरजस्वलं गोरजः छुरितं वनरुहाननं अलिमालापरागच्छुरितं पद्मं तत्समाननं वि
भ्रत् त्वं वनेषु मुहुर्मुहुर्दर्शयंश्च नो मनसि केवलं स्मरं यच्छसि अर्पयसि न तु संगं ददासि कपटत्वमिति भावः अतोऽधुना कपटं विहायैवं
कुर्विति प्रार्थयन्ते श्लोकद्वयेन १२ हे आधिहन् हे रमण पद्मजेन ब्रह्मणार्चितं आपदि ध्येयं ध्यानमात्रेणापन्निवर्तकं शंतमं च सेवा
समये चापि सुखतमं तव चरणकमलं कामतापप्रणतेभ्यः नः स्तनेष्वर्पयेति १३ अपि च हे वीर ते यदधरामृतं नो वितर देहि कथंभूतमधरा
मृतं स्वरितेन नादितेन वेणुना सुष्ठु चुम्बितमिति नादामृतवासितमिति भावः इतररागविस्मारणं नृणामितरेषु सार्वभौमादिराज्य
सुखेषु रागमिच्छां विस्मारयति विलोपयतीति तथा तत् किं च त्वामपि न दर्शनेन सुरतस्पर्शनेन च वर्धयद्दृष्ट्वा सर्वस्मर्गपविता
गमयतयत्र वर्धनाम सुपागताः तेन कथमस्मास्त्यक्तुमर्हसि इति सकरुणमाहुः अटतीति द्वयेन १४ यद्यदा भवान् काननं वृन्दा
वनं प्रति गच्छति तदा त्वामपश्यतां प्राणिनां त्रुटिः क्षणार्धमपि युगवद्भवति एवमदर्शने दुःखमुक्तं दर्शनेऽपि विघ्नकारित्वेन तव
श्रीमन्मुखं च तव उदीक्षमाणानां तेषां दृशां पक्ष्मकृत् ब्रह्मा जडः मन्दः निमिषमात्रमपि व्यवधानमसहमानेति दर्शनसुखोद्वेगे १५ स

दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैर्वनरुहाननं बिभ्रदावृतं घनरजस्वलं दर्शयन्मुहुर्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि १२ प्रणतकाम
दं पद्मजार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि चरणपंकजं शंतमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् १३ सुरतवर्धनं शोकना
शनं स्वरितवेणुना सुष्ठुचुम्बितं इतररागविस्मारणं नृणां वितर वीर नस्तेऽधरामृतं १४ अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटि
र्युगायते त्वामपश्यतां कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशां १५ पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवानति
विलंघ्य तेऽन्त्यच्युतागताः गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि १६ रहसि संविदं हृच्छयोदयं
प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणं बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः १७ व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृ
जिनहन्त्र्यलं विश्वमंगलं त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनं १८ यत्ते सुजातचरणांबुरुहं स्तने
षु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वित्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः १९

किं च तव कृते त्वया वा इदि तमेवेदमित्यभिप्रेत्याहुः तस्मात्तेऽच्युत पतीन् सुतानन्वयान्तमेव धिनः भ्रातॄन् बान्धवांश्चातिविलं
घ्य तव समीपमागता वयं कथंभूतस्य गतिविदः अस्मदागमने गीतगतीर्जानतः गतिविदो वयं वा तवोद्गीतेन उद्गीतेन मो
हिताः हे कितव शठ एवंभूता योषितो निशि स्वयमेवागताः त्वादृशं कः पुमान् त्यजेत् न कोऽपीत्यर्थः अतः त्वया सक्तानामस्माकं मन
न तव दर्शनेन निदानं हृद्रोगमात्र दर्शनेन संगमेव चिकित्सां कुर्विति आहुः द्वयेन रहसीति १६ श्रियो धाम ते बृहद्विशालं उरश्च वीक्ष्य नः
अतिस्पृहा भवति तथा च मुहुर्मुहुर्मनो मुह्यति १७ तव व्यक्तिः अभिव्यक्तिः व्रजवनौकसां सर्वेषां अखिलं वृजिनहन्त्री दुःखवि
हन्त्री विश्वमंगलं सर्वमंगलरूपा च अतः त्वत्स्पृहात्मनां त्वत्स्पृहैव मनो येषां तेषां नः स्वजनानां किमपि स्वल्पमेवाल्पमौषधं देहि
मर्थाः किं तत् स्वजनहृद्रोगाणां यन्निषूदनं नाशकं औषधं तन्मे वक्ष्यामीति गूढाभिप्राये इति प्रेमपर्याकुलाः सत्याहुः
यदिति १८ हे प्रिय यत्ते तव सुजातं सुकुमारं चरणाम्बुजं कठिनेषु स्तनेषु संमर्दनशंकिताः शनैः शनैर्दधीमहि धारयामः तेनाटवीमट
सि तव मीति पाठे पद्मं तत्किंस्वित्स्यादा वा अस्मान् नमेकवाननयसि मापवसितत्वं नः तमादाबुजे वादिभिः कूर्मासस्तपाषाणादिभिः किंस्वि

[illegible]
११०

इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ द्वात्रिंशे विरहालापविह्वलं हृदयो हरिः । तत्राविर्भूय गोपीस्ताः सान्त्वयामास मानयन् । स्वप्रेमाश्रुतकल्लोलविह्वलीकृतचेतसः सहृदयं नेदयं गोपीरुद्गतो नंदनंदन इति इत्येवं प्रभृतिविचित्रधा श्रुतेन कथा प्रेमशुद्धं सुस्वरं रुरुदुः कृष्णदर्शनेलालसाश्च भिस्वरा यासां ताः ॥ १ ॥ साक्षान्मन्मथः जगन्मोहकस्य कामस्यापि मनसः तु हृतः कामः साक्षात् तस्यापि मोहक इत्यर्थः ॥ २ ॥ तान्वः करवराणादयः ॥ ३ ॥ प्रेञ्जलिना संहृत हृतस्तदेव ॥ ४ ॥ भ्रुकुटीमाबध्य प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपावेशेन विह्वला विवशा ऽस्पष्टरोषा कटाः क्षेपाः कटाक्षाः तैर्ये

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ शुक उवाच ॥ इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलापन्त्यश्च चित्रधा ॥ रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥ तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ॥ पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥ तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः ॥ उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतं ॥ ३ ॥ काचित्कराम्बुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा ॥ काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चन्दनभूषितं ॥ ४ ॥ काचिदञ्जलिनागृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितं ॥ एका तदङ्घ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥ एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ॥ घ्नतीवैक्षत्कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥ अपरानिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखाम्बुजं ॥ आपीतमपि नातृप्यत्संतस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥ तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदि कृत्वा निमील्य च ॥ पुलकाङ्ग्युपगुह्यास्ते योगीवानन्दसंप्लुता ॥ ८ ॥ सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ॥ जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥ ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्यु

क्षेपाः परिभाः तैः ताड्यंतीव ऐक्षत ॥ ६ ॥ अनिमिषेनीदृग्भ्यां आपीतमपि सम्यग्दृष्टमपि तृप्तः तुन तेषां तान् तृप्यत् ॥ ७ ॥ हृदि कृत्वा हृदयमावेश्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ प्राज्ञमीश्वरं प्राप्य यथा सुषुप्तौ जनाः यद्वा प्राज्ञं ब्रह्म संप्राप्य यथा संसारिणः यद्वा प्राज्ञं सौषुप्तं प्राप्य यथा विश्वतैजसावस्थो जीवः ॥ ९ ॥ पुरुषः परमात्मा शक्तिभिः सत्वादिभिर्यथा यद्वा उपासकोऽहितरूपो वा शायी प्रकृत्यादिभिरिन्द्रियैर्वा अधिष्ठितो ऽधिरोचनन्दन ॥ १ ॥ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ द॰
पू॰ टी॰
१५५

विकसत्कुंदमंदारैः सुरभिर्योनिलः तस्मात् षट्पदा यस्मिंस्तत् ११ शरच्चंद्रांशूनां संदोहैर्ध्वस्तं दोषातमः सत्रिगतं
नमो यस्मिंस्तत् अतः शिवं सुखकरं हस्तरूपैस्तरलैः तरंगैः रचिता आस्तृता कोमला वालुका यस्मिन् एवंभूते श
लिने ताः समादाय निविश्य तत्राभिहृतो थिकव्यापोवनेति पूर्वेणान्वयः १२ शृणीकामात्रवधूतः आनययायथे तामथम
र्थः यथा कार्मिकोऽध्यात्मनः परमेश्वरमपश्यंतः न तत्कर्मौत्रवेथे तस्मात् हृणाति इति भवति तानकांडेत्यपरमेश्वरं दृष्ट्वा आस्माद
शृणोः कामास्तत्वं जहाति न हृदि निश्रामकामा अपि श्रुता न मम भजन्नित्याह स्वैरिति अचीक्लृपन् रचयामासुः आत्म
बंधवे अंतर्यामिने १३ गोपीसभायां ताभिः समानितः सन् चकास शुशुभे त्रैलोक्यस्य या लक्ष्मीः शोभा तस्या एक

ताः समादाय कालिंद्या निर्विश्य पुलिनं प्रभुः विकसत्कुंदमंदारसौरभ्यानिलषट्पदं ॥ शरच्चंद्रांशुसं
दोहध्वस्तदोषातमः शिवं कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकं ॥ तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनो
रथांतं श्रुतयो यथा ययुः स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकितैरचीक्लृपन्नासनमात्मबंधवे १३ तत्रोपविष्टो भग
वानस ईश्वरो योगीश्वरांतर्हृदि कल्पितासनः चकास गोपीपरिषद्गतोर्चितः त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत्
१४ सभाजयित्वा तमनंगदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा संस्पर्शनेनांककृतांघ्रिहस्तयोः संस्तुत्य
ईषत्कुपिता बभाषिरे १५ गोप्य ऊचुः भजतोनुभजंत्येक एक एतद्विपर्ययं नोभयांश्च भजंत्येके एत
न्नो ब्रूहि साधु भोः १६ श्रीभगवानुवाच मिथो भजंति ये सख्यः स्वार्थैकांतोद्यमा हि ते न तत्र सौहृदं ध
र्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा १७ भजंत्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा धर्मो निरपवादोत्र सौहृदं च स

मेवं पदं स्यात् तेन तद्वपुः दधत् दर्शयन् १४ तत्र भगवतो कृतज्ञतां तद्वचनेनैव आपादयितुं क्रमात् कृत्वाभिप्राया लोकहा
र्दं तानमिव संकेति भजनत इत्याह १५ भजतः प्राणिनः अनुभजंते तर्केचित्कृतज्ञतमानुसारेण भजंति केचित् तद्विपर्ययं ये
यथा भवति तथा तत् अभजतामप्यतामधजतोपि भजंति अन्ये तु नोभयानिति विदिताभिप्रायश्च तत्रमा हामिथ इति १६ हे सा
ख्यो उपकारप्रत्युपकारतया ये मिथो भजंति ते अन्योन्यं न भजंति किंतु आत्मानमेव कृतं हि यस्मात् स्वार्थैकांततद्यमा
येषां ते तत्र तत्सौहृदं मनो न सुखं न च धर्मो हृष्टोद्देशात् ग्रामक्रियादि भजनदिवदित्यर्थः १७ ये त्वभजतो भजंति ते द्विवि
धाः करुणाः स्निग्धाश्च तत्र यथाक्रमं धर्म कामो भवत इत्याह भजंत्यभजत इत्यादि १८ ॥ ॥

राम॰
१११

तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह भजत इति अयमर्थः नैव ते चतुर्विधाः एके त्वात्मारामाः अपरे आप्तकामाः केचिदाप्तकामाः वि
षयदर्शनेपि पूर्णकामत्वपि भोगेच्छारहिताः अन्ये अकृतज्ञास्तु मूढाः अन्ये गुरुद्रुहः अतिकठिनाः सपिताय
स्तहृषिकः इति न्यायादुपकर्ता गुरुतुल्यः तस्मै द्रुह्यन्तीति तथेति १९ अत्र सर्वकोटिगतमात्मानं मत्वा अद्विषे
कैदैवैः परस्परं गूढस्मितं तत्सु वीक्ष्य तदभिप्रायमाह नाहं त्विति हे सख्यः अहं तेषां मध्ये न कोपि किं तु परमकारुणि
कः परमसुहृच्च हे कथममीषां भजतामनुवृत्तिनिवृत्तये चिरं न स्थानमवस्थानं यथा नानुभजामि एतत्सदृष्टान्तमाह यथेति
न सस्थन वैवर्विनयानिभृतः पूर्णधनमसइतियावत् अन्यत् द्रव्यं पितासाधयितुं न वेद २० एवं मदर्थोज्झितलोकवे
दस्वानां मदर्थमुज्झितलोकवेदस्वानां मदर्थोज्झितो लोकः पुत्राद्युक्ताः प्रतीदत्तान् स्वाज्ञानयत्र स्वस्य परित्या

भजतोपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः १९ नाहं तु सख्यो
भजतोपि जन्तून्भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये यथाधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद २०
एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेबलाः मयापरोक्षं भजता तिरोहितं मासूयितुं मा
र्हथ तत्प्रियं प्रियाः २१ न पारयेहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः या माभजन्दुर्जरगे
हशृंखलाः संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना २२ इति श्रीभागवते दशमे द्वात्रिंशोध्यायः ३२ शुकः
इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः जहुर्विरहजं तापं तदङ्गोपचिताशिषः १ ॥

गान् याभिः स्वासां वो युष्माकं परोक्षं मद्दर्शनं यथा भवति तथा भजता युष्मत्प्रेमालापान् शृण्वतैव तिरोहितं अन्त
र्धानेन स्थितं तस्मात् हे अबलाः प्रियं माम् असूयितुं दोषारोपेण द्रष्टुं मा अर्हथ न योग्याः स्थ २१ परमार्थस्त्वेवं नेत्याह ने
ति निरवद्यसंयुजां निरवद्या संयुक् यासां वो विबुधानामायुषा अतिदीर्घकालेनापि स्वीयं साधुकृत्यं प्रत्युपकारं कर्
त्तुं न पारये न शक्नोमि या मे गेहशृंखलाः संवृश्च्य निःशेषं छित्त्वा मामभजन् तासां सम्यग्भिन्नवद्धप्रेमयुक्ततया
नैवमेकनिष्ठतया अस्माकं युष्माकमेव साधुना साधुकृत्येन तेन युष्मत्साधुकृत्येनैव प्रतियातु प्रतिकृतं भवतु युष्मत्सौशील्येन
ममानृण्येन न तु मत्प्रत्युपकारेणेत्यर्थः २२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे द्वात्रिंशोध्यायः ३२ त्रयस्त्रिं
शे ततो गोपीमण्डलीमध्यगो हरिः प्रियास्ता रमयामास क्रीडादिनी वनकेलिभिः तत्र राजयेहेराजन यद्गतस्य भगवतो

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ टी॰ १११

गेनव भूषाकरवराणां यद्वयवैरुपचिताः सम्भूताग्राशिषायासंतताः १ रासक्रीडे रासोनाम बहूनर्तकीयुक्तो नृत्यवि
शेषः तां क्रीडामन्योन्यमाबद्धाः संग्रथिता बाहवो यैः तैः सह २ तत्साहित्यमभिनयेन दर्शयति रासोत्सव इत्यादिसार्द्धेनाष्ट
रवेन छायाधिकेन ततो सा मंडलरूपेणावस्थितानां द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेनैकैकस्य कंठे तथा प्रवेशः सर्वसन्निहितत्वेनाकृतः स्व
वनिकटत्वाभिमानस्तासां तेनैव योगेश्वरेणासि प्रविंत्यशक्तिहेतुः ग्रीणैनवकंठे गृहीतानां उभयत आलिंगिता
नां कंठे गृहीतेन यं सर्वाः स्त्रियः स्वस्वनिकटे मामेवाश्लिष्यन्ति शक्तिनेत्यर्थः ४ ततः मे वोत्सुकाः पाश्रमनसां सस्त्रीकाणां
देवानां विमानशतैः संकीर्णं नभो बभूव ५ सप्रियाणां श्रीकृष्णा सहितानां तुमुलसंकीर्णं ७ महामरकतो नीलमणि

भगवांस्तत्रैवाविंदो रासक्रीडामनुव्रतैः स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः २ रासोत्सवः प्रवृत्तो गो
पीमंडलमंडितः योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ३ प्रविष्टेन गृहीतानां कंठे स्वनिकटं स्त्रियः
यं मन्येरन्नभस्तावद्विमानशतसंकुलं दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनां ५ ततो दुंदुभयो
नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः जगुर्गंधर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोमलं ६ वलयानां नूपुराणां किंकिणी
नां च योषितां सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमंडले ७ ततोतिशुशुभे ताभिर्भगवान्देवकीसुतः
मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ८ पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासैर्भज्यन्मध्यै
श्चलकुचपटैः कुंडलैर्गंडलोलैः स्विद्यन्मुख्यः कबररशनाग्रंथयः कृष्णवध्वो गायंत्यस्तं तडित इव २

रिव हैमानां मणीनां मध्ये ताभिः स्वर्णवर्णाभिराश्लिष्टाभिः शुशुभे गोपीदृष्टाभिर्यथैव विनैव मध्यपदाहारिमेक
वद्धेन ८ सयथा ताभिः शुशुभे तथा तत्रापि पितेनैरज्जरिस्माहपादन्यासैरिति भुजविधुतिभिः करचालनैः भज्यमा
नैर्मध्यैः चलद्भिः कुचैस्तु कंचुकीयवस्त्रैर्गंडलोलैः गंडेषु कपोलेषु वेचलः गंडेषु कपोलेषु स्विद्यन्मुख्यः स्विद्यंति
स्वेदयुक्तानि मुखानि यासां ताः कबरेषु रशनासु च ग्रंथयः उच्छ्रायासंताः यद्वा केशानां रशनायाश्च ग्रंथयः शि
थिलग्रंथय इत्यर्थः तेन नानारूपाणि श्रीकृष्णं मेघचक्रविमिव तास्तु वह्नविधाः तडित इव स्वेदस्तु धारामिव मी
ते गर्जितमिव तिय था सेभवन्मुखे ९

रास॰ ११६

नृत्यमानाः नृत्यन्तः रक्तकंठ्यः नानारागरंजितकंठ्यः कृष्णस्याभिमर्शनेन संस्पर्शेन मुदिताः इदं विश्वं ८
मुकुन्देन सह स्वरजातीः षड्जादिस्वरालापान् उन्निन्ये उच्चैर्गीतवती अमिश्रिताः कृष्णस्वरेणासंकीर्णाः प्रीयमाणेन स
म्मानिता पूजिता तत्रापि ध्रुवाख्यं तालविशेषं गीत्वा उन्निन्ये तस्मै प्रीयमाणेन स मानं च बह्वदात्
एवं ह्यन्यगीतादिना प्रीतः कृष्णः संमानितवान् नानारसोत्पत्तिशीतिविलसितेऽस्मिन्मान ९ श्लथंति विलयानि मल्लिका
च यस्याः सा १० उत्पलस्य सौरभमिव सौरभं यस्य तं बाहुं ११ नाट्येन नृत्येन विक्षिप्तयोः कुण्डलयोः त्विषः
प्रभा तया मण्डिते कपोलेन या स्वगण्डे संदधत्याः संयोजयन्त्याः १२ कूजन्ती नूपुरे मेखला च यस्याः

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकंठ्यो रतिप्रियाः कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतं ८ काचित्स
मं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधु साधु इति ९ तदेव ध्रुवमुन्नि
न्येन तस्मै मानं च बह्वदात् तत्रैकांसस्थितं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभं ९ काचिद्रासपरिश्रा
न्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः जग्राह बाहुना स्कंधं श्लथद्वलयमल्लिका चंदनालिप्तमाघ्राय
हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ११ कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तकुंडलत्विषमंडिते गंडं गंडे संदधत्याः प्रादा
त्ताम्बूलचर्वितं १२ नृत्यती गायती काचित्कूजन्नूपुरमेखला पार्श्वस्थाच्युतपादाब्जं श्रान्ता
धात्स्तनयोः शिवं १३ गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभं गृहीतकंठ्यस्तद्दोर्भ्यां गा
यन्त्यस्तं विजह्रिरे १४ कर्णोत्पलालकविटंककपोलघर्म वक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः

गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेश

स्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्यां १५

कूजन्नूपुरा सा १३ एवमन्यासु प्रियो यथा यथार्थं नानाविभ्रमैः विजह्रिरे इत्याह गोप्य इति तत्र रास
संभ्रमदर्शायत्राह १४ कर्णोत्पलैश्चालकविटंकैश्चालकैः कपोलैश्च घर्मैश्च वक्त्रे श्रीः शोभा यासां
ताः वलयनूपुरघोषैर्वाद्यवादित्रैः स्वकेशेभ्यः स्रस्ताः स्रजो यासां ताः एते ते तालगानिसंनद्धाः केशाः
शिरः कंपपादे ... भ्रमरा एव गायका यस्यां रास
सभायां १५ ॥

श्री· भा· द· पू· टी· ११३

यथा गोप्यो नानाविधैर्भगवता सह विजह्रुः एवं श्रीभगवानेपि स्वविलासैस्ताभिः सह रेमे इत्याह एवमिति तद्विलासानामभ्युन्नतत्वेवर्णितौ दृष्टांतः यथार्भक इति स्वप्रतिबिंबविभ्रमः क्रीडायस्य स एव अनेनैतदर्शितं स्वयमेव सर्वकालाको प्राले सौगन्ध्यमाधुर्यलावण्यादिगुणास्तु संचार्य ताभिः सह रेमे यथार्भकः स्वप्रतिबिंबैरिति १९ तास्तु भगवद्विलासैराकुलाबभूवुरित्याह तस्यांगसंगेन प्रकृष्टा या मुत् प्रीतिस्तया आकुलानि अवशानि इंद्रियाणि यासां ताः विस्रस्त एव यान्केशादीन् अजस्र प्रतिव्योढुं यथापूर्वं धर्तुं नालं समर्था न बभूवुः विस्रस्ता माला आभरणानि च यासां ताः २० न केवलं ताएवाकुलेंद्रियाः किं तु देव्योपीत्याह हे कौरवेति किं च शशांकश्चन्द्रोपि विस्मितो बभूव गणैः ताराभिः सह सर्वेपि ग्रहाः

एवं परिष्वंगकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः रेमे रमेशो व्रजसुंदरीभि र्यथार्भकः स्वप्रतिबिंबविभ्रमः १९ तदंगसंगप्रमुदाकुलेंद्रियाः केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा नांजः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमालाभरणाः कुरूद्वह २० कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः कामार्दिताः शशांकश्च सगणो विस्मितोभवत् २१ कृत्वा तावंतमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोपि लीलया २२ तासामतिविहारेण श्रांतानां वदनानि सः प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शंतमेनांग पाणिना २३ ॥ ॥

ननु तन्नैव तस्य ननु स्त्रीणां तिरोधीवासः सर्वा विभ्रुयथा स्वं स्वं विजह्रुरिति अयं भावः कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नम इति प्रत्येकं तासां प्रार्थनात् भगवतापि तावद्वारं तंसिद्धामयेमा रेस्यथ क्षपा इति नियेवशनिश्चतत्वात् तावंतमात्मानं कृत्वा रेमे इति यावतीर्याः वत्वः २२ कृपातिशयमाह तासामिति हे अंग शंतमेन सुखकरेण तनोतिराहः स्त्रीणां गोपीनां वदनान्यमार्जत् २३ ॥ ॥

राम· ११६

स्फुरन्नीस्वर्णाङ्कैरलानां चत्विषागडेष्वथाः श्रीः नयास्त्वपिनेना भूनापिन नहासससहितेन निरीक्षणेन ऋषभस्य
पत्युः श्रीहलसमानेरूपत्नः नत्कर्माणिजयतस्वकररुहैः नवैः स्पर्शेनप्रमोदो पासोना: २४ यस्य जलके
लिमाहृनाभिरिति त्वसायगसंगेनहृष्टामीत्वकु नस्याग्रतपवनासोऽकचकेकुमेनरंजिमायाः संबंधिभिर्गंध
र्वपालिभिः गंधर्वपत्नपङ्क्तिभिर्गायतोग्रेश्रलपः नैरन्तुरनः सहस्त्रोवाउदकमाविशत् भिन्नसेन्नविद्दारितवप्रः
स्वयंवानिक्रानिलोकवेदमर्यादाः २५ स्वरनिरान्मामोपिश्रुतंगोपीमण्डलेग्राभिसिवास्थलजलक्रीडदर्शी
नेवनक्रीडादर्शीयति २६ यमुनायाउपवनेजलस्थलप्रसूनामांगंधोयस्मिंस्तेनानिलेनजुष्टानि दशांतटानि

गोप्यः स्फुरत्स्फुरटकेडलकेनलत्विकुङ्कुमश्रियास्त्वपिनहासनिरीक्षणेन: मानेदपत्यः षभस्यजंगहृ
तानि: शुण्यानितत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः २४ नाभिगुनः श्रमम्के हिनमेगसेगच्छष्टस्त्रजस्वकुचवि
केकुमरंजितायाः गंधर्वपालिभिरनुद्रुतस्याविशद्वाः श्रान्तोगजीभिरिभराडिवभिन्नसेतः २५ सो
भस्यलंयुवतिभिः परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोंग वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरी
ड्यमानोरेमेस्वयंस्वरतिरत्रगजेन्द्रलीलः २६ ततश्च कृष्णोपवनेजलस्थलप्रसूनगंधानलजुष्टदिक्त
टे चचारभृंगप्रमदागणावृतोयथामदच्युद्विरदः करेणुभिः २७ एवंशशांकांशुविराजितानि
शाः सत्यकामोनुरताबलागणः सिषेवआत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः
२८ राजोवाच संस्थापनायधर्मस्यप्रशमायेतरस्य च अवतीर्णोहिभगवानंशेनजगदीश्वरः २९

नियमितवेगाः यद्वादिशस्तुतटंस्थलेवयस्मिन् वनेभृंगाणांप्रमदानांचगणेनावृतः २७ सक्रीडांनिगमयतिएव
मिति सत्यकामः सत्यसंकल्पः अनुरागिणीवरंवस्य: एवंसर्वानिशाः सेवितवान् शरत्काव्यकथारसाश्रयः श
रदिभवाः काव्येषुकथ्यमानापेरसाः तेषांग्राश्रयभूतानिशाः यद्वानिशाइत्येनयोगावाहिनीयाः शृंगाररसा
श्रयाः शरदिप्रसिद्धाः काव्येषुवर्ण्याः कथाःता: सिषेवेइतिएवमप्यात्मन्येवावरुद्धसौरतः चरमधातुः नत
स्खलितोयस्यातिकामतयोक्तिः २८ शनीयंप्रतिकूलमपर्मेमितार्थः आचरन्कृतवान् तत्रैवाधर्मेमाक्षेपलेकले

आप्तकामस्य नावधर्म इति चेत् यद्येवं कामाभावात् निंदितं केनाभिप्रायेण कृतवानिति पृच्छति सा
काम इति स काम इति ३१ परमेश्वरेऽकैवचनन्यायेन परिहर्त्तुं सामान्यतो महतीं हन्तमाह धर्मव्यतिक्रम इति
साहसं च दृष्टं प्रतापवतीं उ सोपि विश्वामित्रादीनां तस्य तेषां तेषां तेजस्विनां दोषाय न भवति नहि य ३२ य
दाचरति श्रेष्ठ इति येनान्योपि कुर्यादित्याशंक्याह ३३ नहि यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेनान्योपि कुर्यादि
त्याशंक्याह नैतदिति अनीश्वरो देहादिपरतन्त्रः यथाहे रुद्र इत्यतिरिक्तो विषं जक्षन् भक्षयन् कथं तर्हि
सदाचारस्य प्रामाण्यमत आह ईश्वराणामिति ३४ तेषां वचः सत्यमतस्तदुक्तमाचरेदेवाचरितं तु क्वचित् विरला
नत्वतः स्ववचोयुक्तं तेषां स्ववचसामायद्युक्तमविरुद्धं तदेवाचरेत् न च तर्हि तेषामपि किमेवं साहसमाचरन्तीत्यत आह
कुशलेति ३५ आरब्धकर्मक्षपणमात्रमेव तेषां कृतं नान्यदित्यर्थः प्रश्नमाह किमुतेति ३६ कुशलाकुश

आप्तकामो यदुपतिः कृतवान्वै जुगुप्सितम् किमभिप्राय एतन्नः संशयं छिन्धि सुव्रत ३१ श्रीशुक उवा
च धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ३२ नैतत्समा
चरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथारुद्रोब्धिजं विषम् ३३ ईश्वराणां वचः स
त्यं तथैवाचरितं क्वचित् तेषां यत्स्ववचोयुक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ३४ कुशलाचरितेनैषामि
ह स्वार्थो न विद्यते विपर्ययेण वानर्थो निरहंकारिणां प्रभो ३५ किमुताखिलसत्वानां तिर्यङ्मर्त्या
दिवौकसां ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ३६ यत्पादपंकजपरागनिषेवतृप्ता योग
प्रभावविधुताखिलकर्मबंधाः स्वैरं चरन्ति मुनयोपि न नह्यमानास्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बंधः
३७ गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनां योन्तश्चरति सोध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ३८ श्रीशु

लान्वयो न विद्यते इति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः एतदेव स्फुटयति ३७ यत्पादपंकजपरागनिषेवणेन तृप्ताः
पद्मायस्य पादपंकजपरागनिषेवायेषां तेन तथा तेन तृप्ताः भक्ता इत्यर्थः तथा तत्तेनिश्चलं न नह्यमानाः बंध
नं प्राप्नुवन्तः ३८ परदारत्वं गोपीनां संगीकृत्य परिहृतं इदानीं श्रीभगवतः सर्वान्तर्यामिनः परसेवानाम काचिदि

शृंगाररसाकृष्टचेतनः अतिबहिर्मुखानपि स्वपरान् कर्त्तुमिति भावः ननु अन्येऽपि अन्त्राचाराः स्वचेष्टितमेव वेत्ति वदन्ति नचाहं नास्त्यपश्यन्निति ३५ एवंभूतैः स्वधीभावेन यथा कुर्वतः पापाशेयाइत्यर्थः ३६ ब्रह्मरात्रे ब्राह्मे मुहूर्ते उपावृत्ते प्राप्ते ३८ भगवतः कामविजयरूपरासक्रीडाश्रवणादेः कामजयफलमाह विक्रीडितमिति श्रद्धयेत्यादि धीरः सन् हृद्रोगं कामम् आशु अपिहिनोति त्यजतीति ३९ सेयं श्रीपरमानन्दसेविश्रीधरनिर्मिता श्रीभागवतभावार्थदीपिका दशमाश्रया इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३ चन्द्रिकाशाहिनाग्रस्तं नन्दं हरिरमोच

अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रितः भजते तादृशीः क्रीडाः याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ३६ नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान्स्वान्दारान्व्रजौकसः ३७ ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान्भगवत्प्रियाः ३८ विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ३९ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे रासक्रीडानाम त्रयस्त्रिंशः ३३ श्रीशुक उवाच एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः अनोभिरनडुद्युक्तैः प्रययुस्तेऽम्बिकावनं १ तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं विभुं आनर्चुरर्हणैर्भक्त्या देवीं च नृपतेऽम्बिकां २ गावो हिरण्यं वासांसि मधु मध्वन्नमादृताः ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ३ ऊषुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रताः रजनीं तां महाभागा नन्दसुनन्दकादयः ४ कश्चिन्महानहिस्तस्मिन्विपिनेऽतिबुभुक्षितः यदृच्छयागतो नन्दं शयानमुरगोऽग्रसीत् ५ स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः कृष्ण कृष्ण महा

पत् विद्याधरवादिरः शापात्सर्पत्वं प्राप्तं यथावर्णयत् तस्यापदेशतः कामं किंकरीकृतकामतः अत्र शङ्का त्वशनिन्येन यथा विद्याधरस्यापि नन्देवंकामनुग्रहस्तवेन कामविजयं प्रतिपादनत्वेव विद्याधरस्यापि विजयं प्रतिपादयितुं दर्शयति एकदेति गावः गाः मधु मधुरं सधृतं मधुना सहितमन्नं देवाः पशुपतिः ३ जलमात्रं प्राश्य धृतव्रताः उपोषिताः रात्रिं प्रान्ते ऊषुरन्वयसन् ४ महानहिः अजगरः उरगः उरसा गच्छतीति अनुलाप

विव्यधुः ताडयामासुः उल्मुकैः ज्वलत्काष्ठैः ७ अलातैस्तैरिव ८ विद्याधरैरर्चितं पूजितं ९ यः परया
लक्ष्म्या शोभते स भवान्कः इति ११ प्राहसम् उपहासितवान् तस्मिन्प्रलब्धैः उपहसितैः मदीयेनैव पापेन मिन्नेन

तस्य चाक्रन्दितं श्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः ग्रस्तं च दृष्ट्वा विभ्रान्ताः सर्पं विव्यधुरुल्मुकैः ७
अलातैर्दह्यमानोऽपि नामुञ्चत्तमुरङ्गमः तमस्पृशत्पदाभ्येत्य भगवान्सात्वतां पतिः ८ स वै भगव
तः श्रीमत्पादस्पर्शहताशुभः भेजे सर्पवपुर्हित्वा रूपं विद्याधरार्चितं ९ तमपृच्छद्धृषीकेशः प्र
णतं समवस्थितं दीप्यमानेन वपुषा पुरुषं हेममालिनं १० को भवान्परया लक्ष्म्या रोचतेऽद्भुतद
र्शनः कथं जुगुप्सितामेतां गतिं वा प्रापितोऽवशः ११ सर्प उवाच अहं विद्याधरः कश्चित्सुदर्शन
इति श्रुतः श्रिया स्वरूपसंपत्त्या विमानेनाचरं दिशः १२ ऋषीन्विरूपाङ्गिरसः प्राहसं रूपदर्पितः
तैरिमां प्रापितो योनिं प्रलब्धैः स्वेन पाप्मना १३ शापो मेऽनुग्रहायैव कृतस्तैः करुणात्मभिः यदहं लो
कगुरुणा पादस्पृष्टो हताशुभः १४ तं त्वाहं भवभीतानां प्रपन्नानां भयापहं आपृच्छे शापनि
र्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन् १५ प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन्महापुरुष सत्पते अनुजानीहि मां देव स
र्वलोकेश्वरेश्वर १६ ब्रह्मदण्डाद्विमुक्तोऽहं सद्यस्तेऽच्युत दर्शनात् यन्नाम गृह्णन्नखिलाञ्छ्रोतॄ
न्नात्मानमेव च १७ सद्यः पुनाति किं भूयस्तस्य स्पृष्टः पदा हि ते १८ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं परिक्र
म्याभिवन्द्य च सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नन्दश्च मोचितः १९ निशाम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं व्रजौ
कसो विस्मितचेतसस्तथा समाप्य तस्मिन्नियमं पुनर्व्रजं गोपाययुस्तत्कथयन्त आदृता २० अ
हिदेहं निमेषेणाय [illegible] स्वदर्शने नदद्भुन्मादिते कालः शोकविह्वरमताउयन् २१ कदाचिदथगो
विन्दो रामश्चाद्भुतदर्शनः विजह्रतुर्वने रात्र्यां मध्यगौ व्रजयोषितां २२

१ यतः शापात् लोकगुरुणा त्रैलोक्यनाथेन १४ आपृच्छे स्वलोकं गन्तुं संभाषयामि अमीवहन् दुःखना
शक १५ नत्वा समागमाह कदाचिदिति २१ ॥ ॥

विरमसीनिर्मलेगुंवरेयथासो २२ किंचनियायप्रवेशेमानयंनोउदितः उडुपः नारकाम्बुयस्मिंस्तत् मल्लिका
गंधेनमत्तायालयोयस्मिंस्तत् २३ प्रनिवद्धतारुन्यैर्गुणपत्नाल्पयिनमश्वकामयिनोस्वरमंडलमूर्छितेनगुण
पतलायंनोमनः श्रवणयोर्मंगलेयथाभवतितथाजगतः श्रागायतामिति २४ मूर्छितनाः नद्दीनलीवविन्नाः
स्रंसन् भ्रंशत् दुकूलेयस्मात्तमात्मानंदृहस्तलाः केशेभ्यः स्रजोयस्य देहस्यतंज्ञनतोनाविदन् २५ निर
रोहितोनिरीक्षमानास्यः नौनाग्रोयस्यतंकालयामाससहृवान्तेरयामास २६ गाइवसेगनाहस्मनावाक्षेण

उपगीयमानोललितंस्त्रीजनैर्वद्धसौहृदैः स्वलंकृतानुलिप्तांगोस्रग्विनोविरजोवरो २२ नि
शाम्यत्रामानयनानुदितोडुपतारकं मल्लिकागंधमत्तालिजुष्टंकुमुदवायुना २३ जगतुः सर्व
भूतानांमनःश्रवणमंगलं नौकल्पयन्तोयुगपत्स्वरमंडलमूर्छितं २४ गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य
मूर्छितानाविदन्नृप स्रंसद्दुकूलमात्मानंस्रस्तकेशस्रजंततः २५ एवंविक्रीडतोः स्वैरंगायतो
तौःसंप्रमत्तवत् शंखचूडइतिख्यातोधनदानुचरोभ्यगात् २६ तयोर्निरीक्षतोराजंस्तन्नाथंप्रमदा
जनं क्रोशंतंकालयामासदिश्युदीच्यामशंकितः २७ क्रोशंतंकृष्णरामेतिविलोक्यस्वपरिग्र
हं यथागादस्युनाग्रस्ताभ्रातराववधावतां २८ माभैष्टेत्यभयारावौमालकौमौनरस्विनो या
सेदतःसतरसातावनिजगत्हकाथमे २९ संवीक्ष्यताअवनुपत्नौकालमृत्युइवोद्विजन् विसृज्यस्त्रीजनं
नमूढःप्राद्रवज्जीवितेच्छया ३० तमन्वधावद्गोविंदोयत्रयत्रसधावति जिहीर्षुस्तच्छिरोरत्नंतस्थौ
रक्षन्स्त्रियोबलः ३१ अविदूरइवाभ्येत्यशिरस्तस्यदुरात्मनः जहारमुष्टिनैवांगसहचूडामणिंविभुः
शंखचूडंनिहत्यैवंमणिमादायभास्वरं अग्रजायाददात्प्रीत्यापश्यन्तीनांचयोषितां ३२ इतिश्री

मञ्जुलवेणुवेनसः कृष्णलीलाया
यथानिजमन्दिरंवनवासरान् १।।

पाद नेदशमेवनसिंशः ३४
शुकउवाच गोप्यः कृष्णेवनंयातेन

२७ निरीक्षितोनिरी माभैष्टेत्यभयंमाभूतवनदत्यभयरावौ २८ शिरसासहचूडामणिंजहारेत्यर्थः ३२ इ
निश्रीभागवतेदशमेवनसिंशः ३४ पंचत्रिंशेवनेयातेकृष्णेगोकुलयोषितः पुनःश्लोकाभियोगेनतिस्र
ईःखेनवासरान् एवंगाद्भिरुक्षीणकृष्णेनसैरमभिरमेनानोदिवो नहिपादहृतानामउगीतेवानिस्ताप्रकारमाहगो।

पाइति वामबाहुकृतवामकपोल इत्यादीनि विहारदशश्लोकानि १

श्री· भा· द· पू· टी· ११८

वामेवाहौनन्मूलेवाहूनोर्पितोवामकपोलोयेनसः विलनेनर्तिते भ्रवोयेनसः वलानभ्रुःसुऊंदः अधरेत्रा
र्पितेवेणुं कोमलांगुलीभिराश्रितोमार्गः समक्षिकाप्तियेनसः यत्रदाईरयतिवादयतिनदा २ व्योमयाना
नोसिद्धानोवनिताःसिद्धैःस्वपतिभिः सहवर्तमानाश्रपितहेलवरगुपधार्याकर्ण्यप्रथमेविस्मितविन्नाः ततः
तःकाममार्गणेभ्यः समर्पितानिविन्नानियाभिःताःश्ररवशाइत्यर्थः सलज्जाःसमाःकश्मलेईहेयगुःनवलिं
गमपस्मृताविस्मृतानीवीयाभिरिति अत्रैवंभूतस्यविरहेकथंमहामहेइतिसर्वत्रवाक्यशेषः ३ हन्तेतिसंबो
धनेहेअबलाः इदंविचित्रमाश्चर्यंश्रृणुतनहाराहासः हारवहिषदोहासोयस्यसः यदावेणुंवाद्येनाथावदनेनहसे
नः हारेषु'' यद्वाहासोयस्यहारवत्‌ शोभमानोवक्षसिहासोयस्यपक्षाहाराणांहासाइवविषयास्फूर्तियस्यसः
तस्मिन्विनिवाउरसिस्थितविद्युदिवलक्ष्मीयस्यसः यर्हियदाकूजितवेणुंवादितिवेणुभवेति नदेतिनदा

गोप्यऊचुः वामबाहुकृतवामकपोलोवलितभ्रुरधरार्पितवेणुं कोमलांगुलिभिराश्रितमा
र्गोगोप्यईरयतियत्रमुकुंदः २ व्योमयानवनिताःसहसिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्यसलज्जाः काम
मार्गणसमर्पितचित्ताःकश्मलंययुरपस्मृतनीव्यः ३ हन्तचित्रमबलाःशृणुतेदंहारहासउप ८
रसिस्थितविद्युत्‌ नंदसूनुरयमार्तजनानांनर्मदोयर्हिकूजितवेणुः ४ वृंदशोव्रजवृषामृगगा
गावोवेणुवाद्यहृतचेतसआरात्‌ दंतदष्टकवलाधृतकर्णानिद्रितालिखितचित्रमिवासन्‌
५ बर्हिणस्तवकधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिबर्हविडंबः कर्हिचित्सबलआलिसगोपैःगाःसमा

व्रजेवेवृषाः मृगावास्तुवेणुंवाद्येनहृतानिचेतांसियेषांते आरातदूरादेवदंतैःदष्टाःकवलाग्रासो येर्धृता
उन्नैविनाःकर्णाः येतेनिद्रिताइवालिखितचित्रमिवासन्‌ अविद्यमानेतरव्यापाराआसन्नित्यर्थः किं
वाचेतनास्तुसरित्सुतस्तरतीविचित्रमित्याहुः ५ हेआलिबर्हिणस्यमयूरस्यपेस्तवकाःमयूरपिच्छाः धातवोधा
तवादयस्तुपलाशानिपत्रैर्बद्धोयोमल्लानांपरिबर्हःपरिकरः वेषंविडंबयति अनुकरोतीतितथासमुकुंदः
गोपैःसहवेणुनेतितृप्यरंतत्रमहापित्तानवीयत्रयत्रायः समाह्वयतितर्हितदातश्रवणा दोषिविनासजा

राम: ११८

स्याविरेषु पतितिचिरह्वरुपनइत्याहुः वनलतेति नदाप्रगतानाःभारेणविद्वधः शाखावनलताजीलेतालता
लसितान्विसेषकाणमाने स्त्रवयेन्त इवमधुधाराः सम्स्त्रः सेति विस्मयेनरवस्तुनघानित्यमीनासरितधौ
वानंदइतिभावः पतानिविलसिभक्तिलक्षणाति ८ किंचसमासिकमलवनेषु विरहहरनोपलितेणगुणार
कर्षणेनन्हीनेपुनरन्येषामित्याहुः दर्शनीयतिलकइति ९ दर्शनीयस्तिलकोयस्य दर्शनीयानां पुरुषा
णांमध्येतिलकइतिवावनमालास्तयादियगंध्यातुलसीतस्यामधुनामत्तैरलिकुलैरलघुउच्चैरभीक्ष्णमनुक्
लगीतमाहियत् आदरेणगृह्णात् यहिअपरेसंधितवेणुर्भवति ९ सरसीतितनाहियसारसाहंसाश्चन्येव

नहि भ्रमरगणयःसरितोवैयत्त्वदांबुजरजोतिलतीर्थे स्वहृदयेन्याव्ययमिवाबद्धपुलकाःप्रेमवेपि ९
तभुजाःनाःस्तिमितापः २ अत्रचरैःसमतवतितवीर्यग्रादिपुरुषइवाचलभूतिः वनचरोगिः
रितरेषुवरंतीवेणुनाहूयतिगाःस्वयदाहि वनलतास्तरवआत्मनिविलसयंजयन्त्यइवपुष्पफ
लाढ्याः प्रणतभारविटपामधुधाराःप्रमहृष्टतनवःससृःवस्म ४ दर्शनीयतिलकोवनमा
लादिव्यगंधतुलसीमधुमत्तैः अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन्यर्हिसंधितवेणुः ९ सरसि
सारसहंसविहंगाश्चारुगीतहृतचेतसएत्य हरिमुपासततयतविजाहेनमीलितदृशोधृत
मौनाः ११ सहवलःस्रगवतंसविलासःसानुषुक्षितिभृतेव्रजदेव्यः हर्षयन्यर्हिवेणुरवेणजा

विहगाः चारुगीतेनहृतचेतसः एत्यतच्चागत्यहरिमुपासतअभजंततत्समीपेउपविविश्वीहंतेतिविष
दिमेचोक्षिहरिं ववनइत्याहुः सहवलेति ११ भोव्रजदेव्योगोप्यः महवलः सरामः कृतस्रगभिनिर्मिता
भ्यामवतंसाभ्यांकर्णभूषणाभ्यां विलासोयस्यपदाशुनापलस्रगापीडेनविलासोयस्येति क्षितिभृतःसा
नुषुगिरितरेषुवर्तमानः स्वयंजाता हर्षाविस्म हर्षयन्यदवेणुरवेण उपरिभितितिनाइतिनादीनाहूयती
त्यर्थः १२ महदितित्रदामेघः महतः श्रीकृष्णस्यातिक्रमेणाशकितचेतोयस्मः नपुनरन्योयातितोम्बोगर्जे
तिकिंतनतैवस्थितः सन्वेणुरवमनुसदेमेद्गर्जतीति किंचसुहृदं विश्वातिहरितासाम्यान्समस्तःसः
तत्समनोभिरभ्यवर्षत आटपत्रवैः क्रियमाणोप्यवर्षमेववल्पायित्वानंतघारोवाजुस्समनयावल्पितःसप

श्रीः
भा० द०
पू० टी०
१५०

हृसति यशोदे नवसुतो नानागोपक्रीडासु निपुणो वेणुवाद्ये निजविषयनिसेवशिक्षा यास्ता नाः स्वान्ते
वासिनाः तत्वन्यतः स्मृत्वा इत्यर्थः स्वरजातीरिति षाड्जर्षभादिस्वरालापभेदाननयत् उन्नीतवान् १३ ना
म्नः स्वरजातीः सवनशः मंद्रमध्यतारभेदेन यतो गीतध्वनिरागतः ततश्रानतकंधराचित्तं च येषां ते उपधा
र्यमस्य गाकल्पकवयः केचिद्विदाश्चपि तेनानिश्चितं तत्वं तद्देवार्थः नैकेवलं कश्मलं मोहं ययुरिति यस्मा
केन तत्वं निजमोहं किं चेमहत्याहुः निजपदाब्जदलैरिति १४ नयनस्पष्टा एतस्य वेणोरवेणवादिनानिश्चय

महदतिक्रमशंकितचेतनामंदमंदमनुगर्जति मेघः सुहृदमभ्यवर्षत्सुमनोभिः छायया च वि
दधत्प्रतपत्रं विविधगोपचरणेषु विदग्धो वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः तव सुतः सति यदाधर
बिंबे दत्तवेणुरनयत्स्वरजातीः १३ सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः कव
य आनतकंधरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्वाः १४ निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजांकुशवि
चित्रललामैः व्रजभुवः शमयन्खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीडितवेणुः १५ व्रजति तेन वयं सवि
लास वीक्षणार्पितमनोभववेगाः कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कवरं वसनं वा १६ मणि
धरः क्वचिदागणयन्गाः मालया दयितगंधतुलस्याः प्रणयिनोनुचरस्य कदा `` ` प्रक्षिपन्भु
जमगायत यत्र १७ क्वणितवेणुरववंचितचित्ताः कृष्णमन्वसत कृष्णगृहिण्यः गुणगणार्णम
नुगत्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः १८ कुंददामकृतकौतुकवेषो गोपगोधनवृतो य
यमुनायां नंदसूनुरनघे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार १९ ॥

हृतानि चित्तानि यासां ताः कृष्णस्य हरिणस्य हरिण्यो गृहिण्यो भार्याः गुणगणार्णं गुणगणसमुद्रं कृष्णम
नुगत्य प्राप्य कृष्णमेवान्वसत अनु आसत न्यवर्तन्तेत्यर्थः कुतः यतो विमुक्ता गृहाशा याभिस्ताः गोपिका इव
ता अपि एवमेवान्वासतेति नन्दकुंददामकृतेत्यत्र शेषक्रीडितं मध्यामौलो गोधनानि परावृत्य यमुनायां
क्रीडितं तस्य सौभाग्यं तत्र वर्णयन्ति कुंदेति १९ ॥ ॥ ॥

रामः
१५०

गोपीनां मुखवाद्यं तद्दर्शनाभिः कृतः कोन वंशीको त्ववचेनवंशोलंकारायेनसः हे अवनयेयशोदे नववत्साः वृषभं

दरूतः कृत्सः यदासहसेववद्यः कथयेत्पः कश्चित्नववत्सइति कश्चिद्वनेदरूतरिनिबाद्धः नमंदः हर्ष

यत्याहि विजहार क्रीडितिस्म नदामलयजस्यचंदनस्येवस्पर्शिभिः शीतलैर्वायुः स्पर्शेनेन कृत्समानयन

यथानुकूलं यथाभवतितथाउपवाति वीजयति यद्वामलयमोदहिणवायुः यद्वामलनस्पृक्तत्वेमस्त्वागेनलि

नः मस्पर्शेनमानयतिति किंचवंदिनः स्तावकाः संतः देवगणागंधर्वादिगणाः वाद्यगीतपुष्पवर्षादिभिःपरि

वव्रुः पर्युपासत यांपतंनीलोकाहर्षात्पः परस्परस्तुवुः २० व्रजस्य गवां च यद्वा व्रजे गवांमव्

वंद्यमानामस्माकमित्यर्थः वत्सलाहिंत कृतक्रतः यस्मादगधः शंगोवर्धनमयनीनिगोवर्धनोद्धरण व

मंदवायुरुपवात्यनुकूलं मानयन्मलयजस्पर्शेन वंदिनस्तमुपदेवगणा ये वाद्यगीतबलिभिः प

रिवव्रुः २० वत्सलो व्रजगवां यदगध्रो वंद्यमानचरणः पथि वृद्धैः कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते गी

तवेणुरनुगेडितकीर्तिः २१ उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन्खुररजश्छुरितस्रक् दित्सयैति

सुहृदाशिष एष देवकीजठरभूरुडुराजः २२ मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां

वनमाली बदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं मण्डयन्कनककुण्डललक्ष्म्या २३ यदुपतिर्द्विरदराजविहा

रो यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन्व्रजगवां दिनतापं २४ ॥

दुःशोरद्दणस्योपलक्षणमेतत् वृद्धैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैः पथिवंद्यमानचरणाइत्यर्थः सायंशीघ्रमायांतगोधू

यथुपोह्य एकीकृत्यगीतयश्चावेणुर्यस्यसः २१ श्रमयुक्तयापिकांत्यानेत्राणांहर्षमुन्नयन् उच्चैःप्रापयन्

खुररजोभिर्व्याप्ताः स्रजोयस्यसः सुहृदमस्माकमाशिषो मनोरथस्यादित्सयादातुमिच्छयादेवकाजठरे

भवतीतितथासउडुराजश्चंद्रः निर्हृतितत्वेनसएषएवेति २२ अतिसंभ्रमेणकाश्चित्समीपमायांतंकृष्णं

ति वदरस्येवपांडुवदनः ईषत्पक्वबदरवत्पांडुरंवदनंयस्यसः अतएवमृदुःकनककुंडलयोर्लक्ष्म्याकांत्यामृदुगंडोय

शेतिकोमलगंडस्थलंवाशोभयन्निति २३ यदुपतिरितिदेवकीजठरभूरितिवृष्णिवंशसद्देवस्य कौचित्या

नत्वंवात्स्यन नवामजहहतिगीवाकथप्रसिद्धोनं यद्वासाक्षादेवयिवान्सान्वतोनुकूलइतिवेन सान्वाका

श्री॰
भा॰ द॰
टी॰ टी॰
११८

विहरंतीतिपर्जेरुगातिः वेरुवत्सस्मवक्त्रः व्रजंगत्वामस्माकमनेनदिनतापेवशमयनुपयानीति २४ प
वंविरहदुःखेनापिश्रुत्रकृष्णलीलापवमार्यत्वनस्मिंश्चिंतचेननागीविनंयासेनाः नास्मिन्नेवमनः संकल्प
रूपंयासानः अहोमहात्तदयः उत्सवोयासांताः अहरसुपरमिति २५ इतिश्रीभावार्थेदशमेपंचत्रिंशः
षट्त्रिंशेनहनेरिष्टेनारदोक्तावलाच्युतो वसुदेवसुतोत्तात्वाकंसोक्रूरसमादिशत् गोपीनांसंतरणायानाश
खेहरैनिहत्यसः अहन् गोपीमहारंदासहेतुरुमरिष्टके पवेरवांगवर्वादिगीतहस्तवायेतुमवर्षादिभिः
शुकउवाच एवंव्रजस्त्रियोराजनकृष्णलीलानुगायतीः रेमिरेहस्सुतच्चित्तास्तन्मनस्कामहो
दयाः २५ इतिश्रीभागवतेदशमेपंचत्रिंशोध्यायः शुकउवाच अथतर्ह्यागतोगोष्ठमरिष्टो
वृषभासुरः महीमहाककुत्कायः कंपयन्खुरविक्षितां १ रंभमाणःखरतरंपदाचविलिखन्म
हीं उद्यम्यपुच्छंवप्राणिविषाणाग्रेणचोद्धरन् २ किंचित्किंचिच्छकृन्मुंचन्मूत्रयन्स्तब्ध
लोचनः यस्यनिर्ह्रादितेनांगनिष्ठुरेणगवांनृणाम् ३ पतंत्यकालतोगर्भाःस्रवंतिस्मभ
येनवैः निर्विशंतिघनायस्यककुद्यचलशंकया ४ तंतीक्ष्णशृंगमुद्वीक्ष्यगोप्योगोपाश्च
त्रत्रसुः पशवोदुद्रुवुर्भीताराजन्संत्यज्यगोकुलं ५ कृष्णकृष्णेतितेसर्वेगोविंदंशरणंय
युः भगवानपितद्वीक्ष्यगोकुलंभयविह्वलम् ६ माभैष्टेतिगिराश्वास्यवृषासुरमुपाह्वयत्
गोपालैःपशुभिर्मंदत्रासितैःकिमसत्तम ७ मयिशास्तरिदुष्टानांत्वद्विधानांदुरात्मनां इत्यास्फो
कृत्याच्युतोरिष्टं व्रजस्यपरमोत्सवेवर्तमानेनदिरत्नाथानंतराथिकारार्थमथशब्दः नहिनदावृषभाकृतिरा
सुरः तनुत्रायति सायंत्रयेणमहानोककुत्कायोयस्यसः ककुदैर्विदारितामहींकंपयन् १ रंभमाणःवृषभ
जातिशब्दंकुर्वन् विलिखन्विदारयन् उद्यम्यऊर्ध्वंकृत्वावप्राणितटान् उत्क्षिपन् २ किंचित्किंचिदेव
क्रमेणमर्योदीयत्पुरीषंमुंचन् तथामूत्रमुत्सृजन् स्तब्धलोचनः अनिमिषलोचनः यस्यध्वनिनानांगनया
णांगवांच ३ आचतर्थाभवेत्स्राव:पातःपंचमषष्ठयोः अतःऊर्ध्वंप्रसूतिःस्यादितिगर्भस्यविभागःकी
र्तितइतिभागः ककुदिगलदुष्टशृंगे ४ कृष्णकृष्णरक्षेति ६ ७ ८ ९ ॥ ॥ ॥

राम
११८

इत्येवं वदन् कृष्णलेनाम्फोट्य वक्त्रममाह इत्यनेनैव लशाल्विनकीर्तितइति भावः कद्रूपयन् भुजाभोगेसंप
च भोगः सर्पदेहः सर्पदेहाकारं भुजगमित्यर्थः साध्वसं त्वयेति भयाभावोदर्शितः स्वयमव्याप्तः ह
रणीनिहरिः ६ उपतत्कृष्णं गत्वा पुच्छेनप्रेमनामेवायस्मिन् ७ अग्रेन्यस्तविषाणाग्रेयेन सः ग्रस्तकृकलो
लोचनेयस्य सः कराग्निपकटो वक्त्रेणनिरीक्षन् निरीक्ष ८ अन्ययोवाप्यशनिलोमव्यस्यजन ९ अपविद्धःप्र
पतितः अपनन् अर्दयन् विषाणानि ग्वेदपुच्छानिसर्वांगानि यस्य सः क्रोधमूर्छितः क्रोधेनव्याप्तः हत्वाविषा

णोपेवं कृष्णोनारिष्टः पुरैणावनि शृङ्गोप्रेषु उपसृक्कभमन्यवः क्रुद्धः कृष्णसुपाद्रवत् १० अग्रे
न्यस्तविषाणाग्रः स्तब्धासृग्लोचनोऽच्युतं कटाक्षिप्याद्रवत्तूर्णमिंद्रमुक्तोऽशनिर्यथा ११ गृहीत्वा
शृङ्गयोस्तं वा अष्टादशपदानि सः प्रत्यपोवाह भगवान् गजः प्रतिगजंयथा १२ सोपविद्धो भगवता पु
नरुत्थाय सत्वरः आपतन् स्विन्नसर्वांगो निःश्वसन्क्रोधमूर्छितः १३ तमापतंतं स निगृह्य शृङ्गयोः
पदासमाक्रम्य निपात्य भूतले निपीडयामास यथार्द्रमंबरं कृत्वा विषाणेन जघान सोपतत् १४ अ
सृग्वमन्मूत्रशकृत्समुत्सृजन्क्षिपंश्च पादाननवस्थितेक्षणः जगाम कृच्छ्रं निर्ऋतेरथ क्षयं
पुष्पैः किरंतो हरिमीडिरे सुराः १५ एवं कुकुद्मिनं हत्वा स्तूयमानः स्वजातिभिः विवेश गोष्ठं सबलो
गोपीनां नयनोत्सवः १६ अरिष्टे निहते गोष्ठे कृष्णेनाद्भुतकर्मणा कंसायाहाथ भगवान्नारदो देव
दर्शनः १७ यशोदायाः सुतां कन्यां देवक्याः कृष्णमेव च रामं च रोहिणीपुत्रं वसुदेवेन बिभ्यता १८

णभुक्त्वात्र नैनैव जघान सोपतत् १४ असृगित्यादि शकृत् पुरीषं पादान् क्षिपन् नत्वभयं सग्लानिमित्यर्थः परि
क्षिपन् इतस्ततश्चालयन् अनवस्थितेक्षणः चालितनेत्रः कृच्छ्रं कष्टं जगाम निर्ऋतेरथ निर्ऋतेः ल्यपति वास
जगाम कृच्छ्रभवनितयामृत इति वा १५ नयनोत्सवः कामेभज्जेवसनं कृष्णेनेनानेनाप्युनत्सहति नारदः
स्मारयामास कंसे दवनागिरेव च नदाहप्रसिद्धमिति १६ देवदर्शनो देवर्षिः यत्ता कथितं पूर्वं भविष्यतीति साक्षा
देवदर्शनं यस्य सः श्राममेव तु नारदेनोक्तमाह १७ यशोदाया इति देवक्यां प्रसूतत्वेन प्रसिद्धां कन्यां यशोदायाः सु
तामाह यशोदायाः सुतत्वेन प्रसिद्धं कृष्णं देवक्याः सुतमाह यदानेदसूनं तेनप्रसिद्धं रामं वसुदेव

श्री॰ भा॰ द॰ टी॰ ११४

निवारित इति २० हत्वैव सुदेवं पलायेतां अतो वध्यतामिति निर्मत्रं वदता नारदेन निवारित इति २१ मह्यं मे मन्नि
र्शितः विधात्रा नारदेन वचनेन तं गतश्च यतो नावाह भवद्भ्यामिति २२ मंचा उच्चा गस्तंभादिरचितस्थानानि २६ शु
हिनौ श्रातृ २७ मीढुषे वरदाय २८ अर्थतंत्रज्ञः अर्थसिद्धान्तमेव स्ता नानातीति २९ दानपते श्रेष्ठ अक्रूर मे मैत्रं

निशम्य तद्भोजपतिः कोपात्प्रचलितेंद्रियः निशातमसिमादत्त वसुदेवजिघांसया २० निवारितो
नारदेन तत्सुतौ मृत्युमात्मनः ज्ञात्वा लोहमयैः पाशैर्बबंध सह भार्यया २१ प्रतियाते तु देवर्षौ कंस आ
भाष्य केशिनम् प्रेषयामास हन्येतां भवता राममाधवौ २२ ततो मुष्टिकचाणूरशलतोशलका
दिकान् अमात्यान् हस्तिपांश्चैव समाहूयाह भोजराट् २३ भो भो निशम्यतामेतद्वीरचाणूरमुष्टि
कौ नंदव्रजे किलासाते सुतावानकदुंदुभेः २४ रामकृष्णौ ततो मह्यं मृत्युः किल निदर्शितः
भवद्भ्यामिह संप्राप्तौ हन्येतां मल्ललीलया २५ मंचाः क्रियंतां विविधा मल्लरंगपरिश्रिताः पौरा जा
नपदाः सर्वे पश्यंतु स्वैरसंयुगे २६ महामात्र त्वया भद्र रंगद्वार्युपनीयतां द्विपः कुवलयापीडो ज
हि तेन ममाहितौ २७ आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधि विशसंतु पशून्मेध्यान्भूतरा
जाय मीढुषे २८ इत्याज्ञाप्यार्थतंत्रज्ञ आहूय यदुपुंगवं गृहीत्वा पाणिना पाणिं ततोऽक्रूरमु
वाच ह २९ भो भो दानपते मह्यं क्रियतां मैत्रमादृतः नान्यस्त्वत्तो हिततमो विद्यते भोजवृष्णिषु
३० अतस्त्वामाश्रितः सौम्य कार्यगौरवसाधनं यथेंद्रो विष्णुमाश्रित्य स्वार्थमध्यगमद्विभुः ३१ ग
च्छ नंदव्रजं तत्र सुतावानकदुंदुभेः आसाते ताविहानेन रथेनानय मा चिरं ३२ निसृष्टः किल मे
मृत्युर्देवैर्वैकुंठसंश्रयैः तावानय समं गोपैर्नंदाद्यैः सा
भ्युपायनैः ३३

हतांस्त्वया क्रियतां तत्वतोऽन्यथा हतः सारदः हितनम स्वनविघ इति ३० स्वार्थं हरवधादिज्ञादिरात्यं
३१ अनेनाति मनोहर रथेन शीघ्रगामिना ३२ मे मे मृत्युर्जनितः सष्ट वैकुंठसंश्रयैर्विष्णुसंश्रयैर्देवैः ततः किं त
दाहृत्या नयिष्य इति ३३ कालकल्पेन मृत्युतुल्येन वैद्युतोपमैः शानितल्पैः ३४ ॥ ॥

राम॰ ११४

कालकल्पेन मृत्युतुल्येन वैद्यनोपमैर शान्तिमत्यै: ३४ इहैव निनननस्त्वस्वस्ति ३५ मनीषितं विचारितं सद्रूपा
कु. स्वावद्यमार्जनं नेमार्जनं नयाप्येनावानभिनिवेशेन कार्य इति भविष्यतः स्वयम् आह सिद्ध्यसिद्ध्योरिति पुरुषका
रस्य सव्यभिचारितामाह मनोरथानिति ४० इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे षट्त्रिंशः ३६ सप्तत्रिंशे हते केशिनाव्युनो
भाविकर्मभिः नारदेन स्तुतः क्रीडन् व्योमासुरमथावधीत् वृषवेशामरं यद्वत् केशिनं हयवेषिणं कंसप्राणसमं
वानयिष्ये इदानीं नौ कालकल्पेन हस्तिना यदि मुक्तो ततो मल्लैर्घातये वैद्युतोपमैः ३४ तयोर्निहतयो
स्तप्तान् वसुदेवपुरोगमान् तद्बन्धून्निहनिष्यामि वृष्णिभोजदशार्हकान् ३५ उग्रसेनं च पितरं स्थविरं राज्य
कामुकं तद्भ्रातरं देवकं च ये चान्ये विद्विषो मम ३६ ततश्चैषा मही मित्र भवित्री नष्टकण्टका जरासन्धो
मम गुरुर्द्विविदो दयितः सखा ३७ शम्बरो नरको बाणो मय्येव कृतसौहृदाः तैरहं सुरपक्षीयान् हत्वा भो
क्ष्ये महीं नृपान् ३८ एतज्ज्ञात्वानय क्षिप्रं रामकृष्णाविहार्भकौ धनुर्मखनिरीक्षार्थं द्रष्टुं यदुपुरश्रियं ३९
अक्रूर उवाच राजन् मनीषितं सध्र्यक् तव स्वावद्यमार्जनं सिद्ध्यसिद्ध्योः समं कुर्याद्दैवं हि फलसाधनं ४०
मनोरथान् करोत्युच्चैर्जनो दैवहतानपि युज्यते हर्षशोकाभ्यां तथाप्याज्ञां करोमि ते ४१ एवमादिश्य चा
क्रूरं मन्त्रिणश्च विसृज्य सः प्रविवेश गृहं कंसस्तथाक्रूरः स्वमालयं ४२ इति श्रीभागवते दशमे षट्त्रिं
शोऽध्यायः ३६ शुक उवाच केशी तु कंसप्रहितः खुरैर्महीं महाहयो निर्जरयन् मनोजवः सटावधूता
भ्रविमानसंकुलं कुर्वन्नभो हेषितभीषिताखिलः १ विशालनेत्रो विकटास्यकोटरो बृहद्गलो नीलमहा
म्बुदोपमः दुराशयः कंसहितं चिकीर्षुर्व्रजं स नन्दस्य जगाम कम्पयन् २ तं त्रासयन्तं भगवान् स्वगोकुलं

हत्वा कंसस्य प्रसभिचाकरोत् प्रथमश्लोकेन यथा एवं भूतः केशी आगत इति भगवान् उपाह्वयदिति द्वितीयान्वयः महाहय
सन् महीं निर्जरयन् विदारयन् सटाभिः केशैः अवधूतानि इतस्ततः क्षिप्तानि अभ्राणि विमानानि च तैः सङ्कीर्णम्
नभः कुर्वन् हेषितेन ह्रेषाशब्देन भीषिता अखिला येन सः १ नहेषितैरतिनिष्ठुरैः क्रोधितैः बालैः उक्तानामभिः
विहूर्णिताः यार्थाविशताः प्रभुदायेनतेप्रजोसग्रामार्थमात्मानं श्रीकृष्णस्य प्रतीपं रजोनिर्गताः सन् उपाह्वयत्

श्री. भा. द. पू. सी. २५६

ततः स केशी तं कृ॰ स्वहेषया स्वेन खं पिबन्निव स्तब्धं विशृंखलान्यानि सुवः सन् अभिमुखं जगाम किंचात्यमर्षणो
निश्चितः अमर्षं असहमानो वा अत्यन्तक्रुद्धः पद्भ्यामताडयत् दुरासदः अन्यैरभिभवितुमशक्यः दुरत्ययः सन् दुरति
क्रमः अत एव तः चंडजवः ४ तद्वंचनं वंचयित्वा हत्वा नाम यशसा रिप्रयो पादयो हस्ताभ्यां गृहीत्वा परिविध्य भ्रामयि
त्वा व्यवस्थितः तथैव स्थितो बभूव ५ व्यादाय मुखं विमार्याय वेगेन हरिं प्रत्यापतत् सोपि हरिर्हसन् उत्तरं भुजंस्य
वनिर्भयत्वेन दंष्ट्रानः यथोरगो बिले इति ६ ततः किं तदा दाहाः ईत्याः इति चतुर्भिः भगवद्भुजस्पर्शिनीनित्यादाने

स तं निशाम्याभिमुखो मुखेन खं पिबन्निवाभ्यद्रवदत्यमर्षणः जघान पद्भ्यामरविंदलोचनं दुरासदश्चं
डजवो दुरत्ययः ४ तद्वंचयित्वा तमधोक्षजो रुषा प्रगृह्य दोर्भ्यां परिविध्य पादयोः सावज्ञमुत्सृज्य धनुःश
तान्तरे यथोरगं तार्क्ष्यसुतो व्यवस्थितः ५ सलब्धसंज्ञः पुनरुत्थितो रुषा व्यादाय केशी तरसापतद्धरिं
सोप्यस्य वक्त्रे भुजमुत्तरं स्मयन् प्रवेशयामास यथोरगं बिले ६ दंता निपेतुर्भगवद्भुजस्पृशस्ते केशि
नस्तप्तमयः स्पृशो यथा बाहुश्च तद्देहगतो महात्मनो यथामयः संववृधे उपेक्षितः ७ समेधमाने
न स कृष्णबाहुना निरुद्धवायुश्चरणांश्च विक्षिपन् प्रस्विन्नगात्रः परिवृत्तलोचनः पपात लंडं विसृ
जन् क्षितौ व्यसुः ८ तद्देहतः कर्कटिकाफलोपमाद्व्यसोरपाकृष्य भुजं महाभुजः अविस्मितोऽयत्न
हतारिकः सुरैः प्रसूनवर्षैर्दिविजैरभिष्टुतः ९ देवर्षिरुपसंगम्य भागवतप्रवरो नृप कृष्णमक्लि
ष्टकर्माणं रहस्येतदभाषत १० श्रीनारद उवाच कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन् योगेश जगदीश्वर वासुदे
वाखिलावास सात्वतां प्रवर प्रभो ११ ॥ ॥

तेषां विह्वलता तत्र लोहस्पर्शिनीति स्पर्शः यदा तप्तमयः अतितप्तं लोहादिस्पर्शनीयं यथा तानि आमयो जलोदरादि
र्वोपेक्षितस्तथैव वर्धते ८ कर्कटिकाफलं दीर्घपक्वं यद्वसेन विदीर्णं भवति तद्वद्विदीर्णदेहत्वात्तस्य देहाद्विनिर्गतत्वात् अवि
स्मितो गर्वरहितः अयत्नेन हता अरयो येन सः केशाद्यहस्तमादिषु अनेहस्याद्विपेशुनैः कंसवाक्यहस्तस्य का
र्यमावेदयन्मुनिः तदाह देवर्षिरिति ९ तत्रार्यस्तवकः किं तु सर्वं सुहृद्दिव्याह भगवन् अचर इति तस्या
इहसंवेदनं केसैरस्मिन्वानीति माशोकीर्तिमाह १०।११ ॥

राम: १६६

ग्रंथभावः त्वमीश्वरः भूभारसंहारायावतीर्णोसीति अतस्त्वद्रूपावर्णनविषयपालयोनि अनन्त्याद्येनावद्व यद्भूतेव
नास्तीत्याह अप्रमेयानन्यपरिच्छिन्नस्वरूपयोगेश्वरः अचिंत्यप्रभाव जगदीश्वरविश्वनियंतः वासुदेव सर्वभूतेष्ववर्त
मानमखिलवासस्सर्वस्याश्रयं संश्रुतिमात्रतो प्रवरश्रेष्ठप्रभासर्वशक्तिक यथैवं रूपोहमिति चेदतआह त्वमात्मेति
११ नहित्वं जीववत्परिच्छिन्नः किंतु सर्वभूतानामेकोहरेरेकोऽसि अन्त आत्माग्नेनस्यूतत्वेनदर्शितः एधसां काष्ठानां
अनन्तर्ज्योतिरिवेतिभूतेषुस्थितोपितेनदृश्यसेइत्याह गूढ इति अत्र हेतुवहेतवः गुहाशयः बुद्धेरपिगोचरः किं
च साक्षी नहि साक्षीदृश्यत इत्यर्थः अपि च महापुरुषः अतः परिच्छिन्नमतिभिर्नदृश्यसेइत्यर्थः नहि सर्वान् रत्वे
किं प्रमाणमतआह ईश्वरः नहीश्वरं विना पारमेश्वर्यात्मजीवानां प्रवृत्तिनिवृत्तिरिति भावः अहमीश्वरः अन्यस्सर्वेषी
वामिमेतदेव कुतआह आत्मात्मनेति साधनांतरनिरपेक्षत्वात्माश्रयः स्वेनैव मायया शक्त्याभावान् सस्जेस

त्वमात्मा सर्वभूतानामेको ज्योतिरिवैधसां गूढो गुहाशयः साक्षी महापुरुष ईश्वरः ११ आत्मनात्मा-
श्रयः पूर्वं मायया सस्जे गुणान् तैरिदं सत्यसंकल्पः सृजस्यत्स्यवसीश्वरः १२ स त्वं भूधरभूतानां दैत्य-
प्रमथरक्षसां अवतीर्णो विनाशाय सेतूनां रक्षणाय च १३ दिष्ट्या ते निहतो दैत्यो लीलयायं हयाकृतिः
यस्य हेषितसंत्रस्तास्त्यजंत्यनिमिषा दिवं १४ चाणूरं मुष्टिकं चैव मल्लानन्यांश्च हस्तिनम् कंसं च
निहतान्द्रक्ष्ये परश्वोहनि ते विभो १५ तस्यानु शंखयवनमुराणां नरकस्य च पारिजातापहरणमिंद्र-
स्य च पराजयं १६ उद्वाहं वीरकन्यानां वीर्यशुल्कादिलक्षणं नृगस्य मोक्षणं शापात् द्वारकायां जगत्पते
१७ स्यमंतकस्य च मणेरादानं सह भार्यया मृतपुत्रप्रदानं च ब्राह्मणस्य स्वधामतः १८ पौण्ड्रकस्य वधो

हृष्टवान् नैः स्वहेतुर्गुणानैरिदं विश्वं सृजसि अवसि पालयसि अत्सि संहरसि नतु स्वष्टादिक्रियाः षट्कारकसाध्ये
वदुक्तेन तदाह सत्यसंकल्प इति नहि संकल्पसाध्यो बहिःसाधनापेक्षेति भावः अतस्त्वमीश्वरे स्वपसंहारस्य
नमाह १३ स त्वं भूधरभूतानां भुवे धारयंतीति भूधरा राजानः तद्रूपाणाम् १४ परश्वोहनि श्वश्वेव अश्वकारपक्षानि द्वितीयमह्नि
नोसि परश्वः चाणूरादीन्तवयानिहतान्द्रक्ष्यामीति सिद्धवन्निर्देशो विलापनप्रकारविशेषः १६ तस्यानु तद्वनेनैरंश
ख्यादीनां शंखः पंचजन्यः वधं द्रक्ष्यामीति शेषः भाविनिर्देशमात्रेण तत्रोत्तरविवक्षितं १७ भार्यायामोक्षतामहस्य

श्री॰ भा॰ द॰ टी॰ १२१

अमुष्याविश्वस्य भारस्य क्षपयिष्णोर्विनाशयतः नानाभिनंदनश्रीभगवंतं नमस्यति द्वयेन हि येन विशुद्धविज्ञानघनं केवल
ज्ञानैकमूर्तिं अत एव स्वसंस्थया स्वरूपस्य सम्यक् स्थित्यैव परमानंदरूपया समाप्ताः सर्वे अर्था येन तं अत एव अमोघा मनो
रथाः संकल्पना यस्य अमोघवांछितमिति ननु वांछावेदस्ति तर्हि तद्दुर्निवारसंसृतिः अत आह स्वतेजसेति
चिच्छक्त्या नित्यनिवृत्तो मायागुणप्रवाहो यस्मात्तं अतो भगवंतं निरतिशयैश्वर्यं ईमहि शरणं व्रजाम इति
ननु विकालरूपत्वं कथं नन्दनप्रपंचं जानामि वेत्यथ गुणप्रवाहेनैवाविर्भवति तत्राह २३ ईश्वरमन्यस्य वशायिनां स्वाश्र

यानि चान्यानि वीर्याणि तव कार्याणि वै भवान् कर्ता द्रक्ष्याम्यहं तानि गेयानि कविभिर्भुवि २१ अथ ते का
लरूपस्य क्षपयिष्णोरमुष्य वै अक्षौहिणीनां निधनं द्रक्ष्याम्यर्जुनसारथेः २२ त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्म
मायया विनिर्मिताशेषविशेषकल्पनं क्रीडार्थमद्यात्तमनुष्यविग्रहं नतोऽस्मि धुर्यं यदुवृष्णिसात्वतां
२४ श्रीशुक उवाच एवं यदुपतिं कृष्णं भागवतप्रवरो मुनिः प्रणिपत्याभ्यनुज्ञातो ययौ तद्दर्शनोत्सवः २५
भगवानपि गोविंदो हत्वा केशिनमाहवे पशूनपालयत्पालैः प्रीतैर्व्रजसुखावहः २६ एकदा ते पशून्पा
लांश्चारयंतोऽद्रिसानुषु चक्रुर्निलायनक्रीडाश्चोरपालापदेशतः २७ तत्रासन्कतिचिच्चोराः पालाश्च क
तिचिन्नृप मेषायिताश्च तत्रैके विजह्रुरकुतोभयाः २८ मयपुत्रो महामायो व्योमो गोपालवेषधृक्
मेषायितानपोवाह प्रायश्चोरायितो बहून् २९ गिरिदर्यां विनिक्षिप्य नीतं नीतं महासुरः
शिलया पिदधे द्वारं चतुःपंचावशेषिताः ३० तस्य तत्कर्म विज्ञाय कृष्णः शरणदः सतां गोपान्नयंतं
जग्राह वृकं हरिरिवौजसा ३१ ॥

यं स्वस्यैवाश्रयं अनन्याश्रयं आत्ममायया आत्माधीनमायया विनिर्मिता अशेषाविशेषा महदादयो याया देवादिरूपा कल्पना
येन धुर्यं नतोऽस्मि २४ अतो रथं केशववधानेनारदो नमस्कृत्य पुनः स्वगेहं पृष्ठान्वारयन्नाव्योमाहतः यद्वा व्यो
मवधः सर्वमेव ह्यमोपि वेषधारिवत्संगाद्दत्तो वा ध्यान इति इहैव केचित्तन्नः शालग्रहवथान्पूर्वमेव पठंति तन्नमाह
एकादेति २६ मेषवत्कदाचरितवान् स्वयं चोरवदाचरितः सन् अपोवाह आपहृतवानिनाये २९ पिदधे आच्छा
दितवान् ३० शरणदस्त्राणप्रदः हरिः सिंह इव ३१ ॥

राम॰ १२१

पशुमारायया भवन्ति नयानिः स्वासमित्यर्थः ३२ गोपैः स्तूयमानः उपरि विमानितैर्देवैः ३४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७ अष्टात्रिंशे यथाध्यायमक्रूरो गोकुलं गतः तथैव रामकृष्णाभ्यां गृहं नीत्वा सत्कृतः शनैः
वेशिवधे सन्देहादश्यां निर्गतेषु मी ततो व्योम हतेऽक्रूरः सायं गोकुलमागतः तद्देवं श्रीभगवता नारदेन कंसवधा
दिकार्यं विज्ञापिते श्रीकृष्णो मथुरां गन्तव्यं नौ ततोऽनन्तरं ततोऽक्रूरोऽपि गोकुलगमनाद्विगाह अक्रूरोऽपीति संभावना
यो १ ग्रहे नैयाय्यायस्य स्वस्य कृष्णस्य पार्श्वं नेष्यति संभवसाशेकाण्डनः संभावयति ममैतदिति येन ३ विषयात्मनोदि

स निजं रूपमास्थाय गिरीन्द्रसदृशं बली इच्छन्विमोक्तुमात्मानं नाशक्नोद्ग्रहणातुरः ३२ तं निगृह्या
च्युतो दोर्भ्यां पातयित्वा महीतले पश्यतां दिवि देवानां पशुमारममारयत् ३३ गुहापिधानं निर्भिद्य गो
पान्निःसार्य कृच्छ्रतः स्तूयमानः सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोकुलम् ३४ इति श्रीभागवते दशमे सप्तत्रिं
शोऽध्यायः ३७ श्रीशुक उवाच अक्रूरोऽपि च तां रात्रिं मधुपुर्यां महामतिः उषित्वा रथमास्थाय प्रययौ नन्द
गोकुलम् १ गच्छन्पथि महाभागो भगवत्यम्बुजेक्षणे भक्तिं परामुपगत एवमेतदचिन्तयत् २ किं
मयाचरितं भद्रं किं तप्तं परमं तपः किं वाथाप्यर्हते दत्तं यद्द्रक्ष्याम्यद्य केशवम् ३ ममैतद्दुर्लभं मन्य
उत्तमश्लोकदर्शनं विषयात्मनो यथा ब्रह्मकीर्तनं शूद्रजन्मनः ४ मैवं ममाधमस्यापि स्यादेवाच्यु
तदर्शनं ह्रियमाणः कालनद्या क्वचित्तरति कश्चन ५ ममाद्यामङ्गलं नष्टं फलवांश्चैव मे भवः
यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयाङ्घ्रिपङ्कजम् ६ कंसो बताद्याकृत मेऽत्यनुग्रहं द्रक्ष्येऽङ्घ्रिपद्मं प्रहितो

विषयाविष्टचित्तस्य शूद्रजन्मनस्तस्य ब्रह्मकीर्तनं वेदोच्चारणं यथेति ४ अथवा मैवं किं त्वधमस्यापि वस्य
पि ममस्यादेव कुतः इत्यत आह ह्रियमाणः कालनद्येति अयं भावः यथा नद्या ह्रियमाणानां तृणादीनां कृचित्
विचरति तथा कश्चिद्वत्सेन ह्रियमाणानां जीवानां मध्ये कश्चित्तरेदिति संभावयति ५ अतो मया अस्तु एवं ममामङ्गलं ध
वनष्टमेव नितान्तं यतो भवो जन्म च सफलं जातमिवेति निगमयति यद्यतः नमस्करिष्यामि ६ अमङ्गलनाशं च कंसोऽकरोत् नमस्तैः कृते
निवेदनात्पूर्वं अतिबलः कंसोऽपि ममानुग्रहं कृतवानित्याह यतो हरेः अङ्घ्रिपद्मं द्रक्ष्यामीति हर्षं प्रबृवीषादयः

श्रीः
रा॰पू॰
द॰टी॰
१२२

बलादिभिरर्चितमितिपरमैश्वर्यमाह श्रियार्चितेति सौभाग्यातिशयं मुनिभिर्भक्तिसहितैः परमपुरुषार्थगोचरायेति
कृपालुत्वं यद्गोपिकानां रतिप्रेममात्रसुलभत्वं ८ मनोरथान्तरं करोति हसन्मीति शोभमानौ कपोलौ नासिकाद्वयं
च्युतं तस्मिन् सहितगोपिकान्तः अवलोको यस्मिन् अरुणश्यामोऽकंजः पद्मः तद्वल्लोचने यस्मिन् वक्त्रं तच्च सुवेशुरा
लकावृतं वक्त्रं केशावृतं तदानीमेव शुभसर्वकं दृष्ट्वा प्रतिहृष्यन्नाह अदृष्टमिति ९ पुनरपि किं तद्गृतिश्रय्यति ते
पुंसः प्रावतः लावण्यधाम्नो श्रयः तस्या विलासार्थहास विलोलाव पूर्णपुरुष्यं यद्वा सवपुः तस्यापलेखनं दर्शनं भवति तन्न्युग्यतिश्र
पिबद्भिवेस्मान्नहिमहिमसहृष्णो लोचनस्य फलं तस्मादिति न अपि तस्मा देवमर्थः १० पश्यन्ति ते नितिवनभिः कलकतयवशा
कानन स्मरता हि देवकर्तव भोक्तृवादि यमैः तेतत्तयप्रतीयमाना कथं विलसन्ति मिति मोशंकां श्लोकत्रयेणाय कर्वंश्लनयेन तम

यदर्चितं बलभवादिभिः सुरैः श्रियावरेण्यामुनिभिः समाहितैः गोचारणायानुचरैश्चरद्वनेयद्गोपिकानां कुच
कुंकुमांकितम् ८ हसन्मिनन्नेत्र कपोलनासिकं स्मितावलोकारुणकंजलोचनं मुखं मुकुन्दस्य गुडालकावृतं मरदि
णामेयवर्ततिवेष्टगाः ९ अध्यपरिसोमतज्जनस्मीपुषोभावनारायभुवो निजेच्छया लावण्यधाम्नो भवितोपल
म्भनं मह्यं नरयस्याः फलमंजसादृशः १० यदेविनाहेरहितोपिसत्सतोः स्वतेजसापास्ततमोभिदाभ्रमः स्वमायया
त्मन्नचितैस्तदीक्षया प्राणाक्षधीभिः सदनेष्वभीयते ॥ यस्याखिलामीवहभिः सुमंगलैर्वाचो विमिश्रागुण
कर्मजन्मभिः प्राणन्ति शुम्भन्ति पुनन्ति वै जगद्यास्तद्विरक्ताः शवशोभनामताः १२ सचावतीर्णस्त्रिविलसात्वतान्वय
समेतयात्माय वरकर्मकृत् यशोवितन्वन्व्रज आस्त ईश्वरो गायन्ति देवा यदशेषमंगलम् १३ ॥

हसन्नामीतिमनोरथं करोति तथाहि ईक्षणमात्रेण कर्तृत्वं सत्सतोः कार्यकारणयोर्विलक्षणमात्रतो यदिदं दिनादि तिसदेः
कारहीनः तथोपि अस्त तमोभिदाभ्रमः तमः सहानेन तमसो भिदाभेदः ततो भ्रमः अभिनिवेशादि अपास्ता अपाकृताः तमश्चा
दृशीयस्मिन्नाकृतपतन्नाह स्वतेजसा दिविक्षन्नामिनिस्वरूप सालाकारेण तथा स्वमायया स्वाधीनयामायया तदीक्षया तदीक्षणेन
प्राणाक्षधीभिः सहितैः आत्मन आत्मनिस्वस्मिन्नेव रचितैः जीवैः सदनेषु शरीरेषु देवन रुपु गोपीषु देवसतीलयाक मणिकल्पं तं
समनुजत्वरभिधीयते अभिसुख्येन प्रतीयते ११ नतु सर्वयादृशं कारणादिरहितस्य प्राप्तस्याप्यसौलीलाप्तमपिकृतरस्माशंक्याह यदाश्वयहा
र्थसाधयेन्नाह अखिलानिअखिलसावा अमीवानिपापानि अवहरति अखिला मे वहानितैः तथा सुमंगलैः शोभनानि मंगला
नियेषां तैः गुणकर्मणारूपः कर्माणि जन्मानि वेतैर्विमिश्रा गुम्फिता वाचः जगत्प्राणयन्ति जीवयन्ति यद्विच्छयन्ति व्यतिरेकमाहया इति
तैर्विरक्ताः रहिताः तास्तलकृताः अपि वसमाम लेकृतावशवत्सु तकवत शोभमानाः सतां समता १२ स चर्यवितास्त्वत् च
र्मावमात्वलयतामसरबोधाणां समस्तुकर्ता सतनुप्रवतीर्णः यशश्च १३

त्रैलोक्ये प्रकाशमानं हरिं हृष्टिसद्धृतो मनोहरं श्रुत्वा प्रविश्य मीमितं श्रमसदं पद्मं भूतेन रूपं श्रीमूर्तिं तथानेन मीश्वरं द्रक्ष्यामीति अ
वलिंगमुखसः अभानसमयाः सुदर्शनाः सुखं प्रभातारं जनः सुभमत्वकावभूतुरित्यर्थः १७ किंवत्पयनिरंतरं सप
रितत्वणामेव तोरणाद्वतीर्णः सनूप्रधानयोऽरूषयोरामकृमयोश्चरणं योगिभिरप्यात्मलाभाय केवल्यधियैव धृतं
साक्षादहं नमस्यामीति आभ्यां महानयोः सर्वानुगोपांश्च तिन मस्यामीति किंचापीति १९ अथास्य तथास्यति तद्द्विभा
वयतिरत्नाभयमितिसार्थेन १६ बलिनानावत्पद्वयमितिदानसमये तु मत्हस्तोदके दत्ते निहते कौशिकइंद्रः
तेनापि गोवर्धनो द्वरणादनेन वृत्तस्याभिषेकसमये श्रेजोकृवेत्ताः वसोदकेकरेदत्तमिति समुद्रणासमारभयनिवर्त

तेवय कृतेनमहत्ता गतिं गुरुं त्रैलोक्य कांतं हर्षितन्मनोहरं रूपं दधानं श्रियई प्सितास्पदं द्रक्ष्ये समाससूयस:
सुदर्शनाः १४ अथावतीर्णाः सपदीशयोर्वयात्प्रधानयोर्मोश्चरणं स्वलब्धये धियाधृतं योगिभिरप्यहं ध्रु
वं नमस्य आभ्यां च मतावोवनौकसः १५ अपंत्रिमूलेयतितस्य मे विभुः शिरस्यथास्वजितत्वपंकजं दत्ताभ
यंकालभुजंगरंहसाप्रोहे जितानांशरणैषिणांनृणां १६ समर्पणाय त्रिविधाय कौशिकः तथायाविश्राय
नगवधै द्वतो वद्धा विकारंब्रजयोपितायमस्पर्शेन सोगेधिकगोप्यपानमत् २० नमस्युपेषस्विश्वद्विम
श्रुतः कंसस्तद्गतः अहंतोपि विश्वदृक् योनर्वेद्धिश्चेत सपत्नी हितं देवसत्त्वईहतयमेलेनवत्स्या १८ अंघ
त्रिमूले वहितेकृतां नलिमामी हितामस्मितमाईयादृश सयथयधमूलसमसूलकिल्विशोवासामुदेवीत
विशोकतुर्जितां १८ सहत्तमंजातिमतन्म दैवतं दोर्भ्यां हृहद्योपरिरभ्यतेयमां आत्माहितार्थी क्रियनेतदे
वमेवंध्रुवकर्मात्मकउत्तमिस्यतः २०

के सकामानन्तानामभ्युदयप्रदं चेसुकं अनुरक्तानामपि परमसौवदं च स्वाहृयहृद्वावाशंको वितर्के विहारेरासक्रीडायां सोगं
धिकस्यागोप्यपवर्गोधायस्तेन तन्मौवाधिकगोधि २० एवं प्रमानुग्रहं समभाव्य पुनरप्यसंभवमाशंक्यापरिहरतिनमा
वीति यद्यप्यहं कंसेनप्रहितः अतस्तस्य दूतः तथापि मयि ग्रे रयमिति बुद्धिं नउपेक्ष्यति न करिष्यतीत्यर्थः यतो विर
श्वदृक् सर्वज्ञः अतो ममचेतसोंतर्बहिश्च यदीहितं चेष्टितं यत्त्वयः क्षेत्रज्ञः अंतर्यामी निखिलज्ञानेनेक्षते अयं भावः चेत
सोवहिर्वकं समवर्ततेन अंतस्तु कंसमेवतद्वतदसौ हृदि स्थितो जानातीति यदा एतज्जगतईहितमिति १८ अ
पियदि अंघ्रिमूले चरणायो तेश्च वहितेसंयत्ते कृपामृतेनार्दयादृशमामीहितादयाति तर्हिसय सद्य एव विनष्टाखिलस
कल्मषः परांमुदंवोदाप्राप्स्यामीति १९ अथमांपरिरभ्य पतेश्चालिंगिष्यतियदानदैवमेआत्मादेहः तीर्थीक्रियतेतिपवि

श्री: भा॰टी॰ स्क॰टी॰ १०

ततम्भोऽस्मातीतितदाजन्मभृतः सफलजन्मानः अन्यथा सर्वं जन्मैव न भवतीत्याह महीयसेति महीयसां श्रीकृष्णेन योऽनुग्र
हितः तस्य जन्माधिकं अमुष्य जेतोः २१ ननु सुहृदादिषु परिग्रहमभ्याद्योज्जीवधर्मः कथमीश्वरे संगच्छतेत्यत आह
नयस्यैति दयितः प्रियः सुहृन्नमोऽहितः तद्विपरीतो द्वेष्यः एतत्सर्वं व्यतिरिक्तं उपेक्ष्य इति तथापि भक्तान्भजते न स्वयं यथा
ये भक्ताः तांस्तथा भजते ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति श्रीभगवद्वचनात् अविषमत्वेऽपि भक्तेष्वपक्षपा
ते दृष्टान्तमाह दृष्टान्तः यद्वत्सुरद्रुमः इति २२ अग्रजः श्रीरामः योऽयं नमलिः करिष्यति तस्मिन्नेव गृहीतं सान्नात्मनि
ममस्वानि समकृतानि प्रज्ञादीनि येन च तं मां सत मार्गमपि न वेद तथापि रथेन प्राप इति २४ अविलैर्लोकपालैः

त्वं गसेवं श्रयणं तेकृतां जलिं श्रावत्तते कुरन्तो अक्रूरश्रवाः तदावयं जन्मभृतो महीयसा नैवादृतो योऽधि
गमुष्य जन्मतत् २१ न तस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो न वाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा तथापि भक्तान्भजते यथा
तथा सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थदः २२ किं चाग्रजो मावनतं यदूत्तमः स्मयन्परिष्वज्य गृहीतमञ्जलौ गृहं
प्रवेश्याप्तसमस्तसत्कृतं सम्प्रक्ष्यते कंसकृतं स्वबन्धुषु २३ श्रीशुक उवाच इति सञ्चिन्तयन्कृष्णं श्वफल्कतनयो
ऽध्वनि रथेन गोकुलं प्राप्तः सूर्यश्चास्तगिरिं नृप २४ पदानि तस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपा
दरेणोः ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि विलक्षितान्यब्जयवाङ्कुशाद्यैः २५ तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसम्भ्र
मः प्रेम्णोर्ध्वरोमाश्रुकलाकुलेक्षणः रथादवस्कन्द्य स तेष्वचेष्टत प्रभोरमून्यङ्घ्रिरजांस्यहो इति २६
देहंभृतामियानर्थो हित्वा दम्भं भियं शुचं संदेशाद्यो हरेर्लिङ्गदर्शनश्रवणादिभिः २७ ददर्श कृष्णं
रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ पीतनीलाम्बरधरौ शरदम्बुरुहेक्षणौ २८ ॥

किरीटेषु जुष्टाः अमलाः पादरेणवः यस्य तस्य क्षितिकौतुकानि क्षितेरलंकारभूतानि २५ दर्शनेन य आह्लादः तेन विवृद्धः
सम्भ्रमो यस्य सः प्रेम्णा ऊर्ध्वानि रोमाणि यस्य सः अस्रूणां कलाभिर्लेशैराकुले ईक्षणे यस्य सः अवस्कन्द्यावप्लुत्य तेषु पदेषु अ
चेष्टत अलुठत् अहो इति प्रभोः नारायणस्य अमूनि अंघ्रिरजांसि इति दुर्लभतां भावयन् ननु किमर्थमेवं अलुठत् तत्राह
प्रमसंभ्रमफलोऽहेशार इत्याह देहंभृतामिति २६ देहंभृतामेतावानेव पुरुषार्थः कं सस्य संदेशात् आरभ्य हरेर्लिङ्गश्रव
णदर्शनादिभिर्यो यमक्रूरस्य वर्णितः निसंदेशः आद्यो यस्य अर्थस्य सः यः अक्रूरस्य जातः इति वा २७ ततश्च कृष्णरा
मं च ददर्श गां दोग्धुं दुहन्ति यस्मिन्स्थिते गोदोहनं तस्थानं गतौ प्राप्तौ २८

श्रनुक्रोशेनकेपाद्विभामितत् स्मितयुक्तमीक्षणंययोः ३० उदारारूविराचक्रीडावययोस्तौस्रग्विणौरत्नस्रग्भिरलंकृतौ ३१ प्रधानभूतोपुरुषोप्रकृतिपुरुषात्मकोकृतग्राद्योतदपिकृतः जगद्धेतुग्रतएवजगत्पतीविपरीतोव्यक्ता
लोपाठांनांहेतुहेतुमद्भावःजगन्मर्थेभ्रमेर्भारायननयनायस्वांशेनमूर्तिभेदेनवलकेशावौसंतौ ३२ स्वप्रभयावि
गततिमिरादिशिकुर्वाणौकनकाचितौस्वर्णाख्यामाचितिमालेकारस्तैःशैलमाहरूपार्थमुक्ते ३३ ३४ भगवद्
ध्यानाह्लादेनयद्वाष्पेणतेनपर्याकुलेईक्षणेयस्यसः पुलकैराचितंव्याप्तमंगंयस्यसाव्याप्तेश्रक्रूरोहंतमस्कृतोमी
तिकथनेनाग्राक्रोत् ३५ श्रभिप्रेत्यग्रक्रूरोवसेतदर्थमागतइतिज्ञात्वाकेसहस्ननसामर्थ्योद्योतयन्निवरथांगेन

किशोरौश्यामलश्वेतौश्रीनिकेतौबृहद्भुजौ सुमुखौसुंदरवरौवालद्विरदविक्रमौ २९ ध्वजवज्रां
कुशांभोजैरंश्रिद्धिह्नितैर्महिंमंडनं शोभयंतौमहात्मानौसानक्रोशस्मितेक्षणौ ३० उदाररूविर
क्रीडौस्रग्विणौवनमालिनौ पुण्यगंधानुलिप्तांगौस्नातौविरजवाससौ ३१ प्रधानपुरुषावाद्यौज
गद्धेतुजगत्पती श्रवतीर्णौजगमर्थेस्वांशेनवलकेशवौ ३२ दिशोवितिमिराराजन्कुर्वाणौप्र
भयास्वया यथामारकतःशैलोरौप्यश्चकनकाचितौ ३३ रथात्तूर्णमवप्लुत्यसोक्रूरःस्नेहवि
ह्वलः पपातचरणोपांतेदेवसंमकृष्णयोः ३४ भगवद्दर्शनाह्लादवाष्पपर्याकुलेक्षणः
पुलकाचितांगश्चैवात्मानंनामाकथयत्तय ३५ भगवांस्तदभिप्रेत्यरथांगांकितपाणिना
परिरभ्याभ्युपाकृष्यप्रीतःसुगाढवत्सलः ३६ संकर्षणश्चप्रणतमुपगृह्यमहामनाः गृहीत्वापा
णिनापाणीश्रनयत्सानुजोगृहं ३७ पृष्टश्चायस्वागतेनतस्मैनिवेद्यचवरासनं प्रहात्यविधिवत्पा
द्योमधुपर्काद्र्हमाहरत् ३८ निवेद्यमाचातिथ्येसंवार्य्युश्चांतमाहृतः श्रन्नेनहद्गुणांमेध्यंश्रद्धया
पाहरद्विभुः ३९ तस्मैभुक्तवतेप्रीत्याराम परममधर्मवित् मुखवासैर्गन्धमाल्यैः परांप्रीतिंव्यधात्
नः ४०
पाणीश्रंजलिरूपेणसंहतावेवगृहीता ३७ मधुपर्के
वेकृत्वाद्वितीयःपाणिःतेनाभ्युपाकृष्यतमालिंगितवान् ३६ पाणीश्रंजलिरूपेणासंहतावेवगृहीता ३७ मधुपर्क
वक्राः श्रर्हणानुस्मिन्वायद्वितमर्हणमाहरत् पानीयेसमर्पितवानित्यर्थः ३८ सत्कृतेसमानिरनुग्रहेकृतेकेऽ
पवार्हेः श्रर्हणान्तस्मिन्वायद्वितमर्हणमाहरत् पानीयेसमर्पितवानित्यर्थः निरनुग्रहेस्म
धकेनप्रकारेणजीवेयमर्थः सोनःपशुवातीमएवपालकोयेषामविनीतोमेषाणांनएवतन्नेत्याहमर्थः निरनुग्रहस्म
मेवाहरूपावधीदितिताकान्तौकानिस्मृतनपूरतिपाठः श्रमसूनेववनपर्यातियः श्रुतःस्वलःतस्यकेसस्यश्रनानांहेमु
कृतस्यांजीवनमात्रमपिदुर्लभंतेषांवःकिंकृपालेविचारयामीतिमधुरयावाचाएवंसत्कृतःतएववाचायविशेषेनमग्र

[illegible]

श्रीः
भा॰ द॰
स्क॰ टी॰
३८

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमस्कंधेअष्टात्रिंशोऽध्यायः ३८ नवत्रिंशेपुरींगच्छन्स्वतेनोविलोकयत् अक्रूरेणाथकालिंद्यांविष्णु
लोकस्यदर्शनं भक्तमनोरथाः सत्याभवंतीतिद्योतयन्नाह सुखोपविष्टइति रामकृष्णाभ्यामुरुअधिकंमानितः १
हेतातसौम्यस्वागतंतेद्यभवतितथागतः स्वानांज्ञातिबंधूनामस्मत्सुहृदः ज्ञातयः सपिंडाबंधवकाः सपिंडाः संबंधिनः
तेषामपिकिमनमीवमनामयंचइतियावत् अनामयमारोग्यं ४ एवंप्रश्नोऽपिममनास्तिसंगतइत्याहकिं
नुनिःकुशलंप्रश्नेहेअंगहेअक्रूरवस्तुतस्त्वाभिनः अस्माकंनकुलस्यामयरोगेनोमातुलइतिनामयस्यतस्मिन्नृतःस्वानांज्ञातीनांत

शुकउवाच सुखोपविष्टःपर्यंकेसु॰ पप्रच्छसत्कृतंनंदःकथंस्थनिरनुग्रहे कंसेजीवतिदाशार्हेसौ
नपालाइवावयः ४१ योवधीत्स्वस्वसृतोकान्क्रोशंत्यासीनदीनवत् किंनुस्वित्तत्प्रजानांवःकुशलं
विमृशामहे ४२ इत्थंसूनृतयावाचानंदेनसुसभाजितः अक्रूरःपरिपृष्टेनजहावध्वपरिश्रमं ४३
इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेअक्रूरव्रजगमनंनामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ३८ शुकउवाच सुखोपविष्टः
पर्यंकेरामकृष्णोरुमानितः लेभेमनोरथान्सर्वान्पथियान्सचकारह १ किमलभ्यंभगवतिप्र
सन्नेश्रीनिकेतने तथापितत्पराराजन्नहिवांछंतिकिंचन २ सायंतनाशनंकृत्वाभगवान्देवकीसु
तः सुहृत्सुवृत्तंकंसस्यपप्रच्छान्यच्चिकीर्षितं ३ श्रीभगवानुवाच तातसौम्यागतःकच्चित्स्वागतं
भद्रमस्तुवः अपिस्वज्ञातिबंधूनामनमीवमनामयं ४ किंनुनःकुशलंपृच्छेएधमानेकुलामये कं
सेमातुलनाम्न्यंगस्वानांनःतत्प्रजासुच ५ अहोअस्मदभूद्भूरिपित्रोर्वृजिनमार्ययोः यद्धेतोःपुत्रम
रणंयद्धेतोर्बंधनंतयोः ६ दिष्ट्याद्यदर्शनंस्वानांमह्यंवःसौम्यकांक्षितं संजातंवर्ण्यतांतातवतव
गमनकारणं ७ शुकउवाच पृष्टोभगवतासर्वंवर्णयामासमाधव वैरानुबंधंयदुषुवसुदेवव
धोद्यतः ८ यत्संदेशोयदर्थंवादूतःसंप्रेषितःस्वयं यदुक्तंनारदेनास्यस्वजन्मानकदुंदुभेः ९ श्रुत्वा
क्रूरवचःकृष्णोबलश्चपरवीरहा प्रहस्यनंदंपितरंराज्ञादिष्टंविजज्ञतुः १० गोपान्समादिशत्सोपि
गृह्यतांसर्वगोरस उपायनानिगृह्णीध्वंयुज्यंतांशकटानिच ११ ॥

त्प्रजासुच ५ अहोअस्मिन्निमित्तेवृजिनंदुःखंपित्रोरार्ययोर्निरपराधयोः यद्धेतोःअहमेवहेतुस्तस्मात् हेसौम्य
स्वानांवोदर्शनंअद्यममसंजातंतद्दिष्ट्याभद्रंभद्रं ७ माधवःसभोजेषुजातोक्रूरः ८ योधनुर्मखव्याजेनसंदेशोयस्य
यदर्थंचस्वजीवस्यमरणकत्वात्स्वजन्मानकदुंदुभेःसकाशात् ९ विजज्ञतुर्विशेषेणज्ञापयामासतुः १०
सोपिनंदःगोपान्समादिशत्तत्रदेवदर्शायतिसृभिर्नामित्यादिनागोरसः क्षीरादिउपायनानिसद्गमवस्तूनि ११

रसानुयोगतादीनुपाकृष्टलैर्नैवं समवयति अविदितस्परोगस्य विकेलार्थे रसानन्दास्यामहरनिदतावृजनस्ताधिकृतेना
ह्वाययस्सर्वतोयोषितवान् ताः कृष्णैकजीवनाः मोघ्यः तन्नदा अक्रूरमागतमुपस्थितेति १४ यथालिंगयोहृषंव
भिः काश्चिदितितेन अग्रवृणेन कृतो योहतापः तेनश्वासः तेनम्लानं मुखश्रीयासां ताः बभूवुरितितु कूलानि वकेशा
ग्रंथयस्त्र स्तमेतोउत्कूलादयो यासांतथाभूताः काश्चनबभूविरिति १५ तस्य श्रीकृष्णस्यानुध्यानेन निवृत्ता अशेषा अश्वुदि
यासांहिन्नयोयासांताः इमंलोकं देहमपि न ज्ञानेनतिस्म स्वकृष्णाइवेति १६ अपराः स्त्रियः शौरेर्गिरः स्मारंतः संभ्रम

यास्यामः श्वो मधुपुरीं दास्यामो नृपतेरसान् इरयामः स्व महत्सर्वं यांति जानपदाः किल १२ एवमाभ
ह्वाययत्तत्रानंदगोपाप्सु गोकुले १३ गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्व्यथिता भृशं रामकृष्णौ पुरीं नेतुमक्रू
रं व्रजमागतं १४ काश्चित्तत्कृतहृत्तापश्वासम्लानमुखश्रियः स्रंसदुकूलवलयकेशग्रंथ्यश्च का
श्चन १५ अन्याश्च तदनुध्याननिवृत्ताशेषवृत्तयः नाभ्यजानन्निमं लोकमात्मलोकं गता इव १६ स्मर
न्त्यश्चापरा शौरेरनुरागस्मितेरिताः हृदिस्पृशश्चित्रपदा गिरः संमुमुहुः स्त्रियः १७ गतिं सुललि
तां चेष्टां स्निग्धहासावलोकनं शोकापहानि नर्माणि प्रोद्दामचरितानि च १८ चिंतयंत्यो मुकुंदस्य भीता
विरहकातराः समेताः संघशः प्रोचुरश्रुमुख्योऽच्युताशयाः १९ गोप्य ऊचुः अहो विधातस्तव न क्व
चिद्दया संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः तांश्चाकृतार्थान् वियुनंक्ष्यपार्थकं विक्रीडितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा
२० यस्त्वं प्रदर्श्यासितकुंतलावृतं मुकुंदवक्त्रं सुकपोलमुन्नसम् शोकापनोदस्मितलेशसुंदरं करोषि
पारोक्ष्यमसाधु ते कृतं २१ क्रूरस्त्वमक्रूरसमाख्यया स्म नश्चक्षुर्हि दत्तं हरसे बताज्ञवत् येनैकदेशेऽखिल
सर्गसौष्ठवं त्वदीयमद्राक्ष्म वयं मधुद्विषः २२ ॥

हुः कथंभूताः अनुरागेण यस्मितं तेन ईरिताः हृदिस्पृशतीति तथा हृदिस्पृशः मनोज्ञाः विचित्राणि पदानि यासां ताः १७
विरहेण कातराः विह्वलाः अश्रुमुख्यः वितयांसांताः १९ कृष्णसंगतिं विधाय विघटयतीति विधातारं प्रत्येकमा
क्रोशंत्य आहुः अहो इति मैत्र्या हितावरणेन प्रणयेन स्नेहेन च कृतार्थान् प्रापीनगमानपि तान् वियुनंक्षि वियोजयसि त
स्यात्तव न दया बालिशस्येव अस्मान् हुः अपार्थकमिति २० चित्रमिति तं बालचेष्टितमेवेत्याहुः यस्त्वमिति कमपश्यदतीति प्रेमा
कापवेदः स्वकाशासिस्मितलेशस्य शृंगहासमनेन संदर्भं मुकुंदस्य वक्त्रं सुकपोलमुन्नसं प्रदर्श्य पुनस्तस्य पारोक्ष्यमदर्शनं करोषि अतस्तव

श्रीः
भा॰ द॰
प्र॰ टी॰
१०२

किंचिद्दृष्ट्वापुत्रादिविनातिकूरः ग्रस्तमितिकमपनुदतीति शोकापनोदः मदासोस्मितलेशस्य गृहाद्दामनेन मदर्शनेन
केदस्यवक्रैः सकृत्यदर्शं पुनस्तस्य यावरोदयमदृष्यताकरोषि। तामित्याहुः नन्वक्रूरो हरतितीनाहमितिचेत्तत्राहुः
अक्रूरसमाख्यायेतिनसुवं कृतं मन्यः अभवति हाविनातिकूरः तामित्याहुः नन्वक्रूरोहरतितीनाहमितिचेत्तत्रा
हुः अक्रूरसमाख्यायेति अतोमातरेनस्मधुवंतमेवागतोसिकृसंहरामिनयुष्मच्चहरतितिचेत् येनवर्तते नव
त्वयामधुद्विषकृदर्शनेन चक्रादोवदीर्घसमयस्यदृष्टिसोढवैतेयुगंयमत्रात्वाद्विधातारं विहायपरस्यमनुः नेत्रे
हस्तनुरितिवत् विदेत्तत्वा भगवद्भित्स्थिरं सोहृदयस्य सः गृहादीन्विहायग्रहासाद्गतान्नेसैवदासस्यमुपगतासकृ
त्वातुराः नन्कृतेनैवस्मितादिनादिनापरवशाः अपिनः अस्मान्नमसैदिष्यतेनवाग्निर्येयसमम अतः पर्यं निवारयामः इति

न नंदसूनुः क्षणभंगसौहृदः समीक्षते नः स्वकृतातुरा वत विहायगेहान्स्वजनान्सुतान्पतीन् तद्दास्यमद्धोपगता
नवप्रियः २३ सुखंप्रभातारजनीयमाशिषः सत्या बभूवुः पुरयोषितांध्रुवं याः संप्रविष्टस्य मुखंव्रज
स्पतेः पास्यंत्यपांगोत्कलितस्मितासवं २४ तासांमुकुंदो मधुमंजुभाषितैर्गृहीतचित्तः परवान्मनस्व्यपि
कथंपुनर्नः प्रतियास्यतेऽबला ग्राम्याः सलज्जस्मितविभ्रमैर्भ्रमन् २५ अद्यध्रुवंतत्रदृशोभविष्यते दाशार्ह
भोजांधकवृष्णिसात्वतां महोत्सवः श्रीरमणंगुणास्पदं द्रक्ष्यंतियेचाध्वनिदेवकीसुतं २६ मैतद्वि
धस्याकरुणस्य नाम भूदक्रूर इत्येतदतीवदारुणः योऽसावनाश्वास्यसुदुःखितंजनं प्रियात्प्रियंनेष्यति
पारमध्वनः २७

भावः २३ सत्यं बभूवुः सुखंप्रभातेति व्रजस्पतेः कृष्णस्य मुखं पास्यंति अपांगेण द्रक्ष्यंति कथंभूतं अपांगेन नेत्रयोर्नेत्रेणोत्क
लितं उच्छ्रितं तासां तमेवासवो मद्यरसो यस्मिंस्तत् यद्वा अपांगोत्कलितस्मितेन आसर्वत्रपयत्सु रवितं तत्त्वपानसुखमेव
संभावयेत् २४ नहि ग्राम्याणां त्वदविनातिनघामवततामतयाप्यस्मत्स्नेहोतनाहेष्टः पित्रादिभिस्तावत्ततेत्रामसमिष्यतीत्याशं
क्याहते अवलानानांमधुवन्मंजुभासितवशीकृतचित्तः तथात्मनां सलज्जस्मितैर्विभ्रमत्परवानपित्रादिपरतंत्रोऽपि यद्वा
तुमेयते ग्राम्येपुरेऽथवः मेतियस्यसतथामनस्वी धीरोऽपिग्राम्याः अविदग्धाः नकथंप्रतियाते प्रतिष्यतिनकथंचिदि
त्यर्थः २५ किंवा सुखममभाजोऽन्यापश्यन्भविष्यंतीत्याहुः अद्येति तत्रपुरेदाशार्हादीनांदृशोदृष्टेः महानुत्सवोभविष्यति
येदेवकीसुतंद्रक्ष्यंति तानि यान्येवाध्वनि पथआगच्छंतंद्रक्ष्यंति तेषामपिदृशोभविष्यतीतियद्वादृश इतियातेषांदृशोमहोत्सवः

अक्रूरं शपथैरप्याहुः मेतद्विधास्यतीत्येवं निधायांकं कर्मयस्य सतथैवेति क्रूरयस्य क्रूरतर इति शोभनं नाम मा भूत् अथ देहतः
अतीवदारुणात्तस्माद्विप्रियात्प्राणदापि प्रियतरं स्वीकुर्वन्ति अथ तेनः पार्श्वं अस्मात् दृग्गोचरत्वात् अनिहृत्य देशं तेषां
ति २७ अहो धिगिदमत्र जीवितमित्याहुः अनार्द्रधीरिति अनार्द्रा करुणा धीर्यस्य सः तावदेव कुरुस्यापरमधिहृदः
अस्याविनयमाद्यस्य विरुद्धापेक्षितं तेन निरीहितचेतः इत्यर्थः किंच देवाभिमतमथवे भावः यदि दैवमस्मानतुकूलं भवेत्
विघ्नैः कश्चिद्देषां मध्ये मतिमन्येन अक्रूरस्याविद्वेषणानो भवेत् अमहाक्लिवि हन्ति हृस्यानन्तस्तीति २८ परस्परं समग्र
हृस्मर्माधिकमाहुः निवारयाम इति अक्रूरं विघ्नाति निषाद्यं दुस्त्वनाम् मुकुन्दसङ्गाविघ्नसिना निवियोजिता निअन्तर्व

अनार्द्रधीरेष समास्थितो रथं तमन्वमी च त्वरयन्ति दुर्मदाः गोपा अनोभिः स्थविरैरुपेक्षितं दैवं च नोद्य
प्रतिकूलमीहते २८ निवारयामः समुपेत्य माधवं किंनोऽकरिष्यन् कुलवृद्धबान्धवाः मुकुन्दसङ्गान्नि
मिषार्धदुस्त्यजाद्दैवेन विध्वंसितदीनचेतसाम् २९ यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमन्त्रलीलावलोक
परिरम्भणरासगोष्ठ्यां नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं गोप्यः कथं न्वतितरेम तमो दुरन्तम् ३०
यो ऽह्नः क्षये व्रजमनन्तसखः परीतो गोपैर्विशन् खुररजश्छुरितालकस्रक् वेणुं क्वणन् स्मितकटाक्षनिरी
क्षणेन चित्तं क्षिणोत्यमुमृते नु कथं भवेम ३१ श्रीशुक उवाच एवं ब्रुवाणा विरहातुरा भृशं व्रजस्त्रियः कृ
ष्णविषक्तमानसाः विसृज्य लज्जां रुरुदुः स्म सुस्वरं गोविन्द दामोदर माधवेति ३२ ॥

दीनानि वेनोसियासो पवं अन्ता मामस्माकं न मृत्योरपि भयत्यर्थः २९ अतो पि कारणादवश्यमाहम मैवाल्पषनी
यमित्याहुः हे गोप्यः यस्य ललितं स्मितं वल्गु मन्त्रं च लीलावलोकश्च परिरम्भणं च रासगोष्ठ्यां यत्रानियस्माद्
मगो ह्यारामकी तस्म भायानः अस्याभिक्षणादाराः क्षणमीव नीता ः तमसु कुसवितदुरन्ततमः विरहदुःख
कथं नु अतितरेमनेक थविदित्यर्थः ३० किं वा स्तन ममातितरणो जीवनमेव तमेव नमेव कथमस्यादित्याहुः अह्नः
क्षये लितदिनावसाने खुररजोभिः छुरिता धूसरा अलकाः स्रजश्च यस्य सः वर्तविशन् स्मितेन युक्तः कटाक्षनिरी
क्षणेन निश्चितं क्षिणोति अमुकृते विनाकथं भवेम ३१ कुलतीर्थाभिमानमातियामागाः समरमुद्दे ः कृ
ष्णेन विस्मृतस्य ः गोपीमनोगवागामाः समानः स्वपरययो ३२ ॥
रमकृतः अक्रूराकसमं कंसनिसक्त ः

स्त्रीणामिति प्रेमनाट्यकृतमैत्र्यादिकमिति संप्रेष्यामन्त्रणादिकं येन सः ३४ अतसञ्जन्त अनुगमन्वसज्जन्त अनुरञ्जिताः
पराङ्मुखीर्वीक्षणादिभिः किं वदन्नवीक्षिताः प्रत्यादेशं प्रत्याख्यानं ३५ तप्यतेः सतप्यमानाः प्रस्थाने श्रीब्रह्मामामीति
दूतवाक्यैः ३७ कृष्णमनुप्रस्थापितात्मानश्चित्रलिखिता इव स्थिताः लेख्यमयपुत्तलिकास्वतिनिश्चलाः ३८ वृक्षाणां षं
डं समूहमुपव्रज्य ३९ ग्राव्यः प्रार्थितः सन् रथमाविवेश ४० ब्रह्म स्तवेदं जपन्नक्रूरो बालकौ तौ कमलावा
निरीक्ष्य किं तदेवं तेन संस्रष्टौ यज्जले तौ तत्र दृष्टौ ४२ सिद्धादिभिः स्तूयमाने ४४ सहस्रशिरांसि यस्य तं
सहस्रं फणामालयो यस्य तं नीलाम्बरं यस्य तं विसवत् कमलमूलवत् धवलैः शृङ्गैः कैलासमिव

स्त्रीणामेवं रुदन्तीनामुदिते सवितर्यथ । अक्रूरश्चोदयामास कृतमैत्रादिको रथम् ३३ गोपास्तमन्वसज्जन्त नन्दाद्याः
शकटैस्ततः । आदायोपायनं भूरि कुम्भान्गोरससम्भृतान् ३४ गोप्यश्च दयितं कृष्णमनुव्रज्यानुरञ्जिताः ।
प्रत्यादेशं भगवतः काङ्क्षन्त्यश्चावतस्थिरे ३५ तास्तथा तप्यतीर्वीक्ष्य स्वप्रस्थाने यदूत्तमः । सान्त्वयामा
स सप्रेमैरायास्य इति दौत्यकैः ३६ यावदालक्ष्यते केतुर्यावद्रेणू रथस्य च । अनुप्रस्थापितात्मानो
लेख्यानीवोपलक्षिताः ३७ ता निराशा निववृतुर्गोविन्दविनिवर्तने । विशोका अहनी निन्युर्गायन्त्यः
प्रियचेष्टितम् ३८ भगवानपि सम्प्राप्तो रामाक्रूरयुतो नृप । रथेन वायुवेगेन कालिन्दीमघनाशिनीम् ३९
तत्रोपस्पृश्य पानीयं पीत्वा मृष्टं मणिप्रभम् । वृक्षषण्डमुपव्रज्य सरामो रथमाविशत् ४० अक्रूरस्तावु
पामन्त्र्य निवेश्य च रथोपरि । कालिन्द्या ह्रदमागत्य स्नानं विधिवदाचरत् ४१ निमज्य तस्मिन्सलिले जपन्ब्रह्म स
नातनम् । तावेव ददृशेऽक्रूरो रामकृष्णौ समन्वितौ ४२ तौ रथस्थौ कथमिह सुतावानकदुन्दुभेः । तर्हि
स्वित्स्यन्दने न स्त इत्युन्मज्य व्यचष्ट सः ४३ तत्रापि च यथापूर्वमासीनौ पुनरेव सः । न्यमज्जद्दर्शनं यन्मे
मृषा किं सलिले तयोः ४४ भूयस्तत्रापि सोऽद्राक्षीत्स्तूयमानमहीश्वरम् । सिद्धचारणगन्धर्वैरसुरैर्नत
कन्धरैः ४५ सहस्रशिरसं देवं सहस्रफणमौलिनम् । नीलाम्बरं विसश्वेतं शृङ्गैः श्वेतमिव स्थितम् ४६ तस्यो
त्सङ्गे घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् । पुरुषं चतुर्भुजं शान्तं पद्मपत्रारुणेक्षणम् ४७
स्थितं ४५ तस्योत्सङ्गे कुण्डलकृते देहं विलोक्य सः काद्रशोनुज्ञोकेतान्वयः ४६ प्रोन्नतेध्रुवोयस्योन्नतानासिका
यस्य तं च प्राणमनोकपालोयस्य अरुणाअधरोष्ठं यस्य तं चैव ४७ ॥

प्रलंबपीवरभुजं, तुंगावंसौ यस्य उरस्थले श्रीलक्ष्मीर्यस्य तं वलिमत्पल्लवोदरं वलय इति तिस्रो रेखा यस्मिन्
तद्वलिमत् तच्च तत्पल्लववत् अश्वत्थदलसदृशमुदरं यस्य ४८ कटितटश्रोणिः करभसदृशमूरुद्वयं बृहत्
कटितटश्रोणिभ्यां करभोरुद्वयेन चान्वितं ४९ तुंगौ गुल्फौ यस्य तं तुंगगुल्फः अरुणनखव्रातस्तेषां दीधितिभिर्वृतं तथा
नवाः कोमला अंगुल्यः अंगुष्ठौ च ता एव दलानि तैस्तैरेव दीधितिभिः तथा नवाः कोमला अंगुल्यंगुष्ठदलानि तैर्वि-
विलसत् शोभमानं पादपंकजं यस्य श्रीकृष्णस्य तं वक्ष्ये ५० महार्हमणिव्रातान्वितैः किरीटादिभिः पृथक्
यस्य भावोऽभिप्रायो येषां तैः तत्र पार्षदैः निस्तूयमानं सनकादिभिः ब्रह्मेति ब्रह्माद्यैः महेश्वर इति मरीच्यादिभिर्द्विजोत्तमैः

प्रलंबपीवरभुजं तुंगांसोरस्थलश्रियं कंबुकंठं निम्ननाभिं वलिमत्पल्लवोदरं ४८ बृहत्कटितटश्रोणिक-
रभोरुद्वयान्वितं चारुजानुयुगं चारुजंघायुगलसंयुतं ४९ तुंगगुल्फारुणनखव्रातदीधितिभिर्वृतं
नवांगुल्यंगुष्ठदलैर्विलसत्पादपंकजं ५० सुमहार्हमणिव्रातकिरीटकटकांगदैः कटिसूत्रब्रह्मसू-
त्रहारनूपुरकुंडलैः ५१ भ्राजमानं पद्मकरं शंखचक्रगदाधरं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं
५२ सुनंदनंदप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः सुरेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैः ५३ प्रह्लादनारद-
वसुप्रमुखैर्भागवतोत्तमैः स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ५४ श्रिया पुष्ट्या गिरा कांत्या की-
र्त्या तुष्ट्येलयोर्जया विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितं ५५ विलोक्य सुभृशं प्रीतो भक्त्या परमा-
या युतः हृष्यत्तनूरुहो भावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ५६ गिरा गद्गदयास्तौषीत्सत्त्वमालंब्य सात्वतः
प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृतांजलिपुटः शनैः ५७ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९
श्रीअक्रूर उवाच नतोऽस्म्यहं त्वाखिलहेतुहेतुं नारायणं पुरुषमाद्यमव्ययं यन्नाभिजातादरविंदकोशाद्ब्रह्मावि-

पः प्रजापतिरिति ५३ प्रह्लादनारदवसुप्रमुखा ये भागवतास्तैः परदेवतमिति च श्रेष्ठैर्वचोभिः पृथग्भावैर्वचोभिरिति वा ५४
विद्याविद्ये जीवानां मुक्तिसंसृतिहेतू माया तयोः कारणशक्तिः ह्लादिनी संवित् ताभिरन्याभिश्च निषेवितं ५५ सुभृशं
कृष्ण एवायमेवंभूतः परमेश्वर इति स्तावेति ५६ आचार्यै दशमे एकोनचत्वारिंशः ३९ चत्वारिंशे ततोऽक्रूरः कृष्णं संस्तुत्य सुस्तवैः कृतो मायावलोकन
प्रणम्य भक्त्यात्मशास्त्रमगुणगुणभेदतः श्रीकृष्णं प्रणमति नतोऽस्मीति हे कृष्ण त्वाम् अनंतोऽस्मि त्वमसि मन्ये त्वं श्रीनारायणं नाहमिति चेत्तत्रा-
तोऽस्मितेनाह आद्यपुरुषमव्ययं अनादिनिधनमित्यर्थः कुत एतत् तत्राखिलहेतुहेतुं यन्नाभिजातादिनियंता ब्रह्मणः १ ॥
नारायणं वा किं नारायण इति मा स्त्वाधिक्यान्वस्तुतिः मममेवेत्याह

श्री: भा॰ टी॰ स्कं॰ ५२

अखिलहेतूनां हेतुं प्रपञ्चयति भूरिति द्वाभ्याम्। आदिरहंकारः अजा माया तस्याः आदिः पुरुषः एते ये जगतो हेतवः ते सर्वे तवाङ्गभू-
ताः अङ्गभूताः जाताः अप्रसर्जनभूताः २ ननु तर्हि किमर्थं क्रियते प्रश्नमेव प्रत्युत्पन्नः तस्य तत्र श्रुतिवेदित्वात्
वे या मायया वशमात्मानं न कोपि वेदित्याह नैते इति एते अजाद्यः अनात्मतया आदियमाने आत्मनस्ते स्वरूपं न विदुः अना
त्मतया जडत्वेन कारणेन जडत्वे हेतुः गृहीताः प्रमत्तादिभिः दृष्टः तर्हि अजगदमात्र इति भावः ननु तज्ज्ञानेनाभिजनो जीवस्त
त्स्यातीमं तत्राह अजेति अजो ब्रह्मा अजायाः गुणैः अनुबद्धः आकुलः आकारीकृतः गुणातीतं ते स्वरूपं स वेद प्रत्यः
अजोऽस्मातीतिवत्स्याद्यः आत्मनः स्वरूपं न विदुः जडत्वादेव जीवस्तु तान् आत्मानं च वेत्ति न तु तत्स्वरूपमिति यथो
क्तहेतुषु देहोऽस्मि एतान् तत्त्वं तन्माया अनात्मानं मन्यते विदुः परं यत्त सर्वे पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमी

भूस्तोयमग्निः पवनः खमादिर्महानजादिर्मन इन्द्रियाणि। सर्वेन्द्रियार्था विबुधाश्च सर्वे ये हेतवस्ते जगतोऽङ्
गभूताः २ नैते स्वरूपं विदुरात्मनस्ते ह्यजादयोऽनात्मतया गृहीताः। अजोऽनुबद्धः स गुणैरजाया गुणात्परं
वेद न ते स्वरूपं ३ त्वां योगिनो यजन्त्यद्धा महापुरुषमीश्वरं। साध्यात्मं साधिभूतं च साधिदैवं च साधवः
४ त्रय्या च विद्यया केचित्त्वां वै वैतानिका द्विजाः। यजन्ते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ५ एके त्वाखिल
कर्माणि संन्यस्योपशमं गताः। ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन यजन्ति ज्ञानविग्रहं ६ अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाभि
हितेन ते। यजन्ति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्येकमूर्तिकं ७ त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणं। बह्वाचा
र्यविभेदेन भगवान्समुपासते ८

३ ननु यदि कोऽपि न जानाति किमर्थं तर्हि संसारनिवृत्तिः जीवानामित्याशङ्क्य साक्षाद्वा परोक्षं वा येन केनापि मार्गेण भ-
जतां विगमः संसारस्येत्याह त्वां योगिन इति द्वि बाह्ययोगभेदेनाध्यात्माधिभूताधिदैवसाक्षिणं महापुरुषं नर्तयामि स्वरूपं
श्रुत्वा यजन्तीति तदेव साङ्ख्ययोगावेकीकृत्य साक्षात् ययोर्मार्गं कर्मज्ञानभेदेन दर्शयति त्रय्या चेति श्लोकद्वयेन वैतानिकाः
कर्मयोगिनः त्वां वै त्रय्या च विद्यया केचित्त्वां यजन्ते ननु वेदे इन्द्रवरुणवाय्वादीन्यजन्ते तत्कथं मामित्यत आह नानावरुणेन्द्र
वाय्वादीनि रूपाणि यासां तेषां साक्षाद्यथानाम्ना त्वामेव यजन्त इति अयं भावः इन्द्रवरुणादिसंज्ञकैः इन्द्रादयः सर्वे भूतात्म
प्रकाश्यन्ते न च सर्वे भूतात्मस्वरूपाः सन्ति अतो नाममात्रभेदेन त्वामेव यजन्त इति तथा च श्रुतिः समष्टिः समष्टिः विश्वरूपेण मम
श्यमाग्नि वरुणाग्निः समष्टिमोहः स्वपिति विकिरात्मस्वैरद्रायत्तदिवाज्ञसोऽतीति ५ ज्ञानाय सम्यक् समाधिना ६
ज्ञानचक्षुरोगवर्जी मार्गी तत्त्वं स्वयं मार्गोऽवास्तिद्यन्त्रप्रवृत्तिसंस्कृतात्मानः वैष्णवभक्त्या नियमितात्मानः तेषु
या विहितेन पञ्चरात्रादिविधिना त्वन्मया त्वन्मयत्वेनात्मानं चिन्तयन्तः त्वदेकधावा इति वा सदेवस कदाचिद्यः सर्वाग्निस्थवे

येप्यन्यदेवतां भक्तास्तेपि त्वामेव यजंतीत्याह सर्वएवेति हे सर्वदेवमय नन्वेते परस्परं देवताधिक्षेपकलहं कुर्वाणा ऽल्पविदः
कथमेकमेव यजंतीत्यपेक्षिते तत्राह यद्यप्यन्यधिय इति बुद्धिमात्रभेदो न वस्तुभेद इत्यर्थः ९ तस्मात्सर्वे मार्गाः त्वय्येव पर्य
वस्यंतीति सदृष्टांतमाह यथेति अद्रेः सकाशात्सर्वतः प्रभवंति नद्यः पर्जन्येनापूरिता बहुस्रोतसः सत्यः सर्वतः सिंधु
मेव विशंति यथा तद्वदेता गतयो मार्गाः अंततस्त्वामेव विशंति १० अतएव सर्वात्मानमाह सत्वमिति भवतः शक्तिर्या प्रकृतिः त
स्याः सत्वादयो गुणाः अतः प्राकृताः प्रकृतिकार्या आब्रह्मपर्यंताः स्थावरादयो जीवास्त्वयोपाधिद्वारा तेषु गुणेषु
प्रोताः प्रविष्टाः ते च गुणाः प्रकृत्या सह यांति अतः क्रमेणोपाधिलयात्सर्वे त्वामेव विशंतीति यद्वा भवतः प्रकृते

सर्व एव यजंति त्वां सर्वदेवमयेश्वरं येप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ९ यथाद्रिप्रभवा नद्यः पर्ज
न्यापूरिताः प्रभो विशंति सर्वतः सिंधुं तद्वत्त्वां गतयोंततः १० सत्वं रजस्तम इति भवतः प्रकृतेर्गुणाः ते
षु हि प्राकृताः प्रोता आब्रह्मस्थावरादयः ११ तुभ्यं नमस्ते त्वविषक्तदृष्टये सर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे
गुणप्रवाहोयमविद्यया कृतः प्रवर्तते देवनृतिर्यगात्मसु १२ अग्निर्मुखं तेवनिरंघ्रिरीक्षणं सूर्यो नभो
नाभिरथो दिशः श्रुतिः द्यौः कं सुरेंद्रास्तव बाहवोर्णवाः कुक्षिर्मरुत्प्राणबलं प्रकल्पितं १३ रोमाणि
वृक्षौषधयः शिरोरुहा मेघाः परस्यास्थिनखानि तेद्रयः निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापतिर्मेढ्रस्तु वृष्टिस्त
ववीर्यमिष्यते १४ १४

गुणेषु प्रोताः ब्रह्मादयो भवद्वितिविज्ञानमंतीति अतस्त्वमेव देवमय इति ११ ननु भवतः प्रकृतेरिति वदन्ममापि
प्रकृतिसंबंधं ब्रवीषि तत्र अन्येषां मम च को विशेषः स्यादित्याशंक्य निवेदनाद्वृत्तम्यमिति अविषक्तदृष्टये अलि
प्रबुद्धदृष्टये कुतः सर्वात्मने स्वव्यतिरिक्ताभावादविषक्तदृष्टय इत्यर्थः किं च सर्वधियां साक्षिणे सर्वबुद्धिसाक्षित्वा
त्कापि बुद्धिसाक्षित्वात्कोपि बुद्धिलोप इत्यर्थः इतरेषां तु संसृतीत्याह इति देव नृतिर्यगात्मना येषां तेषु देवादिशरीरा
भिमानिषु इत्यर्थः तदविद्ययाकृतोयं गुणप्रवाहः प्रकृतेः प्रभोमह्यात्विशेष इत्यर्थः १२ सर्वात्मत्वमनन्यत्वं च सप्र
णं प्रपंचयंस्तौति अग्निर्मुखं ते इति द्वाभ्यां अग्न्यादीनां देहेषु वावयवता विधीयते यो यग्निः स तव मुखमित्यादि वृक्षादीनां वत्तः
श्रुतिः श्रवणेंद्रियं कं मूर्धा प्राणस्तु बलं च ततं १३ अद्रयः परस्य ते नखानि १४ न केवलमेतावत् किंतु सर्वोप्या
यं प्रपंचः त्वदवयवभूत एवेति वदं तेवं मत्यपि प्रपंचस्य विकारः तथापि न प्रसंज्यते तेन स्वस्य विकल्पितत्वादित्याह अवीति
अव्ययात्मनि पुरुषे प्रणोलोकादयः संनिहिते प्रवर्तंति इत्यव्ययात्मनि तिवा कथंभूते तन्मयेयमनः प्रधाने मनोवृत्तिभिः

श्रीः भा॰ द॰ टी॰ १२८

यंबोह्यतेवगयाद्भ्यामनुमेवानत्युष्टुमित्यादिषु कृतेः जलेयथाजलौकसः सूक्ष्मप्राणिदुराशयः यथावोदुंबरे
नः केसरेषु मशकाः परस्परंवालीनमिताः एवमेतानि ब्रह्मांडानि त्वयि संचरंतीत्यर्थः १५ तस्मादेवंभूतेन त्वया
यं मुत्सवं गाहमिति बहुदोत्तारकथामृतमेव मतः सेवत इत्याह यानियानीति अभिमृष्टा परिमार्जिता शुक् येषां ते १६ अतः
रूपमेवमतारणमस्यति न मस्यति हयशीर्ष्णे हयग्रीवाय मधुकैटभयोर्हंत्रे १७ भृगूणां पतये परशुरामाय १९ संकर्ष
णायामेवतत्रीरूपेण प्रणमति नमस्तरति २१ एवं स्तुत्वा बंधमोक्षं प्रार्थयितुमाह भगवन्निति त्रिभिः स मतिरहो दोग्रह
आग्रहोयस्य सः असद्ग्राहोयस्मेति २२ न केवलमयं लोकः अहमपि नेवमाह अहं चेति २४ मूढत्वमेव प्रकटयतिवि

तवाव्ययात्मन्पुरुषेप्रकल्पितालोकाः सपालाः बहुजीवसंकुलाः यथाजले संजिहते जलौकसोप्युदुंबरे
वामशकामनोमये १५ यानियानीहरूपाणि क्रीडनार्थं बिभर्षि हि तैरामृष्टशुचो लोका मुदा गायंति ते
यशः १६ नमः कारणमत्स्याय प्रलयाब्धिचराय च हयशीर्ष्णे नमस्तुभ्यं मधुकैटभमृत्यवे १७ अकूपारा
यबृहते नमो मंदरधारिणे क्षित्युद्धारविहाराय नमः सूकरमूर्तये १८ नमस्तेद्भुतसिंहाय साधुलोक
भयापह वामनाय नमस्तुभ्यं क्रांतत्रिभुवनाय च नमो भृगूणां पतये दृप्तक्षत्रवनच्छिदे नमस्ते रघुवी
र्याय रावणांतकराय च २० नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय
व सात्वतांपतये नमः २१ नमो बुद्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने म्लेच्छप्रायक्षत्रहंत्रे नमस्ते कल्किरूपि
णे २२ भगवन्जीवलोकोयं मोहितस्तव मायया अहं ममेत्यसद्ग्राहो भ्राम्यते कर्मवर्त्मसु २३ अहं चात्मात्म
जागारदारार्थस्वजनादिषु भ्रमामि स्वप्नकल्पेषु मूढः सत्यधिया विभो २४ अनित्यानात्मदुःखेषु विपर्ययम
तिर्ह्यहं द्वंद्वारामस्तमोविष्टो न जाने त्वात्मनः प्रियं यदृच्छया जलं हित्वा प्रतिछन्नं तदुद्भवैः अभ्येति मृगतृष्णां सा
वैतद्वत्त्वाहं पराङ्मुखः २५ नोत्सहेहं कृपणधीः कामकर्महतं मनः रोद्धुं प्रमाथिभिश्चाक्षैर्ह्रियमाणमित

पर्ययमिति अनित्येकर्मफलेनित्यमिति अनात्मनिदेहेआत्मेति दुःखरूपेषुगृहादौसुखमितिविपरीतमतिरित्यर्थः द्वंद्वे
षुसुखदुःखादिष्वारामरतिः क्रीडनं यस्य तथा सः नन्वकृपणं दुःखरहितस्त्वं वेद तमोविष्टः तमसाव्याप्तः अतआत्मनःप्रिय
मेमात्मदेवतां नजानेतत्रसमर्थः २५ तदेव सदृष्टांतमाह यथेति तस्माज्जलात् उद्भवंतीति तदुद्भवानि तृणादीनि तैः तथा मा
यात्वग्रद्वाम हंहि त्वापराङ्मुखो देहादिभिः सुखोवाकर्तयति २६ तत्वजानतः कुतो विषयाभिमुखत्वं तत्राह नोत्सहे रतिक्र

पण विषयवासनायुक्ता धीर्यस्य सः अतएव कामकर्मभ्यां हतं क्षुभितं रो
द्धुं प्रबलैर्भिः विषयसंगैः यतस्तैः आकृष्यमाणं मनो रोद्धुं नियंत

तदेवमसमर्थोयः सोऽहंतवांघ्रिमुपगतः शरणंप्राप्तः ननुरिन्द्रियपरतंत्रस्यतदपिकुतः तत्राहतच्चापीति हेईशएतदपि
मन्ये अनन्तश्रीमदंघ्र्युपगमनंचासतांदुरापं अतोभवतोनुग्रहएवेत्यहंमन्ये अनुग्रहेसतीतिवा ननुसत्संगेसतितदेवभवति
किमनुग्रहेणेत्यतआह पुंसइतिजीवस्यसंसारस्यापवर्गः समाप्तिः यदातत्कृपयाभवेत्संभावनास्यदेभवति हेअब्ज
नाभतदासदुपासनाभवेत्तयैवत्वयमतिर्भवेत् अतः कृपांविनासत्संगेवानिमित्तापन्नायतिः नितरांभक्तिर्विद्यतइत्यर्थः २८ पा
दपोमार्थयते द्वयेन नमइति विज्ञानमेवमात्रामूर्तिर्यस्यतस्मैअतएवसर्वप्रत्ययहेतवे समस्तज्ञानकारणायपुरुषेशप्र
धानाय पुरुषस्यपेएतत्तरैशः स्वबद्धः सप्रापकाः कालकर्मस्वभावाश्चयेतेषांप्रधानायप्रियत्वेकृतोब्रह्मणेपरिपूर्णाय
किंचानंतशक्तयेअनंताः शक्तयोयस्यपद्वाअनंतनामायोत्याशक्तिर्यस्यतस्मै अथवाप्रधानेप्रकृतिपुरुषः तस्यवतेकः

सोऽहंतवांघ्र्युपगतोस्म्यसतांदुरापंतच्चाप्यहंभवदनुग्रहईशमन्ये पुंसोभवेद्यर्हिसंसरणापवर्गस्त्व
य्यब्जनाभसदुपासनयामतिःस्यात् २८ नमोविज्ञानमात्रायसर्वप्रत्ययहेतवे पुरुषेशप्रधानायब्रह्मणेऽन
न्तशक्तये २९ नमस्तेवासुदेवायसर्वभूतक्षयायच हृषीकेशनमस्तुभ्यंप्रपन्नंपाहिमांप्रभो ३० इतिश्री
चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४० श्रीशुकउवाच स्तुवतस्तस्यभगवान्दर्शयित्वाजलेवपुः भूयःसमाहरत्कृ
ष्णोनटोनाट्यमिवात्मनः १ सोपिचांतर्हितंवीक्ष्यजलादुन्मज्यसत्वरः कृत्वाचावश्यकंसर्वंविस्मितोरथ
मागमत् २ तमपृच्छद्धृषीकेशः किंतेदृष्टमिवाद्भुतं भूमौवियतितोयेवाअथावांलक्षयामहे ३ अक्रूरउ
वाच अद्भुतानानियावंतिभूमौवियतिवाजले त्वयिविश्वात्मकेतानिकिंमेदृष्टंविपश्यतः ४

ईश्वराः कालः एतत्त्रितयात्मनेब्रह्मणेवस्तुतिभगवान्अक्रूरनिर्दिश्योपाधानतयाधारः पुरुषः परः मनोभिव्यंजककालोब्रह्म
तत्रितयस्मिन्नेवब्रह्मणेवदनतिवहमिति २९ सर्वभूतपरत्वेनतमभिमुखंजनत्वात् नमस्तइति वासुदेवायचित्ताधिष्ठात्रे
सर्वभूतक्षयायतत्त्वयः आश्रयः अहंकारस्यप्राणिनामाश्रयः तत्संज्ञाहंकाराधिष्ठात्रेसंकर्षणायेत्यर्थः हृषीकेशेतिबु
द्धिमनसोरधिष्ठात्राप्रद्युम्नानिरुद्धयोरेकीकृत्यग्रहणंशरणागतपाहीनिप्रार्थनं ३० इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमेचत्वारिंशः
४० एकचत्वारिंशकेकृष्णोनगरंप्रविश्यसः ततोवध्यरजकंदत्तवरःसुदाम्नोवायकस्यच समाकमक्रूरमनः भ्रमोचसदामसे
दर्शनसंकृपानः स्वयानेयानीमपश्यात्तस्तंकृतानंतंमद्योत्सवाभ्यां २ भूमौभुविवियतिआकाशेजलेअस्मत्वायावंत्य
द्भुतानितत्त्वय्येवसंतितेषांविश्वप्रतोमेकिमद्भुतंचदृष्टंअपितसर्वंदृष्टमेवेत्यर्थः ४

श्री॰ ननु मह्यमापेः सर्वमेवं वे विस्मितः कुतो लदितोमि अतोऽत्रभो वियति जले वा किमप्यद्भुतं दृष्टमेवेति वेदत्याह यत्राद्भुतानी
भा॰द॰ तियत्र त्वयि श्रीभगवति सर्वाण्यद्भुतानि तं पश्यतो मेऽन्यत्र भूम्यादौ किमद्भुतं दृष्टं मे विनानतं न किंचिदद्भुतमित्यर्थः हे ब्र
टी॰ ह्मन् परमेश्वरेत्यर्थः ब्रह्मन्निति वा पाठः ५ दृष्टिं न चादरुः पश्यंत एव स्थिता इत्यर्थः ७ श्रीरामकृष्णावागमनं प्रतीक्षमाणाः
१२५ स्थिताः ८ प्रश्रितं विनीतं ९ सहयानः प्रविशतां अग्रे वयं तु अवमुच्य विश्रम्येत्यर्थः १० साग्रजः सगोपालैरित्यर्थः १२

कॄ

यत्राद्भुतानि सर्वाणि भूमौ वियति वा जले तं त्वानुपश्यतो ब्रह्मन् किं मे दृष्टमिहाद्भुतं ५ इत्युक्त्वा चोदया॰
मास स्यंदनं गांदिनीसुतः मथुरामनयद्रामं कृष्णं चैव दिनात्यये मार्गे ग्रामजना राजंस्तत्र तत्रोपसंग॰
ताः वसुदेवसुतौ वीक्ष्य प्रीता दृष्टिं न चादरुः ७ तावद्व्रजौकसस्तत्र नंदगोपादयोऽग्रतः पुरोपवनमासाद्य
प्रतीक्षंतोऽवतस्थिरे ८ तान्समेत्याह भगवानक्रूरं जगदीश्वरः गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रश्रितं प्रहसन्नि॰
व ९ भवान्प्रविशतामग्रे सहयानः पुरीं गृहं वयं त्विहावमुच्याथ ततो द्रक्ष्यामहे पुरीं १० नाहं भ॰
वद्भ्यां रहितः प्रवेक्ष्ये मथुरां प्रभो त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल ११ आगच्छ याम गेहान्नः स॰
नाथान्कुर्वधोक्षज सहाग्रजः सगोपालैः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम १२ पुनीहि पादरजसा गृहान्नो गृहमे॰
धिनां यच्छौचेनानुतृप्यंति पितरः साग्नयः सुराः १३ अवनिज्यांघ्रियुगलमासीच्छ्लोक्यो बलिर्महान्
ऐश्वर्यमतुलं लेभे गतिं चैकांतिनां तु या १४ आपस्तेंघ्र्यवनेजन्यस्त्रीँल्लोकान् शुचयोऽपुनन् शिरसाध॰
त्त याः शर्वः स्वर्याताः सगरात्मजाः १५ देवदेव जगन्नाथ पुण्यश्रवणकीर्तन यदूत्तमोत्तमश्लोक नारा॰
यण नमोऽस्तु ते १६ श्रीकृष्ण उवाच आयास्ये भवतो गेहमहमार्यसमन्वितः यदुचक्रद्रुहं हत्वा वितरिष्ये
सुहृत्प्रियं १७ शुक उवाच एवमुक्तो भगवता सोऽक्रूरो विमना इव पुरीं प्रविष्टः कंसाय कर्मावेद्य गृहं य॰
यौ १८ अथापराह्णे भगवान्कृष्णः संकर्षणान्वितः मथुरां प्राविशद्गोपैर्दिदृक्षुः परिवारितः १९

यत्र पृथिव्यादौ यस्य पादरजसा लालनोदकेन गृहागतान स्थितेन १३ श्लोक्यः पुण्यकीर्त्यहेः एकांतभक्तानां या याति
ल्लेभे १४ अपुनन् पवित्रवत्यः याभिरद्भिः सर्वसमप्राप्ताः १५ प्रार्थयमानो नमस्करोति देवदेवेति अतः परं अ॰
मतश्रेयो नास्तीति बहुधा संबोधति १६ आहो तावत् यदुचक्राय द्रुह्यतीति यदुचक्रद्रुक् तं कंसं हत्वा सुहृदाशिषं
वितरिष्ये दास्यामि १७ एव कंसावानीत्वा वित्तिस्य हूतं कर्मप्रावेद्य समम १८ गोपैः परिवारितः प्रविशत् १९

श्रीकृष्णदृष्टां पुरीमुवर्णयति चतुर्भिः इदर्शितामितिस्फाटिकानितुंगानि गोपुराणि पुरद्वाराणि गृहद्वाराणि यस्यां
तां कृष्ण इति हेममयानिकवाटानि तोरणानि च यस्यां तां तामुच्चैर्ग्राहकूटैश्चपितृलिकावलभ्यः कोष्ठाः धान्यागारः शा
लाद्वयश्च यस्यां तां पविजाप दिनः खातगर्भाः ताभिर्दुर्गसदांदुर्गमां उद्यानानि वनानि वनिकटानि कंटानि तै रुपशोभि
तां २० सौवर्णाः शृंगाटकाः चतुष्पथाः हर्म्याणि धनिनां गृहाश्च निकटाः गृहोवेिताः श्रावासाश्च तैः स्त्रेणीनामेक
त्रपरंपल्यापजीवितांसभामिरूपमंदेवसभास्थानैर्देवगृहैश्च उपकृतामलंकृतां अमलैः स्फाटिकमणिः हारितोमरक
तः वैदूर्यादिरत्नैर्जुष्टां वलभ्यादिषुआविष्टरूपविष्टैः पारावतैः बर्हिभिश्च तत्र वलभ्यो गृहपुरोभागेषु वक्रदारुकं

इदर्शितांस्फाटिकतुंगगोपुरद्वारां वृहद्धेमकवाटतोरणां तामग्रकूटोपविज्ञदुरासदां सदुद्यानवनोपव
नोपशोभितां २० सौवर्णशृंगाटकहर्म्यकूटैः श्रेणीसभाभिर्भवनैरुपस्कृतां वैडूर्यवज्रामलनीलवि
द्रुमैर्मुक्ताहरिद्भिर्वलभीषु वेदिषु २१ जुष्टेषु जालामुखरंध्रकुट्टिमेष्वाविष्टपारावतबर्हिनादितां संसि
क्तरथ्यापणमार्गचत्वरां प्रकीर्णमाल्यांकुरलाजतंडुलां २२ आपूर्णकुंभैर्दधिचंदनाक्षितैः प्रसूननदीपावलि
भिः सपल्लवैः संमृष्टरंभाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपट्टिकैः २३ तां संप्रविष्टो वसुदेवनंद
नो हतो वयाम तवसेवनात्मना दृष्ट्वा समीयुस्त्वरिता पुरस्त्रियो हर्म्याणि चैवारुरुहुर्नृपोत्सुकाः २४ ॥
काश्चिद्विपर्यग्धृतवस्त्रभूषणा विस्मृत्य चैकं युगलेष्वथापराः कृतैकपत्रश्रवणैकनूपुरानांक्त्वा द्वितीयं
त्वपराः स्वलोचनं २५ ॥ ॥
इत्तानि वेदयो वलभीनाम यथोर्ध्वचोविरचितावर्षभवेदिकाः जालामुखरंध्राणि गवाक्षच्छिनादीनि कुट्टिमानि तन्नमि
मणिबद्धा भूमयस्तेष्विति रथ्या राजमार्गाः पण्यवीथयः मार्गा अन्येच चत्वराणि अंगनानि संसिक्तानि रथ्यादी
नि यस्यां तां प्रकीर्णमाल्यादयो यस्यां तां २१ तथा स्वलंकृतानि द्वाराणि यस्यां तां गृहाश्च यस्यां तां केत्यापूर्णकुंभैः दध्या चंदनेन
च कुंकुमेन सिक्तैः प्रसूनानां पुष्पाणां च दीपानां चावलयो यस्य तैः फलगुच्छरूपलक्षितैः रंभाकदलीक्रमुकाः पूगाश्च
संमृष्टैः सकेतुभिः केतवो ध्वजाः तत्सहितैः पट्टिकाः वितस्तिविस्तारपट्टवस्त्राणि तत्सहितैः तत्रैवं वीतिः द्वारे द्वारे
तः तंडुलानामुपरि कुंभाः तत्परितः प्रसूनावलयः कंठपट्टिकाः सवेष्टितादि पल्लवाः तदुपरि पाश्चात्तद्दीपावलयः
तत्समीपे रंभाः क्रमुकाः केतवश्च तोरणानि चेति २३ तां च देवकी नाम नामात्मा गत्वा पुरीं संप्रविष्टः इति द्वितीयांत २४ औत्सु
क्यमेवाह द्वयेन काश्चिदिति विपर्ययेन धृतानि वस्त्राणि भूषणानि च याभिस्ताः युगलेषु कुंडलकंकणादिषु एकं विस्मृत्य

समीपुः कृतमेकमेव पर्यंकयोस्तिभूषणोयासा एकमेवत्रपुष्पं वरणभरणं
यामोतास्य तासां नाम्ना एकस्मिन्नेव लोचने कज्जलं निधायैव २५

श्रीः भा॰ द॰ पू॰ टी॰ ४१

तद्भोजनं हित्वा अभ्यंजयमानाः सखीभिः क्रियमाणे तैलाभ्यंगे अकृतस्नानाः निरस्य २६ प्रगल्भाया लीलाया ताभिर्हसिता
निर्हसितावलोकनैः श्रियं रमयतीति श्रीरमणः तेनात्मना वपुषा तासां दृशामुत्सवं ददत् मनांसि जहार २७ मुहुः श्रुतवान
ऽनुद्रुतचेतसः सद्यः तं दृष्ट्वा तस्य प्रेक्षणं च तत्स्मितं च तदेव सुधा तया उक्षणं तेन लब्धो मानो याभिस्ताः दृशा उद्धाटितेन नेत्रद्वारेण
आत्मनि मनसि लब्धमानंदमूर्तिमुपगुह्य हृष्यत्त्वचः अनंतमाधिं व्यथां जहुः हे अरिंदम अतिजितकामरतिसंबोधनेन शृंगारर

अश्नंत्य एकास्तदपास्य सोत्सवा अभ्यज्यमाना अकृतोपमज्जनाः स्वपंत्य उत्थाय निशम्य निःस्वनं प्रपाययंत्योर्भम
पोह्य मातरः २६ मनांसि तासामरविंदलोचनः प्रगल्भलीलाहसितावलोकनैः जहार मत्तद्विरदेंद्रविक्र
मो दृशां ददच्छ्रीरमणात्मनोत्सवं २७ दृष्ट्वा मुहुः श्रुतमनुद्रुतचेतसस्तं तत्प्रेक्षणोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः
आनंदमूर्तिमुपगुह्य दृशात्मलब्धं हृष्यत्त्वचो जहुरनंतमरिंदमाधिं २८ प्रासादशिखरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमु
खांबुजाः अभ्यवर्षन्सौमनस्यैः प्रमदा बलकेशवौ २९ दध्यक्षतैः सोदपात्रैः स्रग्गंधैरभ्युपायनैः तावानर्चुः
प्रमुदिताः तत्र तत्र द्विजातयः ३० ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन्महत् या ह्येतावनुपश्यंति नरलोक
महोत्सवौ ३१ रजकं कंचिदायांतं रंगकारं गदाग्रजः दृष्ट्वायाचत वासांसि धौतान्यत्युत्तमानि च ३२ कृष्णभग
वानुवाच देह्यावयोः समुचितान्यंग वासांसि चार्हतोः भविष्यति परं श्रेयो दातुस्ते नात्र संशयः ३३ स या
चितो भगवता परिपूर्णेन सर्वतः साक्षेपं रुषितः प्राह भृत्यो राज्ञः सुदुर्मदः ३४ ईदृशान्येव वासांसि नित्यं
गिरिवनेचराः परिधत्त किमुद्वृत्ता राजद्रव्याण्यभीप्सथ ३५ यातास्तु बालिशा मैवं प्रार्थ्यं यदि जिजीविषा ब
ध्नंति घ्नंति लुंपंति दृप्तं राजकुलानि हि ३६ एवं विकत्थमानस्य कुपितो देवकीसुतः रजकस्य कराग्रेण शिरः काया
दपातयत् ३७ तस्यानुजीविनः सर्वे वासःकोशान्विसृज्य वै दुद्रुवुः सर्वतो मार्गं वासांसि जगृहेऽच्युतः ३८ वसि
त्वात्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः संकर्षणस्तथा शेषाण्यादत्त गोपेभ्यो विसृज्य भुवि कानिचित् ३९ ततस्तु वायकः प्रीत
स्तयोर्वेषमकल्पयत् विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः ४० ॥ ॥ ॥

मे निमग्नो माभूदिति २९ सौमनस्यैः पुष्पैर्मनःसम्मतसम्बद्धैः पुष्पैर्मनसो मं वेवी ३० पौराः पुरस्त्रियः ३१ रजको वस्त्रनिर्णे
जकः स एव स्नानं रंगमपि कुर्वन् रंगकारः कषितः रंजितः ३४ हे अंग हता गिरो वनेचरा यथैते सर्वं परिधत्त रजनिभावना
पोतो यद्यभीप्सथ प्राप्तुमिच्छथ ३५ राजकुलानि राजकीयाः लुंपंति सर्वं हरंति वासः कोशान् वस्त्रपुटान् वायकः तंतुवा

वायकः वेषमलंकारं चैलेयैः वस्त्रमयैराकल्पैः भूषणैः ४०

पर्वणि उत्सवे ४१ इहलोके परमां श्रियं च बलं च स्मृतिं च रेरिये तत्प्रादवं च प्रादात ५२ क्षेमाय भवाय उद्भवाय ४६ स्व
कृतबंधनवायकानुग्रहेण वक्तव्ययोर्विषमदृष्टिस्तयामीश्वरत्वानाशंकनीयेत्याह नहीति वामिति अन्वर्देत्तः समयोरिति
अत्रापि हेतुद्वयमाह सुहृदोरिति जगदात्मनोरिति च ४७ इति अभिप्रेत्य मत्वा तं ज्ञात्वा ४९ अन्वयवर्धिनीं वंशवृद्धिमतीं

नानालंकरणैर्वेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः स्वलंकृतौ बालगजौ पर्वणीव सितेतरौ ४१ तस्य प्रसन्नो भग
वान्प्रादात्सारूप्यमात्मनः श्रियं च परमां लोके बलैश्वर्यस्मृतीन्द्रियं ततः सुदाम्नो भवनं मालाकारस्य जग्म
तुः तौ दृष्ट्वा स समुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ४२ तयोरासनमानीय पाद्यं चार्घार्हणादिभिः पूजां सानु
गयोश्चक्रे स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ४४ प्राह नः सार्थकं जन्म पावितं च कुलं मम भो पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्या
गमनेन वां ४५ भवन्तौ किल विश्वस्य जगतः कारणं परं अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ४६
न हि वां विषमा दृष्टिः सुहृदोर्जगदात्मनोः समयोः सर्वभूतेषु भजन्तं भजतोरपि ४७ तावाज्ञापयतं भृत्यं
किमहं करवाणि वां पुंसोऽत्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ४८ इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतमानसः
शस्तैः सुगन्धैः कुसुमैर्माला विरचिता ददौ ४९ ताभिः स्वलंकृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ महानुगौ प्रणताय प्र
पन्नाय ददतुर्वरदौ वरान् ५० सोऽपि वव्रेऽचलां भक्तिं तस्मिन्नेवाखिलात्मनि तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूतेषु च दयां
परां ५१ इति तस्मै वरं दत्त्वा श्रियं चान्वयवर्धिनीं बलमायुर्यशः कीर्तिं निर्जगाम सहाग्रजः ५२ स्वेदंवबन्म
धुपुवेदनकं मिहत्यकृष्णः प्रदाय वशानद्यवायकाय मालाकृते समनंतकं पचकार ऊत्ताश्रवीयनेत्र सहसा
नमयत्तु वमंत ५२ इति श्रीभागवते दशमे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१ श्रीशुक उवाच अथ व्रजन्राजपथेन माध
वः स्त्रियं गृहीतांगविलेपभाजनां विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन्रसप्रदः १ का त्वं वरो
र्वेतदु हानुलेपनं कस्यांगने वा कथयस्व साधु नः देह्यावयोरंगविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते न चिराद्भविष्यति २

[illegible] ततो निर्जगामेति ५२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१ द्विच
त्वारिंशे: अप्रार्थितं श्रीप्रमृति कंसदत्ताततो निर्जगामेति [illegible] विष्टं गोत्सवादिषु अंगविलेपाश्रुदनाहृयः गृहीतांगवि
लेपभाजनां [illegible] वयस्तस्य [illegible] हसन्रसप्रदः १ देहि अंगनेव वरोरु सोयहासा [illegible] अनुलेपनेक
लेपनतो भाजनानि [illegible] रसप्रदः सुखप्रदः १ [illegible] फलदानेना [illegible] इति [illegible] इति
[illegible] इति निपातो [illegible] विलेपपुक्तावितर्क

त्रिवक्रेतिनामयस्याःसायान्नुलेपनसाधनक्रियायांकंसस्यबहुमतादास्यस्मि ३ रूपंचसाष्टवंरूपेशलंसौकुमार्यंचमाधुर्यं
हसितंचालापश्चवीक्षितानिचतैःधर्षितात्माक्षोभितचित्तासांद्रंघनं ४ स्ववर्णेतरशोभिनारामकृष्णस्यद्वयोः
पीतादिवर्णःतेनशोभितंशुक्लंचयस्यतेनसंप्राप्तःपरोनाभिकरूपितशोभाभागोयेनसःसंप्राप्तःपरभागःशोभातिशयोयेनेति
वानेनानुरंजितौ ५ स्पर्शनेनसद्यःफलंदर्शयन् ६ तस्याःप्रपदेपादाग्रद्वयंपद्भ्यामाक्रम्यद्व्यंगुल्येनउत्तानेनयस्मिन्

मेविष्णुरात दास्यस्म्यहंसुंदरकंससंमतात्रिवक्रनामाह्यनुलेपकर्मणि मद्भावितंभोजपतेरतिप्रियंविना।
युवांकोन्यतमस्तदर्हति ३ रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः धर्षितात्माददौसान्द्रमुभयोरनुलेपनं
४ ततस्तावंगरागेणस्ववर्णेतरशोभिना संप्राप्तपरभागेनशुशुभातेनुरंजितौ ५ प्रसन्नोभगवान्कुब्जांत्रि
वक्रांरुचिराननां ऋज्वींकर्तुंमनश्चक्रेदर्शयन्दर्शनेफलं ६ पद्भ्यामाक्रम्यप्रपदेद्व्यंगुल्युत्तानपाणिना प्रगृ
ह्यचिबुकेध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ७ सातदर्जुसमानांगीबृहच्छ्रोणिपयोधरा मुकुंदस्पर्शनात्सद्योबभूव
प्रमदोत्तमा ८ ततोरूपगुणौदार्यसंपन्नाप्राहकेशवं उत्तरीयांतमाकृष्यस्मयंतीजातहृच्छया ९ एहिवीर
गृहंयामोनत्वांत्यक्तुमिहोत्सहे त्वयोन्मथितचित्तायाःप्रसीदपुरुषर्षभ १० एवंस्त्रियायाच्यमानःकृष्णोराम
स्यपश्यतः मुखंवीक्ष्यानुगोपानांप्रहसंस्तामुवाचह ११ एष्यामितेगृहंसुभ्रुपुंसामाधिविकर्षणं साधिता
र्थोगृहाणांनःपांथानांत्वंपरायणं १२ विसृज्यमाध्व्यावाण्यातांव्रजन्मार्गेवणिक्पथे नानोपायनतांबूल
स्रग्गंधैःसाग्रजोर्चितः १३ तद्दर्शनस्मरक्षोभादात्मानंनाविदन्स्त्रियः विस्रस्तवासःकबरवलयाले
ख्यमूर्तयः १४ ततःपौरान्पृच्छमानोधनुषःस्थानमच्युतः तस्मिन्प्रविष्टोददृशेधनुरैंद्रमिवाद्भुतं

॥ १४ ॥ १५ ॥ ॐनमोनारा

यणाय ॐनमोन

॥ मः ॥

पाणिनाचिबुकेस्पृष्ट्वातस्याऊर्ध्वभागेप्रगृह्यअध्यात्मंदेहमध्यंउन्नमयामास ७ तदेवऋजुसमानमंगंयस्याःसाबृहत्यौश्रोणीप
योधरौचयस्याःसामुकुंदस्पर्शनादितिमहत्त्वकारणं ८ आधिकर्षणंमनःपीडाप्रशमनं कंसवधेनसाधितोर्थःप्र
योजनंयेनसः अगृहाणांमहतोदाराणांपांथानांप्रवासिनांपरमयनमाश्रयस्त्वं १२ मधुरयागिरातांवि
सृज्यव्रजन्तवणिक्पथैःवणिग्भिरर्चितः १३ लेख्याःचित्रस्थास्तद्वन्मूर्तयोयासांताः १४ यत्रमखधनुरासीत्स्थलं १५

प्रसह्य बलात् १९ निमिषेणातिशीघ्रं मदकरी मदहस्ती २० तद्दर्शनेन गृह्यतां वध्यतामिति वदंतो निर्गताः येषाहा
नवंत १७ स्केवलं कृष्णेनापि किं तेन मरणमस्य धनुषः प्राकले गृहीवा जगृहीतेत्याति २० पुरतः प्रातर्गतवानिति कालामुखा
देव पुनर्निष्क्रम्य २१ तेजः प्रभावे मागलयं दृष्टेनो २२ मुकुंदस्य विनिर्गमे ब्रजाद्विर्गमन समये याश्राशिषः प्राशानसुव
प्रभाता इतनीश्राययं भुवतत्रेट स्थो भविष्यतस्मादियदूत्नवमः स्मृताः समा बभूवुः ९ ऋतुषश्रुषणास्यश्रीकृष्णस्य गावल
हमीदेहप्रणेभोकयेन्नूतस्य गात्रस्य हतवान् बृहत्लाटी नृहिमायदयनमाश्रयंश्रीः कामयामासयोगात्बलत्नमीमिति वा
पूरुषैर्वहुभिर्गृहीत्वा वर्तितप्रमद्दिमत् वार्यमाणो नृभिः कृष्णः मनसायनुरादने १६ करेणवामेन सलील
मुहूर्तं मध्ये वक्रत्वानि मिषेणापष्णेनो नृणां विकृष्य प्रबभंज मध्यतो यथेक्षुदंडं मदकर्करिकमः १७ धे
नुषो भज्यमानस्य घनूः त्वितेषहसीदिशः प्रवयामासयश्चक्रवाकं मस्तामुपागमत् १८ तद्दिलेणास्मा
नुबवाः कुपितामानतायिनः गृहीतकामामाश्राकस्त्वं गृह्यतां वध्यतामिति १९ आयतामद्भरभिप्राणिलि
लाक्कावलकयावी कृदायत्वं नश्रासायं याकलनोपन्जयतः २० बलैच केमप्रहितं हत्वा शालामुखा
त्ततः निष्कम्य चेरतुस्तुष्टौ निर्मीक्ष्य पुरसंपदः २१ तयोस्तदद्भुतं वीर्यं निशाम्य पुरवासिनः तेजः प्रगल्भ
रूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ २२ तयोर्विचरतोः स्वैरमादित्योस्तमुपेयिवान् कृष्णरामौ वृतौ गोपैः पुरात्
शकटमीयतुः २३ गोप्यो मुकुंदविगमे विरहातुरा या आशासताशिषऋता मधुपुर्यभूवन् संपश्यतो
पुरुषभूषणगात्रलक्ष्मीं हित्वेतरान् भजतश्चकमेयनं श्रीः २४ अवनिक्तांघ्रियुगलौ भुक्त्वा क्षीरोपसेचनं
कथयन्तौ सामुदं रात्रिं ज्ञात्वा कंसचिकीर्षितं २५ कंसस्तु धनुषो भंगं रक्षिणां स्वबलस्य च वधं निशाम्य गोवि
दरामविक्रीडितं परं २६ दीर्घप्रजागरो भीतो दुर्निमित्तानि दुर्मतिः बहून्यचष्टोभयथा मृत्योर्दौत्यकराणि च
२७ अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि असत्यपि द्वितीये च द्वैरूप्यं ज्योतिषां तथा ३४ ॥
२८ छिद्रप्रतीतिश्छायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषु स्वपदानामदर्शनं २९ स्वप्ने प्रेतपरिष्वंगः खरयानं विषादनं यायान्नलदमाल्येकस्तैलाभ्यक्तो दिगंबरः ३० अन्यानि चेत्थंभूतानि स्वप्नजागरितानि च पश्यन् मरणसंत्रस्तो निद्रां लेभे न चिंतया ३१ व्युष्टायां निशि कौरव्य सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थिते कारयामास वै कंसो मल्लक्रीडामहोत्सवं ३२ ॥

श्री:
भा·द·
प्र·टी·
२५८

छायायां शतविंबेच्छिद्रप्रतीतिः पिहितकर्णयोस्तपयोर्न तः श्रूयमाणो ध्वनिः स प्राणघोषः तस्यानुपलब्धिः अप्सुवर्णादिस्थेषु स्व
र्णवर्णप्रतीतिः पदः कर्मादिषु स्वपादानामदर्शनं एतानि ज्ञागदितानि दुर्निमित्तानि २९ स्वप्नात्स्वमरतिप्रेतैः मृतैः
परिष्वङ्गः खरमारुह्य यानं विषभक्षणं नलदमाली जपाकुसुममाली यायादिति यत्तदृश्यते एकं दुर्निमित्तमिति कर्तनक
र्त्तव्यविमूढतया प्रभुः सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थित इति तथापि तद्दृष्टिः यद्वदागाम्भुरस्तान्महतो मल्लाणवात् विभ्राजमानः सविव
स्वमध्येसमापश्च सभोलोहितालः स्वयोविपश्चिन्मनसा पुनर्भवति ३३ यथायथोपयथासनं ३५ मल्लताउत्तरेण पविठ

छिद्रप्रतीतिश्छायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषु स्वपादानामदर्शनम् २९ स्वप्ने प्रेतपरिष्व
ङ्गः खरयानं विषादनम् यायान्नलदमाल्येकस्तैलाभ्यक्तो दिगम्बरः ३० अन्यानि चेत्थं भूतानि स्वप्नजागर
णानि च पश्यन्मरणसंत्रस्तो निद्रां लेभे न चिन्तया ३१ व्युष्टायां निशि कौरव्य सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थिते कारयामा
स वै कंसो मल्लक्रीडामहोत्सवम् आनर्चुः पुरुषा रङ्गं तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे मञ्चाश्चालङ्कृताः स्रग्भिः पताकाचैल
तोरणैः ३४ तेषु पौरा जानपदा ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः यथोपजोषं विविशू राजानश्च कृतासनाः ३५ कंसः परि
वृतोऽमात्यै राजमञ्च उपाविशत् मण्डलेश्वरमध्यस्थो हृदयेन विदूयता ३६ वाद्यमानेषु तूर्येषु मल्लतालो
त्तरेषु च मल्लाः स्वलङ्कृता दृप्ताः सोपाध्यायाः समासत ३७ चाणूरो मुष्टिकः कूटः शलस्तोशल एव च ते
आसेदुरुपस्थानं वल्गुवाद्यप्रहर्षिताः ३८ नन्दगोपादयो गोपा भोजराजसमाहुताः निवेदितोपाय
नास्तस्मिन्नेकस्मिन्मञ्च आविशन् ३९ इति भागवते दशमे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२ शुक उवाच अथ कृष्णश्च
रामश्च कृतशौचौ परन्तप मल्लदुन्दुभिनिर्घोषं श्रुत्वा द्रष्टुमुपायतुः १ ॐ नमः कमलनाभाय

नैपथ्येनेव पूते पूर्वैः पूरुपाध्याया मल्लमल्लाचार्याः ३७ उपस्थानं मल्लरंगं ३८ समाहुताः समाहृतानि वेदितानि
यत्नवदुपायनानि येस्ते ३९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२ त्रिचत्वारिंशे कंसस्य मल्लयोः
रंगप्रवेशनं भावाभावाभ्यां पूर्वं पुरेव कृतं ये वंशश्रुतं वेनिरपराधनयाभ्योता एतदुक्तं भवति यत्नुर्भगा
दिना श्रावाभ्यां विजेतुं यस्य विलोपितिपितरौ न भवति श्रावायुनर्जितो सति अतो समान्तलधेर्मा वर्वोर्वैवः रमेयं कृ
तापराधपरिहाराय विनिर्मला नो वदत दुन्दुभिनादं मल्लतालदुन्दुभिघोषं वा १ ॥

२५८

प्रवेशे हस्तिपकेन चोदितं २ परिकरं बद्ध्वा षविन परिधानं कृत्वा समुदायाति वद्धा ४ अंतकोऽन्तकः कालस्तद्विभिन्नेय
मः लोहपनालेरूपमायस्यते ५ विगलितो विच्युतः मुष्टिना विहतः अग्रलीपतत्प्रहृष्टणो बभूव ६ अचालाणः अपश्यन्नूत्वा
ण मवद्धतेनेन दृष्टिं दृष्ट्वानयस्य सः लोचनागोचरमस्य यद्यपवाहित्वाणेन ज्ञानेनतीति मसिहे परामृषा हृतवान् पुच्छरेण
पुंछाग्रेणामः कृष्णः अमस्यवलेन ८ धनुषः धनुषां पंचविंशति यावत् तावत्ते दे शी गजे विचकर्ष आकृष्य नीतवान् कर
व विचकर्ष यथा नाग सर्पं वृहन्तमाव्रे गजेन्द्र सुपर्णो गरुडः स्वस्वयमिति आविशसीयथापच्यादिश्री पुष्टिव पुच्छलर.
तिवत् ८ सपयावर्तमानो निपुच्छग्राहिणा श्रीकृष्णेन गृहीतं यदि दक्षिणतः परिवर्तते गजस्तद्दिसव्यतो भ्रामयति य

रंगद्वारं समासाद्य तस्मिन्नागमवस्थितं अपश्यत्कुवलयापीडं कृष्णोऽम्बष्ठप्रचोदितं २ बद्ध्वा परिकरं शौ
रिः समुह्य कुटिलालकान् उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ३ अम्बष्ठाम्बष्ठ मार्गं नौ देह्यपक्रम माचि
रं नो चेत्सकुञ्जरं त्वाद्य नयामि यमसादनं ४ एवं निर्भर्त्सितोऽम्बष्ठः कुपितः कोपितं गजं चोदयामास कृष्णाय
कालान्तकयमोपमं ५ करीन्द्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाग्रहीत् कराद्विगलितः सोऽमुं निहत्याङ्घ्रिष्वलीयत ६
संक्रुद्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवं परामृशत्पुष्करेण स प्रसह्य विनिर्गतः ७ पुच्छे प्रगृह्यातिब
लं धनुषः पंचविंशतिं विचकर्ष यथा नागं सुपर्ण इव लीलया ८ स पर्यावर्तमानेन सव्यदक्षिणतोऽच्यु
तः बभ्राम भ्राम्यमाणेन गोवत्सेनेव बालकः ९ ततोऽभिमुखमागत्य पाणिनाहत्य वारणम् प्राद्रवत्पात
यामास स्पृश्यमानः पदे पदे १० स धावन्क्रीडया भूमौ पतित्वा सहसोत्थितः तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दन्ताभ्यां
सोऽहनत्क्षितिं ११ स्वविक्रमे प्रतिहते कुञ्जरेन्द्रोऽत्यमर्षितः चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णमभ्यद्रवद्रुषा १२ ॥

[illegible]

[illegible]

दा सव्यतः परिवर्तते तदा दक्षिणतो भ्रामयंस्तेन सह बभ्राम गोवत्सेन भ्राम्यमानेन बालकः स एव कृष्णोऽयथा भ्रमितो
वा बालकस्येवेति ९ वारणं गजं प्राद्रवत् प्रकर्षेण समन्ततो प्राद्रवत् पातयामास यथा पतति तथा तं वञ्चयन्माद्र
वन्निमर्षः पा १० किंच स धावन्निति भ्रमन्त रंगं समभाविशात् सदावीरश्रियाव भौ कथंभूतः अग्रे तेमस्ते विषाणाग्रेण
दंतोयेनसः अस्वेदलेशमस्य मदस्य च बिंदुभिः परिलोकितः विरुद्धः उद्गताः स्वेदकणिकाः ताभिः उपलक्षितं वदनाम्बु
कर्हेयस्मात् नकेवलं सपक्षः समाविशात् किं तं गोपैरिति त्रिवयस्यैर्गोपालादिसर्वैः सकं देवमूर्तिः भगवांस्तद्दृशिमाया
नसारेण बभौ न्नसाकस्येनसर्वेषामित्यादि मल्लानामिति १८ मल्लादीनामस्थानेष्वष्टु णाग्रणीत्यादि त्रैपाद गाथाविदितः

श्री॰
भा॰द॰
स॰टी॰
२२२

मनमाग्रजोर्वेगंगतरतिन्वयः मल्लादिष्वभिसृक्तोरसाः क्रमेणाश्लोकवनिवध्यांते गौरद्भुतस्वशृंगारोहास्यवीरोदय
स्तथा भयानकश्चवीभत्सः शान्तः सप्रेममक्तिकाः अविरुद्धाविरुद्धविकल्पोपर्यामोराजतरतिवा अन्नेनवीभत्स
उक्तः विविकल्पोबर्यामोराजतरतिवाप्यनेनवीभत्सउक्तः विकल्पनेवयुववनेसारसवींगोरस्यादिनावध्यते उ
हिविसेभीतोबभूव १८ यथावदाविनिनिर्भयवंदर्शितम् १९ प्रहर्षवेगेनोक्कलितानि उज्जृंभितानिर्दलनाद्वे

पतितंस्यपदाक्रम्य मृगीन्द्रइवलीलया दंतमुत्पाट्यतेनेभंहस्तिपंचाहनद्धरिः १७ मृतकंद्विपमुत्सृज्य
दंतपाणिः समाविशत् अंसेन्यस्यविषाणान्तं असृङ्मदविन्दुभिरंकितः १८ विरूढस्वेदकणिकावदनांबु
रुहोबभौ वृतोगोपैःकतिपयैः बलदेवजनार्दनौ १९ रंगंविविशतूराजन् गजदंतौवरायुधौ मल्ला
नामशनिर्नृणांनरवरःस्त्रीणांस्मरोमूर्तिमान् गोपानांस्वजनोसतांक्षितिभुजांशास्तास्वपित्रोःशिशुः मृ
त्युर्भोजपतेर्विराडविदुषांतत्वंपरंयोगिनां वृष्णीनांपरदेवतेतिविदितोरंगंगतःसाग्रजः १७ हतंकुव
लयापीडंदृष्ट्वातावपिदुर्जयौ कंसोमनस्व्यपितदाभृशमुद्विविजेनृप १८ तौरेजतूरंगगतौमहा
भुजौविचित्रवेषाभरणस्रगंबरौ यथानटावुत्तमवेषधारिणौमनःक्षिपंतौप्रभयानिरीक्षताम् १९
निरीक्ष्यतावुत्तमपूरुषौजना मंचस्थितानागरराष्ट्रकानृप प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणाननाः पपुर्नतृ
प्तानयनैस्तदाननं २० पिबंतइवचक्षुर्भ्यांलिहंतइवजिह्वया जिघ्रंतइवनासाभ्यांश्लिष्यंतइवबाहु
भिः २१ ऊचुःपरस्परंतेवैयथादृष्टंयथाश्रुतं तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिताइव २२ एतौभग
वतःसाक्षाद्धरेर्नारायणस्यहि अवतीर्णाविहांशेनवसुदेवस्यवेश्मनि २३ एषवैकिलदेवक्यांजातोनीतश्च
गोकुलं कालमेतंवसन्गूढोववृधेनंदवेश्मनि २४ पूतनानेननीतांतंचक्रवातश्चदानवः अर्जुनौ
गुह्यकःकेशीधेनुकोन्येचतद्विधाः २५ गावःसपालाएतेनदावाग्नेःपरिमोचिताः कालियोदमितः
सर्पइंद्रश्चविमदःकृतः २६ सप्ताहमेकहस्तेनधृतोद्रिप्रवरोमुना वर्षवाताशनिभ्यश्चपरित्रातंचगोकुलं

वेषांतेनलयावाननंपरमपुः नतस्याविशकांतावप्रभुविस्मयं २० नदेवाहुपिबंतमवेतिश्लिष्यंतः पश्चिमंगंकुवंत
वरवल्लसिनारसार्थः २२ यथादृष्टंयथानुभंगादिययाश्रुतेगोवर्द्धनोद्धरणादिनुनरदनतिक्रम—नरवत्वरूपमित्यर्थः
प्रयत्नेचतयोर्नपंजगादेनादि पूर्वक्राग्रणानेगोपीस्यःमाधुर्यदृमितालापादिप्रागल्भ्यधार्ष्ट्यंतैः स्मारिताइवस्मरणेप्राप्ताः

२७ गोप्योस्यनित्यमुदितहसितप्रेक्षणंमुखं पश्यंत्योविविधांस्तापांस्तरंतिस्माश्रमंमुदा २८

नारसार्थः विस्मितानांवाक्यान्याहद्वाभिः किलेतिसर्वत्रावयः तेष्व
कःसोविष्णुः अन्नवाधासुरादयः अथमेरधनश्चमप्रकेअरसमसावमि

२२२

अनेन परिरक्षितो यदोर्वंशः स बहु विख्यातः सन् श्रियो दिल्प्स्यत इति २९ धेनुकवत्सासुरैर्भुवि पर्ययोक्तिः ज-
गवा हे देष्टिनिष्ठुयात् ३० जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु सत्सु चाणूरो समहमानस्सन् अब्रवीदिति हे नन्द सप्रियं करवामेति वा-
स्थिमीते भूतानि च प्रसीदेयुः ३१ यथोचितं तिकक्षे वा हु युद्धं भवेत् मल्लसभा कृतान् अधर्मो मा स्पृशेत् तमास्पृशे-

वदेश्यनेन वंशोऽयं यदोः स बहुविश्रुतः श्रियं यशो महत्त्वं च लप्स्यते परिरक्षितः २९ अयं चास्याग्रजः
श्रीमान् रामः कमललोचनः प्रलम्बो निहतो येन वत्सको ये बकादयः ३० जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु तूर्येषु नि-
नदत्सु च कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो वाक्यमब्रवीत् ३१ हे नन्दसूनो हे राम भवन्तौ वीरसंमतौ नियु-
द्धकुशलौ श्रुत्वा राज्ञाहूतौ दिदृक्षुणा प्रियं राज्ञः प्रकुर्वन्त्यः श्रेयो विन्दन्ति वै प्रजाः मनसा कर्मणा वाचा
विपरीतमतोऽन्यथा नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथा स्फुटं ३३ वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडन्तश्चारयन्ति गाः
३४ तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयं वयं च करवामहे भूतानि नः प्रसीदन्ति सर्वभूतमयो नृपः ३५ तन्निशम्याब्रवी-
त्कृष्णो देशकालोचितं वचः नियुद्धमात्मनोऽभीष्टं मन्यमानोऽभिनन्द्य च ३६ प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वने-
चराः करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः बाला वयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितं भवेन्नियुद्धं मा-
ऽधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ३८ चाणूरः न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः लीलयेभो हतो येन
सहस्रद्विपसत्त्वभृत् ३९ तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोऽत्र वै मयि विक्रम वार्ष्णेय बलेन सह मु-
ष्टिकः ४० इति श्रीभागवते दशमे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ४३ शुक उवाच एवं चर्चितसंकल्पो भगवान्मधु-
सूदनः आससाद च चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः १ हस्ताभ्यां हस्तयोर्बद्ध्वा पद्भ्यामेव च पादयोः विच-
कर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया २ अरत्नी द्वे अरत्निभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी शिरः शीर्ष्णोरसोरस्तावन्योन्य-
मभिजघ्नतुः ३ परिभ्रामणविक्षेपपरिरम्भावपातनैः उत्सर्पणापसर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्यरुन्धतां ४

दित्यर्थः हे मल्लेति वा ३८ सहस्रद्विपानां सत्त्वं बलं बिभर्तीति ३९ तथा बलिभिरावयोः सह अत्र नाधर्मः
विक्रमं पराक्रमं कुरु मुष्टिको विक्रमतामिति ४० इति भागवते दशमस्कन्धभावार्थे त्रिचत्वारिंशो विस्तारः ४३ चत्व-
रिंशके मल्लकंसादिमर्दनं कंसयोषित्समासाद्य समस्तवियोगदुःखदर्शनम् १ चर्चितः निश्चित एव संकल्पो
यस्य सः बाहुबल्लानमिपात्य लिप्यालिवेकेनाक्रम्य मुष्टिहस्तोयवि: २ परिभ्रमणं हस्ताभ्यां दृढो मा पतितस्थान

[illegible]

[illegible]

लेपः उत्सर्पणं उन्नयनमुद्वर्तनोगमनं अपसर्पणं पश्चात्तोगमनेपतैः अपकर्षं धनोमवाहृतवतौ उत्थापनं पादौ जानुनी वा पिंडी-
कृत्य पतितस्योत्थापनमूर्ध्वं हस्ताभ्यामुद्धृत्य नयनं चालनं केदारिलम्पस्यनिस्सारणं स्थापनं पादादिपिंडीकरणेन
वेपथुरस्य रमात्मनो देहस्यापचक्रतुः अपकारं कृतवन्तौ ५ तत्तद्युद्धं बलाबलवतोर्युद्धं राज्ञा वरूथशोऽन्यथा बली
यपतते राज्ञः पश्यतः स्वयमपि निवृत्तियुक्तमसमतरं इति महानयमधर्मः इत्यर्थः ६ बलाबलवद्युद्धं सम्पश्यन्तीति पश्चाभिः
कैति वज्रसाराणि वज्रवत्कठिनानि सर्वाङ्गानि ययोस्तौ समाजस्य सभायाः ८ ९ अपराकृत्वः न सभामिति अब्रुवन्नब्रु-
वानित्यसीति शत्रुविब्रुवन् वक्रमज्ञानत्ज्ञानामीति ब्रुवन् अतः राज्ञो सभामप्रविशामेति १० वल्गतः शत्रुमभितः चरितः सर्वतो यथा

उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि परस्परं जिगीषन्तावपचक्रतुरात्मनः ५ तद्बलाबलवद्युद्धं समेताः
सर्वयोषितः ऊचुः परस्परं राजन्सानुकम्पा वरूथशः ६ महानयं बताधर्म एषां राजसभासदां ये बलाबलव
द्युद्धं राज्ञोऽन्विच्छन्ति पश्यतः ७ क्व वज्रसारसर्वाङ्गौ मल्लौ शैलेन्द्रसन्निभौ क्व चातिसुकुमाराङ्गौ किशोरौ नाप्त
यौवनौ ८ धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ९ न सभां
प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् अब्रुवन्विब्रुवन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते १० वल्गतः शत्रुमभितः कृष्ण
स्य वदनाम्बुजम् वीक्ष्यतां श्रमवार्युप्तं पद्मकोशमिवाम्बुभिः ११ किं न पश्यत रामस्य मुखमाताम्रलोचनं
मुष्टिकं प्रति सामर्षं हाससंरम्भशोभितं १२ पुण्या बत व्रजभुवो यदयं नृलिङ्गगूढः पुराणपुरुषो वनचित्र
माल्यः गाः पालयन्सहबलः क्वणयंश्च वेणुं विक्रीडयाञ्चति गिरित्ररमार्चिताङ्घ्रिः गोप्यस्तपः किमचर
न्यदमुष्य रूपं लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धं दृग्भिः पिबन्त्यनुसवाभिनवं दुरापमेकान्तधाम यशसः
श्रिय ऐश्वरस्य १४ या दोहनेऽवहनने मथनोपलेपप्रेङ्खेङ्खनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ गायन्ति चैनमनु
रक्तधियोऽश्रुकण्ठ्यो धन्या व्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तयानाः १५ किं न पश्यतेति सामर्षं सक्रोधं हासेन संरंभः

वतः श्रीकृष्णस्य मुखमवादिणोऽस्यामवद्दताशुमहृष्पता अपराकृत्वः
स्रोवेशालेन शोभितं १२ अन्नाकृत्वः पुण्या बतेति नृलिंगेन मनुष्यदेहेन गूढः वनस्य नानाविधानि चित्राणि माल्यानि यस्य सः
गिरित्रो महादेवस्तु रमा लक्ष्मी तुताभ्यामर्चितावंघ्री यस्य सः अयमभावः धिगिमासभोयस्मामसंपराभवनेनास्त्वब्रज
भुवो धन्या यतो यास्त्वयं कृष्णो विविधक्रीडया वनीति गच्छति १३ अहो कष्टमस्य पुण्यावयपतोऽस्माभिरनवसरदृष्टो
संगेप्यस्तवकृपुण्यास्माकं स्त्रीभिः गोप्य इति अनुष्यरति श्रीकृष्णस्य अपेक्षागतरूपं लावण्येन सारं श्रेष्ठं किंच असमोर्ध्वं श्रुधि

किंचपादौदेहंचतस्मादिष्टिनंग्लायतीतिच्चनंस्त्रियोधन्याः प्रेंखोलनदोलंदोलनंदुलालनंमेचनंकथं अलातक्रमे
वितंडुकक्रमेतिवितेनेतवयान सर्वविषयप्राप्तिः यासांलाः पाठांतरेउक्तक्रमेवितयंतिइत्यर्थः १५ प्रातर्वितिया
ग्रस्यतेएवंविधासाम्यरहत्रगोनिर्गसप्रथिमस्मितेक्षणेवपश्यतितापविश्रणायरति १६ सभयाभयसततास्त्री
णागिरः श्रुत्वापुत्रयोः स्नेहेनयाशुकतयायुक्तावापुत्रयोर्बलमज्ञानतौपितरौवन्वतप्येतामिति
विति १८ तदाश्रीभागवतोगात्राणिनिष्पातैः विहारैः वज्रनिष्पेषस्यतीव्रप्रतापः

याताहतेनेवहतनेमथनोपलेपप्रेंखोलनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ गायंतिचैनमनुरक्तधियो
श्रुकंठ्यो धन्याव्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तयानाः १५ प्रातर्व्रजाद्व्रजतआविशतश्चसायं गोभिःसमंक्वणयतो
ऽस्य निशम्यवेणुं निर्गम्यतूर्णमबलाः पथिभूरिपुण्याः पश्यन्तिसस्मितमुखंसदयावलोकं १६
एवंप्रभाषमाणासुस्त्रीषुयोगेश्वरोहरिः शत्रुंहन्तुंमनश्चक्रेभगवान्भरतर्षभ १७ सभयाःस्त्रीगिरःश्रुत्वापुत्र
स्नेहशुचातुरौ पितरावन्वतप्येतांपुत्रयोरबुधौबलं १८ तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्विविधैरच्युतेतरौ युयुधाते
यथान्योन्यंतथैवबलमुष्टिकौ १९ भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः चाणूरोभज्यमानाङ्गोमुहुर्ग्ला
निमवाप ह २० सश्येनवेगउत्पत्यमुष्टीकृत्यकरावुभौ भगवन्तंवासुदेवंक्रुद्धोवक्षस्यबाधत २१ नाचल
त्तत्प्रहारेणमालाहतइवद्विपः बाह्वोर्निगृह्यचाणूरंबहुशोभ्रामयन्हरिः २२ भूपृष्ठेपोथयामासतरसा
क्षीणजीवितं विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिन्द्रध्वजइवापतत् २३ तथैवमुष्टिकःपूर्वंस्वमुष्ट्याभिहतेनवै
बलभद्रेणबलिनातलेनाभिहतोभृशं २४ प्रवेपितःसरुधिरमुद्वमन्मुखतोर्दितः व्यसुःपपातोर्व्युपस्थे
वाताहतइवाङ्घ्रिपः २५ ततःकूटमनुप्राप्तंरामःप्रहरतांवरः अवधील्लीलयाराजन्सावज्ञंवाममुष्टिना
२६ तर्ह्येवहिशलःकृष्णप्रपदहतशीर्षकः द्विधाविदीर्णस्तोशलकउभावपिनिपेततुः २७ चाणूरमु
ष्टिकेकूटेशलेतोशलकेहते शेषाःप्रदुद्रुवुर्मल्लाःसर्वेप्राणपरीप्सवः २८ गोपान्वयस्यानाकृष्यतैः
वैः भज्यमानाङ्गः स्वयमायः रूपेणस्यवत्वगोपः सबालाः प्रबाधतालाडयन् २१ भूपृष्ठेभुवः परियोथ्यामासया
स्यालयन् तंदृष्ट्वा यह्यारथधर्मोनामगात्र ... कस्मिंश्चिद्दृष्ट्वैवमहान्स्तम्भोध्वजपताकाधारकः पुरु
याह्नतिकरेणनेनयथापतिततद्वत्पतति २३ अर्दितः पीडितः व्यसुःपश्यन्मनले २५ वर्त्मानोह्यस्मादिकंवेति २२८

श्री॰
भा॰द॰
ट॰टी
१२५

अनागसामिति तु परमार्थोभिधानं तेनैव दीयं यमाविरहिता दुर्यं न शोभते इति दृष्टाभिधानं ४७ एषकस्यप्रभवेत्वस्मा
विति प्रभवः अप्ययेस्मिन्निति अप्ययः सचसचन देवध्यानेन तत्स्वरूपानन्ताकर्तृशोलेयस्समः ४८ आत्मस्पर्शपरेषतस्तः

त्वयाविरहितापत्यापृथिवीयंपुरुषर्षभ नशोभतेवयमिवनिवृत्तोत्सवमंगला ४६ अनागसांत्वंभूतानां
कृतवान्द्रोहमुल्बणं तेनेमांभोदशांनीतोभूतध्रुक्कोलभेतशं ४७ सर्वेषामिहभूतानामेषहिप्रभ
वाप्ययः गोप्ताचतदवध्यायीनक्वचित्सुखमेधते ४८ शुकउवाच राजयोषितआश्वास्यभगवाँल्लो
कभावनः यामाहुर्लौकिकींसंस्थांहतानांसमकारयत् ४९ मातरंपितरंचैवमोचयित्वाथबंधनात्
कृष्णरामौववंदातेशिरसास्पृश्यपादयोः ५० देवकीवसुदेवश्चविज्ञायजगदीश्वरौ कृतसंवंदनौ
पुत्रौसस्वजातेनशंकितौ ५१ प्रसह्यहत्वाहरतीतिकंसलेखात्म्हलीलया बीभत्सावहितंकंसंसर्वा
भत्सममारयत् ५२ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेचतुःचत्वारिंशोध्यायः ४४ शुकउवाच पितरौ
उपलब्धार्थौविदित्वापुरुषोत्तमः माभूदितिनिजां

मयांततानजन
मोहिनीं

४

द्यापुत्रयोर्मोतिंविदित्वा यजगदीश्वरे एतावेतिमोकिंतोनसस्वजातेनालिंगितवंतौ किंतु बद्धाञ्जलीरितितस्यानुसि
मर्थः ५२ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमेचतुःचत्वारिंशोऽध्यायः ४४ एवं चत्वारिंशके पितृनेदारिसोविने उपसे
नाभिषेकश्चगुरोर्वसान्तुसंगमः उपलब्धार्थौविदित्वेति प्रथमर्थः उपसमीपेश्रावयोः पुत्रबुद्ध्यासमावकथवम
स्ताव भोगान्सर्वमेवलब्धार्थोयावामीस्युरमितिप्रायः एवमस्तानन्नयोधीरा भ्यांतथाभूतौसोज्ञातावामपित्रमतेस
तिप्रनयोर्नीननामकिंचलंभः स्यादुलभेवमपितृजनयाप्रेम अत्रनइदानीमेवततवस्तामाभूदितिनिजांस्वाधीनांमायां

ट॰टी॰ दशमस्कन्धे मस्कंदतिकरि ८

१२५

साधुसाधितिश्वंदनः ३० ग्रहयग्रग्रमः सविस्मालापवेन ३४ दुर्विषहोउग्रेतेजायस्यसहसाः ३६ गा

जाताः प्रहृष्टाः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः अनेके संविग्नाः साधवः साधु साधिभिः ३०
हतेषु मल्लवर्येषु विद्रुतेषु च भोजराट् न्यवारयत्स्वतूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह ३१ निःसारयत
दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् धनं हरत गोपानां नंदं बध्नीत दुर्मतिं ३२ वसुदेवस्तु दुर्मेधा हन्यता
माश्वसत्तमः उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपक्षगः ३३ एवं विकत्थमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः
लघिम्नोत्पत्य तरसा मंचमुत्तुंगमारुहत् ३४ तमाविशंतमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् मनस्वी
सहसोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ३५ तं खड्गपाणिं विचरंतमाशु श्येनं यथा दक्षिणसव्यमंबरे
समग्रहीद् दुर्विषहोग्रतेजा यथोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ३६ प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य रं
गोपरि तुंगमंचात् तस्योपरिष्टात्स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रय आत्मतंत्रः ३७ तं संपरेतं वि
चकर्ष भूमौ हरिर्यथेभं जगतो विपश्यतः हा हेति शब्दः सुमहांस्तदाभूदुदीरितः सर्वजनैर्नरेंद्र ३८

गृ
रा
मं

रिष्टात्स्वयनिपात्येन गुरुः मारवान् विश्वाश्रयस्तमब्जं नवद्देहतः पद्मनाभः ऊनस्तस्योपयवपातयतश्चात्मने

श्रीः
भा॰द॰
स्क॰टी॰
१३९

निर्विंशेन निकृत्तिः खात्रुत्रापमित्यर्थः तत्कारिणः संतस्मैभ्यधावत ४० तथा नारायणमभ्यसोवेगायेषां नानुष्टु

सनित्यदोर्द्विषन्नतयातमीक्षुर्वेपिवन्तदस्त्राविचरत्स्वपनुस्वसत् ददर्श चक्रायुधमग्रतोयतस्तस्यैव
पंडवयामाय ३४ तस्यानुजाभ्रातरोष्टौकेकमग्रोथकादयः अभिधावनभिक्रुद्धाभ्रातुर्निर्वेशकाः
विणः ४० तथातिरभमेस्त्रास्त्रसंयत्नाग्रोहरिणीस्तुतः अक्षेत्य रिंयमुयमपपर्पत्रिवम्गादयः ४१
तेनदंष्ट्रमयेवोभ्निब्रूलेषणध्याविभ्रतयः पुष्पैः किरंतस्तंप्रीताः शशंसुनतूतेः स्त्रियः ४२ तेषांश्रि
३ योमहाधानसुहन्मरणादुःखिताः मूर्न्ममीपुविनन्नंतः शीर्षाणपस्तविलोचनाः ४३ शयानात्वीर
प्राप्यायो—तीनालिंगपत्रावती विलेपुःस्वपुरंतायोविस्तजेसेसुहृःस्नुचः ४४ हानार्थपियधर्मज्ञ
करुणानाथवत्सल त्वयाहतेननिहताववर्यंतेसपृहप्रजाः ४५ ॥

न्नाद् ४१ ग्रेणवंसोविलायांस्वकुः शुचश्वसूणि ४४ धर्मन्तरमादीनिविलापैः प्रेमसंबोधनानि ४५ ॥ राम

ग्रस्तत्वात् युष्मन्निमित्तं नित्यमुत्कंठितयोरपि युवयोः पुत्राभ्यामावाभ्यां हेतुना बाल्यपौगंडकैशोराः न तदवस्थात्र भवा
स्त्वादनीयमर्थः तेनाभवन्निति ग्रस्तत्वात् पुत्राभ्यामिति सामानाधिकरण्येन वा ३ आवामिति दैवहीनाविति आहतलब्ध इति
पितृगेहस्था बालाः यां मुदं विंदंते तं मानं लब्धवानित्यन्वयः दैवहतावन् श्लोकद्वयेन युवयोरावयोश्च कामहानिर्ज्ञानहानिश्चोक्ता ४ प्रा
वयोः पुनर्युष्मत्परिचर्यालोपेन धर्महानिरपि जातेत्याह सर्वार्थसंभवस्य सर्वेषां धर्मादीनां संभवो यस्मिन्स देहो यतः
ताभ्यां जनितः तयोः पित्रोर्निर्देशमानृण्यं मर्त्यः शतेन संवत्सरमायुषापि न प्राप्नोति ५ तयोः पित्रोर्यः आत्मजः

नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कंठितयोरपि बालपौगंडकैशोराः पुत्राभ्यामभवन् क्वचित् ३ न लब्धो दै
वहतयोर्वासो नौ भवदंतिके यां बालाः पितृगेहस्था विंदंते लालिता मुदं ४ सर्वार्थसंभवो देहो जनितः
पोषितो यतः न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ५ यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च
वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं खादयंति हि ६ मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुं गुरुं विप्रं प्रपन्नं च
कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन्मृतः ७ तन्नावकल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः मोघमेते व्यतिक्रांता दिवसा वामनर्
चतोः ८ तत्क्षंतुमर्हथस्तात मातर्नौ परतंत्रयोः अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशं ९ श्रीशुक
उवाच इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा मोहितावंकमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदं १० सिंचंतौ
अश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चावृतौ न किंचिदूचतू राजन् बाष्पकंठौ विमोहितौ ११ एवमाश्वास्य पितरौ भ
गवान्देवकीसुतः मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृपं १२ आह चास्मान्महाराज प्रजाश्चाज्ञप्तुमर्हसि
ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने १३ मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः बलिं हरंत्य

कल्पः समर्थः सन्नपि देहेन धनेन च पित्रोर्वृत्तिं जीविकां नेम प्रापयेत् तं परलोके नरे यमदूताः स्वस्यैव मांसं खादय
न्तीति ६ किं च मातरादिशुश्रूषामकुर्वन्निष्फलजीवनस्तु भवतीत्याह मातरमिति अबिभ्रत् अपुष्णन् श्वसन्नपि
मृततुल्य एवेति ७ तत्तस्मात्तावद्युवयोर्मा वयमनर्चतोरपूजयतो ८ दुर्हृदा कंसेन स त्वमेवाज्ञापयेति मावदि
त्याह ययातिशापादिति न वत्तयादवत्वेपि मदाज्ञया न दोष इति भावः १३ मम नाट्यशीलस्येत्थं नोल्लीलितवेन न चाहमपि

श्री०
भा०द०
टी०
११०

स्वान् ज्ञातीन् संबंधांश्च दिग्भ्य आनाय्येति १५ सिद्धाः कृतार्थाः कृष्णरामाभ्यां गतो निवृत्तो ज्वरः संतापो येषां ते १७ सदय
स्मितेन वीक्षणं यस्मिंस्तत् १८ प्रवयसो वृद्धा अपि अतिशयितबलमोजश्च येषां ते २० स्नेहमात्मनोऽप्यधिकेन पोषितौ
न चाश्चर्यमेतदित्याह पित्रोरिति आत्मनो देहादप्यात्मजेष्वधिका प्रीतिरिति २१ देवकीवसुदेवयोः पुत्रौ युवां नास
त्पुत्राविति न वाच्यमित्याह स पितेति २२ सव्रजं व्रजवासिभिः सहितं ज्ञात्यादीन् स्ववर्गान् रजनीति रिक्थ केशादि यावदी

सर्वान्स्वान्ज्ञातिसंबंधान्दिग्भ्यः कंसभयाकुलान् यदुवृष्ण्यंधकमधुदाशार्हकुकुरादिकान् १५ सभा
जितान्समाश्वास्य विदेशावासकर्षितान् न्यवासयत्स्वगेहेषु वित्तैः संतर्प्य विश्वकृत् १६ कृष्णसंकर्ष
णभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः १७ वीक्षंतोहरहः प्रीता मुकुंदव
दनांबुजं नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणं १८ तत्र प्रवयसोप्यासन्युवानोतिबलौजसः पिबंतो
क्षैर्मुकुंदस्य मुखांबुजसुधां मुहुः १९ अथ नंदं समासाद्य भगवान्देवकीसुतः संकर्षणश्च राजेंद्र परि
ष्वज्येदमूचतुः २० पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्यां पोषितौ लालितौ भृशं पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्म
नोपि हि सपिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् शिशून्बंधुभिरुत्सृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे २२ या
त यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखं २३ एवं सांत्वय्य
भगवान्नंदं सव्रजमच्युतः वासोलंकारकुप्याद्यैरर्हयामास सादरं २४ इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नंदः प्रण
यविह्वलः पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सह गोपैर्व्रजं ययौ २५ अथ शूरसुतो राजन्पुत्रयोः समकारयत् पुरो
धसा ब्राह्मणैश्च यथावद्द्विजसंस्कृतिं २६ तेभ्योदाद्दक्षिणा गावो रुक्ममालाः स्वलंकृताः स्वलं
कृतेभ्यः संपूज्य सवत्साः क्षौममालिनी २७ याः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता महामतिः ताश्चाददद्दनः

[illegible]

नेत्रेऽश्रुभिः २५ पुरोधसा गर्गाचार्येण द्विजसंस्कृतिमुपनयनम् २६ गावो गाः रुक्मस्य मालाः विद्यन्ते यासां ताः
क्षौमवस्त्रमालावत्यः २७ याः पूर्वं मनोदत्ताः तासामनुतापवाददत् न तु ताः कंसेन हृताः सर्वा राजगोष्ठादिक्रिया
यद्दत्ताः इत्याह कंसेनाधर्मतो हृता इति २८ ॥ ॥

टी०
राम०
११०

गायत्रं छंदसां वर्यं ३० एवं वेदत्रयाभ्यामिति विभवो ह्यनवर्यं सर्वज्ञोऽभवत्। सिद्धिमयलक्ष्मानेन त्रयकोदयनो नरयो हितैः
३१ ३२ यथा यथावत् उपसाद्य यथा गुरोर्हितम् इति निर्दिष्टो ग्राह्यं येनो शिक्षितैर्नो गुरुस्य येनोपयानाम्स विनयेनो इत्यर्थः
३३ तयोर्द्विजवर इति शुद्धभावायास्तत्ताभिरनुग्रहबुद्धिभिः गांगोपनिषदः स्त्रिंगोतिशिक्षादीनिति उपनिषद्भिः सहि
तान् ३४ सरहस्यमेव वेदजातान् सहितेनयमीन् मन्वादिधर्मशास्त्राणि न्यायं पथान् मीमांसादीन् ग्रन्थीदिकीनां
नकं विद्याषट्तिनोथा सर्वविग्रहीयाने ग्रासनद्वैधमाश्रइतिएवंषट् विद्यागजानीति ३५ सकृन्निगदमात्रेणएककवारं

ननस्य लब्धसंस्कारौ द्विजत्वे प्राप्य सत्त्वता गर्गाद्यदुकुलाचार्यात् गायत्रं व्रतमास्थितौ ३० प्रभावः सर्ववि
द्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ नान्यसिद्धामलज्ञानौ ···· नरेहितैः ३१ अथ गुरुकुलेवासमिच्छंतोऽप
जग्मतुः काश्यं सांदीपनिं नाम ह्यवन्तिपुरवासिनम् यथोपसाद्य तौ दांतौ गुरौ वृत्तिमनिंदिताः ग्राहयं
तावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवादृतौ ३३ तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः प्रोवाच वेदानखिलान् सां
गोपनिषदो गुरुः ३४ सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान् न्यायपथांस्तथा तथाचान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्
विधां ३५ सर्वं नरवरश्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ सकृन्निगदमात्रेण तौ संजगृहतुर्नृप ३६ अहोरात्रै
स्तुतः षष्ट्या संयत्तौ तावतीः कलाः गुरुदक्षिणयाचार्यं छंदयामासतुर्नृप ३७ द्विजस्तयोस्तं महिमानं

गुरोरुच्चारमात्रेण ३८ तावतीः चतुःषष्टिकलाः ताश्च शैवतंत्रे प्रोक्ताः लिख्यंते यथा गीते १ वाद्ये २ नृत्ये ३ ना
ट्ये ४ आलेख्ये ५ विशेषकच्छेद्ये ६ तंडुलकुसुमबलिविकाराः ७ पुष्पास्तरणे ८ दशनवसनांगरागाः ९ मणिभूमिकाक
र्म १० शयनरचने ११ उदकवाद्यमुदकघातः १२ चित्रायोगाः १३ माल्यग्रथनविकल्पाः १४ शेखरापीडयोजने १५
नेपथ्ययोगाः १६ कर्णपत्रभंगाः १७ गन्धयुक्तिः १८ भूषणयोजनम् १९ ऐंद्रजाले २० कौचुमारयोगाः २१ हस्तला
घवे २२ विचित्रशाकयूषभक्ष्यविकारक्रियाः २३ पानकरसरागासवयोजने २४ सूचीवानकर्म २५ सूत्रक्रीडा २६ वी
णाडमरुकवाद्यानि २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९ दुर्वाचकयोगाः ३० पुस्तकवाचने ३१ नाटकाख्यायिकादर्श
ने ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३ पट्टिकावेत्रवानविकल्पाः ३४ तर्ककर्माणि ३५ तक्षणे ३६ वास्तुविद्या
३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ धातुवादः ३९ मणिरागज्ञाने ४० आकरज्ञाने ४१ वृक्षायुर्वेदयोगाः ४२ मेषकुक्कुटलावकयु
द्धविधिः ४३ शुकसारिकाप्रलापने ४४ उत्सादने ४५ केशमार्जनकौशले ४६ अक्षरमुष्टिकाकथने ४७ म्लेच्छित

श्री० भा० द० टी० २३८ कैविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञानं ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानं ५१ यंत्रमातृकाधारणमातृकासंवाच्यं ५२
मानसीकाव्यक्रियाः अभिधानकोशः ५४ छंदोज्ञानं ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ छलितकयोगाः ५७ वस्त्रगोप-
नानि द्यूतविशेषाः ५९ आकर्षक्रीडा ६० बालक्रीडनकानि ६१ वैनायिकानां ६२ वैजयिकानां च ६३
वैयामिकानां च विद्यानां ६४ इति चतुःषष्टिकलाः छंदयामासतुः प्रभासे नाम देशे महार्णवे मृतं बालं वरयामा-
स ३९ पंचजनस्त्वसुरो गृहीतवान् स च महान् ममासाध्य इत्यर्थः ४२ सर्पोपि जौ ४३ सत्रेणोभ्रुतानाग्रा
प्रायोनः करणानि नानि ग्रालयानि वासो यस्य तेन ४४ निजकर्मैव बंधनं यस्य तं तथा मच्छासनं शिरसा पुरस्कृतः

तथान्यचारुह्य महारथौ रथं प्रभासमासाद्य दुरंतविक्रमौ वेलामुपव्रज्य निषेदतुः क्षणं सिंधुर्वि-
दित्वार्हणमाहरत्तयोः ३८ तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदीयतां योसाविह त्वया ग्रस्तो बालको
महतोर्मिणा ३९ समुद्र उवाच नैवाहार्षमहं देव दैत्यः पंचजनो महान् अंतर्जलचरः कृष्ण शंख-
रूपधरोसुरः ४० आस्ते तेनाहृतो नूनं तच्छ्रुत्वा सत्वरं प्रभुः जलमाविश्य तं हत्वा नापश्यदुदरेर्भकं तदंगप्रभवं शंखमादाय रथमागमत्
ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां पुरीं गत्वा जनार्दनः शंखं प्रदध्मौ सहलायुधः शंखनिर्ह्रादमाक-
र्ण्य प्रजासंयमनो यमः तयोः सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहितां ४३ उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताश-
यालयं लीलामनुष्य हे विष्णो युवयोः करवाम किं ४४ श्रीभगवानुवाच गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबं-
धनं आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृतः ४५ तथेति तेनोपनीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ दत्वा स्वगुरवे भू-
यो वृणीष्वेति तमूचतुः सम्यक् संपादितो वत्स भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः को नु युष्मद्विधगुरोः कामानामव-
शिष्यते ४७ गच्छतं स्वगृहं वीरौ कीर्तिर्वामस्तु पावनी छंदांस्ययातयामानि भवंत्विह परत्र च ४८ गुरुणै-
वमनुज्ञातौ रथेनानिलरंहसा आयातौ स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन वै ४९ समनंदन् प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा राम-
जनार्दनौ अपश्यंत्यो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ५० इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचचत्वारिं-

मच्छासनेनाग्रे कृतः आनयत्वेन तस्मिन् दोष इत्यर्थः ४५ वत्सानि शापान्येव पकस्य संबोधनं गुरोर्निष्क्रियो गुरुदक्षिणा
गुरोर्मम कामानां मध्ये कोत्र कामो विशिष्यते न कोपि ४७ हे वीरौ ४८ अनिलवत् रंहो यस्य तेन पर्जन्यो मेघः त-
द्वन्निनदो यस्य तेन ४९ नष्टं सत् लब्धं धनं याभिस्ता इव ५० इति श्रीभावार्थे दशमस्कंधे पंचचत्वारिंशः ४५ राम० २३८

षट्चत्वारिंशके चोषस्तुङ्गं (?) प्रेषणं हरेः यस्माद्वानं दवोस्य केमत्तः शोकापनोदनं कामचारं द्विजातिः सन्यदिन्या
त्रिसंयतः गतोर्लीनमतप्राप्य सख्योगोपीसमादिशत् सान्त्वनमितिरहस्यं संमविसाध्य मितिनन्दयोउद्धवो विष्णिनाश्रिह
स्तीनामितिवृद्धिसत्तमः बुद्ध्यातिश्रेष्ठः १ गोपीनां वियोगनः संदिशकारणमाह ताइतिमय्येव संकल्पात्मकेमनोया
सांताः सूक्ष्ममेवप्राणाः यासांतामदर्थे त्यक्तदेहिकाः यतिपुत्रादयोयाभिस्ताः ततः किमतआह योत्यक्तलोकधर्माश्च
सांताः शुद्धमेवप्राणः ... तानेव हितासाध्यनाभिर्भर्मिपुत्रमात्रानिसंवर्धयामीत्यर्थः ४ तासांवियोगा
तिमतिविमिमेतन्नेलोकधर्मा इहास्तस्वविनत्साधनामिवयेनात्विभर्मिपुत्रत्वानिसंवर्धयामीत्यर्थः

शुक उवाच वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः १
तमाह भगवान्प्रेष्ठं भक्तमेकान्तिनं क्वचित् गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः २ श्रीभगवानुवाच
गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्सन्देशैर्विमोचय ३ ता मन्मनस्का
मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदेहिकाः ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्बिभर्म्यहं ४ मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूर
स्थे गोकुलस्त्रियः स्मरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति विरहौत्कण्ठ्यविह्वलाः ५ धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथञ्च
न प्रत्यागमनसन्देशैर्बल्लव्यो मे मदात्मिकाः ६ शुक उवाच इत्युक्त उद्धवो राजन्सन्देशं भर्तुराहृतः
आदाय रथमारुह्य प्रययौ नन्दगोकुलं ७ प्राप्तो नन्दव्रजं श्रीमान्निम्लोचति विभावसौ छन्नयानः प्रवि
शन्पशूनां खुररेणुभिः ८ वासितार्थेऽभियुध्यद्भिर्नादितं शुष्मिभिर्वृषैः धावन्तीभिश्च वास्राभिरु
धोभारैः स्ववत्सकान् ९ इतस्ततो विलङ्घद्भिर्गोवत्सैर्मण्डितं सितैः गोदोहशब्दाभिरवं वेणूनां निःस्व

[illegible]

[illegible]

दिदृक्षयागतिदयेन सचिनाद्यतितिनिरहणोत्कं श्रमेनेन विह्वलाः परयशाः गोकुलान्निर्गमसमयेश्रीकृष्णागमिष्या
मीतिप्रत्यागमनसंदेशाः तैर्ममदीयावल्लव्योगोप्यामदात्मिकाइतिनासामात्मास्वदेहेयादृस्यात् नहिविरहिताये
तदन्यत्रैवंमय्येववर्तमानत्वात् जीवन्तीतिभावः ६ संदेशभवनीतोवियोगोमेनाह सर्वात्मनाकविद्दिमादिना ७
निम्लोचतिअस्तंगच्छतिसतिसूर्ये छन्नयानं यस्यैतिरेणुभिः नदागोपीभिरत्नानतेनतदसंगलब्धस्वानितिसूचा
यति ८ वनवर्णयातिपञ्चभिः वासिताः पुष्पवतीगावः नार्थेनिमित्तेयुध्यद्भिः शुष्मिभिः मत्तैः गोवृषैः नादितंव
स्त्राभिरैनर्धगुभिः स्ववत्सकान्प्रति च विलङ्घद्भिर्नादितं गोदोहशब्दैः महाभिरवाः मुखमुखवनयथानयपूता
ता देहीमादयायस्मिन्तत वेणूनां निःस्वनेन १० गायन्तीभिर्गोपीभिर्गोपैश्च राजितं ११

श्री०
भा० द०
पू० टी०
१३९

प्रसायावेनान्वितैः धूपैस्तु मनोरमैः बर्हसमूहः १२ पूर्ववन्मूजयामाव १४ साधूनामितिकर्मणीषुही १७ गावो गा
तिरिंगोवर्द्धने १८ अपि त्रायास्यतिश्रुणमिष्यतीति किं १९ श्रीकृष्णोपकारस्मरणादिभिः अञ्जयमानेन्नाभिभूयस्ता
दाह दावाग्निरित्यादिनामाबाल्ये वयोश्वेतिह दानस्पीचेति अन्यमथ्युदरतिकर्मभ्योऽद्भुतेभ्यः श्रीकृष्णेन गदितानाम
२० किंवस्मरतामिति लीलयायोगेन निरीक्षिते अंगहेऽउइव नकेवलं शिशिविलापव किंतु ज्ञानेन परमेनीत्याह स

प्रगन्धकीति षियोगोविशपितनेदेवावेनान्विते धूपैर्दीपैस्तु मालैस्तु गोपावासैर्मनोरमं १२ सर्वतः पुष्पित
वनं द्विजातिकुलनादितं हंसकारण्डवापूर्णपद्मखंडैस्तु मण्डितं १३ नमागतेस्मागाम्यकृष्णस्य उविरोधि
व नेदः शीतः परिधन्त्वा स देवाधिपो विनतन् १४ भोजितेपरमान्नेन सविशुकं शिपोनुजे गानस्तु मेघ
धेष्कु स्वाद सेवाहनादिभिः १५ गोविंदगमहाभागः सखानास्तुरणादनः अगस्तेऽकृशसपत्याघेर्नु
क्रोशन्नः सहृष्टनाः १६ दिष्ट्या केसोहनः पायः सावृगासेनपाप्मना साधूनां धर्मशीलानां यद्भेना
नेहिपः सदाः १७ अपिस्मरन्निनः कृष्णोमामानेरस्तुसंदामब्रुवीन् गोपाव्रजेचात्मनाथ गावो हेदावनो
गिरिं अपायायास्यतिगोविंदः स्वजनान्सहनीतिवे नहिंदन्नामनदकेसनसेस्याश्मितेदृशां १९
दावाग्नेवानवर्षेवन्नषसेयाश्वरासितः द्रस्तयोभ्योऽद्भुतेभ्यः कृष्णेन सुमहात्मनः २० स्मरतो हृष्णवीर्या
णि लीलायाग निरीक्षितं हसितं भाषितं चाणसर्वाणः शिथिलाक्रिया २१ शरच्छैलवनोद्देशान्मुकुं
दपदभूषितान् आक्रीडावीक्षमाणानामनो यातितदात्मताम् २२ मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ताविह सु
रोत्तमौ सुराणां महदर्थायगर्गस्य वचनं यथा २३ केसनागायुतप्राणं महोगजपतिं यथा अव
धिष्ठालीलयैवपशूनिवमृगाधिपः २४ तालत्रयंमहासारंधनुर्यष्टिमिवेभराट् बभंजैकेन ह
स्तेन सप्ताहमदधाद्गिरिं २५ प्रलंबो धेनुकोऽरिष्टो तृणावर्तो बकादयः दैत्याः सुरासुरजितो हता
येनेह लीलया २६

रिछैलेति सरितैस्तु शैला सुवनोद्देशास्तु तान् आक्रीडस्थानानि २२ सुराणामर्थायमहदर्भीरंगर्गस्य वच
नं यथा २३ नकेवलं तत्सवनाजुसारेणैव व्यवहारमेवाह पीत्याह कसमिति २४ इभराट्
बाष्टिमिवनालत्रयप्रमाणापद्भवंभंज २५ ॥

राम०
१३९

प्रतिलग्नत्वमेवन वक्तव्येन निर्येस्त्वेनवाह एतावनिरामो गुरुः स्वेनेमो विश्वस्य बीजयोनीति श्लोकपादस्ते नरा
पुरुषप्रधानयोर्बीजयोनीति प्रसिद्धमतत्राह पुरुषः प्रधाने इति पुरुषः प्रधाने शक्तिः अतः प्रधानपुरुषावपि वीर्यवे
नार्थः एवं जनककत्वमुक्तं किंच अन्वीयभूतेषु अनुप्रविश्य भूतानां तेन रूपहितस्य विलक्षणस्य चनामाभेदस्यातो
नस्य च जीवस्य ईशाने ईश्वरो नियन्तारो भवतः ऊतः पुराणो अनादी अन्मादि नात्मकारणेनेनतत्त्वानि येन जनितार्थः

शुकउवाच इतिसंस्मृत्यसंस्मृत्य नंदः कृष्णानुरक्तधीः अत्युत्कंठोभवत्तूष्णींप्रेमप्रसरविह्वलः २७ य
शोदावर्ण्यमानानिपुत्रस्यचरितानिच शृण्वंत्यश्रूण्यवास्राक्षीत्स्नेहस्नुतपयोधरा २८ तयोरित्थंभ
गवतिकृष्णेनंदयशोदयोः वीक्ष्यानुरागंपरमंनंदमाहोद्धवोमुदा २९ उद्धवउवाच युवांश्लाघ्यतमौनू
नंदेहिनामिहमानद नारायणेखिलगुरौयत्कृतामतिरीदृशी ३० एतौहिविश्वस्यचबीजयोनीरामो
मुकुंदःपुरुषःप्रधानं अन्वीयभूतेषुविलक्षणस्यज्ञानस्यचेशातइमौपुराणौ ३१ यस्मिंजनःप्राण
वियोगकालेक्षणंसमावेश्यमनोविशुद्धं निर्हृत्यकर्माशयमाशुयातिपरांगतिंब्रह्ममयोर्कवर्णः ३२ त
स्मिन्भवंतावखिलात्महेतौनारायणेकारणमर्त्यमूर्तौ भावंविधत्तांनितरांमहात्मन्किंवावशिष्टंयुवयो
स्सुकृत्यं ३३ आगमिष्यत्यदीर्घेणकालेनव्रजमच्युतः प्रियंविधास्यतेपित्रोर्भगवान्सात्वतांपतिः ३४
हत्वाकंसंरंगमध्येप्रतीपंसर्वसात्वतां यदाहवःसमागत्यकृष्णःसत्यंकरोतितत् ३५ माखिद्यतंमहा
भागौद्रक्ष्यथःकृष्णमंतिके नोत्तमोनाधमोवापिसमानस्यासमोपिवा ३६ नह्यस्यास्तिप्रियःकश्चि

नत्वस्पृष्टादिसमावेशात् मत्स्यादिवत् जन्मदर्शनाद्यतस्यानेभ्यः कोविशेषः इत्याशंक्याह यस्मिन्निति द्वाभ्यां क
र्माशयंवर्मवासनोनिर्हृत्यत्यक्त्वा ब्रह्ममयः स्वरूपज्ञानवान् अर्कवर्णः शुद्धसत्त्वमूर्तिः सन् परांगतिंतस्येयाति ३२
तस्मिन्नखिलस्यात्मा च हेतुश्च तस्मिन् कारणेन मनुष्याकृतौ महात्म निवारिस्तीति भवतोर्भक्तिकृत्यं अतः कृतकृत्यावित्य
र्थः ३३ अत्यंतमाह आगमिष्यतीति पित्रोर्युवयोः यान्यपूर्वं जन्मना मवये प्रस्नेहदुःखिनान् ज्ञातीन् वोद्धुमि
च्छामो विधाय सद्रदासमिति यदाहकृष्णः तत्सत्यं करिष्यतीत्यर्थः ३५ कालविलंबमसहमानौ प्रत्याह साद्गे
पनामिति हे महाभागौ अंतिके इदानीमेव समीपे वा ऊनस्पत्राह अंतर्हृदीति नाहि सर्वैः किंमिति नदृश्यतेनत्राह
ज्योतिर्भिरिनयायथा समत्वमेव विनानदृश्यतेनयाभक्तिविनाहक्षीयोपिजिभावः ३६ अहोमात्रात्मनेनस्यान्तिहागमने

श्री॰
भा॰ द॰
टी॰
४६

स्वस्यानिष्टियान्प्रियादीन्विकल्प्यतत्संगात्क्लेमन्यतेतत्राह नह्यस्येतेअस्यप्रियाद्योनहिंसेति नत्वहेतुरमानिनःसमा
नस्येतिव ३७ सोपिजन्मकर्मादिरहितोपिक्रीडार्थःप्रयोजनःसन् साधूनांपरिपालनायसदसन्मिश्रयोनिषु सात्वि
कराजसतामसयोनिषुयज्ञादेवादिमत्स्यादिनृसिंहादियोनिषुकल्पतेआविर्भवतीत्यर्थः ३९ नतुजन्मकर्मादि
रहितस्यकुतएतदित्यतआह सत्त्वमिति क्रीडन्नतीतोपिक्रीडन् नत्वापिमायागुणैः सृजतीत्यर्थः अत्राविद्या
पार्थेजीवस्यकर्तृत्वदृष्टान्तःएव नस्याविद्ययैवकर्तृत्वमिति सदृष्टान्तमाहयथेति भ्रमरिकाभ्रमणोपरिभ्रमण
नयोपलक्षितयादृष्ट्याभूरपिभ्राम्यतीति यथाश्तीयते एवंचित्तेकर्तरिसतितत्राविद्ययाहंधियात्मापिकर्तेवश्रा

नमातानपितातस्यनभार्यानसुतादयः नात्मीयोनपरश्चापिनदेहोजन्मएवच ३८ नचास्यकर्मवा
लोकेसदसन्मिश्रयोनिषु क्रीडार्थःसोपिसाधूनांपरित्राणायकल्पते ३९ सत्त्वंरजस्तमइतिभजतेनि
र्गुणोगुणान् क्रीडन्नतीतोत्रगुणैःसृजत्यवतिहन्त्यजः ४० यथाभ्रमरिकादृष्ट्याभ्राम्यतीवमहीयते चि
त्तेकर्तरितत्रात्माकर्तेवाहंधियास्मृतः ४१ युवयोरेवनैवायमात्मजोभगवान्हरिः सर्वेषामात्मजो
ह्यात्मापितामातासईश्वरः ४२ दृष्टंश्रुतंभूतभवद्भविष्यत्स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकंच विनाच्युताद
स्तुतरांनवाच्यंसएवसर्वंपरमार्थभूतः ४३ एवंनिशासाब्रुवतोर्व्यतीतानन्दस्यकृष्णानुचरस्यराजन्
गोप्यःसमुत्थायनिरूप्यदीपान्वास्तून्समभ्यर्च्यदधीन्यमंथन् ४४ ताःदीपदीप्तैर्मणिभिर्विरेजूरज्जू
र्विकर्षद्भुजकंकणस्रजः चलन्नितंबस्तनहारकुंडलत्विषत्कपोलारुणकुंकुमाननाः ४५ ॥ ॥

त्मात्मकर्तीस्मृतायथानदिद्वितिति ४१ किंच युवयोरेवनायमात्मजः किंतुसर्वेषामपितत्रापिनात्मजएववि
न्तु शत्रुमित्रादिरूपोपीतिसर्वात्मत्वनिरूपणेनमोहनिवृत्तयसंबंधमनेकानियुवयोरेवेतिद्वाभ्यां ४२ श्रुत्या
दिनावस्तुतरोतिनिरतत्वतोवाच्यनिर्वचनार्हंवस्तुनास्तीति ४३ दीपान्निरूप्यप्रज्वाल्यवास्तून्देहल्यादीन्
४४ मणिभिःकंकणादिषुस्थितैः रज्जूर्विकर्षन्त्यःभुजेषुकंकणानांस्रजःयासांताः चलंतोनितंबाःस्तनहारा
स्तुयासांकुंडलैःत्विषंतःकपोलायासांअरुणानिकुंकुमानियेषुतान्याननानियासांता
एवंताश्चताश्च ४५ ॥

रामः
४६

नदाउमौक सौयोषः ४० सक्रोधमाहुः प्रकटइति ग्रंर्थसाधनवानित्यर्थः साधकः नदाह्ययेननीनइति ४७ किं
सवाकृयिष्याउन: किमर्थमागतः इत्याशंक्य कार्यसंभावयंति किमिति नदासाधिनेनकार्येणाउनस्यमर्त्तं पाकृन
देश्चेनस्यकंसस्यानिष्कृ निमाधर्दैहिकमस्माभिः कृत्वासाधयिष्यतिकिमस्मन्मांसैः पिंडानदास्यतीत्यर्थः पवंवद
न्तीनास्त्रीणांततः ततः तस्मिन्नवसरेकृतस्नानादिनियमउद्भवआगतइति ४९ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमेषट्चत्वा
रिंशः ४६ समवन्तारीशावेयत्कृत्स्नादेशेनगोपिकाः वोधयित्वोद्धवस्तत्रमउत्साप्यागमन्हरी श्रपीनांसंदरेहशो

उद्गायतीनामरविंदलोचनं व्रजांगनानांदिवमस्पृशद्ध्वनिः दध्नश्चनिर्मंथनशब्दमिश्रोनिरस्यतेयेनदि
शाममंगलं ४८ भगवत्युदितेसूर्येनंदद्वारिव्रजौकसः दृष्ट्वारथंशातकौंभंकस्यायमितिचाब्रुवन् ४०
अक्रूरआगतःकिंवायःकंसस्यार्थसाधकः येननीतोमधुपुरींकृष्णःकमललोचनः ४७ किंसाधयिष्य
त्यस्माभिर्भर्तुःप्रेतस्यनिष्कृतिः इतिस्त्रीणांवदंतीनामुद्धवोगात्कृताह्निकः ४९ इतिश्रीभागवतेदश
मेषट्चत्वारिंशः ४६ शुकउवाच तंवीक्ष्यकृष्णानुचरंव्रजस्त्रियःप्रलंबबाहुंनवकंजलोचनं पीतांबरंपु
ष्करमालिनंलसन्मुखारविंदंमणिमृष्टकुंडलं १ सुविस्मिताःकोयमपीव्यदर्शनःकुतश्चकस्याच्युतवे
षभूषणः इतिस्मसर्वाःपरिवव्रुरुत्सुकास्तमुत्तमश्लोकपदांबुजाश्रयं २ तंप्रश्रयेणावनताःसुसत्कृ
तंसव्रीडहासेक्षणसूनृतादिभिः रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासनेविज्ञायसंदेशहरंरमापतेः ३ जानी
मस्त्वांयदुपतेःपार्षदंसमुपागतं भर्त्रेहप्रेषितःपित्रोर्भवान्प्रियचिकीर्षया ४ अन्यथागोव्रजेतस्यस्म
रणीयंनचक्ष्महे स्नेहानुबंधोबंधूनांमुनेरपिसुदुस्त्यजः ५ अन्येष्वर्थकृतामैत्रीयावदर्थविडंबनं पुं
भिःस्त्रीषुकृतायद्वत्सुमनःस्विवषट्पदैः ६ निःस्वंत्यजंतिगणिकाअकल्पंनृपतिंप्रजाः अधीति

नेपथ्यः अच्युतस्येववेषोभूषणानिचयस्यसः कोयंकुतोवाकस्यचेतिवदंत्यस्तंपरिवव्रुः १२ पार्षदंसेवकं ४
पित्रोःप्रियचिकीर्षयेत्यत्रहेतुः स्नेहानुबंधइतिअन्यथागोव्रजेतस्यान्यद्धेतुः अन्येष्वितिअर्थकृताकार्यनिमि
त्ताविडंबनंकृत्रिमाचेतनतानाचिकीर्षेपीडुंभिरितिदृष्टांतो ८ अस्यैवान्यार्थदर्शनेःप्रपंचःनिःस्वंत्यादिनादरमारा
दिगणायेननंयोज्यो ७ पतितानाविगतविगतपःफलंइदंतानामनुमाग्रजनामिमर्थः ८ ॥ ॥ ॥

श्री०
भा० द०
टी०
२७४

त्यक्तलौकिकालौकिकव्यवहाराः स प्रियस्य कर्माणि गायन्त्यः तथा तस्य बाल्यकैशोरयोः यानि कर्माणि तानि स
स्मरन्त्यो गतह्रियः सत्यः रुरुदुः सुस्वरं नमः इत्यनेन सर्वत्र क्रियायां संबन्धः ॥ प्रियेण श्रीकृष्णेन मां प्रसादयितुं प्रस्थापि
तोऽयं हंतेति कल्पयित्वाब्रवीत् यद्वा तस्मिन् प्रियप्रस्थापिते उद्धवे दृष्टा ह त्वा मधुकरायदेशेनोद्धवमेवाब्रवीदित्य
र्थः ॥ हे मधुप कितवस्य धूर्तस्य बन्धो नोऽस्माकं अङ्घ्रिं मा स्पृश मा मां नमस्कारेण प्रार्थयस्वेत्यर्थः ननु किमित्यपरा
द्धायां हं त्वं वर्णस्य तत्सश्मश्रूणां लोहितत्वकारणं उत्प्रेक्षमाण आह सपत्न्याः कुचाभ्यां विलुलिताया संमर्दिताया श्रीकृष्णस्य
पावनमालायां तत्पतनस्याः कुङ्कुमैर्यच्छ्मश्रुभिः श्मश्रुभिरुपलक्षितः किंनंतृ तासामेव मानिनीनां प्रसादं मधुपतिर्वह

इति गोप्यो हि गोविन्दे गतवाक्कायमानसाः कृष्णदूते व्रजं याते उद्धवे त्यक्तलौकिकाः ॥ गायन्त्यः प्रिय
कर्माणि रुदन्त्यश्च गतह्रियः तस्य संस्मृत्य संस्मृत्य यानि कैशोरबाल्ययोः ॥ काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्या
यन्ती कृष्णसंगमं प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीत् ॥ गोप्युवाच ॥ मधुप कितवबन्धो मा
स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् १२ सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा सुमनस इव सद्यः
तत्यजेऽस्मान् भवादृक् परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा ह्यपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः १३ किमिह
बहु षडङ्घ्रे गायसि त्वं यदूनामधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणं विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्र
संगः क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः १४ ॥ ॥

त किमस्मत्प्रसादेन तस्य यदुसदसि विडम्ब्यं उपहास्यं मा भूदित्यत आह यस्य दूतस्त्वमीदृक् शठः ॥ ननु किमित्येवं ब्रव
तानीत्यविं वाव तेनापि हा तत्र तत्राह सकृदिति भवादृक् त्वादृक् त्वादृशो दुर्मनाः सुमनसः कुसुमानीव यथा त्वम
तितृहन् अतो वयं विस्मयात् पद्मश्रीः कथं सेवते विदितं मया इत्याह अपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैर्मिथ्या
कथाभिः प्रायोऽहृतचेताः वयं तु न लक्ष्मीवद् विचक्षणा इति भावः १३ किंकारे बहुधा जर्वं न मस्मत्प्रसादलाभायो
गायतीति मत्वाह किमिहेति पुराणं पुरातनं बहुशोऽनुभूतं विजयः सखा यस्य तस्य श्रीकृष्णस्य सखीनां या सख्यः
तास्वमग्रतः तत्प्रसंगो गीयतामिति इष्टाः श्रीकृष्णस्य प्रियाः तेन प्रजिता इति वा तेमालिंगनदापिता वाधिताः कुचा ॥
नां रुक् रोगो याभिस्ताः तवेष्टमपेक्षितं दास्यन्तीति १४ ॥ ॥

रामः
२७४

भोमति: मेवेवोव: त्याम उरस्त्यानेगविलावस्तोश्रसाद्यिनंमामादिसवानिति अनआह दिविशुविरसामले
वय: सुःना: कानामङ्गय: नकोवननदिति मव्यये नसेमर्थः कपदेनरुविरेणहासेनभ्रूविजंभोयस्यनस्य
श्रीहलस्य हेकपदेनिवाविं वयस्यवरणारजः श्रीमेवनेनवयेगोप्याः काःअपिवयचत्नेवेनयापिहपणाय
देहपणानवं पिनि शुरुषेउनमसोवजस्तोयथाभवनीतितयाकथनोयत्वयीतिभावः २५ पादस्पृलेश्रविष्ठे
नेत्लमापृथिव्यांनमिवमत्वाहशिरसिन्यस्तेपादेविस्रज नयापिश्रवेनमाहवेश्रीतिशुउदादभ्येतितनः श्रितिने
त्यर्थः हस्तेहेतकर्मभिश्चाइवारे: अनुनयविदुषः पार्थितावनरसानेस्वेमहेवेतिशुउं देवत्नमप्यविश्वसनीयइ
तिभावः नतुनेनविमपराद्धः नत्राहस्वहत नइतिस्वहतेन नदथीमेववेस्हागअपत्नपत्नहान्लोका अपत्यानि
वपनयस्त्वइहलोवस्त्वअन्यलोकोधर्माः साध्यस्त्रयाभिश्चान्यः ग्रहनचेनाः अस्यनविर्नः योविस्रजनय
कटपरुविरहासभ्रूविजंभस्पयास्तुः वरणारजउपास्लियस्पष्टनिर्वयंवा अपिवहपणापृदेहःन
मस्रोवजनाः २८ विस्रजशिरसिपादेनेन्यहेवाहङ्कारे रुजनयविदुषस्तेभ्यानदीयगुउदान
सकनइहविस्रष्टापत्यपत्यलोका वासजदहनवेनाकिंनसदीयमस्मिन् २६ भृगयुरिवा
वधीइंविव्याघेसत्वधर्मा स्त्रियमहनविद्रूपास्त्रीजिनः कामयानां विलमपिविलमत्ताचेहय
त्पांवावय स्लदस्लमसिनसख्येतुस्यजस्तत्वयाथः २७ यदनचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रु
इ सकदनविधूतद्वंद्वधर्माविनष्टाः सपदिग्रहकुटुंबंदीनमुत्सृज्यदीना वहवइवविहंगाभि
स्मिन् श्रीहत्सिविदितसेयानवामित्यर्थः किंवश्रीहत्सास्यरुवाणिकर्मीणिअननसंदथानोविभेस्यहमस्मादि
त्याह मृगयुरिवेतिमृगयुर्लब्धकइवयः कपींद्रंवालिनंअवधेअविध्यात् लब्धधर्माक्रोर्यवान् अलब्धर्मे
निलब्धवोनन्मासमधुकामोविथ्यति अयंतत्ननयामनेहयावर्टिनतइत्यर्थः नथास्त्रियंसूर्पनखासी
जिनः सीतायरनेत्र: कामयव्याव्रव्राअसाधनमस्यास्तां विरूपाहत्कर्णनासिकांअकरो दाशरथिरा
वेणनयाविलमपिविलमत्वाथोदवत् काकवत् अवेष्टयत् वधयवामनरूपेणवलिमयोदियत् विहवा
यइतियाठेस्मोरहीत्वाविष्णपात्सयोदयोदिपदित्यर्थः ननस्मायस्यनसख्यहत्सस्यनसख्येतेयवेचेन कि

श्री॰
भा॰ द॰
पु॰ टी॰
१७२

मितिविरूपणायययन्नाह दुस्त्यजस्तत्कथार्थ इति १७ अपि च जानीमः तत्कथायाः चर्वणस्य मोक्षलोकोद्धलनी
तिनयापिनत्स्मेनशक्नुमः किं पुनः इत्याह यदनुचरितेति यदनुचरितेषु लीलाकर्णपीयूषस्य वि
प्रुट्कणिकास्तस्याः सकृददनेन सेवनेन विधूतानि निरस्तानि द्वन्द्वधर्माः सुखदुःखादयो येषां ते अतएव विनष्टा अस्मद्वत्
दीनाः केचित् गृहं कुटुम्बं च विहाय दीना भोगहीना विहङ्गा इव भिक्षुचर्यां चरन्ति अतस्त्यागस्त्यक्तुं
पि नैव शक्नुम इति निरादरस्तेषु प्रयुज्यतां श्रोतारः दुस्त्यजत्वे परमार्थकोयमर्थः विधूतद्वन्द्वधर्मा इत्यत्र
समासः पूर्ववत् नेवनेव प्रविनष्टाः इत्यनेन तद्धर्मत्वेन निष्ठाप्रवेशः सपदि तत्क्षणमेव दीनं तत्कुटुम्बं गृहं सहितं
कुटुम्बं विहाय दीना इव किं च नार्थी रागादिनिवारणः वहवो विहङ्गा हंसा इव सारग्राहिणः सन्तः भिक्षुचर्यां परम
हंसचर्यां चरन्ति तस्मादेवं परमपुरुषार्थरूपत्वात् दुस्त्यजस्तत्कथार्थ इति १८ ननु किमेवं प्रेम पूर्वं नत्विदानीं
त्यक्तुं किमेवं न प्रविवदसि तत्राह वयमिति हे उपमन्त्रिन् हे नर्मसचिव अन्यैव वार्ता भण्यतां कुलिकस्य मृगयोः रुतं गीतं श्र

वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ददृशुरसकृदेतत्
तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुज उपमन्त्रिन् भण्यतामन्यवार्ता १९ प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः
किं वरय किमनुरुन्धे माननीयोसि मेऽङ्ग नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं सततमुरसि सौम्य
श्रीर्वधूः साकमास्ते २०

सा यथा सत्यमिति श्रद्दधाना हरिण्यः तस्य वधो भार्या हरिण्यः शरेण हताः सत्यो रुजो दुःखं प्राप्नुवन्ति एवमस्मद्रुजः
तस्यादृतं सत्यमिव श्रद्दधानास्तस्य कृष्णस्य वध्वो वयमसकृद्दृतं तत्नखस्पर्शेन तीव्रः स्मरस्तेन रुजः
पीडास्तस्मात् अन्यवार्ता भण्यतां कथामिति १९ पराङ्मुखतया गतं पुनरागतं प्रत्याह प्रियसखेति हे प्रियसख प्रेय
सा प्रियेण किं पुनः प्रेषितः किं त्वमागतोसि हे अङ्ग माननीयोसि भवान् किमत्र कं पि प्राप्तमिच्छसि तस्य वरय न
सा प्रीतिः किंतु नः प्रेषिता किं त्वमागतोसि हे अङ्ग माननीयोसि भवान् किमनुरुन्धे यस्त्वं तस्य पार्श्वं समीपं कथं
दुस्त्यजद्वन्द्वं समानि तत्र इत्याह नयसीति इह सतोऽस्मान् दुस्त्यजं द्वन्द्वमिथुनीभावो यस्य तस्य पार्श्वं समीपं कथं
यासि न याहि सौम्य श्रीर्नाम वधूः साकं सहैव सततमास्ते न तत्र अस्माकं अवसर इत्यर्थः तेन सम इति तासां तीव्र
सौम्य गुरुकुलादागमनम् श्रीकृष्णस्य आर्यपुत्रः श्रीकृष्णः किं मथुरायां वर्तते कदाचिदपि नोऽस्माकं वार्ता श्रुतं सा गुरुकुले

१०॥
श्रीमद्भागवतपुराणे दशमस्कन्धे टीकायाम्
पत्र॰
१७२

श्रीकृष्णदर्शनोत्सुका गोपीः प्रियसंदेशैः सान्त्वयन् अथ यमेनावदिदमभाषत २२ तदाह षड्भिः अहो इत्यस
नूनं पूर्णं पूर्णार्थाः २३ श्रेयोभिः श्रेयः साधनैः अनुत्तमा अप्रतिश्रेष्ठा । २५ अवृणीत वृतवत्यः २६ सर्वा
त्मभावः सर्वात्मभावितः अधिकृतः प्राप्तः भगवत्येव त्वद्दर्शनेन ममैव ननु महाननुग्रहः कृत इति २७ भर्तुः
श्रीकृष्णस्य रहस्करः रहस्यकार्यकर्ता २८ भवतीनां मे मया मम वियोगो नास्ति कुतः सर्वात्मना सर्वस्या
पादानकारणत्वेन अनुवस्तु वेष्टुमनआदिकार्येषु अनुगतेन स्थितत्वादिति दृष्टान्तमाह यथेति भूतेषु चराचरा
रेषु भूतानि यथा वाय्वग्निः वायुसहितोऽग्निः वाय्वग्निरित्यर्थः तथाहं चेति मनआदीनि कार्याणि तद्गुणाः

अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते स्मरति स पितृगेहान् सौम्य बन्धूंश्च गोपान् क्वचिदपि स कथा नः
किंकरीणां गृणीते भुजमगुरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत्कदा नु २१ श्रीशुक उवाच अथोद्धवो निशम्यैवं कृष्णदर
र्शनलालसाः सान्त्वयन्प्रियसंदेशैर्गोपीरिदमभाषत २२ उद्धव उवाच अहो यूयं स्म पूर्णार्था भवत्यो
लोकपूजिताः वासुदेवे भगवति यस्यामीत्यर्पितं मनः २३ दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः
श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते २४ भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा भक्तिः प्र
वर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा २५ दिष्ट्या पुत्रान्पतीन्देहान्स्वजनान्भवनानि च हित्वावृणीत यूयं
यत्कृष्णाख्यं पुरुषं परं २६ सर्वात्मभावोऽधिकृतो भवतीनामधोक्षजे विरहेण महाभागा महान्मेऽनुग्र
हः कृतः २७ श्रूयतां प्रियसंदेशो भवतीनां सुखावहः यमादायागतो भद्रा अहं भर्तू रहस्करः २८
श्रीभगवानुवाच भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मनः क्वचित् यथा भूतानि भूतेषु खं वाय्वग्निर्जलं म
ही २९ तथाहं च मनःप्राणभूतेन्द्रियगुणाश्रयः आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये आत्म

कारणेनैषामाश्रयत्वेनानुगत इत्यर्थः २९ ननु कारणत्वे सर्वानुगतत्वे च कार्यवत्परिणामभेदः स्यात् अत आत्म
मयेत्य ननु नित्यसिद्धस्य कुतः सृष्ट्यादि तत्राह भूतेन्द्रियगुणात्मनात्मदेहेन्द्रियेति वा पाठः तद्रूपेणेति
नन्वनिर्विकारस्य कुतः तद्रूपेणेति तत्राह आत्ममायानुभावेनेति ३० ॥

श्री॰
भा॰ द॰
टी॰
१७२

ननु आत्मनो भूतादिरूपेण नद्योपशांतस्य आहात्मानमिति आत्मानस्वरूपः उक्तःस्वगुणाश्चयः स्वगतोऽपि इत्येनीतित्व
धातन्तु उक्तः व्यतिरेकाः व्यतिरिक्ता नश्चरितु उक्तः ज्ञानमयः ज्ञानस्वरूपः नन्वहं प्रत्ययैस्वसंवेद्यमिवात्मनो ननात्
वस्थात्वमितिरुक्तः व्यतिरेकाः व्यतिरिक्ताः नश्चरितु उक्तः ज्ञानमयः ज्ञानस्वरूपः नन्वहं प्रत्ययैस्वसंवेद्यमेवात्म
नोननावस्थात्वमितिरुक्तः शुद्धेतेनितथाहंस्वशुभ्रेतिमायाकार्यमनोवृत्तिभिर्विशुद्धैतेन स्वप्रकाशरूपेणाप्रतीयतेना
नोननावस्थात्वमितिरुक्तः शुद्धेतेनितथाहंस्वशुभ्रेतिमायाकार्यं मनोवृत्तिभिर्विशुद्धैतेन स्वप्रकाशरूपेणाप्रतीयतेना
स्वतः इत्यर्थः उक्तोमनोविरोधेन तद्भावादिति व्यतिरेकं दर्शयित्वा मनोविरोधं विद्धेयेनेति २१ उच्यतेः शुमान्
यथामिथ्याभिभूतमेव स्वमध्यायति एवंव्यपितानापि इंद्रियार्थान् शब्दादीन् येन मनसा ध्यायेत् चिंतयेत्
ध्यायेइंद्रियाणि येन च निपद्यते उपलात्मनः विनिरुद्ध्यन्तस्य मनु निरुध्यात् नियच्छेदिति तावनावहं तार्थो

आत्मज्ञानमयः शुद्धोव्यतिरिक्तोगुणान्वयः स्वशुभ्रस्वप्नमाग्रद्भिर्मायावृत्तिभिरीयते २१ येनेंद्रियार्थो
न्ध्यायेतमृषास्वप्नवदुत्थितः तन्निरुंध्यादिंद्रियाणि विनिद्रः प्रत्यपद्यत २२ एतदेवः समासेन योग
योगः सांख्यमनीषिणाम् त्यागस्तपोदमः सत्यं सर्वं होताश्ववायताः २३ यत्वदेमवनीतावैहं रवैर्निधिये
दृष्टो मनसः सत्रिकर्षार्थमदत्तथानकामया २४ यथाहं वरेण्यमन स्वाविश्यवनेन स्त्रीतावनधा
वेनः सन्निकर्षेश्वरवादे २५ स्वप्नवैष्यमनः हृत्स्वविभ्रमाशेषहन्नियत गुरुस्मरंत्योमानिसंप्रविश्यात्मा
गुणेष्वथ २६ यामयाप्रीरितारावोवनेस्मिन्नस्थिता: अलब्धकामवल्यापयोमाशुमदीर्घविनया

भवतीत्यादि नदेनः इतिपश्चमनोनिरोधः अंतः समाधिः फलं यस्य सः समापूयोवेदाः मनश्च पर्यवस्यतीत्यर्थः
योगोशोगः सांख्यं आत्मनात्मविवेकः त्यागः संन्यासः तपः स्वधर्मः दमः इंद्रियदमनमार्गभेदेप्यवमपर्यवसानं
ह्योनः सप्त ज्ञाना आवगानद्याः इवेति २३ ननु किमन्यामिवास्मान् आत्मविद्यायाउलीभयसि वयं तु सर्वसंस्
सकलगुणालंकृतेनेनत्वाविरहं नैव महासहेतिवेत् अनआह यत्वयमितिरहं यदुहं रयहदेन नस्मद्वत्याना यत्तदथा
नेमनसः सन्निकर्षार्थमिति २४ एतदुपपादयति वयेणायथाहं स्वरइति २५ उपेक्ष्येतिमाधर्यमात्रमितिवेदस्या
हृयइति २८ हेकल्याण स्वमर्त्त्रभिः प्रतिवद्धायावनार्कीहनामयास्मद्यलब्धकीसलदेवमामामाउः प्रापुः स्मा

राम॰
१७२

यद्वनास्महिनः शत्रुः अपि प्राह नीङः स्वरः दिष्ट्योनिद्यानंदेग्रामैः ग्रामैः हिनैर्वासह ४४ अन्याऊचुः कथ
मिनिनासैवाकोविभ्रमस्त्वाव भामिनः ४५ अन्याऊचुः कविदिन्निनोसार्वंकरलीयाप्रीतिंउरयोषिनोकरोति
स्त्रियंवनन सर्वाङ्गहासेनोदारमीदणांननोर्विनः नाभिमस्माभिर्वीरनरत्याऊचुः किमनयाविनयावस्मान्के
विदूलनेस्मरनिविंग्राम्याग्रविर्दयाः ४६ अन्याऊचुः नाःमितिङ्मेदेरूनलैः ॐदेवस्त्रशशांकेनरम्येहेदावने
ऊरणनिवरणान्ग्रगीतायस्मानस्यारामगोप्योऽस्माभिःप्रियाभिः ईद्विनामनोसकथायस्मसः नदायाअनिशास्त्र

[illegible]

गोप्याऊचुः दिष्ट्याहनेनाहिनःकंसोयद्वनांसाच्छगोवहन दिष्ट्याप्तैर्लब्धसर्वार्थःऊषाल्पारसेषु
नोधुना ४८ कथंरतिविशेषज्ञःप्रियःसर्वरयोषिनां नाववध्येननद्यावैविभ्रमैस्त्राजभूजिनः ४९
कविन्नद्रदाग्रजःसौम्यकरोतिपुरयोषितां प्रीतिंनास्त्रियसर्वाङ्गहासोदारेक्षणार्चिनः ५० अपिस्म
रतिनःसाधोगोविंदःप्रस्तनेकविन गोष्ठीमध्येपुरस्त्रीणांग्राम्याःस्वैरकथान्तरे ५१ ताविंनिशाःस
रतियासुनदाप्रियाभिर्वृन्दावनेकुमुदकुंदशशांकरम्ये रेमेक्वणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्यामस्माभिरी
डितमनोज्ञकथाकदाचित् ५२ अपीघ्यतीहदाशार्हःतप्ताःस्वकृतयाशुचा संजीवयन्नुनोगात्रैर्यथे
न्द्रोवनमम्बुदैः ५३ कस्मात्कृष्णइहायातिप्राप्तराज्योहतेनाहितः नरेन्द्रकन्याउद्वाह्यप्रीतःसर्वसुहृ
द्वृतः ५४ किमस्माभिर्वनौकाभिरन्याभिर्वामहात्मनः श्रीपतेराप्तकामस्यक्रियेतार्थःकृतात्मनः
५५ परंसौख्यंहिनैराश्यंस्वैरिण्यप्याहपिंगला तज्जाननीनांनःकृष्णेतथाप्याशादुरत्यया ५६ कउ

[illegible]

रेमेनाः कदाचिदिंउस्मरतिवानवाइति ४२ स्वनिमित्तेनशोकेनतप्तानः अस्मान्गात्रैः करस्पर्शादिभिः
संजीवयन् किंवइहैष्यतीति ४४ अन्याऊचुः कस्मादितिअन्यगानितेन एवंमाशावसन् सएतनिमहृदेसर्वं
प्राप्तः कस्मादिहागमिष्यतीति ४४ अन्यास्तत्परमार्थंउचुःकस्माभिरितिवनेचरीभिः अन्याभिर्वाराजकन्या
भिः सहात्मनोर्थीरस्यादिं कश्रीपतेः नहयास्तास्वनपवासकामस्यअनपवाप्तनात्मनः कृतार्थस्यकिंकार्यमित्यर्थः
टेवनवाप्तिविदित्वाश्रुः ४८ यनाहटवानश्रीहकसंसर्गानिःसेवास्मान्प्राऊलइति अनोनैराश्यमेवपरंसुखंतस्यापि
उद्धरमित्याहः परंसौख्यमितिसारिणीकामचारिणी ५० संवेदिमेकानत्पानो ५८ ॥ ॥

श्री भा॰ द॰ टी॰ १४४

किं वन हि स्मरतो नन्दनात्रम् दुःखं तस्मिन्स्मिन्नपि नास्माकं संभवतीत्याह सरिदिति शैलैस्तैर्विभिः आचरिताः सेविताः हे
उद्धव कृष्णश्रीहृत्कीलत्पविस्मरामीति ५८ हन्तिनाणीवाच ५३ श्रीहृत्सममयोत्सवे हृता ५४ विरुद्धमयनं ५५ स
विहृतागिरिदर्याद्रिसदृशमवेणं हृत्सलीलासंपद्याविभिः संस्मारयन्तो रेमे ५० हृत्सत्यावेशनात्मनो मनसो विभ्रमं वै
ब्धेनाः गोपीनमसपतन्नमस्कारिष्यन् ते तन्मस्यात्मनो गोपस्त्रीनमस्कृतिरत्याख्यानभवतीति दर्शयिन्ने नासामहत्वे
यंवभिर्जगोद्वावच ना इति ५८ एताः परं केवलं नन्वशनाः सफलजन्मानः रूढभावाः परमप्रेमवत्यः यदिति यवि

सरित्केलवनादेशागावेवेणुरवाइमे संकर्षणसहायेन हृत्सलेनाचरिताः प्रभोः ५८ पुनःपुनः स्मारयं
तिनदगोपस्त्रनेवन श्रीनिकेतस्य पदेकेविस्मर्तुंनैवशक्नुमः ५० गत्यालालितयोदारहाससीलाविलो
कनैः माध्यागिरा हृतधियः कथं तद्विस्मरामहे ५१ हेनाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन मग्नमुद्धर
गोविंद गोकुलं वृजिनार्णवात् ५२ शुक उवाच ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वराः उद्धवं पूजयां च
क्रुः ज्ञात्वात्मानमधोक्षजे ५३ उवास कतिचिन्मासान् गोपीनां विनुदन् शुचः कृष्णलीलाकथां गायन्रमया
मास गोकुले ५४ यावन्त्यहानि नन्दस्य व्रजेवात्सीत्स उद्धवः व्रजौकसां क्षणप्रायाण्यासन्कृष्णस्य वार्तया
५५ सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन्कुसुमितान्द्रुमान् कृष्णं संस्मारयन्रेमे हरिदासो व्रजौकसाम् ५६ दृष्ट्वैवमादि
गोपीनां कृष्णावेशात्मविक्लवं उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यन्निदं जगौ ५७ एताः परं तनुभृतो भुवि
गोपवध्वो गोविंद एव निखिलात्मनि रूढभावाः वांछंति यद्भवभियो मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिरनंतक
कथारसस्य ५८ क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः नन्वीश्वरो
नुभजतो विदुषोपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ५९

रूढभावं भवभियो मुमुक्षवः मुनयो मुक्ताः अपि वयं च वांछंति यद्भक्ताः अपि भक्ताः अनेन कथारसो वा गोप
ब्धनस्य ब्रह्मजन्मभिः किं सवर्णैर्विभिः शौक्रसावित्रयाज्ञिकैस्त्रिभिः जन्मभिः किं करोति शायः यत्र तत्र जनाः
सफलस्वात्ममहत्त्वर्थः यद्वा अनंतकथारसो यस्य तस्य ब्रह्मजन्मभिस्त्रिजन्मभिरपि किमित्यर्थः किंवा
श्रयता हि महत्त्वे कारणं तस्य च न जातिरचारो ज्ञानं वा कारणं किं तु केवलं भजनमित्याह ५९ क्वेमा इति अ
सः स्वयं हीतरो पयुक्तः सेवितः अगदराजः अमृतं यथा तथा एवं स्त्रियोपि गोपीर्भगवतः प्रसादश्रमादनामिति रामः १४४

ग्रमेव त्वस्थितेन ग्रहोनिनां तरमैः प्रकामं रतिमत्त्वात्ः श्रियोपि नायं प्रसादः अङ्ग हे नलिनं नलिनस्येव गन्धो रुक्कां
तिर्यासां तासां स्वर्योषितां अप्सरसामपि अन्याः पुनर्दूरमानिरस्ताः रासोत्सवे हि अस्य भुजदण्डाभ्यां गृहीतेन ग्राह्यलिंगि
ता कंठाः तेन लब्धा आशिषो याभिस्तासां गोपीनां य उदगात् प्रादुर्बभूव किंच आसां तावद्गोपीनां भाग्यं ममत्वे
तावन्मात्रार्थित्वमाह आस्यामिति ६१ गोपीनां चरणरेणुभाजां तरुगुल्मादीनां मध्ये यत्किंचिदहं स्यात् इत्याशंस
कथं भूतानां इत्यादि श्रुतीनां मार्गं धर्मं च हित्वा पुनस्तापव विनिश्चयात्ता आमोति ६२ योगेश्वरैरप्यात्मन्येवार्चि

नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः रासोत्सवेऽस्य भुजदण्ड
गृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनां ६० आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने
किमपि गुल्मलतौषधीनां या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्यां
६१ या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामैर्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्यां कृष्णस्य तद्भगवतश्च
रणारविंदं न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापं ६२ वंदे नंदव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः यासां
हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयं ६३ श्रीशुक उवाच अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नंदमेव च गोपा
नामंत्र्य दाशार्हो यास्यन्नारुरुहे रथं ६४ तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः नंदादयोऽनुरा
गेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ६५ मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादांबुजाश्रयाः वाचोऽभिधायिनीर्नाम्नां
कायस्तत्प्रह्वणादिषु ६६ कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र क्वापीश्वरेच्छया मंगलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृ
ष्ण ईश्वरे ६७ एवं सभाजितो गोपैः कृष्णभक्त्या नराधिप उद्धवः पुनरागच्छन्मथुरां कृष्णपालितां

तं स्तनेषु न्यस्तं परिरभ्य तापं जहुरिति एवं महत्त्वं प्रतिपाद्य नमस्करोति वंदे इति ६३ अनुज्ञाप्य अनुज्ञां याचित्वा
आमंत्र्य ६४ अस्माकं मनसो वृत्तयः कृष्णपादांबुजाश्रयाः स्युः अभिधायिनीरभिधायिन्यः ६६ कृष्णे रतिः स्या
दिति ६७ नंदादिभ्यो भक्त्युद्रेकमाह ६८ नंदादीनां श्रीकृष्णादिभ्यो भक्त्युद्रेकमाह उपायमानिग्रहादिनि
६८ ॥

श्री॰
भा॰द॰
पु॰टी॰
१४५

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७ अष्टचत्वारिंशकेतुकृष्णःकुब्जामरीरमत् अक्रूरस्यगृहंगत्वातेन
नाहूयमास्थितान् संधीकामसान्तृप्यं प्रापयितुंकामनोरथ्यग्रहकृष्णस्तनतः कृष्णः तेनयाथानसान्त्वयत् महार्हैरुप
स्करैः उपस्करैर्गार्हस्थ्योपकरणैराढ्यं कामोपायस्तदीपकैः स्रक्गन्धवस्त्रादिलेखैः उपबृंहितं यथायथोचितं १
२ प्रसाधितोपायनामापादितः आत्मदेहो यया सव्रीडयहीलया उत्स्मितं तयेऽक्षशविभ्रमेक्षणं तद्युक्तैरीक्षितैः ३

इतिश्रीभागवतेदशमस्कन्धेसप्तचत्वारिंशः ४७ शुकउवाच अथविज्ञायभगवान्सर्वात्मासर्वदर्शनः
सैरन्ध्र्याःकामतप्तायाःप्रियमिच्छन्गृहंययौ १ महार्होपस्करैराढ्यंकामोपायोपबृंहितं मुक्तादामप
ताकाभिर्वितानशयनासनैः २ धूपैःसुरभिभिर्दीपैःस्रग्गन्धैरपिमण्डितं गृहंतमायान्तमवेक्ष्यसासना
त्सद्यःसमुत्थायहिजातसम्भ्रमा यथोपसङ्गम्यसखीभिरच्युतंसभाजयामाससदासनादिभिः
३ तथोद्धवःसाधुतयाभिपूजितोन्यषीददुर्व्यामभिमृश्यचासनं कृष्णोपितूर्णंशयनंमहाधनंवि
वेशलोकाचारानुव्रतः ४ सामज्जनालेपदुकूलभूषणस्रग्गन्धताम्बूलसुधासवादिभिः प्र
साधितात्मोपससारमाधवंसव्रीडलीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ५ आहूयकान्तान्नवसङ्गमह्रियाविश
ङ्कितांकङ्कणभूषितेकरे प्रगृह्यशय्यामधिवेश्यरामयारेमेनुलेपार्पणपुण्यलेशया
६ सानङ्गतप्तकुचयोरुरसस्तथाक्ष्णोर्जिघ्रन्त्यनन्तचरणेनरुजोमृजन्ती दोर्भ्यांस्तनान्तरगतंपरिरभ्य
कान्तमानन्दमूर्तिमजहादतिदीर्घतापं ७ सैवंकैवल्यनाथंतंप्राप्यदुष्प्राप्यमीश्वरं अङ्गरागार्पणेनाहोदुर्भगे
दमयाचत ८ आहोष्यतामिहप्रेष्ठदिनानिकतिचिन्मया रमस्वनोत्सहेत्यक्तुंसङ्गन्तेम्बुरुहे
क्षण ९ तस्यैकामवरंदत्वामानयित्वाचमानदः सहोद्धवेनसर्वेशःस्वधामागमदर्हितं १० दुरा

पलक्षिता ५ अनङ्गस्पर्शात्तप्तस्य न तस्याः कुचयोः [illegible] दर्शयितुं [illegible] तन्त्र [illegible]
या ६ कुचादीनां रुजो [illegible] जिघ्रन्ती [illegible] ७ काममेव [illegible] दुर्भगे
[illegible] ८ कामएववरस्तं दत्वा मानयित्वा चाले कारादिदानैः ९ मनोग्राह्यविषयसुखं

रामः
१४५

किंविविकीर्षयन् द्रष्टिनाश्रयस्यानेकारयितुमिच्छन् इत्यर्थः कृष्णप्रियकाम्ययाव ९ अपः इस्मकंदः
श्रीसर्वतोधारयन्निन्यर्थः १४ वायुवयोः कुलमिदंमुडनेसमेधितेव ९ वामिदंकुलमित्यादिव्यवहारदृष्ट्या
न्नापरमार्थमाह अवामिति जगन्मयोयुवोक्तः जगद्धेतु नदीपकत्वः प्रधानपुरुषौ न दात्मवाग्नेनो भवद्भ्यावि
नापरंकारणमपरंकार्यंवनास्तीति १८ नचप्रमत्वादिसिद्धेकयनास्तीत्युच्यते अव्यक्तेत्यनेनाह स्वात्मसृष्टमिति
हेतुस्तत्र परमेश्वरत्वेनापि वापाठाः रजत्रादेशक्तिभिः आत्मनैवसृष्टमिदंविश्वमन्वाविश्यकारणत्वात् अतएवि

सुकृष्णभवनेतस्मिः मकरामोद्भवः प्रभुः किंविविकीर्षयन्नागादिकृष्णप्रियकाम्यया ॥ सानाभ्वर
वरश्रेष्ठानाराद्धीदास्वबोधवान् प्रत्युत्थायप्रत्युदिताः परिष्वज्याभिनेपव १३ नानामहकुलरामेवस
नैरपिभिर्वदितः पूजयामासविधिवत्कृत्वासनपरिग्रहात् १४ पादावनेजनीरापोधारयन्शिरसा
नृप अर्हत्तमानावरोर्द्धगांधस्वकृत्वणोन्नमैः १५ गुर्विनाभिर्भसानेत्यपादावेकरानोस्तजन् प्रश्न
यावनतोकुलः कुलसामावभावन १६ दिष्टापापोहृतः केसः साधुगोत्रामिदंकुल भवद्भ्यागद
नेहलसाद्गुरनाद्यसमेधिते १७ युवांप्रधानपुरुषौ जगद्धेतु जगन्मयौ भवद्भ्यांनविनाकिंचित्पर
मस्तिनचापरं १८ आत्मसृष्टमिदंविश्वमन्वाविश्यस्वशक्तिभिः ईयतेबहुधाब्रह्मश्रुतप्रत्यक्षगोचरं
रं १९ यथाहिभूतेषुचराचरेषुमह्यादयोयोनिषुभान्तिनाना एवंभवान्केवलआत्मयोनिष्वात्मा
ननेत्रोबहुधाविभाति २० सृजस्यथोलुंपसिपासिविश्वंरजस्तमःसत्त्वगुणैःस्वशक्तिभिः नवध्य

स्यादिनप्रविशोवस्थिता अग्नवप्रत्यक्षगोचरंयथाभवतितथावद्युथाभवान्एवप्रतीयते २१ एकस्यैवबहुधाप्र
तीतिसदृष्टान्तमाह यथाहीतियोनिषुस्वस्यैवरूपान्तरेणाभिव्यक्तिस्थानेषुचराचरेषुभूतेषु प्राप्यमहीप्रभ
त्यानिकारणानिएवनानाभांति आत्मयोनिषुस्वकार्येषु भूतभौतिकेषुजीवोपिनरपशुगवादिशरीरेषु वात्मा
एवस्यास्तुचनचायतीयतइतिनत अवकेदार्थमात्मतंत्रग्रहणं २२ नतुसृष्ट्यादिकर्तृत्वेनसगुणत्वेनचममर्किं
जीववत्बंधउक्तः नहिनहीत्याह सृजसीति नतगुणकर्मभिर्वानहुणैः कर्मभिर्वध्यसे यतः त्वंविकारादिविद्याप्र
वृद्धनआविविद्यानवनेतवाविकृतनइत्यतआह सोनात्मनइतिमायाग्रहयावानारकत्वादितिभावः २३ ॥

किं वास्तात्तावत्त्वद्बंधनशङ्का यतोऽविद्यापादी भीवात्मन्येवेति न वस्तुतो बंधोऽस्तीति आह देहाद्युपाधेरनिभेदा
तन्मतेत्मना भूतानामिदानीं त्वाद्रूपप्रतीतस्यादिति न तस्य बंधो भवेद्दुःखं ननु नाल्पयाकिंमो दोगीकृतः ॥मिति चेन्न हि
वधाभावे मोक्षासंभावादापत्तेर्बोधो यो नाशो वाह इति वेन्न न इति यतो नेति विद्यामवेदनात्मयाकिंमोक्षो मीह
था अतो न वधो न मोक्षस्तस्य च प्रभावत्तन्त्रस्यानामित्यर्थः मनुवलत्वालमोवयोऽस्तनवान् यस्तु नाहं दमत्तुर्गो दहवा
न्नासि यतः कथं भयतास्थान आह न तिकामइतिप्रतिशयेन स्वाभिप्रायानुरूपः त्वयि नोऽस्माकं अविवेकपदवया
मेवंतु न दृतिपद्यतः अविवेकपदवन्नो मोऽन स्यानामिति २२ नवत्वहिममावनारामवदिलानिव अद्भिरजनवा

देहाद्युपाधेरहूपितत्वाद्भवानसातावभिदात्मनः स्यात् अतो न बंधस्तव नैव मोक्षः स्यातां निकामं
स्त्वयि नोऽविवेकः २२ त्वयाद्वितीयं जगतो हितायाय यदा यदा विदयथाः ध्वजाणः वाभैतयाधोऽर
पथ्यसद्भिस्तदृप्सवास्सपुतो विभर्ति २३ सत्वप्रभोपवस्पदेवतुहीवनीतास्तोशेनमारमपनेनमि
हासिद्रूमः अवोहितायायानवधेनसंदेदं न राघ्नास्तामनुष्यशुकुलस्यपशोविनत्वत् २४ अद्य
शनोवस्तव्यः बलिभूरिभामायः सर्वदेवपितृभूतनृदेवस्तुतिः यत्पादशौचसलिलं त्रिजगत्पुना
ति स त्वं जगद्गुरुरधोक्षजयाः प्रविष्टः २५ कः पण्डितस्त्वदपरं शरणं समीयाद्भक्तप्रियादृतगि
रः सुहृदः कृतज्ञात् सर्वान्ददाति सुहृदो भजतोऽभिकामानात्मानमप्युपचयापचयौ न यस्य २६
दिधाज्जनार्दनभवानिह नः प्रतीतो योगे ``` दुरुपगतिः सुरेशैः किं चास्मनः स्वतकलत्रधना
॥
मोहदेहादिमोहरश्मनाभवदीयमायां २७ ॥
न अविद्याकल्पतान्येवकिं नहि न हिद्वयं तत्त्ववलीन्यास्त्वबंधये न त्वयादितिश्रुति स्मरेन रोशायेरजामेने
षामद्रोहितागोशतानामावधेऽभूभारमपरेनस्तोशेनरामेणमहावतीर्णासीति २४ अतएवेभूनस्पनवागमन्येनो
न हूमर्यासीमाहृदयेण अद्यापि ईशप्रथमोवसनयोगुहान्तेयावनादपिवद्भूयताः कृतः यावसन्नित्यसा
तान्यविद्याः कथंभूतः यस्यतवपादसिलिलमेवगंगात्रिजगत्पुनातियद्वत्पवयज्ञदेवनाम्भूतिः सत्वजग
द्गुरुरिति २५ स्वमनोरथः परिपूरितइतिन्वयनाहकः पण्डितः इति अतनाभिरः सतयावः स्वत्वापरंशरणं
कः समीयाद्भक्त यतोभवानभितः कामान्ददाति आत्मानमपीति २६ २७

वोधुमाकं पत्ताः पुत्राः हि तत्सु पोष्येवयमिति २९ नतु गुरुभिः देवाः सेव्या इति प्रश्नं तत्राह देवा इति स्वार्थाः स्वकार्यसा
धनपराः साधवस्तु केवलपरानुग्रहपराः परमार्थतस्तु साधव एव देवा इति एवं सेव्या इत्यर्थः नहि शुष्क केवलाम
याविंदेवाः दर्शनेनैवेत्यतस्त्राह नहीति ३१ अम्मयानि तीर्थानि मृच्छिलामयाः पाषाणदेवाः न भवंति अपितु भवंत्येव त
थापि साधूनां तेषां च महदंतरमित्याह ते पुनंतीति ३१ किंच चिकीर्षयन्मामादितियदुक्तं तत्राह सा दिशसीति
इति तः स्वसुहृदां मध्ये भवान् श्रेष्ठः अतः पांडवानां श्रेयश्चिकीर्षया गजसाह्वयं हस्तिनापुरं गच्छेति यद्वा स्वनिष्ठय

इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान् हरिः अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव २८ श्रीभगवानु
वाच त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो बंधुश्च नित्यदा वयं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकंप्याः प्रजा हि वः २९
भवद्विधा महाभागा निषेव्या अर्हसत्तमाः श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न साधवः ३० न ह्यम्म
यानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ते पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ३१ स भवान् सुहृदां वै नः श्रे
यान् श्रेयश्चिकीर्षया जिज्ञासार्थं पांडवानां गच्छस्व त्वं गजाह्वयं ३२ पितर्युपरते बालाः सह मात्रा सु
दुःखिताः आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसंत इति शुश्रुम ३३ तेषु राजांबिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दीनधीः
समो न वर्तते नूनं दुःपुत्रवशगोंधदृक् गच्छ जानीहि तद्वृत्तमधुना साध्वसाधु वा विज्ञाय तद्विधा
स्यामो यथा शं सुहृदां भवेत् ३५ इत्यक्रूरं समादिश्य भगवान् हरिरीश्वरः संकर्षणोद्धवाभ्यां वै त
तः स्वभवनं ययौ ३६ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे अष्टचत्वारिंशः ४८ शुक उवाच स गत्वा हास्ति
नपुरं पौरवेंद्रयशोंकितं ददर्श तत्रांबिकेयं सभीष्मं विदुरं पृथां १ सहपुत्रं च बाह्लीकं भारद्वा
जं सगौतमं कर्णं सुयोधनं द्रौणिं पांडवान् सुहृदोऽपरान् २ यथावदुपसंगम्य बंधुभिर्गांदिनीसुतः

वत देहे स्वयात्मीय इत्यर्थः ३३ राज्ञा धृतराष्ट्रेण आवसंतीति शुश्रुम श्रुतवंतो वयं ये स्वपुत्रा दुर्योधनादयः तद
वशगः ... तेन गच्छेति तद्याथातथ्यं जानीहि ... ३५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे अष्टचत्वारिंशः ४८ ऊनपंचाशे ...
गत्वाह ... राज्ञा स्वभ्रातृपुत्रेषु बुद्धा वैषम्यमागमत् पौरवेंद्राणां यशोभिः ... २
नादिभिः किंच १ बाह्लीकपुत्रः सोमदत्तः भारद्वाजो द्रोणः गौतमः कृपाचार्यः ...

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ टी॰ २९७

दुष्प्रजस्य दुष्टाः प्रजा यस्येति ताः पुत्रादयः अल्पसारस्य मंदबुद्धेः खलानां कर्णादीनां छंदसि कामनुवर्त्ता
र्त्तिनः शीलयस्येति तथा तस्य ४ तेजः प्रभावः ओजः शस्त्रादिनैपुण्यं वीर्यं शौर्यं न सहद्भिरसहमानैः चिकीर्षितं
तत उपरि कर्त्तुमिष्टं गरस्य विषस्य दानादि अपेशलमन्याय्यमित्यादि सर्वं कथयामास ६ तत्कथनात्पूर्वंतरंपृथा
यावृत्तमाह पृथेति जन्मनिलयं पितृगृहं कलालेशा यैर्यः स्तैः ईक्षणानि यस्याः सा ७ ८ अपि किं जामयः कुलस्त्रियः पैतृ

उवास कतिचिन्मासान् राज्ञो वृत्तविवित्सया दुःप्रजस्याल्पसारस्य खलछंदानुवर्त्तिनः ४ तेज ओजो
बलं वीर्यं प्रश्रयादींश्च सद्गुणान् प्रजानुरागं पार्थेषु न सहद्भिश्चिकीर्षितं ५ कृतं च धार्तराष्ट्रैर्य
द्गरदानाद्यपेशलं आचख्यौ सर्वमेवास्मै पृथा विदुर एव च ६ पृथा तु भ्रातरं प्राप्तमक्रूरमुपसृत्य तं
उवाच जन्मनिलयं स्मरन्त्यश्रुकलेक्षणा ७ अपि स्मरन्ति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च मे भगिन्यो भ्रातृ
पुत्राश्च जामयः सख्य एव च ८ भ्रात्रेयो भगवान् कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः पैतृष्वस्रेयान् स्मरति
रामश्चाम्बुरुहेक्षणः ९ सपत्नमध्ये शोचन्तीं वृकाणां हरिणीमिव सान्त्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृ
हीनांश्च बालकान् १० कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन प्रपन्नां पाहि गोविन्द शिशु
भिश्चावसीदतीं ११ नान्यत्तव पदाम्भोजात् पश्यामि शरणं नृणां बिभ्यतां मृत्युसंसारादीश्वरस्यापव
र्गिकात् १२ ॐ नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गतः
१३ शुक उवाच इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरं प्रारुदद्दुःखिता राजन् भवतां प्रपितामही
१४ समदुःखसुखोऽक्रूरो विदुरश्च महायशाः सान्त्वयामासतुः कुन्तीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः १५

स्वस्रेयान् मत्पुत्रान् ९ सान्त्वयिष्यति किं १० हे महायोगिन् महान् योगः उपायो यस्येति हे विश्वात्मन् सर्वान्त
र्यामिन् हे विश्वभावन विश्वपालक प्रपन्नां शरणं गतां अवसीदन्तीं क्लिश्यन्तीं ११ आपवर्गिकात् मोक्षप्रदा
त् १२ शुद्धाय धर्मात्मने ब्रह्मणे अपरिच्छिन्नाय परमात्मने जीवस्वरूपाय योगेश्वराय योगीनामादिगुरवे ज्ञानात्म
ने १३ प्रपितामही कुन्ती रुरोद १४ पृथया सह समे दुःखे च सुखे च यस्य सः तस्याः पुत्राणामुत्पत्तिहेतुभिर्जनकैर्धर्मा
निलेन्द्रादिभिः तत्कथैरित्यर्थः १५ बंधुभिः रामकृष्णादिभिः सौहृदेनादितेउक्तेयन १६ ॥ ॥

राम॰ २९७

वंधुभिः समहृत्स्वादिभिः सोऽहं देनादिनं दुर्कायत् १८ नदिति भ्रातर्युपरतेनेति पांडोः पुत्रे युधिष्ठिरा जासनेन
मास्थिताः इति कटाक्षः भवन्न तथापि वर्तमानः श्रेयो वप्स्यतीत्याह धर्मेणेति १० नमो नरकं दुःखमहत
दुःखमिति भावः ११ नन्वात्मजानात्मजादिषु कथं ममत्वस्यात्यागाहते नेहवेति श्रुतिं नेतिस्येवासः सम
कुस्थिति २० न तावत् उपाजिमरणायाः स्खेदुः खयोः केनापि साहित्येनास्तीत्याह एकः इति किंच यदा

यास्तु राजानमभ्येत्य विश्वसंपुत्रलालसं अवहत्सुहृदांसमयो वंधुभिः सोऽहदोदितं १८ युयुत्सुर
उवाच भो भो भो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्तिवर्धन भ्रातर्युपरते पांडो वसुना सनमास्थिता १०
धर्मेणापालयत्वं वीप्रजाशीलेन रंजयन् वर्तमानः समासेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि १८ अन्यथा
त्वाचरन् लोके गर्हितोयास्यसेतमः तस्मात्सत्त्ववर्तस्व यांडवेषात्मजेष्वव ११ वेहत्वात्मतस्
वासः कर्हिचित्त्वनविस्मह राजन्स्वेनैपि देहेन किमु जायात्मजादिभिः २० एकः प्रसूयते जंतुरेक
एव प्रलीयते एकोनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतं २१ अधर्मोपचितं वित्तं हरत्यन्यत्वा
मेधसा संभोजनीयापदेशैर्जलानीव जलौकसः २२ पुष्णाति यानधर्मेण स्वबुद्ध्या तमपंडितं
तेऽकृतार्थं प्रहिण्वंति प्राणारायः सुतादयः २३ स्वयं किल्बिषमादाय तैस्त्यक्तो नार्थकोविदः
असिद्धार्थो विशत्यंधं स्वधर्मविमुखस्तमः २४ तस्माल्लोकमिमं राजन् स्वप्नमायामनोरथं वी

वसति तं दापि लेशोपार्जितवित्तापहारितया पुत्रनामानः शत्रुवदेव स्युरित्याह अधर्मेति २१ संभोजनीयाः
पोष्याः पुत्रादय इति व्यपदेशैः अल्पमेधसां अल्पबुद्धिर्यस्य तत्स्य मूढस्य वित्तं हरंति तलौकसामत्स्यपार
जीवस्थानानि यथा तद्वदिति २२ २३ किंच यानेव पुष्णाति तेधनमादाय शत्ना नीवं मोचापितं परित्यजंती
त्याह पुष्णातीति स्वबुद्ध्यास्वीया इति मिमानेन तार्थः अर्थाः अकृतार्थमशमभोगं सपुनः पापैकपाथेयान
रं दंधं विशतीत्याह स्वयमिति असिद्धार्थो दृष्टामनोरथः २४ स्वप्नमायाय मनोरथस्वतं तेन त्वं
आपस्यति यथा शांतः सत्समो भवति २५ ॥ ॥

श्री० भा० द० पू० टी० १९८

हे दानपते अक्रूर न तृप्यामि अमृतमिति न कमते सूनृताप्रियवाक् चले अस्थिरे हृदि न स्थीयते न तिष्ठतीत्यर्थः
सदा भावमप्रवर्तैः तत्र भवा विषमादेव तस्मिन्नस्यादि चञ्चला मध्ये सहसैवाति स्फुरन्ती विद्युत् यथा लयने तद्वद्धितायर्थः
यद्वा सुदामा नाम पर्वतः तस्य आसन्ना सौदामिनी २८ तत्त्वं ज्ञानतोपि कथमेवं मोह इति चेदत आह ईश्वरस्येति
विधिं विधानं मायामिति यावत् २९ अनन्तमेव नमस्यति य इति दुर्विमर्शः पन्था यस्याः तया प्रविनष्टसंमार्गया गुणान्क

धृतराष्ट्र उवाच यथावदति कल्याणीं वाचं दानपते भवान् तथानया न तृप्यामि मर्त्यः प्राप्य यथा
मृतं २७ तथापि सूनृता सौम्य हृदि न स्थीयते चले चेतसि प्रियविषमे सौदामिनी यथा २८
ईश्वरस्य विधिं को नु विधुनोत्यन्यथा पुमान् भूमेर्भारावताराय योऽवतीर्णो यदोः कुले २९ यो दुर्वि
मर्शपथया निजमाययेदं सृष्ट्वा गुणान् विभजते तदनुप्रविष्टः तस्मै नमो दुरवबोधविहारतन्त्रसंसा
रचक्रगतये परमेश्वराय ३० श्रीशुक उवाच इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादवः सुहृद्भिः समनु
ज्ञातः पुनर्यदुपुरीमगात् ३१ शशंस रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितं पाण्डवान् प्रति कौरव्य यद
र्थं प्रेषितः स्वयं ३२ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे अक्रूरप्रतिहस्तिनापुरप्रेषणं नामैकोनचत्वारिं
शोऽध्यायः ४९ ॥

मीणि तत्फलानि च विभजते विविधं ददाति दुरवबोधो यो विहारः तस्य क्रीडा सः तंत्रं प्रधानं यस्य एकारणं
यस्य संसारचक्रस्य गतय एव तस्य गतिर्यस्मात्तस्मै नमः इति ३० सुहृद्भिः चेष्टितेप्यभिप्रेत्य ज्ञात्वा ३१ इति
श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायामेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ४९
दशमे पूर्वार्धः ॥ शुभं ॥

दश० १९८

२४८ दशमस्कंधपूर्वार्धपत्राणि

१०

/0